

Journal of the Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

ISSN 0374-8588

'Do Research For the Good of Mankind' - Pt. Jawaharlal Nehru

Vol. LXIII

Nos. 1-2-3-4

Jan.-June; July- Dec. 2018

Editors

Dr. Kirti Shelat | Dr. Krishnakant Kadakia

Dr. Bharati Shelat Comemoration Issue

ओ३म् ! मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदाम् ।

तस्मात्वा मृत्योर्गोपतेरुद्धरामि स मा बिभेः ॥

अथर्ववेद ८/२/२३

हे मनुष्य ! यह मृत्यु दो पायों अर्थात् मनुष्य जाति तथा चौपायों अर्थात् पशु आदि सब पर शासन करता है अर्थात्, सभी को अवश्य ही मरना है । उस मृत्युरूपी दुःख से कोई भी प्राणी किसी भी प्रकार बच नहीं सकता । परन्तु हे मनुष्य ! यदि तु मुझ ब्रह्म को अपना कवच बना ले तब तू इस जन्म-मरण रूपी दुःख से बच सकता है, इसलिए हे मनुष्य तुझे इस मृत्यु से डरना नहीं चाहिये बल्कि, परमात्मा की प्राप्ति हेतु योग साधना करने का प्रयत्न करना चाहिए ।

Journal
of the
Gujarat Research Society

Vol. : LXIII No. : 1-2-3-4 Jan.-June 2018 – July-Dec.-2018

(Dr. Bharati Shelat Comemoration Issue)

Editors

Dr. Kirti Shelat

Dr. Krishnakant Kadakia

Published by

GUJARAT RESEARCH SOCIETY

B/h. Nersinh Bhagat Chatralaya, Opp. ESIS Dispensary,

Paldi, Ahmedabad-380007

Guide lines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The line drawings and the photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the Editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :

U. S. A. : 8 \$ (including postage)

Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4 : Rs. 5,000/-

Cover Page 3 : Rs. 4,000/-

Cover page 2 : Rs. 5000/-

Full Page : Rs. 3,000/-

Half Page : Rs. 1,500/-

For correspondence write to :

Hon. Director,

Gujarat Research Society

445, Paldi (West),

Opp. ESI Dispensary,

D. 42, AHMEDABAD-380007

Publication Year : 2018

Printed by : **Krishna Graphics**

966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013

Ph. : 079-27494393. (M) 9426300640

શ્રીમતી ભારતીબહેન શેલત

માનદ્ નિયામક, ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

જન્મ : ૩૦-૦૭-૧૯૩૯

અવસાન : ૩૦-૦૩-૨૦૧૮

भामती-पुरस्कारः
स्व. डॉ. भारतीबेन के. शेलत
महाभाग्य
संस्कृतसाहित्यसंस्कृतिक्षेत्रे विशिष्टप्रदानाय
सादरं सहस्रश्रमं संबहुमानन्त्रं भवन्तीति ।

अध्यक्षः - भामती पुरस्कार-समिति

श्रीचित्रकूटधामद्वारा
तनगावरडा
गुजरात

શ્રીમતી કલ્લોલિનીબહેન હઝરત

પ્રેસિડન્ટ, ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, મુંબઈ

જન્મ : ૩૦-૦૮-૧૯૨૯

અવસાન : ૨૫-૧૦-૨૦૧૮

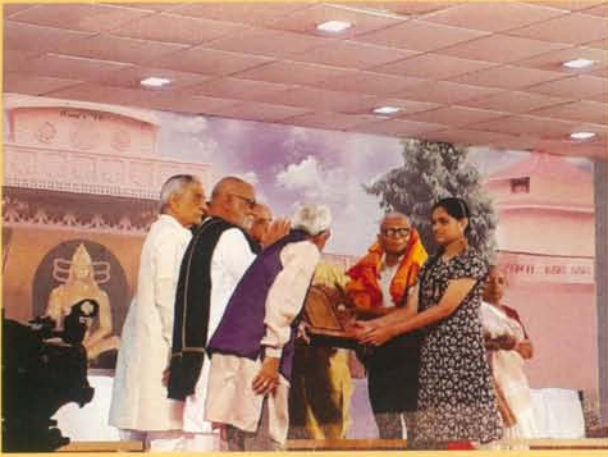
ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીનાં પ્રમુખ શ્રીમતી કલ્લોલિની હઝરતનું ૮૯ વર્ષની વયે તારીખ ૨૫-૧૦-૨૦૧૮ની રાત્રે દુઃખદ અવસાન થયું. છેલ્લાં ૩૦ થી પણ વધુ વર્ષોથી ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીમાં સેવા આપી રહ્યાં હતાં. શરૂમાં ડૉ. મધુરી શાહની રાહબરી નીચે ને પછી આગવી કોઠાસૂઝ, ઉમળકાથી ભરપૂર વ્યક્તિત્વ, શિક્ષણક્ષેત્રે ઉચ્ચતમ ધોરણે પ્રસ્થાપિત કરવાની ને અનુસરવાની એમની ઈચ્છા - આ બધાંને લીધે સોસાયટી નર્સરીથી લઈને પીએચ.ડી. સુધીનું વિશ્વકક્ષાનું શિક્ષણ પ્રદાન કરી શકે એવી સંસ્થાઓ ઊભી કરી શકી.

કલાપ્રેમી અને સાહિત્યપ્રેમી કલ્લોલિનીબહેને ‘મારો ગરબો ધૂમ્યો’ અને ‘ક્યું ફૂલ લઉં’ જેવાં ગરબા ને કવિતાનાં ઉત્તમ સંપાદનો આપ્યાં. ગુજરાતની આગવી ઓળખ સમા ગરબાક્ષેત્રે એમણે ભગિની સમાજ સંસ્થા નીચે અવનવા પ્રયોગો કરીને ગરબાની પરંપરાને નવો વળાંક આપ્યો.

સોસાયટીના ઉપક્રમે કલા અને સાહિત્યના અનેક કાર્યક્રમો કર્યા. સોસાયટીએ એમની પ્રેરણાથી સુખ્યાત શાસ્ત્રીય કલાકારો - પંડિત બિરજુ મહારાજ (કથક), પંડિત હરિપ્રસાદ ચોરસિયા (બાંસુરી), પંડિત શિવકુમાર શર્મા (સંતૂર) અને ઉસ્તાદ ઝાકિર હુસૈન (તબલા) જેવાનાં કાર્યક્રમો યોજ્યા.

ગુજરાતી સંસ્કારને વરેલી આ સંસ્થાએ એમના માર્ગદર્શનમાં સ્વરકાર ક્ષેત્રે દિવેટિયા, દક્ષેશ ધ્રુવ, અમર ભટ્ટનાં આપણી ભાષાની કવિતાનાં સ્વરોંકનોના કાર્યક્રમો યોજીને આપણી સંસ્કારિતાને આગળ કરી.

‘વર્લ્ડ એજ્યુકેશન ફેલોશિપ’ જેવી સંસ્થાનાં ભારતની શાળાનાં તેઓ પ્રમુખ હતાં. શીખવા માટે કોઈ પણ ઉંમર નાની કે મોટી નથી એવી માન્યતાની અસરમાં એમણે ‘લાઈફ લોન્ગ લર્નિંગ’નો અનોખો વિચાર આપ્યો. એમના અવસાનથી સંસ્થા સાથે સંકળાયેલા સૌ કોઈને પોતાનું અંગત સ્વજન ગુમાવ્યું હોય તેવી લાગણી થઈ હતી. એમના વ્યક્તિત્વમાં ભારોભાર શાલીનતા ને આભિજાત્ય છલકતાં હતાં. સંસ્થા એમને ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

ડૉ. ભારતીબહેન શેલતને મળેલ શ્રી મોરારિ બાપુ પ્રેરિત ભામતી પુરસ્કાર સ્વીકારતી તેમની પૌત્રી અભિજ્ઞા અને ડૉ. કિર્તીભાઈ શેલત

પ્રાસંગિક પ્રવચન કરતા ડૉ. ભારતીબહેન શેલત

ભારતીબેનને મોમેન્ટો અર્પણ કરતું દૃશ્ય

શાહ વજીહુદ્દીન એકેડેમી, સરખેજ અને સંસ્કૃત સેવા સમિતિના ઉપક્રમે યોજાયેલ રાજવિનોદ કાવ્ય તથા અમદાવાદનાં ખતપત્રો પુસ્તકના વિમોચન પ્રસંગે ડાબેથી શ્રી યોગેશ પટેલ, સી.એલ.મીના, અબ્દુલ અહદ કાસીમી, પૂ. મોરારી બાપુ, ડૉ. જુબેર કુરેશી, ડૉ. ભારતીબહેન શેલત અને મૌલાના ઈકબાલ બોકડા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ શાખા

હોદ્દાદારોની સૂચિ

૨૦૧૮-૨૦૧૯

પ્રમુખ શ્રી

ડૉ. નીતિનભાઈ સુમંતભાઈ શાહ

ઉપપ્રમુખ શ્રી

શ્રી જિતીશભાઈ મદનમોહન

માનદ નિયામક

ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત

માનદ મંત્રીશ્રી

શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા

માનદસભ્યશ્રીઓ

શ્રી ગૌરાંગભાઈ દીવેટિયા

ડૉ. પંકજભાઈ શાહ

શ્રી યોગેશભાઈ બી. પટેલ

ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા

કોઓર્ડિનેટર

શ્રી મદનમોહન વૈષ્ણવ

Readers are requested to send their views regarding the Journal. They are also requested to send their annual subscription in time, which is Rs. 100 for one year. Cheques to be drawn in favour of Gujarat Research Society, Ahmedabad. Donations for Journal activity are also welcome. Add 20 Rs. more to your subscription cheques if they are from outside Ahmedabad bank. Advertisements are also welcome. Rates for advertisement are printed elsewhere in the Journal.

નીચેનાં પુસ્તકો ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી ખાતે ઉપલબ્ધ છે.

અનુ.નં.	પુસ્તકનું નામ	લેખક	કિંમત
૧.	જયસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૨.	જયસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૩.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૧	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૪.	ભારતસંહિતા, ભાગ-૨	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦૦-૦૦
૫.	ભારતસંહિતા માટે અગ્રાહ્ય અંગો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨-૦૦
૬.	ગુજરાતી ઉચ્ચારણ-મીમાંસા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૧-૦૦
૭.	રણછોડ ભગતના 'ધોળ'	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૦-૦૦
૮.	ભારતીય અમેરિકનો-લેખ સંગ્રહ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૫-૦૦
૯.	A few notable Articles	કે. કા. શાસ્ત્રી	૪૬-૦૦
૧૦.	ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનાં મૂળતત્ત્વો	કે. કા. શાસ્ત્રી	૩૫-૦૦
૧૧.	ભાવાંજલી-સંકલન (શ્રદ્ધાંજલિ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૨.	વૃત્તમંજરી (પિંગળ-પરિચય, કવિતા અને રસ અલંકાર સાથે)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૫૦-૦૦
૧૩.	જોડણી મીમાંસા (લેખસંગ્રહ)	કે. કા. શાસ્ત્રી	૧૨૦-૦૦
૧૪.	ભાષાદાસના ગરબા	કે. કા. શાસ્ત્રી	૭૦-૦૦
૧૫.	અમેરિકાના આદિમ વસાહતીઓ	કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૫-૦૦
૧૬.	અમદાવાદનાં ખતપત્રો	ભારતી શેલત સુભેર કુરેશી	૨૦૦-૦૦
૧૭.	રાજવિનોદ મહાકાવ્ય (પ્રાપ્તિસ્થાન : જામીયા ઇલ્લે અબ્બાસ મદરેસા, સરખેજ પોલીસ સ્ટેશન પાસે, સરખેજ	ભારતી શેલત સુભેર કુરેશી	૧૫૦-૦૦
૧૮.	New Horizons in Indology	ડૉ. ભારતી શેલત ડૉ. થોમસ પરમાર	૮૫૦-૦૦
૧૯.	સંસ્કૃત કોશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ	ડૉ. ભારતી શેલત	૨૨૦-૦૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

નરસિંહ ભગત છાત્રાલય પાછળ, ઈ.એસ.આઈ ડીસ્પે. સામે,
પાલડી, અમદાવાદ-૭

Editorial

We are bringing out this issue of the Journal as a joint issue of Jan.-June 2018 and July-Dec.-2018 (No. : 1-2-3-4) issues of the Journal of Gujarat Research Society. The Journal of Gujarat Research Society was Started in yr 1939 and was brought out regularly as a quarterly issue till 1985. After that the Journal activity was suspended for some years. It was again restarted in the year 2007 as bi-yearly publication by the efforts of late Dr. Bharatiben Shelat. Her efforts to restart-the Journal was supported by Shree Gaurangbhai Divetia and Late Smt. Kalloliniben Hazarat our president of Gujarat Research Society, at Bombay. Today also their exclusive support helps us in continuing the Journal activity.

This issue is further brought out as a memorial issue in the fond memory of Dr. Bharatiben Shelat who was director of B. J. Institute of Learning and Research from 1997 to 2006 and was Hon. director of Gujarat Research Society, Ahmedabad branch from 2007 to 2018. This issue brings out some of the facets of her life and living and shall inspire readers to lead a life full of vigorous activities and enthusiasm. Her death on 30-3-2018 is a great loss for the Gujarat Research Society's Ahmedabad branch. We pay our homage to the departed soul and pray for eternal peace to the departed soul.

Bharatiben Shelat's loss was followed by another catastrophe when Smt. Kalloliniben Hazarat president of Gujarat Research Society Bombay passed away on 25-10-2018 at Bombay. We send our heartfelt condolences to the bereaved family and pray for eternal peace to the departed soul.

The Journal also contains variegated articles from various scholars together with illustrations in their articles. The Journal contains articles on History culture, Sociology indology and archaeology etc and we are sure the reader will rejoice reading this issue of the Journal. The Journal also contains pictures of Heritage collections preserved by Shree Siddharthbhai Manakiwala bestowed upon his family by his ancestors.

Dr. Kirti K. Shelat
Dr. Krishnakant Kadakia

અનુક્રમણિકા

શોક-સંદેશા		૧
સન્માનપત્રો		૧૪
ભારતીબહેનનો બાયો-ડેટા		૨૦
ભારતીબહેનના માર્ગદર્શન હેઠળ પીએચ.ડી. થયેલ વિદ્યાર્થીઓની યાદી		૩૩
શ્રદ્ધાંજલિ :		
ભાવાંજલિ	પી. એ. પરીખ	૩૪
અભિલેખવિદ્યાના આરાધક ડૉ. ભારતીબહેન શેલતની વિદાય	ડૉ. થોમસ પરમાર	૩૫
સૌમ્યમૂર્તિ ભારતીબહેન	શ્રી. ડૉ. સુમનબહેન પંડ્યા	૩૮
ડૉ. ભારતી શેલતનો ઇતિહાસ પ્રત્યેનો અભિગમ અને તેમની સંશોધન પદ્ધતિ	ડૉ. મકરન્દ મહેતા	૪૦
Gujarati Stone Inscriptions From Socotra	Dr. Bharati Shelat	૪૩
જ્ઞાનના તેજ લીસોટાનો અસ્ત	દિલીપ કે. વેદ્ય	૬૦
વિદુષી ભારતીબહેન શેલત	હેતલ વાધેલા	૬૨
વંદનીય ભારતીબહેન	સિદ્ધાર્થભાઈ નરહરિ ભટ્ટ	૬૪
ભારતીબહેન અને તેમનો પરિવાર	ડૉ. કીર્તિ શેલત	૬૬
Two commemorative (?)coins from Vadnagar	Yadubir Singh Rawat	૭૫
Transition From Two-Handed to Four-Handed Figures A Case Study of Sanghol		
Glyptics depicting Śiva	Devendra Handa	૭૮
Life of Shri Chaitanya as depicted by an artist	Prof. Ratan Parimoo	૮૫
Wall Paintings of Gujarat Creative Expression of Unknown Artists	Pradip Zaveri	૯૨
Depiction of the Marriage in Indian Art	Dr. Thomas B. Parmar	૧૧૦
'Alankara'- The Beauty of Indian Aesthetics	Chatterjee Shekhar	૧૨૧

Jayaa Type of step well at Village Saampaa,
District Gandhinagar, Gujarat

Suman Pandya

A. K. Sharma

૧૨૭

Contribution in Music of

Princely State of Saurashtra

Prof. (Dr.) S. V. Jani

૧૩૧

Surat's Rustom (Rustum) Manock As

a company broker during 17th and
18th century : A study

Ms Bhavna P. Gajera

૧૩૮

Charles Dickens

Dr. Kirti Shelat

૧૪૪

The Light and Shadow on

Dr. Krishnakant Kadakia's scholarship on
Bhavai Performative Tradition of Gujarat.

Minakshi Rajdev

૧૫૧

The Siddis of Gujarat : The Diasporic Tribe

Oscilating between Two Worlds

Dr. Shirin Mehta

૧૫૭

સૂર્યાળી : મૂર્તકન એવં પૂજા-પરમ્પરા

ડૉ. એ. એલ. શ્રીવાસ્તવ

૧૬૬

પ્રાચીન વિદર્ભ મેં શિક્ષા (આરમ્ભ સે ઈસ્વી છઠવીં શતાબ્દી તક)

પ્રા. ડૉ. ચન્દ્રશેખર ગુપ્ત

૧૭૮

પ્રાચીન ભારતીય કલા મેં મત્સ્ય ઓર મત્સ્યાવતાર

ડૉ. મીનૂ અગ્રવાલ

૧૮૬

ગણેશ કા તાન્ત્રિક સ્વરૂપ

ડૉ. ક્ષેત્રપાલ ગંગવાર

૧૮૧

મુદ્રાઓં કે અધ્યયન સે ઇતિહાસ મેં નયે આયામ કી સંભાવનાઈ

ડૉ. ઓમ પ્રકાશ લાલ શ્રીવાસ્તવ

૧૮૬

કાલિદાસ કી કૃતિઓં મેં જીવનકલા

ડૉ. બી. જી. પટેલ

૨૦૦

મીડિયા સૌંદર્યશાસ્ત્ર

ડૉ. મનીષ ગોહિલ

૨૦૬

પ્રાચીન ભારત મેં કૃષિ

ડૉ. સુલભ શ્રીવાસ્તવ

૨૧૫

વિદ્યાર્થીઓં કા તનાવ દૂર કરને કે લિએ 'યોગાભ્યાસ'

ડૉ. શ્રદ્ધા રાય

અલ્પા શુક્લ

૨૧૮

આનંદમીમાંસા

ગૌતમ પટેલ

૨૨૦

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક નવપ્રસ્થાનમાં એ. કે. ફાર્બસનું પ્રદાન

ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી

૨૨૬

બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બી. આર. આંબેડકર

ડૉ. જયકુમાર ર. શુક્લ

૨૩૩

પ્રાચીન પુરાતત્ત્વીય સ્થળો : મહેરગઢ અને ધોળાવીરાનો

મૂલ્યાંકન-અભ્યાસ

પ્રો. નીતિનભાઈ કોઠારી

૨૩૬

૧૭મા સૈકામાં જાહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મા સૈકામાં

કેમ પડી ભાંગ્યું ? સુરતના જહાજપતિ અબ્દુલ ગફુરનો

(૧૬૨૨-૧૭૧૮) કેસ સ્ટડી

ડૉ. મકરંદ મહેતા

૨૪૩

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને માનવહક્ક

પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ

૨૫૮

માહેશ્વરસૂત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન

ડૉ. હર્ષદેવ માધવ

૨૬૬

‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ના સાંખ્યયોગ (અ-૨)માં વ્યક્ત અને
વ્યાપ્ત વ્યક્તિગત મૂલ્ય

કાલિદાસની ઉપમાઓમાં પ્રકૃતિ અને મનુષ્યની એકરૂપતા
જેમ્સ એસ. મિલ (૧૭૭૩-૧૮૩૬)

પાલનપુરની મીઠી વાવ : એક અભ્યાસ

વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શિક્ષકનું મૂલ્યાંકન : એક ગુણાત્મક અભ્યાસ
શિક્ષકો માટે જીવનકૌશલ્યની જરૂરિયાત

સમીક્ષા :

Acharya Shankar – Jagatguru Shankracharya

અકૃતક આધુનિક : ઘનશ્યામ દેસાઈ

પત્ર

ભારતીય મૂર્તિકલા કી એક અનૂઠી પુસ્તક : પ્રતિમા-શ્રી

ડૉ. એન. બી. વાઘેલા ૨૭૮

ડૉ. રાજેશ સી. વ્યાસ ૨૮૧

બી. એન. ગાંધી ૨૮૫

ડૉ. સુરેશભાઈ સી. પટેલ ૨૮૦

જલ્પાબેન એમ. ઉપાધ્યાય ૨૮૩

ડૉ. શ્રદ્ધા રાય, ૨૮૬

કોમલ એચ. ઓઝા ૨૮૬

Dr. Kirti Shelat ૩૦૧

ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય ૩૧૪

ડૉ. એ. એલ. શ્રીવાસ્તવ ૩૧૮

પ્રો. એલ. એસ. નિગમ ૩૨૧

Synthesis of Persian Elements in the Jain

Illustrated Manuscripts of Gujarat

Nobel Prize Winner Sir C. V. Raman

Greatest discovery of Penicillin

Dr. Nirmala Sharma ૩૨૪

૩૩૨

૩૩૪

GUJARAT RESEARCH SOCIETY

(ગુજરાત સંશોધન મંડળ)

AHMEDABAD BRANCH

President : (Mumbai)
Kallolini Hazarat

President : (Ahmedabad)
Dr. Nitinbhai S. Shah

Hon. Sec. & Director :
Shree Bhartiiben K. Shelat

DO RESEARCH FOR GOOD OF MANKIND
J. Nehru

Phone : 26589822
445, Paldi West,
B/h. Narshih Bhagat Chhatralay,
Opp. E.S.I. Dispensary, D-42,
AHMEDABAD - 380 007.

Head Office :
Phone : 26462891
Dr. Madhuri Shah Campus,
Ramkrishna Mission Marg,
Khar (W), Mumbai - 400 55.

તારીખ : ૩૧-૦૩-૨૦૧૮

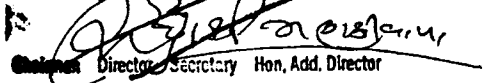
શોક ઠરાવ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી-અમદાવાદ શાખાના માનદ્ નિયામક શ્રી ભારતીબેન કે. શેલતના તા.૩૦-૦૩-૨૦૧૮ ના રોજ થયેલ અવસાન બદલ અમે સૌ કારોબારીના સભ્યો તથા સ્ટાફના કર્મચારીઓ અત્યંત દુઃખની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

આપણી અમદાવાદ શાખાને ડૉ.ભારતીબેનની અમૂલ્ય સેવા અને માર્ગદર્શનનો લાભ ઘણા વર્ષો સુધી મળી રહ્યો. ખાસ કરીને સંશોધન અંગેના લેખો તથા સંસ્થા ધ્વારા પ્રગટ થતા જર્નલની પ્રવૃત્તિઓ એમના નેતૃત્વ હેઠળ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી રહી હતી. એક બાહોશ માર્ગદર્શન ગુમાવ્યાથી આપણને સૌને એમની ખોટ હંમેશા રહેશે.

ઈશ્વર તેઓના આત્માને ચિરશાંતિ અર્પે તથા કુટુંબીજનોને આ આઘાત સહન કરવાની શક્તિ આપે તેજ અભ્યર્ચના.

For, Gujarat Research Society

Director Secretary Hon. Add. Director

ડૉ. નીતિનભાઈ સુમંતભાઈ શાહ (પ્રમુખશ્રી)
શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ એન. મણકીવાલા (મંત્રીશ્રી)
શ્રી ગૌરાંગભાઈ એન. દિવેટિયા (સભ્યશ્રી)

તથા

અન્ય સભ્યોશ્રી

GUJARAT RESEARCH SOCIETY

Established : 1936

The Societies Registration Act, 1860 (No. 854 of 1937-38) & The Bombay Public Trust Act, 1950 (No.F 354 (Bom) 1953)

Dr. Madhuri Shah Campus, Ramkrishna Mission Marg, Khar (W), Mumbai 400 052.
Tel : 2646 2691, 2604 1031 ♦ Fax : (91-022) 2604 7398 ♦ Email : grs@bom5.vsnl.net.in

May 2, 2018

Dear Dr. Nitinbhai Shah,

I was shocked to learn about sudden passing away of Dr. Bhartiben Shelat on 30th March 2018.

Dr. Bhartiben's contribution for various activities was invaluable. Her service and guidance to Gujarat Research Society's Ahmedabad branch helped the branch to reach new heights.

However, research journal of Gujarat Research Society's Ahmedabad branch along with Dr. Kadakia according to me was highlight of her contribution. Whenever we had visitors we used to distribute this journal to those who enjoyed reading our articles. Right from the cover page to the articles inside and relevant photographs had been a big feather in her cap. I always like to read the cover page shlokas.

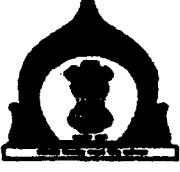
I send my heartfelt condolence on this bereavement for the Society.

Yours in grief,

Smt. Kallolani Hazarat
President
Gujarat Research Society

Vocational & Educational Guidance Centre • Medical Unit • Lions Juhu Centre for Children in Need of Special Care
Hansraj Jivandas College of Education • Dr. Madhuri Shah Nursery & K.G. School • Jasudben M.L. School
Pushpa Navnit Shah Centre for Lifelong Learning • Swar Noopur • Branches at Ahmedabad & New Delhi

GOVERNMENT OF GUJARAT

પુરાતત્વ અને સંગ્રહાલય ખાતું,
ગુજરાત સરકાર, અભિલેખાગાર ભવન,
ફાયર બ્રિગેડ પાસે, સેક્ટર-૧૭,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૭.
ફોન નં. ૨૩૨૫૬૭૩૦/૪૦
તારીખ : ૦૨-૪-૨૦૧૮

- શોક સંદેશ -

પ્રો. ભારતી શૈલતનાં સ્વર્ગવાસના સમાચાર જાણીને પુરાતત્વ અને સંગ્રહાલય ખાતાના અધિકારીશ્રી/કર્મચારીઓ દુઃખ ની લાગણી અનુભવે છે. સ્વર્ગસ્થશ્રીના આત્માને ઇશ્વર શાંતિ અર્પે તેવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ. પ્રો. ભારતી શૈલતનાં સ્વર્ગવાસથી પુરાતત્વ વિષયને અપૂરણીય ક્ષતિ થયેલ છે, વિશેષકરીને પ્રાચીન અભિલેખોના સંશોધન ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠ નિષ્ણાંતને ગુમાવ્યા છે.

આ દુઃખદ પ્રસંગે ઇશ્વર આપશ્રીના કુટુંબીજનોને હિંમત બક્ષે તેવી પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

અદુલરહિમ રાવત
(વાય.એસ.રાવત)

ખાસ ફરજ પરનાં અધિકારી અને
પુરાતત્વ અને સંગ્રહાલય નિયામક
ગાંધીનગર

પ્રતિ,
ડો. કીર્તિ શૈલત,
૯, સ્નેહબંધન એપાર્ટમેન્ટ,
ચંદ્રનગર, નારાયણનગર રોડ, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

Pravin K. Laheri

IAS (Retd.)

Former Chief Secretary

Govt. of Gujarat

Date :

ગુજરાતની એક વિદૂષી સત્કારી

ડૉ. ભારતીબહેન શેલત

પ્રવીણ ક. લહેરી

પૂર્વ મુખ્ય સચિવ, ગુજરાત રાજ્ય

ગુજરાતનીઓની સામાન્ય છાપ એવી રહી છે કે સરેરાશ વ્યક્તિને માત્ર ૨ (બે) બુકમાં જ રસ હોય છે. પાસબુક અને ચેકબુક. આવી ભૌતિક સુખ-સુવિધામાં રત એવા ગુજરાતની વિદ્યાપરંપરાને અનેક સાક્ષરોએ ઉજાળી છે. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી, શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી, શ્રી ભોળીલાલ સારંગરા, શ્રી ઉત્પલ ભાયાણી, ડૉ. ગૌતમ-નિલિમાબહેન પટેલ, ડૉ. નરોત્તમ પલાણ, ડૉ. પીરુભાઈ ઠાકર, શ્રી કનૈયાલાલ મુન્શી એમ નામોની યાદી કરવાનું શરૂ કરીએ તો ખૂબ દીર્ઘ યાદી બનાવવી પડે. ગુજરાતમાં સંશોધન થકી ઇતિહાસના આધારભૂત આલેખનમાં ભો. જે. વિદ્યાલયનું અમદાવાદનું પ્રદાન અનેરું છે. આપણી કમનસીબી છે કે આવી અનોખી સંસ્થા પ્રત્યે સમાજ, સરકાર અને સૌ કોઈ ઉપેક્ષા સેવે છે. કમશઃ ઘટતા જતા સ્ટાફ અને તદ્દન પ્રતિકાત્મક સરકારી અનુદાન સાથે ભો. જે. વિદ્યાલયની અમૂલ્ય સામગ્રીની જાળવણી એ પણ એક વિકટ પડકાર બન્યો છે.

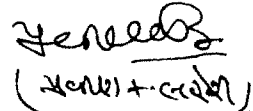
આ સંસ્થાના આધ્યાપિકા અને પછી નિયામક તરીકે સેવા આપનાર ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનો પરિચય મને ૧૯૮૨માં થયો. ઉચ્ચ શિક્ષણ નિયામક તરીકે શ્રી શ્રેણિક કસ્તુરભાઈ તથા શ્રી કે. કે. શાસ્ત્રીના નિમંત્રણથી આશ્રમ રોડ પર એચ. કે. કોલેજના સંકુલમાં આવેલ ભો. જે. વિદ્યાલયની મે પ્રથમવાર મુલાકાત લીધી ત્યારે તે ધમધમતી હતી. ગુજરાત સરકારે જે ૬ સંસ્થાઓને વિશેષ સંસ્થાઓનો દરજ્જો આપ્યો છે તેમાં ભો. જે. વિદ્યાલયનો સમાવેશ થાય છે.

૧૯૮૨ બાદ મને ડૉ. ભારતીબહેન શેલતને મળવાનો અને તેના પ્રકાશિત લખાણો વાંચવાની તક મળી તે મારું સદભાગ્ય છે. ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનું વ્યક્તિત્વ શાંત, ગંભીર, મૃદુભાષી, મહેનતુ અને સ્પષ્ટદૃષ્ટીવાળું હોવાના કારણે તેમણે પોતાની સંશોધન સાધના પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહીને કરી. કદાચ તે જ કારણે ગુજરાતના વિશાળ વર્ગને શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલા મહાનુભાવોને આ વિદ્વાન સત્કારીના પ્રદાન અંગે પૂરતો ખ્યાલ નથી. ભારત અને ગુજરાતના શિલાલેખો હોય, હસ્તપ્રતો હોય કે પ્રાચીન સિક્કાઓ, દરેક વિરાસતનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ અને વિશ્લેષણ કરી ડૉ. ભારતીબહેને આપણી સમક્ષ જે તથ્યો મુક્યા છે તે ખરેખર પ્રસન્નાપાત્ર છે. ભો. જે. વિદ્યાલય અને ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી (પાલડી) સાથે કામ કરીને ડૉ. ભારતીબહેને ગુજરાતના ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વને ઉજાગર કરવા માટે જે અઘાડ પરિશ્રમ કર્યો છે તેના ખૂબ ઓછા સાક્ષીઓ છે. તેમના અવસાનથી સંશોધનક્ષેત્રે જે શૂન્યાવકાશ પેદા થયો છે તે શીઘ્ર ભરી શકાય તેવી પ્રભુ-પ્રાર્થના કરીએ.

ડૉ. ભારતીબહેનના સમગ્ર પ્રદાનનું દસ્તાવેજીકરણ અને તેના પર મહાનિબંધ તૈયાર કરવાનું બીડું કોઈ યુવાન-યુવતી ઝડપે અને ગુજરાતની આ વિદૂષી સત્કારીના પરિશ્રમને શિક્ષણ જગત અને સમાજ સમક્ષ મૂકે તે જ તેને સારી શ્રદ્ધાંજલિ આપી અપાય. ડૉ. ભારતીબહેનની સ્મૃતિમાં વર્ષે એકાદ સેમિનાર યોજાય કે પ્રકાશન થાય તો તે ભાવિ પેઢી માટે ચોક્કસ લાભદાયી થશે.

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી ડૉ. ભારતીબહેનની સ્મૃતિમાં વિશેષાંક પ્રસિદ્ધ કરે છે તે ખરેખર સ્તુત્ય પગલું છે. ગુજરાતના સાક્ષરોને પોંખવામાં બીનજરૂરી ઉપેક્ષા કરે છે ત્યારે એક વિદ્વાન અને સમર્થ લેખિકાની સ્મૃતિને સમાજજર્મ સ્થાન આપવાનો પ્રયાસ અભિનંદનીય છે.

ગુજરાતની પ્રતિભાઓની જીવનકથા આલેખીએ તો તે શ્રેણીમાં ગુજરાતની આ વિદૂષી સત્કારી ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનું સ્થાન રાખવું નિશ્ચિત છે. તેમની વિદ્વતા, નમ્રતા, જહેમત અને સત્યનિષ્ઠા સૌ માટે પ્રેરણાસ્તોત્ર બની શકે છે.

Trustee-Secretary : Shree Somnath Trust | Trustee : Shree Bhagwat Vidyapeeth | Managing Trustee : Sadvichar Parivar | Chairman : B.M. Institute of Mental Health

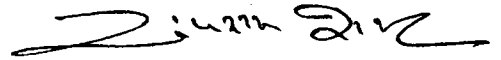
તા. ૩૧-૩-૨૦૧૮

શોક ઠરાવ

ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા સંચાલિત ભો.જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવનમાં અધ્યાપક તથા નિયામક તરીકે ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે દીર્ઘકાલીન સેવાઓ આપી હતી. તા. ૩૦-૩-૨૦૧૮ના રોજ ૭૯ વર્ષની વયે તેમનું નિધન થયું છે.

ભારતીય અભિલેખવિદ્યામાં નિષ્ણાત એવા ભારતીબહેન શેલતના લિપિ અને બીજા અન્ય વિષયો પર સંશોધન ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે. એમના સંશોધન માટે તેમને ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા ૨૦૧૫નો શ્રી મુગટલાલ બાવીસી સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયો હતો. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં સંશોધન માટે ૨૦૧૭માં તેમને આગમ પ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી સુવર્ણચંદ્રક પણ એનાયત થયો હતો. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ જુદા જુદા વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓએ પીએચ.ડી. કર્યું હતું.

ગુજરાત વિદ્યાસભા એમને શ્રદ્ધાસુમન અર્પણ કરે છે. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ આપે અને આપ સર્વને આઘાત સહન કરવાની શક્તિ આપે તેવી પ્રભુને પ્રાર્થના.

(અંબરિષ શાહ)

માનાઈ મંત્રી

ગુજરાત વિદ્યાસભા

અનુક્રમણિકા

શોક-સંદેશા		૧
સન્માનપત્રો		૧૪
ભારતીબહેનનો બાથો-ડેટા		૨૦
ભારતીબહેનના માર્ગદર્શન હેઠળ પીએચ.ડી. થયેલ વિદ્યાર્થીઓની યાદી		૩૩
 શ્રદ્ધાંજલિ :		
ભાવાંજલિ	પી. સી. પરીખ	૩૪
અભિલેખવિદ્યાના આરાધક ડૉ. ભારતીબહેન શેલતની વિદાય	ડૉ. થોમસ પરમાર	૩૫
સૌમ્યમૂર્તિ ભારતીબહેન	પ્રો. ડૉ. સુમનબહેન પંડ્યા	૩૮
ડૉ. ભારતી શેલતનો ઇતિહાસ પ્રત્યેનો અભિગમ અને તેમની સંશોધન પદ્ધતિ	ડૉ. મકરન્દ મહેતા	૪૦
Gujarati Stone Inscriptions From Socotra	Dr. Bharati Shelat	૪૩
જ્ઞાનના તેજ લીસોટાનો અસ્ત	દિલીપ કે. વેદ	૬૦
સિદ્ધુષી ભારતીબહેન શેલત	હેતલ વાઘેલા	૬૨
વંદનીય ભારતીબહેન	સિદ્ધાર્થભાઈ નરહરિ ભટ્ટ	૬૪
ભારતીબહેન અને તેમનો પરિવાર	ડૉ. કીર્તિ શેલત	૬૬
Two commemorative (?)coins from Vadnagar	Yadubir Singh Rawat	૭૫
Transition From Two-Handed to Four-Handed Figures A Case Study of Sanghol		
Glyptics depicting Śiva	Devendra Handa	૭૮
Life of Shri Chaitanya as depicted by an artist	Prof. Ratan Parimoo	૮૫
Wall Paintings of Gujarat Creative Expression of Unknown Artists	Pradip Zaveri	૯૨
Depiction of the Marriage in Indian Art	Dr. Thomas B. Parmar	૧૧૦
'Alankara'- The Beauty of Indian Aesthetics	Chatterjee Shekhar	૧૨૧

ડૉ. રાજેન્દ્ર ખીમાણી
કુલસચિવ
Dr. Rajendra Khimani
Registrar

Accredited Grade "A" by NAAC

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
(૧૯૨૦ મેં મહાત્મા ગાંધી સ્થાપિત)
GUJARAT VIDYAPITH
(Founded By Mahatma Gandhi in 1920)

Ref. સંદર્ભ : ૩૪/૧૬-૧૮

Date દિનાંક :

૦૭-૦૪-૨૦૧૮

પ્રતિ,
ડૉ. કીર્તિકુમાર શેલત
૯, સ્નેહબંધન એપાર્ટમેન્ટસ,
ચંદ્રનગર, નારાયણનગર રોડ,
પાલડી,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૭

વિષય : શોક સંદેશ

સ્નેહીત્રી,

તા. ૩૦-૦૩-૨૦૧૮ના રોજ થયેલા ડૉ. ભારતીબહેન શેલતના અવસાનથી અમે એક નિકટના પરિવારજન ગુમાવ્યાની લાગણી અનુભવીએ છીએ.

એક વિદુષી મહિલા, ઇતિહાસકાર, અભિલેખવિદ્યાવિદ, સિક્કાશાસ્ત્રી, સંસ્કૃતજ્ઞ તથા ભારતીય સંસ્કૃતિના નિષ્ણાત તરીકે તેઓ તેમના અધ્યાપન, સંશોધન અને લેખન દ્વારા સર્વત્ર ગુજરાતમાં આદર અને સ્નેહ પામ્યાં હતાં. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે તેઓ વર્ષોથી વિવિધ રીતે જોડાયેલાં હતાં. વળી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સંશોધન સામયિક 'વિદ્યાપીઠ'ના સહ-સંપાદક તરીકે તેઓએ પાંચ વર્ષ કામગીરી કરી હતી.

ઈશ્વર આપના પરિવારને આવી પડેલા આ દુઃખને સહન કરવાની શક્તિ અર્પે તેવી પ્રાર્થના સાથે સમગ્ર વિદ્યાપીઠ પરિવાર વતી સદગતને અમે ભાવાંજલિ અર્પણ કરીએ છીએ.

(રાજેન્દ્ર ખીમાણી)
કુલસચિવ

Public Trust Register Number E591
(University established under Section 3 of the UGC Act, 1956 vide Notification No. F.10-20/62-U2 of the Govt. of India)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

Gujarat Vidyapith, Ashram Road, Ahmedabad - 380 014

ફોન : (કા.) ૨૭૫૬૭૬૭, ૪૦૦૧૬૨૦૪; (આ.) ૨૭૫૪૧૨૮૮

Ph. (O) 27546767, 40016204; (R) 27541288

ફેક્સ : ૦૭૧ - ૨૭૫૪૨૫૪૭

Email: registrar@gujaratvidyapith.org, info@gujaratvidyapith.org

Fax 079 - 27542547

DR. MANIBHAI I. PRAJAPATI

11, Nilkanth Bunglows, Nilkanth Madhav Road, Nagalpur,

Mehsana-384002. (Gujarat)

Phone : 02762-243863 M. 98796 32816

Dr. 7-4-2018

શ્રદ્ધાંજલિ / સંવેદના

વિધિની કેવી વિચિત્રતા ! તા. ૩૦-૩-૨૦૧૮ના રોજ અમારી આનર્ત સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ સંસ્થા (મહેસાણા) અને ગુજરાત સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમીના સંયુક્ત ઉપક્રમે મહેસાણા-કોલેજમાં યોજેલ સંસ્કૃત-પરિસંવાદમાં હાર્દરૂપ વ્યાખ્યાન માટે પધારેલા મહામહોપાધ્યાય ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલે પરિસંવાદના આરંભે જ જાહેરાત કરી કે પૂ. મોરારિબાપુ દ્વારા આપનાર ‘ભામતી એવોર્ડ’ માટે બે દિવસ પહેલાં જ મહુવામાં મળેલી સમિતિએ ડૉ. ભારતીબેન શેલતનું નામ પસંદ કર્યું છે, પણ કેવી કરુણતા કે ભારતીબેનનું આજે જ, સવારે તા. ૩૦-૩-૨૦૧૮ના રોજ અવસાન થઈ ગયું ! ભારતીબેનના આત્માની શાન્તિ માટે પાંચ મિનિટ મૌન જાળવ્યા પછી, પરિસંવાદનો આરંભ થયો. પરિસંવાદનો વિષય હતો : “ગુજરાતના પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદો’ (Indologist) અને પરંપરિત સંસ્કૃત પંડિતોનું જીવન-કવન” આ પણ કેવી કરુણતા કે પરિસંવાદના વિષયનો એક મૂર્ધન્ય Indologist વિદુષી ધરતીલોક ઉપરથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ !

એક વર્ષ પહેલાં જ, એમને મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ચંદ્રક એનાયત થયેલો. વિશ્વવિખ્યાત ભો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદનાં નિવૃત્ત નિયામિકા, Journal of the Gujarat Research Societyનાં સંપાદિકા, તેમજ સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ સહિત અનેક ભારતીય વિદ્યાઓમાં સંશોધનક્ષેત્રે મૂલ્યવાન પ્રદાન કરનાર ડૉ. ભારતીબેન રાષ્ટ્રપતિ-સન્માન-પુરસ્કાર માટે સર્વથા યોગ્ય હોઈ, સને ૨૦૧૭ના રાષ્ટ્રપતિ-સન્માન-એવોર્ડ માટે મેં ભલામણ કરેલી, પરંતુ કોણ જાણે કેમ એ વર્ષના એવોર્ડીજનાં નામ હજુ સુધી જાહેર થયાં નથી ! હવે તો એ એવોર્ડ મેળવવા માટે પણ ડૉ. ભારતીબેન અહીં રહ્યાં નથી !

ડૉ. કીર્તિભાઈ અને પરિવારના સૌ સભ્યો પ્રત્યે સંવેદના વ્યક્ત કરીએ છીએ. ડૉ. ભારતીબેન તો ‘અક્ષરદેહે’ કાયમ ધરતીલોક ઉપર રહેશે....

પ્રો. ડૉ. મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ

અધ્યક્ષ,

આવર્ત સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ સ્વાધ્યાય

સંસ્થાન, મહેસાણા

માનવવિકાસ અને કલ્યાણ ટ્રસ્ટ

રજી. નં. ઇ.૧૮૪૪૦ અમદાવાદ

એમ-૧૦, શ્રીનંદનગર, વિભાગ-૪,

વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧

સંપર્ક : ૦૭૯-૨૬૮૨૬૩૨૮

મોબાઈલ : ૯૪૨૮૦ ૬૭૮૭૮

ડૉ. ભારતીબહેન કીર્તિભાઈ શેલતને હૃદયાંજલી

ડૉ. ભારતીબહેન શેલતના દેહાવસાનના સમાચારથી હૃદય એક ધડકન થંભી ગયું. જાણીએ છીએ કે તે ઈશ્વરની યોજનાનું પરિણામ છે. પરંતુ આત્મીયતાનો નાતો આપણને વ્યથિત કરે.

હું ગુજરાત વિદ્યાસભાનો ટ્રસ્ટી બન્યો ત્યારે શ્રેષ્ઠીઓ અને સારસ્વતોના સંપર્કમાં આવ્યો તેમાં એક હતા ડૉ. ભારતીબહેન, વિલક્ષણ અને લોભનીય, નમ્રતાની મૂર્તિ, મધુર અને સહનશીલતાની મૂર્તિ. વિદ્વાનોમાં તેમની ગણના થતી. પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિમાં હંમેશા અગ્રેસર જ હોય. અધ્યયનમાં એકાગ્રતા અને અધ્યાપનમાં તેમની કર્મકતા જુદી તરી આવે. ઇતિહાસ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત, અર્ધમાગ્ધી વિષયમાં તેઓનું નૈપૂણ્ય જુદું તરી આવતું. પ્રકૃતિથી ડૉ. ભારતીબહેન ઋજુ અને તેમની હૃદયની કોમળતા આપણને લોભાવે. તેઓ જે કાર્ય હાથમાં લે તે પૂરું કરીને જ ઝંપે. સાન અને સંવેદના અંગે તેમનું તત્ત્વદર્શન સમજપૂર્વકનું હોય. નિરંતર પ્રવૃત્તિ અને કેવળ શૈક્ષણિક કાર્યમાં તેઓને વ્યસ્ત જોયા છે. તેઓની શૈક્ષણિક અને સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલે. ગુજરાત વિદ્યાસભાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિમાં અને સંશોધનમાં તેમનું માર્ગદર્શન અવશ્ય મળે.

શ્રી ભોળાનાથ જેશિંગભાઈ સંસ્થામાં તેઓની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિ અતિ શ્રેષ્ઠ હતી. ડાયરેક્ટર તરીકે તેઓની અપાર શક્તિઓને મને ત્યાંથી પરિચય થયો. તેઓના સંશોધનો નજરે પડ્યા. અગિયાર લિપીઓમાં તે શ્રેષ્ઠતા ધરાવતા હતા.

તેઓએ જગતના ખતપત્રોનો ઊંડો અભ્યાસ કરેલો. ઉત્તમ લાઈબ્રેરીનો ઉપયોગ સૌથી વધુ તેઓએ કરેલો. તેઓની વૈચારિક ગતિશીલતાનો, પત્રકારત્વનો, સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિની માહિતી અહીં જોવા મળે. સૈકાઓ પૂર્વેના સિક્કાઓનું અધ્યયન અહીં થતું. ઉત્તમ સંગ્રહાલયનો પરિચય મને અહીં થયો. તેના ઉપરથી સંસોધનાત્મક લેખો, પુસ્તકો અહીં જ જોવા મળે. જૂના ખતપત્રો તેમના વિદ્યાર્થીઓને સમજાવે પરિણામે કેટલાય વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાવાચસ્પતિની પદવીઓ મેળવી. માત્ર ગુજરાત નહિ પરંતુ ભારત અને વિદેશોમાં તેઓની વિદ્યા સંપન્નતાનો લાભ મળ્યો છે. જ્ઞાન અને વિદ્યાની આરાધના કરતા ડૉ. ભારતીબહેનના ચિરસ્મરણીય વિચારોએ મારામાં ગુણસંવર્ધનનું કાર્ય કર્યું છે.

ડૉ. ભારતીબહેનને નિવૃત્તિનો સમય હતો ત્યારે આવી વ્યક્તિની ખોટ કેમ પુરાય ? પૂજ્ય કે.કા. શાસ્ત્રીજી, ડૉ. ભારતીબહેન અને હું આદરણીય મુખ્યમંત્રી શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીને વિનંતી કરવા ગયા ત્યારે જાણ્યું કે ગુજરાત વિદ્યાસભાનું કેટલું ગૌરવ છે. તેઓએ બે વર્ષ માટે એક્સ્ટેન્શન આપ્યું અને પૂજ્ય કે.કા.શાસ્ત્રીના ૧૦ પુસ્તકોના પુનઃપ્રકાશનની જવાબદારી તેમને સોંપી અને નિષ્ઠાપૂર્વક તે કામ પૂર્ણ થયું

અને ખર્ચ સરકારે ઉપાડી લીધું.

પૂજ્ય કે.કા.શાસ્ત્રી અને પૂજ્ય હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીજીનો મૂલ્યવાન ફાળો કેમ ભુલાય ? શ્રી ભો.જે. વિદ્યાભવનના તમામ સાથીદારોના તેઓ પ્રિય હતા. ડૉ. થોમસ પરમાર સાથે ઇતિહાસ પરિષદને તેઓએ સંભાળીને વિષયને ન્યાય આપ્યો હતો.

ગુજરાતવ વિદ્યાસભામાં મારી પ્રવૃત્તિ સિમિત થઈ. પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે ‘માનવ વિકાસ અને કલ્યાણ ટ્રસ્ટ’ની રચના કરી. તેનું મુખપત્ર ‘વિચાર વિજ્ઞાન’ કેળવણીના પ્રચાર અને પ્રસારનું કાર્ય આરંભ્યું. આદરણીય શ્રી કલ્યાણભાઈ શાહ, ડૉ. ભારતીબહેન શેલત, ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત અને ડૉ. કમળાબહેન સુતરીયાના આગ્રહથી હું ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીમાં જોડાયો. ડૉ. નીતિનભાઈ સુમંત શાહે સમર્થન આપ્યું અને પુનઃ ડૉ. ભારતીબહેનના નેતૃત્વનો લાભ મને પ્રાપ્ત થયો. ડૉ. ભારતીબહેન અને ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત જે સંશોધનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છે તેનો હું સાક્ષી છું. આટલું વિદ્વત્તાપૂર્ણ સંશોધન કાર્ય કોઈ સંસ્થાઓ દ્વારા થતું મેં જોયું નથી. દેશમાં તેમજ વિદેશોમાં જે જ્ઞાન પ્રસારિત થઈ રહ્યું છે તેની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ આ કાર્યમાં થાય છે.

ડૉ. ભારતીબહેન પાસેથી ઘણા ગુણો મને પ્રાપ્ત થયા છે. વિદ્યા, વિનય અને વિચારોની શુદ્ધતા, ત્યાગ, તપસ્યા અને કેવળ તત્પરતાનો સંયોગ મેં જોયો છે. પ્રેમ, કરુણા અને સદ્ભાવની સાક્ષાત્ મૂર્તિ, દિવ્ય સંપત્તિ અને દિવ્ય ઐશ્વર્યત્વને તેમનામાં જોયા છે. વાસ્તવમાં ઈશ્વર સાક્ષાત્કાર એમના જીવનનું સૂત્ર હતું.

મંત્રી,
મદનમોહન વૈષ્ણવ
માનવ વિકાસ અને કલ્યાણ ટ્રસ્ટ

શ્રી બાજખેડાવાળ કેળવણી અને સંસ્કૃતિ મંડળ

શ્રી પ્રાણશંકરભાઈ હોલ, પ્રાણકુંજ સોસાયટી,
ભૈરવનાથ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૨૮. ફોન : ૫૩૨૬૦૪૦

સ્નેહી શ્રી,

કિર્તીભાઈ

સમય અને ભરતી કોઈની રાહ જોતાં નથી
પળ વહી જાય છે અને રહી જાય છે માત્ર...
સમયની રેત ઉપર જનારનાં પગલાંની છાપ.
જેમની સાથે જિંદગીમાં ગતિશીલ રહી શક્યાં છીએ.
જેમની સાથે જિંદગીનાં ચઢાવ-ઉતાર સદી શક્યાં છીએ
એવા સ્વજનની - એવા પરિવારજનની
પ્રેમ, લાગણી, મમતા, વાત્સલ્યની એ હૂંફાળી છાપ
આંખે સદા આંસુના તોરણ બાંધતી જ રહે છે
પરંતુ...
કાળની લગામ કુદરતનાં હાથમાં હોઈને, માનવીની એ મજબૂરી છે
તેથી તમારા પરિવાર ઉપર આવી પડેલ કાળનો આ કારમો ઘા
મક્કમ હૈયે જીરવીને પરિવારજનોને હિંમત અને આશ્વાસન આપશો.

એક સ્નેહીજન તરીકે વધુતો શું કહીએ ?
પરમકૃપાળુ પરમાત્માને અમારી એક જ પ્રાર્થના છે કે
સદ્ગતનાં આત્માને ચિર શાંતિ અર્પી રહો.

શ્રી ભરભાઈ ભટ્ટ

પ્રમુખ

શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પંડ્યા

ઉપપ્રમુખ

શ્રી ડૉ. વિમલ પંડ્યા

મંત્રી

શ્રી ગીરીશભાઈ દવે

કોષાધ્યક્ષ

શ્રી તરલ ભટ્ટ

મંત્રી

ભાગવત મિશન ટ્રસ્ટ રાજકોટ ૭

સ્થા. ટા. ૬-૪-૧૯૭૫, ટ્રસ્ટ નં.-૬/૨૭૭૫
 'ભાગવત' એ/નં આશાપ ગ્રીન સીરી, ૩૭૨ શેડ, વજકોટ-૩૬૦ ૧૦૭ (ગુજરાત)
 મો. ૯૪૨૭૭ ૫૦૫૮૧ E-mail : mahatramission7@yahoo.in

૦ શાંતિ સંદેશ ૦

૨૦૧૬-૧૭-૭

૧૮ ૧૬-૯-૨૦૧૮

૨૧ કીર્તિધાર શોભા આર્ટ્સ આ સોયરિયાલ
 યુ. ક. ૧૯૧૯

સાદર પ્રણામ.

ડૉ. ભાગવત મિશન સંસ્થાના સદસ્ય હોઈને શ્રી શ્રી હેન
 હાથના સ્પર્શ તરી, તેમજ સંસ્થાના સદસ્ય ભાગવત મિશનના
 ગ્રામીણ હોઈને જાણે.

તેમજ હાથના સંસ્કારના સેવા તરફ રૂબરૂ છે. તેમજ
 સંસ્કારના વિવિધ વિષયોના સેવા, સંસ્કારના સેવા કરી રહ્યા
 તરી છે.

હાથ તેમજ હાથના સદસ્ય હોઈને શ્રી શ્રી ભાગવત મિશનના
 જાણે.

હાથના હાથના સદસ્ય હોઈને શ્રી શ્રી ભાગવત મિશનના
 જાણે છે.

હાથના હાથના સદસ્ય હોઈને શ્રી શ્રી ભાગવત મિશનના
 જાણે છે.

શ્રી શ્રી ભાગવત મિશન
 રાજકોટ ગુજરાત

ભાગવત મિશન ટ્રસ્ટ
 રાજકોટ-૭.

Dr. H. B. Shah

M.D.D.Ped., FICA (USA)

(B.C. Roy Awardee)

"GANGA CLINIC"

Kharivav Road, Nr. G.P.O., Raopura, Vadodara-390001

13. 11. 2018

Dear Dr. Kirtibhai Shelat & family

I have received the shocking news of (Mrs) Dr. Bharatiben Shelat. Her death cannot fulfill the loss to the Gujarat Research Society. She was not a Research scholar but also a great student of Jain Literature. Death is unavoidable event but her death is great loss to Gujarat Research Society.

My hearty Condolance to you and Dr. Pranav & his wife.

Time Passes away I am well. You also keep your self busy. Perspective of financial gain. If I come to Ahmedabad, I will ring you up and we see each other after years.

DR. HIRALAL B. SHAH

M.D.D.Ped. FICA(USA)

(B.C. Roy AWARDEE)

"GANGA CLINIC"

KHARIVAV ROAD, NEAR G.P.O.,
RAOPURA, VADODARA - 390001

☎ : 2410404 Reg.No.: B1832

POST CARD
RJ/SPPHVD - 2010 पीस्ट कार्ड

Philately: King Of Hobbies
COLLECT
INDIA POSTAGE STAMPS
CONTACT
Nearest Philatelic Bureau

DR. K. R. Shelat

9, Snehbandhan

Chandranagar

Narayan Nagar Rd

Patdi Ahmedabad - 7

पिन PIN

--	--	--	--	--	--	--	--

कृपया इस लाइन के नीचे न तो लिखें और न ही मुद्रित करें Do not write or print below this line

સન્માનપત્ર

ડૉ. ભારતી કીર્તિકુમાર શેલત

ગુજરાતનો ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતવિદ્યાનાં તજજ્ઞ એવા વિદ્વંસી ભારતીબેન શેલતને.

આપશ્રીએ પ્રાચીન અભિલેખો, તેની લિપિઓ અને હસ્તપ્રતવિદ્યાના ક્ષેત્રે ચાર દાયકા કરતાં પછ વધુ સમય સુધી ઊંડું સંશોધન કરીને અમૂલ્ય પ્રદાન કર્યું છે.

સંશોધનક્ષેત્રે આપે એક નિહાવાન અને કર્મકંડ સંશોધક તરીકે યશસ્વી કાર્ય કર્યું છે. આપના રુચિકર વિષયો પ્રાચીન અભિલેખો-વિશેષતઃ જૈન શિલાલેખો, પ્રતિમાલેખો, હસ્તપ્રતો વગેરેને ઉકેલી, તેનું સંપાદન અને વિવેચન કરવાની પ્રશસ્ય કામગીરી આપે બજાવી છે. લિપિવિદ્યામાં ભારતની સૌથી પ્રાચીન બ્રાહ્મીલિપિનો ગતન અભ્યાસ કરી, તેમાંથી ઊતરી આવેલી ભારતની વિવિધ પ્રાચીન, પ્રાદેશિક લિપિઓમાં લખાયેલી, પુરાણ, ઇતિહાસ, જૈન સાહિત્ય, સંસ્કૃત કોશ સાહિત્યને લગતી હસ્તપ્રતોને ઉકેલવાનું ભગીરથ કાર્ય આપે કર્યું છે. લિપિક્ષેત્રે આપનું પ્રધાન કાર્ય પ્રાચીન હસ્તપ્રતો જેમાં લખાયેલી છે, તે જૈન નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને એના અક્ષર વિન્યાસની વિશેષતાઓ વિશેનું રહ્યું છે. આ ઉપરાંત મધ્યકાલ અને અર્વાચીન કાલનાં દસ્તાવેજો - ખતપત્રોનું વાચન, સંપાદન, વિવેચન અને ગ્રંથ રૂપે પ્રકાશન પણ આપે કર્યું છે.

શેઠ ભોજાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન - સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ પ્રકાશિત 'ભાગવત પુરાણ સમીક્ષિત આવૃત્તિ'ના એક સંપાદક તરીકે તેમજ અમદાવાદ શહેર વિસ્તારના જૈન દેરાસરોમાંના પ્રતિમાલેખોનું વાચન, સંપાદન અને પ્રકાશન કરવાનું સંશોધનપૂર્ણ કાર્ય આપે કર્યું. સંસ્થાના સંશોધન-ત્રૈમાસિક 'સામીપ્ય', ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ત્રૈમાસિક અને ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના ત્રૈમાસિકનાં આપ સંપાદક રહ્યાં છો.

આમ અભિલેખો, લિપિ અને હસ્તપ્રતવિદ્યાના ક્ષેત્રે આપે વિભિન્ન વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ગુજરાતભરના સંશોધકો અને અભ્યાસીઓને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પુરું પાડ્યાં છે. પરમ પુજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજની નિશામાં તમારી વિદ્યાકીય સેવાઓને ચિરદાયતાં અને અત્યંત ગૌરવ અનુભવીએ છીએ અને આપના ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન અને સંશોધનનો લાભ આગામી પેઢીના સંશોધકોને સદાય મળતો રહે એવી અંતરથી આશા સેવીએ છીએ.

આપના ગુજાનુરાગી

૫૬૪ સુધાકર
પંડિત સુધાકર શેલ
(વંશ સંપત્તિ)

કુમારપાળ દેસાઈ
(ગુજરાત વિદ્યાપીઠ દ્વારા)

સંસ્થા: ગુજરાત જ્ઞાનપ્રસાર સંસ્થા, ગાંધીનગર, રા. રજ. એવ. ૨૦૧૭, સ્થાપના: ૨૦૦૭

ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ
ગુજરાતના જાણીતા ઇતિહાસવિદ, લેખક, પ્રાધ્યાપક અને સંશોધક
ડૉ. ભારતીબહેન કીર્તિકુમાર શેલત
સન્માનપત્ર

ગુજરાતની ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, અભિલેખવિદ્યા અને લિપિવિદ્યાને ક્ષેત્રે અર્ધી સદી કરતાં પણ વધુ સમય સુધી કર્મઠ રહીને અમૂલ્ય પ્રદાન કરનાર આપશ્રી એક સાચા શિક્ષક, પ્રેમાળ અધ્યાપક, અદિતીય સંશોધક અને વિદ્યાસાધનાનાં આરંભક છે. અધ્યાપનક્ષેત્રે આપની કારકિર્દીનો પ્રારંભ સને ૧૯૬૪થી અમદાવાદની સરદાર વલ્લભભાઈ આર્ટ્સ કોલેજમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના વ્યાખ્યાતાથી થયો. એ સાથે ૧૯૬૪થી ૧૯૬૯ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવિદ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન હેઠળ 'પ્રાચીન ગુજરાતમાં પ્રચલિત વિવિધ સંવતોની ગણના-પદ્ધતિઓ' એ વિષય ઉપર મહાનિબંધ તૈયાર કરી ગુજરાત યુનિવર્સિટીની પીએચ.ડી.ની પદવી ૧૯૬૯માં પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૬૯થી ૧૯૭૨ દરમિયાન યુ.એસ.એ.ના ડેન્વોન(ટેક્સાસ)માં આવેલી ટેક્સાસ વુમન્સ યુનિવર્સિટીમાં સમાજશાસ્ત્ર વિષયનો અભ્યાસ કર્યો અને એ જ યુનિવર્સિટીમાં ટીચિંગ આસિસ્ટન્ટ તરીકે કાર્ય કર્યું.

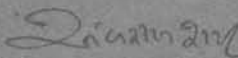
શેલ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનમાં આપે ૧૯૭૬થી ૧૯૮૨ સુધી વ્યાખ્યાતા તરીકે, ૧૯૮૨થી ૧૯૮૭ સુધી ચીફ તરીકે અને ૧૯૮૭થી ૨૦૦૫ સુધી સંસ્થાના નિયામક તરીકે કાર્ય કર્યું. આ સંસ્થા દ્વારા પ્રકાશિત ઘણેક શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિના એક સંપાદક તરીકે આપે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું છે. દેશની વિવિધ લિપિઓનાં આપ અભ્યાસુ છો. સંસ્થાના સંશોધન-ત્રૈમાસિક 'સામીપ્ય', ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ત્રૈમાસિક અને ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના ત્રૈમાસિકનાં આપ સંપાદક રહ્યાં છે. આપશ્રીએ અધ્યયન, અધ્યાપન, સંશોધન અને સંપાદનક્ષેત્રે નોંધપાત્ર સેવાઓ આપી છે.

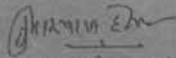
અભિલેખવિદ્યા ભારતીય સંસ્કારો, ભારતનો આદ્ય ઇતિહાસ, આદિમ સમાજોની સંસ્કૃતિઓ, ભારતીય લિપિઓ, ગુજરાતના સિક્કાઓ, ખતપત્રો, સંસ્કૃત કોશસાહિત્ય જેવા અનેક વિષયોમાં આપે ૩૦ જેટલા મૌલિક અને સંપાદિત ગ્રંથો તેમજ ૩૦૦ ઉપરાંત લેખો પ્રકાશિત કર્યા છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયની અભ્યાસસમિતિનાં અધ્યક્ષ તથા યુનિવર્સિટીની શિક્ષણ અને સંશોધન સમિતિનાં સભ્ય રહ્યાં છો. આ ઉપરાંત ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્વ ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય ગેઝેટિયર સલાહકાર સમિતિ, ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી વગેરેમાં આપે માનદ્ સભ્ય તરીકે સેવાઓ આપી છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદની કારોબારી સમિતિમાં કોષાધ્યક્ષ, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી સંભાળી છે. રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ યોજાયેલ કોન્ફરન્સો અને સેમિનારોમાં આપશ્રીએ પોતાનાં સંશોધન પેપરો રજૂ કર્યાં છે.

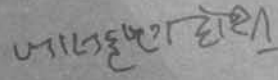
આપે એક નિષ્ઠાવાન, શિસ્તબદ્ધ સંશોધકની જિજ્ઞાસાને પૂર્ણતઃ આપનામાં આત્મસાત્ કરી છે. ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃતવિદ્યાના વિશાળ ક્ષેત્ર ઉપર આપના મહત્તમ સંશોધનકાર્ય દ્વારા ગુજરાત અને ભારતભરના સંશોધકોને આપની વિદ્વતાનો લાભ મળતો રહ્યો છે. આ શુભ પ્રસંગે આપની અમૂલ્ય વિદ્યાકીય સેવાઓનું સ્મરણ કરતાં અમે આનંદ અને ગૌરવની લાગણી અનુભવીએ છીએ. આજે ડૉ. મુગટલાલ ભાવીસી સુવર્ણચંદ્રક' આપને પ્રદાન કરીને આપનું સન્માન કરતાં અમે હર્ષ અને કૃતજ્ઞતાનો ભાવ પ્રગટ કરીએ છીએ.

વિ. સં. ૨૦૭૨, આસો સુદ
૧૨, ગુરુવાર
અમદાવાદ

તા. ૧૭.૧૦.૨૦૧૬

(અંબરિશ શાહ)
મંત્રી

આપના ગુણાનુસંગી

(કુમારપાળ દેસાઈ)
ઉપપ્રમુખ

(માલકૃષ્ણ દેસાઈ)
પ્રમુખ

ઇતિહાસ અધ્યાપક મંડળ, ગુજરાત
તથા
શ્રી એચ.કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

ગુજરાતના એક જાણીતા ઇતિહાસવિદ્, લેખક, પ્રાધ્યાપક અને સંશોધક
ડૉ. ભારતી કિરીટકુમાર શેલત

સન્માનપત્ર

આપની અગ્રણ્ય સેવાઓ ઉ.સ. ૧૯૬૪થી શ્રી એચ.કે. આર્ટ્સ કોલેજથી પ્રારંભી અને ઉ.સ. ૨૦૦૯ સુધી છો કે વિદ્યાભવનમાં અધિસ્ત સંસ્કૃત રહી અને વિસ્તરણ પામી. આપે આ સુધી સેવાઓ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ મુક્તિમત આદર્શ સ્થાપ્યો છે. આપના આ વિદ્યાર્થીઓ તેજીથી આપના વિદ્યાર્થીઓનો વિદ્યાળ સમુદાય અને ઇતિહાસ-સંશોધન વિષય ઉજ્જવળતા માધ્યમ છે. આપે એક નિષ્ણદાન, શિક્ષક અને સંશોધકની પદ્ધતિમાં પૂર્ણતઃ આપનામાં જાગૃત્તા રહી છે. સમાજજ્ઞાન, ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, અભિજ્ઞાનવિદ્યા, સિદ્ધાન્તજ્ઞાન, મુક્તિવિદ્યા, જ્ઞાતિવિદ્યા, વિધિવિદ્યા જેવા બહુવિધ વિષયોમાં જ્ઞાન, મુલાકાત અને સંગ્રહ સંશોધન કરીને કે તે વિષયોમાં પ્રસંગીક યોગદાન અર્પ્ય છે. શ્રીમદ્ ભગવત-પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આપે આપને મહત્વપૂર્ણ યોગદાન દિવા અવિભક્તીય રહેશે.

ગુજરાતના પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રમાં, ઐતિહાસિક ભંડારમાં અને સુજ્ઞાની શ્રી નામાસ્તિ સંસ્થાઓને પણ વિષયનિષ્ઠાતે તેથી આપની સેવાઓનો લાભ મળ્યો છે. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનો વિદ્યાળ ક્ષેત્ર પર આપનો બુદ્ધિ અને શિક્ષક સંશોધનજ્ઞ દ્વારા ગુજરાત અને ભારતભરના સંશોધકોને અદ્યતન આપની વિદ્યાઓનો લાભ મળતો રહ્યો છે. આ સુભ અવસરે આપની અવિભક્તીય વિદ્યાઓ સંસ્થાઓને સમર્થન કરી અને આનંદની અને ગૌરવની લાગણી અનુભવીને છોએ. આ સન્માનપત્ર આપના પ્રત્યેક પ્રેમ સમાધરનું પ્રતીક છે. આજે આપનું સન્માન કરીને અને જ્ઞાતિઓનો લાભ પ્રગટ કરીને છોએ, અરતુ.

અધિકારક સુભાષ
અમદાવાદ, ડિ. ૨૮, ૨૦૧૯

સહાય : અમદાવાદ

તા. ૨૬-૧૧-૨૦૧૯
સુકેશકર

આપનું ગુજાનુદાન
સ્નેહિત્રી

ડૉ. હરભદ્રી પટેલ
અમદાવાદ

(પ્રે.) અનુભાષી સી. શાહ
અમદાવાદ

ડૉ. સુભાષ વડાભટ્ટ
અમદાવાદ
શ્રી એચ.કે. આર્ટ્સ કોલેજ,
અમદાવાદ

By authority of the Board of Regents of the

Texas Woman's University

and upon recommendation of the University Faculty

Bharati Kantilal Thaker

is awarded the degree of

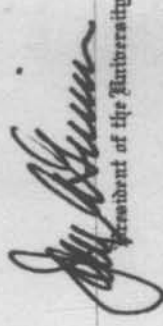
Master of Arts

and is entitled to all the rights and privileges thereto appertaining.

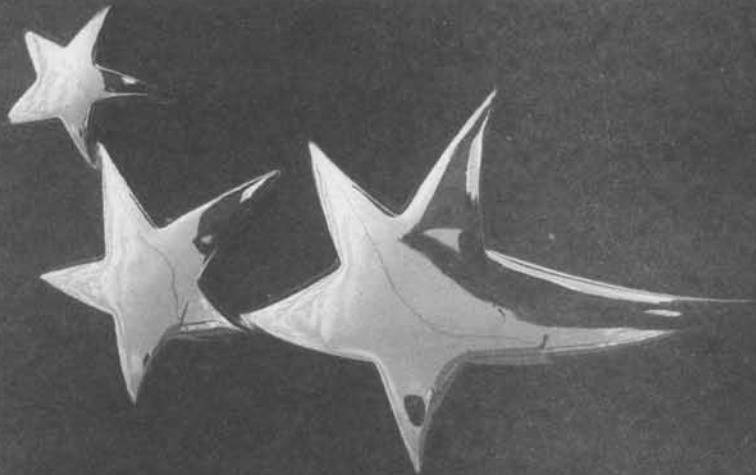
Witness the Seal of the University and the signatures of its Officers
this eighteenth day of August, 1972, at Denton, Texas.

Chairman of the Board of Regents

President of the University

DR. BHARTI SHELAT

WELKNOWN INDOLOGIST,
SCHOLAR

HAS CONTRIBUTED A LOT AS A
GUEST OF HONOR
AT NATIONAL SEMINAR ON

K. K. SHASTRI,

ORGANIZED BY

GOVT. ARTS COLLEGE AND SANSKRIT
SAHITYA ACADEMY, GANDHINAGAR.

We Are Very Grateful To You...

23rd MARCH, 2017

GOVT. ARTS COLLEGE

MANINAGAR, AHMEDABAD

279

श्रीविश्वकृष्णमठ, तन्वामरा, गुजरात
प्रस्थापितो

भामती-पुरस्कारः

स्व. डॉ. भारतीबेन के श्रेष्ठ
सहस्रमंथन
सम्बन्धितव्यसङ्गतिहोत्रे विशिष्टपदाक्षर
सोदरं सप्रज्ञं सवैदमानन्द सवर्णिक ।

श्रीतम ५८६

अध्यक्ष - भामती-पुरस्कार-समिति

भारत, मुंबई नगरी १९९४

श्रीविश्वकृष्णमठ

तन्वामरा
गुजरात

BIO-DATA

Name : Dr. Bharati Kirtikumar Shelat

Position : Former, Director, B.J.Institute of Learning and Research H.K. College Compound,

Ashram Road, Ahmedabad - 380009, India

Hon. Director, Gujarat Research Society, Paldi, Ahmedabad-380007

Birth Date : 30-7-1939

Educational Qualifications :

Degree	College Institute	University	Year	Subject	Class
S.S.C	R.B.M.K. Girls High school, Ahmedabad	S.S.C. Board	1956	Maths, Sciences, Languages Geography etc.	I
B.A.	Gujarat College Ahmedabad	Gujarat	1960	Sanskrit (Main) Psychology (Sub.)	Higher second
M.A.	B.J.Institute Ahmedabad	Gujarat	1962	Sanskrit (Epigraphy) (Main) Ardhamagadhi (Sub.)	I
Ph.D.	B.J. Institute Ahmedabad	Gujarat	1969	Sanskrit (Epigraphy) Topic : 'The Chronological Systems of Gujarat'	
M.A.	Texas Woman's University	Denton Texas, U.S.A.	1972	Sociology	Grade A

Educational Experience :

Position	Name of The Institute	Years	Experience in Years	Subject
Lecturer	S.V.Arts College Ahmedabad	June, '64 to Aug, '69	5	Sanskrit , Ardhamagadhi
Lecturer	B.J. Institute	Aug., '76 to July., '82	6	Indian Culture Philosophy, Sanskrit Literature
Reader and Post Graduate teacher	B.J. Institute Ahmedabad	July, '82 to March, '97	15	Indian Culture Philosophy, Sanskrit Literature
Professor and Director	B.J. Insitute Ahmedabad.	April, '97 upto Janu. 2006	9	Indian Culture Philosophy, Sanskrit Literature
Ph.D. Guide Five students have received Ph.D.	B.J.Institute	From 1988 cont. degree under my guidance.	18	Indian Culture Philosophy, Sanskrit Literature

Visiting post graduate teacher in the Prakrit department of Gujarat University from 1986 to 1998 and History-Culture Dept. Gujarat Vidyapith from 2006-2009.

External Referee for M.Phil and Ph.D. in Gujarat Vidyapith, Ahmedabad & Saurashtra University

Editing Work :

One of the General Editors of the critical Edition of Shrimad Bhāgavata Purāṇa and the editor of its II volume and one of the editors of the III Volume, Editor of the Research Journals 1. Sāmīpya of the B.J.Institute. 2. Journal of Gujarat Research Society, 3. Vidyapeeth, Quarterly and 4. *Pathik*.

Project-in-charge entitled 'Jain Image Inscriptions of Ahmedabad' taken with the financial aid from Indian council of Historical Research, New Delhi.

Edited about 30 ancient and medieval Sanskrit Inscriptions of Gujarat.

Scripts and Subjects of Speciality :

1. Knowledge of various scripts of India; such as Brāhmī, Devanāgarī, Shāradā, Bangali, Maithili, Nevāri, Uḍiyā, Telugu, Kannaḍa, Grantha, Malayālam and Nandināgarī
2. Indian Epigraphy

3. Indian Palaeography
4. Numismatics
5. Sanskrit Language and Literature
6. Manuscriptology
7. Prakrit Literature

Books written :

1. *Hindu Samskāras* (In Gujarati), Ahmedabad, 1983
2. *Culture of Primitive Societies* (In Gujarati) Ahmedabad, 1983
3. *Proto History of India* (In Gujarati), Ahmedabad, 1985
4. *Chronological Systems of Gujarat*, Ahmedabad, 1987
5. *Inscriptions of Gujarat : Svādhyāya ane Samikshā* (co-author), Ahmedabad - 1992
- 6-7. 'Girnar Rock Edict of Mahākṣatrapa Rudradāman', 'Girnar Rock Inscription of Gupta emperor Skandagupta.' - Published by Sarasvati Pustaka Bhandar, Ahmedabad, 2005.
8. 'Script' (in Guj.). Pub. Gujarat Vishvakosha Trust, Ahmedabad, 2005
9. *Inscriptions and Coins of Gujarat*, Pub. Gujarat Research Society, Ahmedabad, 2007
10. Khatapatras of Ahmedabad, Pub. Gujarat Research Society, Ahmedabad, 2011
11. History of Sanskrit Lexicography (in Gujarati). Pub. Gujarat Research Society, Ahmedabad, 2016

Books edited :

12. रूपमञ्जरीनाममाला - रूपचन्द्रविरचिता - a Sanskrit Lexicon edited with Introduction, Ahmedabad, 1983
13. 'Descriptive Catalogue of Sanskrit and Prakrit Manuscripts of B. J. Institute Museum (Joint), Ahmedabad, 1986
14. 'Dr. H. G. Shastri Felicitation Volume' with P. C. Parikh and T. B. Parmar.
15. 'Jain Image Inscriptions of Ahmedabad' with P. C. Parikh, Pub. by B. J. Institute, Ahmedabad, 1997
16. *The Bhāgavata*, (Critical Edition), Vol. II 1999, Vol. III 1998, Pub. by B. J. Institute, Ahmedabad.
17. *Proceedings of K. R. Sant Memorial Seminar on Indian Culture, Philosophy and Art*, Pub. by B. J. Institute, Ahmedabad.
18. 'Iranis in Gujarat'. Summery of Papers, Ahmedabad, 2000
19. *Catalogue of the Ancient coins in the B. J. Institute Museum*, Pub. by B.

- J. Institute, Ahmedabad, 2003
20. *The Catalogue of the Medieval and Modern Coins in the B. J. Institute Museum*, Pub. by B. J. Institute, Ahmedabad, 2004
 21. Brahmarṣi K. K. Shastri centenary Felicitation Volume, Pub. B. J. Institute, Ahmedabad, 2004
 22. 'रसिक-भारती' : *Prof. R.C.Parikh Commemoration Volume*, Sanskrit Sāhitya Academy, Gandhinagar, 2005
 23. *Catalogue of the Coins of the Girdharbhai Museum*, Amreli, 2007
 24. *Bhakti and Sufi Movement in Medieval Gujarat* (in Gujarati)- eds. Makarand Mehta, Bharati Shelat, R. T. Savaliya, Pub. Darshak Itihās Nidhi, Ahmedabad, 2008
 25. *Archicture of Ahmedabad*, by Ratnamanirao Jote (edi. - in Gujarati). Khadia Itihas Samiti, Ahmedabad.
 26. *Gujaratnuñ Pātanagar Amadavāda*, by R. B. Jote (edi. with Rasesh Jamindar) in Gujarati - Pub. Gurjar Granth Prakashan, Ahmedabad, 2014.
 27. *History of Ahmedabad (1930-2010)* Pub. Gurjar Granth Prakashan, Ahmedabad, 2014
 28. *Rājavinoda Mahākāvya* of poet Udayarāja in Sanskrit edi. from original manuscript with text, translation and Introduction; Sarkhej, Ahmedabad, 2011.
 29. Dr. H. G. Shastri Commemoration Volume (in Press).

Research Articles :

More than 200 articles on various subjects like Epigraphy, Numismatics, Iconography, Sanskrit, Language and Literature, Manuscriptology, Indian Chronology, Editing Method of Sanskrit works etc. Edited about 40 Sanskrit inscriptions and documents. **A list of the select articles is attached at the end.**

Medals and honours :

Received silver medal (1959) for getting highest number of marks in visharad examination held by Bruhad Gujarat Sanskrit Parishad.

Received Haridas Gokani Gold Medal for the best research paper in the 9th Gujarat Itihas Parishad Conference 1977.

Honoured by his highness Governor of Gujarat State Shri Sundarsimha Bhandari for Research work on Pāliya inscriptions.

Association with various Institutions :

1. Treasurer : Gujarat Itihas Parishad, 1984 to 1990
Vice President : 1996 to 1998
President : 1999 to 2001

2. Treasurer : Gujarat Sahitya Sabha - Executive Committee - from 1995 - 2006
3. Honorary Director : Gujarat Research Society - 2006 onwards
4. Committee member - Gujarat Vidya Sabha from 1999-2006
5. Committee member - Gujarat state Sanskrit Sahitya Acadami, from 1999 - 2004
6. Member - Gujarat State Archaeology department Advisory Committee - from 2002 - 2005
7. Member - Gujarat State Gazetteer Advisory committee - from 2002 - 2005
8. Member - UGC expert visiting committee for Xth plan - 2002 for Aligarh Muslim University.
9. Advisory committee member, Gujarat State Archaeology Dept., Gandhinagar
10. Chairperson, Board of Studies, Indian culture, Gujarat University, 1999-2001
11. Member of the Academic Council, Gujarat University for two years.

Attended Gujarati Sahitya Parishad, All India Oriental Conference, Gujarat Itihas Parishad conferences, Sanskrit Adhyapak Mandal Conference, All India epigraphical conference, 12th and 13th world Sanskrit conferences – Helsinki (Finland) July 2003 and at Edinburgh (Scotland) in 2006 and presented papers and also Sectional President at 12th World Sanskrit Conference held in Helsinki, Finland, 2003, July. President at Gujarat History Conference held in Kota, Rajasthan.

Organized Lecture series at B.J. Institute and a K.R. Sant Memorial Seminar on 'Indian Culture, Philosophy and Art.' Also organized a National Seminar on 'Iranis in Gujarat', Their impact on Society and Culture.' and 'Bhakti and Sufi Movements in Gujarat' sponsored by Darshak Itihas Nidhi. Delivered lectures at various educational Institutions.

A List of Select Articles :

I. Unpublished Sanskrit Inscriptions edited :

1. 'Asodara Copper plate Sanskrit Inscription dated (valabhi), Sam 425' (In Gujarati), *Vidyapeeth*, year 17, issue no. 4 (July-August, 1979), pp. 1-10.
2. 'Three unpublished copper-plates of Idar State', *Svādhyāy*, Vol. XV, No. 1, pp. 66 ff.
3. 'Ahmedabad Stone Inscription of Fattesimharav Gaikwad, dated V. S. 1868' *Vidyapeeth*, no. 105, (1980), pp. 61-67.
4. 'Two unpublished Step-well Sanskrit Inscriptions from Sāmpā'. *Svādhyāy*, Vol. 20, no. 4 (V.S. 2039), pp. 403-413.

ભો. જે. વિદ્યાભવનના
અધ્યક્ષ ખંડમાં
ડૉ. ભારતીબેન શેલત

ડૉ. ભારતીબેન શેલત
ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં
સ્ટાફ સાથે
અધ્યક્ષના રૂમમાં

ડૉ. ભારતીબેન શેલત ભો. જે. વિદ્યાભવનનો સ્ટાફ
તથા એમ.એ.ના વિદ્યાર્થીઓ, ૧૯૮૪

ડૉ. ભારતીબેન શેલત અને શ્રી કે. કે. શાસ્ત્રીજી,
ભો. જે. વિદ્યાભવનના પ્રવેશદ્વાર આગળ, ૧૯૮૪

વિશ્વકોશમાં
વિધાનસભાના અધ્યક્ષ
શ્રી મંગળભાઈ પટેલને
લીપીનું પુસ્તક અર્પણ કરતા
ડૉ. ભારતીબેન શેલત,
૨૦૦૫

હિંમતનગર આર્ટ્સ કોલેજમાં
૨૨-૮-૨૦૧૩ના રોજ
આપેલ વ્યાખ્યાન

અલિગઢ યુનિવર્સિટીના
ઇન્સ્પેક્શન વખતે
યુ.જી.સી. તરફથી
અલિગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટીના
દસમા પ્લાન કમીશનની
ઇન્સ્પેક્શન કમીટીના
એક સભ્ય તરીકે
ભારતીબેન ચેરમેન અને
હોસ્ટ પ્રાધ્યાપક સાથે
અલિગઢ મુસ્લીમ યુનિવર્સિટીના
પ્રીમાઈસીસમાં, ૨૦૦૦

તાજપૂર (તા. સાણંદ) ગામે
૧૮૫૭ની ક્રાંતિનું સંભારણું ના
પ્રતિક સમા પાંળીયાઓના
ઉદ્ઘાટક ગુજરાત રાજ્યના
રાજ્યપાલ
મા. શ્રી સુંદરસિંહ ભંડારી
અને વિધાનસભાના અધ્યક્ષ
મા. શ્રી અશોક ભટ્ટ સાથે
ભારતીબહેન શેલત,
આસુતોષ ભટ્ટ તથા મહાનુભાવો

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના
અમદાવાદ મુકામે આયોજિત
જ્ઞાનસત્રમાં
પ્રમુખીય વ્યાખ્યાન આપતા
ડૉ. ભારતીબેન શેલત,
૨૦૦૦

મૌલાના આઝાદ સેન્ટર,
અમદાવાદ અને
ઈરાન કલ્ચર હાઉસ દ્વારા
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં
આયોજિત
'ગુજરાતમાં ઇરાનીઓ'
વિશેના રાષ્ટ્રીય પરિસંવાદના
ઉદ્ઘાટક પ્રસંગે
ભારતીબેન શેલત
તથા અન્ય મહાનુભાવો,
૨૦૦૨

આંતરરાષ્ટ્રીય
૧૨માં સંસ્કૃત સંમેલનમાં
હેલસિંકીના મેયર સાથે
બેન્કવેટ હોલમાં ૨૦૦૩
(ડાબેથી ભારતીબેન,
મેયરશ્રી, ઊર્મિલાબેન
અને અંજના મહેતા)

હેલસિંકી
(ફીનલેન્ડ) માં ભરાયેલ
આંતરરાષ્ટ્રીય
૧૨મા સંસ્કૃત અધિવેશનમાં
પ્રથમ દિવસે ભારતીય રાજદૂત
ડૉ. ગુપ્તા તથા
અધિવેશનના ચેરમેન અને
આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્વાનો
સાથે સભાખંડમાં, ૨૦૦૩

એડીનબરોની
સંસ્કૃત કોન્ફરન્સ વખતે
ચેરમેન ડૉ. સોલોમનના
અધ્યક્ષતા હેઠળ
વક્તવ્ય આપતા
ભારતીબેન શેલત
૨૦૦૬

કોટા ઇતિહાસ પરિષદના
અધિવેશન પ્રસંગે
મંચસ્થ મહાનુભાવો,
કોટાના મહારાજા સાથે
૧૯૯૯

હૈદરાબાદ નજીક
નાગાર્જુન સાગર
મધ્યે આવેલ
જગ્યા પર
બૌદ્ધ સ્તૂપો
ને અવશેષોના
અવલોકન પ્રસંગે
૨૦૦૨

ઇતિહાસ પરિષદના
અધિવેશનમાં
હૈદરાબાદ ખાતે
સૂરસાગર તળાવ
પાસે લીધેલ ફોટો
(ડાબેથી ડૉ. શેલત,
ભારતીબેન,
ડૉ. થોમસ,
વીણા કપૂર, વગેરે
૨૦૦૨

ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના
અમદાવાદ ખાતેના જ્ઞાનસભ્રમાં
ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી,
ભારતીબહેન શેલત
વગેરે

શ્રી સંત મેમોરીયલ સેમીનાર
વખતે પ્રવચન આપતા
ડૉ. ભારતીબેન શેલત

સેમીનારમાં ડાયસ પર
ડૉ. ભારતીબેન શેલત
અને
ડૉ. નિર્મલા શર્મા

ગુજરાત ઇતિહાસ
પરિષદની
કાર્યવાહક સમિતિની
એક મીટિંગ બાદ
ટ્રસ્ટીશ્રી
ડૉ. ચીનુભાઈ નાયક
અને અન્ય સભ્યો
સાથે
૨૦૦૦

ભારતીબેન શેલત
અને
સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ
૧૯૯૮-૯૯

સ્નેહબંધન ફ્લેટ ખાતે
આમંત્રિતો સાથે ડાબેથી
સેન્ડી, શકુબેન,
ભારતીબેન, નિરૂબેન (નર્સ)

ભો. જે. વિદ્યાભવન
સ્ટાફ અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે
૧૯૯૮-૯૯

ભો. જે. વિદ્યાભવન
પ્રોફેસરો અને સ્ટાફ સાથે

અક્ષર્ષિ કે. કા. શાસ્ત્રીજીના
શતાયુ અભિનંદન ગ્રંથના
ગુજરાત રાજ્યના મુખ્યમંત્રી
શ્રી નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા
વિમોચન પ્રસંગે
ટાગોર હોલ ખાતે

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી
સ્મૃતિ ચંદ્રકા પ્રદાન પ્રસંગે
ભારતીબેનને સન્માનપત્રક
અર્પણ

વેડાની સ્કૂલ ખાતે
શ્રી બાબુભાઈ ભાવસાર સન્માન સમારંભ
પ્રસંગે પ્રવચન આપતા ભારતીબેન શેલત

ગુજરાત વિદ્યાસભા દ્વારા
મુગટલાલ બાવીસી સુવર્ણચંદ્રક
એનાયત સમારોહમાં
(ડાબેથી ડૉ. ભારતીબેન,
પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ,
ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ,
શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી,
શ્રી અંબરીષભાઈ શાહ)

ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટીમાં ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રૈમાસિકના અંકનું વિમોચન કરતા
ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને સંસ્થાના પ્રમુખ ડૉ. નીતિન શાહ સાથે, ૨૦૦૭

ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી
દ્વારા આયોજિત વ્યાખ્યાન શ્રેણીમાં
ડાબેથી મનીષાબેન, ડૉ. કડકિયા,
પ્રો. વૈષ્ણવ, ડૉ. નીતિનભાઈ શાહ
વાગર્થ અને ભારતીબેન શેલત

ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી દ્વારા
આયોજિત વ્યાખ્યાનશ્રેણીમાં
વક્તવ્ય આપતા શ્રી નરેશ વેદ

બાજબેડાવાળ કેળવણી અને સંસ્કૃતિ મંડળ ખાતે વક્તવ્ય આપતા ડૉ. ભારતીબેન શેલત

કુટુંબ સાથે
પુત્રવધુ ડૉ. કેયુરી શેલત,
ચિ. અભિજ્ઞા
ડૉ. કીર્તિભાઈ તથા ભારતીબેન

ભારતીબેન ભાઈશ્રી મહેશભાઈ અને
બેન રજનિકાબેન સાથે
'સ્નેહબંધન' ખાતે

સંશોધન કાર્યમાં રત
ડૉ. ભારતીબેન
'સ્નેહબંધન' ખાતે

શ્રીમદાવાદ... હીરોલામ ગોરધરલાલ...
 રૂબરૂમાં... કરેલો નોંધ...
 ઉપર... કરેલો નોંધ...

નેનું - હીરોલામ ગોરધરલાલ -

અજ. તરૂં. સી. ઈ. ફોસ્ટ સાહેબ એસકવાયર હીરોલામ મેલસ્ટ્રેટ હલે
 અમદાવાદ સહાયક હોમર-તા. ૧૧ માહે એપ્રિલ સને ૧૮૯૭ મવરમેન્ટ ગેઝી-
 ટના ભાગ ૧ લાના પાને ૭૮૨-૭૮૩ મે પ્રસિદ્ધ થયેલું સરકારનું જોડીફીકેશન
 ૫૧૩૮ તા. ૨૮ સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૯૭ નું જ્યુડીશીયલ ખાતેથી થયેલું છે કે
 સને ૧૮૭૮ ના હાફિસથાનના હથોળાના એક્ટના કલમ ૧૩-૧૪-૧૫ અને
 ૧૬ માંથી જે બાબત તોપ-ટોરપીડા સરવીસ એટલે પાણીના અંદર આવે
 એવી નૌકા વોરેકીટ એટલે લગાઈના ઉપયોગમાં આવે એવાં દારૂનાં બાણ અને
 હથોળા તથા યુદ્ધ સામગ્રી બનાવવાના કામનાં યંત્રોને લાગુ છે તે સીસંથની
 આપને માફી આપેલી છે અને નામદાર હાફિસથાન સરકારના નંબર ૫૧૮
 તા. ૬ માર્ચ સને ૧૮૭૮ ના અહેરનામાની રૂલ ૧ ની રકમ ૧૦ પ્રમાણે સુધારીને
 કરેલું લીસ્ટ સવળા લોકોને જાણવાને સારૂ પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તે આપને જાણવા
 લખ્યું છે. તા. ૪ માહે એપ્રિલ સને ૧૮૯૭

(૨૧) હીરોલામ ગોરધરલાલ
 સી. ઈ. ફોસ્ટ

(૨૨) મેન્ડેસ સાહેબ
 ડી. માલસ્ટ્રેટ.

ચીફનીસ.
હીરોલામ ગોરધરલાલ
 કરેલો નોંધ

મહાશય
મહાશય

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાની હસ્તલિખીત પ્રતોના રંગીન ચિત્રો. આશરે ૨૫૦ વર્ષ જૂના પુસ્તકો.
(સૌજન્ય : સિદ્ધાર્થ મણકીવાળા, અમદાવાદ)

गः॥५२॥ नाहं वेदेन न पमानदानेन न च ज्ञेयया शक्य
एवं विधिं प्रहृष्टवानसि मायया॥५३॥ भक्त्या त्वेन
न्यया शक्य अहमेवं विधीर्जुन॥ ज्ञातुं प्रहृष्टत्वेन
प्रवेष्टुं च परं नेप॥५४॥ मत्कर्म कृन्मत्यरमो मद्र
क्तः संगवर्जितः॥ निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समामि
ति पांडव॥५५॥ इति श्री भगवद्गीता स्वर्गपनिषत्सु
ब्रह्मविद्या योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे वि

मूकं करोति वाचा जं पंगुं जं घयने गिरिं॥
यत्कृपातमहं वंदे परमानंदमाधवं॥

गी.
२

तिमध्यमाभ्यां नमः॥ नित्यः सर्व
गतः स्थाणुश्च लोयं सनातन
इत्यनामिकाभ्यां नमः॥ पश्य
मिपार्थरूपाणि शतशो यसह
स्रशश्तिकनिष्ठिकाभ्यां नमः॥

गी.
५

गी.
६

गी.
११

गी.
२०

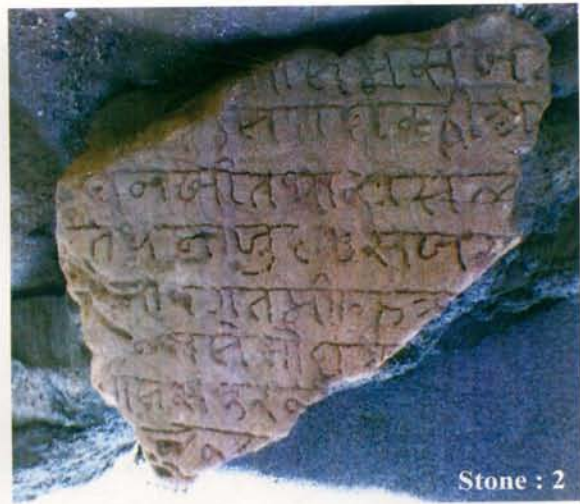
गी.
६

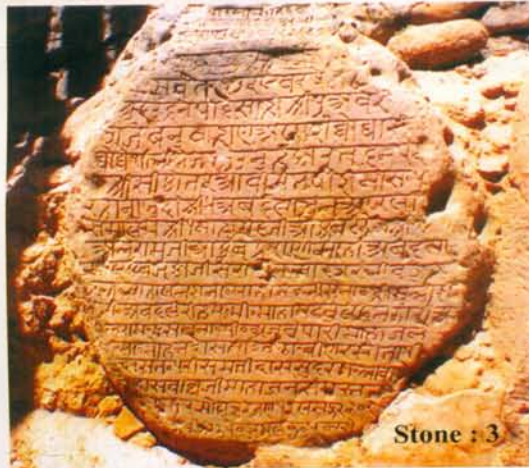
(See Dr. Bharati Shelat's Article)

Stone : 1

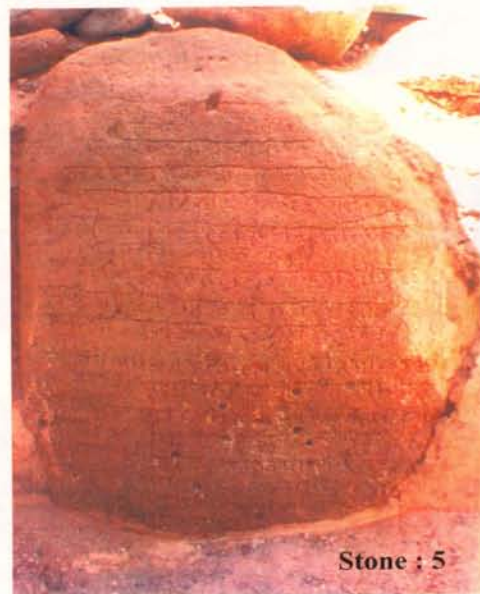
Stone : 2

Stone : 3

Stone : 4

Stone : 5

Fig 1 :

Sahi king and Kalakacharya Katha, Gujarat, 1430-40 A.D, Collection Muni Punyavijayji Collection, L.D. Museum, Ahmedabad

Fig.-2 Gardabhilla performing She-Ass Magic and

Gardabhilla attacked by Sahi soldiers, Period Late 15th Century, Collection N.C. Mehta Collection, Ahmedabad

Group Photo of Professors and Students at B. J. Institute of Learning & Research

5. Hebrew, Marathi and English - Tri-Lingual Jewish stone Inscription of Synagogue and Jew cemetery of Ahmedabad, *Vidyapeeth*, March-April, 1981, pp. 3-9.
6. Gujarati-'Stone Inscriptions of Pārsi Agiāris at Ahmedabad', *Buddhiprakash*, Vol. 127, 1980
7. Gujarati - 'Stone Inscriptions of Parsi Dharmashālā at Ahmedabad', *Pathik*, year 20, no. 3, Ahmedabad, 1980
8. Gujarati-'Stone Inscriptions of Shikh Gurudvārās at Ahmedabad', *Buddhiprakah*, April, 1981, pp. 181-183
9. 'An unpublished Sanskrit copper-plate Inscription of Maitraka king Dhruvasena II, Valabhi sam 313', *Sāmīpya*, Vol. I, no. 2 (July, 1984), pp. 77-84.
10. 'Forged Āgarvā copper-plate Inscription of Sahasrārjuna (Kārtavīrya) in Gujarati. *Sāmīpya*, Vol. IV, nos. 1-2 (April-Sept., 1987), pp. 5-15
11. 'Four Vadva Step-well inscriptions in Sanskrit of the time of Mahmudashah I (Begdā)', *Sāmīpya*, Vol. III, nos. 3-4, Oct., 86 - March, 87), pp. 18-24
12. 'Sardar Vallabhbhai Patel Museum, Surat Copper plate inscription in Sanskrit of Maitraka king Dharasena II, dated Śaka Sam. 400.' *Sāmīpya*, Vol. IV, nos. 3-4, (Oct., '87 - March, '88). pp. 127-134
13. 'Lapkāmaṇa Copper-plates of Śaṅkaragaṇa in Sanskrit, (Kalacuri) Sam. 345.' *Journal of Oriental Institute*, Vol. 37, nos.1-2, (Sept.-Dec., 1987). pp. 163-168
14. 'Two Sanskrit Step-well Inscriptions of Gangad, dated V.S. 1763.' *Sāmīpya*, Vol. no. 1 (April, 1984), pp. 54-60
15. 'Lapkaman copper-plate grant of Parama Māheśvara Śaṅkaragaṇa, (Kalacuri) Sam. 345'. *Sāmīpya*, Vol. 2, no. 1 (April-June, '85), pp. 15-21
16. Forged Nadiad-plate Inscription of the time of Viradhavala Vāghelā, dated V.S. 1275, *Sāmīpya*, Vol. V, nos. 3-4, (Octo. 88- March, 89), pp. 120-127
17. 'A forged Agarva Copper-plate grant of Sahasrārjuna (Kārtavīrya)'. *Sambodhi*. Vol. XVII (1990-91), Ahmedabad, pp. 36-42.
18. 'Kukad copper-plate Inscription of Maitraka King Dhruvasena I in Sanskrit, dated (Valabhi) Sam. 206', *Sāmīpya*, Vol. V, nos. 1-2 (April - Sept., '88), pp. 43-48.
19. 'Ajitnātha Temple Inscription of the time of Govindarav Gaikawad, at Ahmedabad, dated, V.S. 1860, Śaka Sam, 1726', *Pathik*, Dec., 88. pp. 21-27.

20. English - 'Bharuch cemetary Inscription of Wederburn', *Pathik*, (Oct.-Nov. 1990), pp. 94-96.
21. 'An unpublished Sanskrit Inscription of Modaj Step-well', dated V.S. 1520, *Sāmīpya* Vol. X, nos. 3-4 (Octo. 93-March, 94), pp. 116-120
22. 'Six unpublished Sanskrit stone inscriptions of the time of Mughal emperor Akbar, dated V.S. 1646.' *Nirgranth*, Vol. I. no. 1, Ahmedabad, 1996, pp. 79-90.
23. 'Zilkeshvar Kuṇḍa stone Inscription of the time of Zala king Jetasimha', *Pathik*, Year 36, nos. 1-2 (1996). pp. 29-33.
24. 'Gujarati Stone Inscription of Hathisimha Jain Temple at Ahmedabad.' *Pathik*, Years 22-23 (Sept. - Octo. 1983), pp. 27-28.
25. 'Four Image Inscriptions of Ahmedabad, V.S. 1682', H. P. Trivedi Felicitation Volume.
26. Kaloli Sanskrit Copper-plates of Rāshtrakūṭa Dhārāvaṛṣa Dhruvarāja I of the Lāṭa Branch of Gujarat, Śaka Sam. 744 (A.D. 822), *Journal of Oriental Institute*, Vol. 47. nos. 1-2 (Sept. - Dec. 1997), pp. 29-42.
27. 'Kaloli copper-plates of Rashtrakūṭa Dhārāvaṛṣa Dhruvarāja I, dated Śaka Sam. 744' (in Gujarati) *Sāmīpya*, Vol. XVI, nos. 1-2, (April-Sept. 1999), pp. 31-41
28. 'Sufi Shrines of Gujarat', *Sāmīpya* (Octo. '04 - Sept. '05), pp. 32-37.
29. 'राष्ट्रकूट धारावर्ष ध्रुवराज (प्रथम) के संस्कृत कलोली ताम्रपत्र, शक सं. ७४४. 'पञ्चाल'. पञ्चाल शोधसंस्थान द्वारा प्रकाशित (१९९९)
30. 'Stone Inscriptions of the Shrines of the Sufi Saints' (in Gujarati). *Bhakti and Sufi Movements in Medieval Gujarat* (Ed. Mehta, Shelat, Savalia). Darshak Itihas Nidhi, Ahmedabad, 2008, pp. 74-83.
31. 'Jesar Sanskrit Copper-plates of Maitraka king Dhruvasena II of Valabhi, Valabhi Sam. 311', *Journal of Epigraphical Society of India*, Mysore, Vol. 32, 2005. pp. 104-114
32. 'वलभी के मैत्रक शासक ध्रुवसेन द्वितीय के जेसर ताम्रपत्र (वलभी) सं. ३११', 'प्राग्धारा', अंक १६ - *Journal of the U. P. State Archaeology Dept.*, 2005-06.
33. Unpublished Sanskrit Inscriptions from Kheralu (N. Gujarat). *Epigraphical Society of India*, Mysore, Dec. 2005
34. 'Jesar Copper-plates of Maitraka king Dhruvasena II, Valabhi Sam. 311' (in Gujarati). *Sambodhi*, Vol. 30 (2006), pp. 211-219.
35. 'Stone Inscription of Nilakanṭha Mahādeva Temple, dated V.S. 1641'. *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LIII, nos. 1-2 (Jan.-June, 2008), pp. 50-52.

36. 'Sanskrit Inscriptions of Vāsupūjya Temple at Lunavada. 'Vidyapeeth', Vol. 46, no. 4, (Octo-Dec., 2008), pp. 15-22.
37. 'Five Gujarati Stone Inscriptions from Socotra' published in a book 'Foreign Sailors on Socotra' edited by Dr. Ingo Strauch. Hempen Verlag, Bremen, 2012, pp. 407-432
38. Amṛtavarṣiṇī stepwell at Ahmedabad : An epigraphic overview, *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LVIII, Nos. 1-2. (Jan. – June, 2013), pp. 16-19
39. 'Two unpublished inscriptions from Kaccha', *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LX, nos. 1-4 (Jan.-Dec., 2015), pp. 68-79.
40. An unpublished Copper-plate inscription of Maitraka king Dharasena IV of Valabhi, Valabhi year 326, *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LXI, nos. 1-2 (Jan.-June, 2016).

II. Khatapatras edited :

1. 'Three old agreement deeds regarding bookrent'. Rājbhāshā. Dept. of Archives, Gujarat State Government. 1995
2. 'An unpublished Khatapatra regarding the Sale of an old house, date V. S. 1777.
Vidyapeeth. May-Aug. 1984, pp. 51-56
3. 'A bilingual Khatapatra regarding the sale of an old shop', dated V.S. 1527.' Rājbhāshā year 7, no. 26 (Aug., '85). pp. 6-9.
4. 'An Old Khatapatra from the collection of Shri Chinubhai Chimanbhai Mayor, dated V.S. 1719.' *Sāmīpya*, Vol. II, no. 4 (Jan.-March, 1986), pp. 199-206
5. 'An unpublished Khatapatra from the collection of Sheth Shri Chinubhai Chimanbhai.' *Sāmīpya*, Vol. VII, no. 1-4, (April '90 - March '91) pp. 36-40
6. 'An unpublished Khatapatra, dated V.S. 1729, Śaka 1595,' *Pathik* (Octo. - Nov., 92), pp. 63-65 Deepotsavāṅka.
7. 'An unpublished Khatapatra of the British period, regarding the sale of a house' *Sāmīpya*, Vol. XI, nos. 3-4 (Octo. '94 - March, 95), pp. 40-43
8. 'An unpublished Mughalkālīn Khatapatra of Ahmedabad, dated V.S. 1694, Śaka Sam. 1560.' *Journal of the Gujarat Research Society*. Vol. LII, nos. 3-4 (July-Dec., 2007). pp. 34-39.
9. 'An unpublished Khatapatra of a purchase of a house in Dhobi's Pole' to be published in the *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LVI.

III. Research Articles :

(i) History and Indian Culture :

1. 'Habitation of Jewish people in India', *Pathik*, Jan., 1981, pp. 13ff.
2. "Jewish people in Gujarat", *Pathik*, April, 1981, pp. 13-15
3. 'Chronological Systems', *Political and Cultural History of Gujarat, (PCHG.)*. Vol. I, 1970, Chapter 13.
4. Chapter 9 : Literature, *PCHG.* Vol. VII, 1981, pp. 293-99
5. Chapter 1 : 'Sources of History : Historical Literature', *PCHG.* Vol. VIII, 1984, pp. 29-34
6. Chapter 9 : 'Social Condition : Pārsi Samāj', *PCHG.* Vol. VIII, 1984, pp. 246-258
7. Chapter 11 : 'Education', *PCHG.*, Vol. VIII, 1984, pp. 316-27
8. Chapter 11 : 'Religious Condition', *PCHG.* Vol. IX, 1987
9. Zoroastrian Fire Temple at Ahmedabad' *Sāmīpya*. Vol. II, no. 2 (July-Sept., 1985), pp. 110-112
10. 'Ancient Seals and Sealings of Gujarat', *Sāmīpya*, Vol. I, no. 4 (Jan.-March, 1985), pp. 199-207
11. The Gotras of Somapura Caste', *Pathik*, Octo-Nov. 1990, pp. 82-85
12. 'Ancient Indian Religions in Cambodia with special reference to its Sanskrit Inscriptions', *Sāmīpya* Vol. VIII (April '91 - March '92), pp. 19-27
13. 'The spread of Indian Culture in Cambodia : with special reference to Art', *Samvāk*, 1995, pp. 24-26
14. 'Administration of Ancient Cambodia as reflected in its Sanskrit Inscription's, *Chunilal Gandhi Research Institute Bulletin*, pp. 60-67
15. 'The Social and Economic Life of the people of Cambodia as reflected in its Sanskrit Inscriptions', *Dr. H. G. Shastri Felicitation Volume*, pp. 92ff.
16. 'Sources of Sanskrit Literature of Medieval History of Gujarat', *Sāmīpya*, April, '98 - March, '99, pp. 30-39
17. 'Sanskrit Inscriptions of Indonesia : A Historical perspective', *Sāmīpya*, October '95-March '96, pp. 91-94
18. 'History of Jain Religion and the Inscriptions', *Sāmīpya*, April-Sept., 2001, pp. 28-49
19. 'Spread of Buddhism in Campā : with special reference to its Sanskrit Inscriptions', *Pathik*, Octo.-Dec., 2000, pp. 17-20
20. 'Ancient Sanskrit Inscriptions and Hindu Religion', *Sādhana*, Bharat Glory special Issue, 2001, Year 46, no. 4, pp. 72-82.

21. 'Antiquity of Dwarka : Archaeological perspective.' *Sādhana*, Special Issue, 2002.
22. 'Amreli : An Archaeological Site', *Pathik*, 2000
23. 'Patan in the Inscription of Gujarat', *The Glorious History and Culture of Anahilvad Pātan* (Gujarat), *Prof. Mukundbhai Brahmakshatriya Felicitation Volume*, Patan, 2009, pp. 262-281
24. 'Ancient Indian Administrative Institutions and Systems', *Sāmīpya*, Octo-March, 2005-06, Vol. XXII, nos. 3-4, pp. 26-37.
25. 'Antiquity of Jain Religion', *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LIII, nos. 3-4 (July-Dec., 2008) pp. 5-10.
26. 'Prevalence of Jain Religion in Ancient Gujarat with special Reference to its Sanskrit Inscriptions', *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LII, nos. 1-2 (Jan.-June, 2007), pp. 67-72.
27. 'Sārasvatapurusha K. K. Shastriji : Unique editor', *Dr. K.K. Shastri Felicitation Volume*, 2005, pp. 119-124.
28. Prof. R. C. Parikh : a Versatile scholar and an Eminent Indologist', *Rasik-Bhārati*, Prof. R. C. Parikh Commemoration Volume, 2005, pp. 17-18.
- 28a. 'Sanskrit copper-plate inscriptions of the Rāstrakūta Kings of the Lāṭa branch in Gujarat', published in *Rasik-Bhārati*.
29. 'Mahābhārata and its Study in Gujarati Language. in *Mahābhārata : The end of an Era*. (Edi. Ajay Mitra Shastri), Pub. Institute of Advanced Studies. Simla, 2004. pp. 381-399.
30. 'Somanātha Mahādeva and Kāshivishvanātha Mahādeva Temple in Shahwadi area of Ahmedabad', *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LIV, nos. 3-4, (July-Dec., 2009), pp. 34-37.

(ii) Epigraphy and Numismatics :

31. 'Inscribed Praśastis of Gujarat', *Pathik*. (Sept.-Octo. 1980), pp. 25-30.
32. 'Political and Cultural History of Kachchha on the basis of the Inscriptions of Kutch'. *Vidyapeeth*, no. 113 (Sept.- Octo., 1981), pp. 24-44.
33. 'References of *Sūtradhāras* in the Inscriptions of Gujarat', *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. 56, nos. 1-2 (Jan.-June, '91) pp. 62-80.
34. 'Inscriptions of Kushan Emperor Kaniska : A Study'. *Sāmīpya*, Vol. XI, nos. 1-2 (April, -'94- Sept. '94), pp. 19-24.
35. 'Sanskrit Inscriptions of Indonesia : in Historical Perspective', *Sāmīpya*, Vol. XII, nos. 3-4
36. 'Sheth Shāntidās Zaveri in Literary, Sanskrit Praśasti and Image Inscriptions', *Sāmīpya*, Jan.-March, 1997.

37. 'Inscriptions of Maurya Emperor Ashok', *Sāmīpya*, April-Sept., 1997, pp. 23-25.
38. 'Indian Scripts', *Sambodhi*, Vol. XXIX, 2007, pp. 67-84.
39. 'Patan in the Inscriptions of Gujarat', *Shri Mukundbhai Brahmakshatriya Felicitation Volume* (in Gujarati).
40. 'Jain Image Inscriptions of Ahmedabad', *Sāmīpya* Vol. XVII, nos. 1-2 (April-Sept., 200), pp. 20-22.
41. 'Ancient Inscriptions of Gujarat and Jain Cultural Tradition', *Sāmīpya*, Vol. XVI, nos. 3-4 (Octo.'99 - March, 2000). pp. 5-12.
42. 'Epigraphs of Gujarat', *Revealing India's Past : Prof. Ajay Mitra Shastri Commemoration Volume*, Delhi, 2005, pp. 302-311.
43. 'Inscriptions of Gujarat : A Cultural Study', *Sandhān. Journal of Centre for Studies in Civilization*, Vol. II, no. 2 (July-Dec., 2002)
44. 'The Inscriptions of The Rāṣṭrakūṭas in Gujarat : A Study', Prof. R. C. Parikh Commemoration Volume, Gandhinagar, 2005, pp. 412-424.
45. 'The Memorial Stone Inscriptions : The Cultural, Heritage of Gujarat, Saurashtra and Kutch', *Script and Image* (eds. Adalbert J. Gail, Gerd J.R. Mevissen, Richard Salomon), Delhi, 2006, pp. 185-216.
46. 'The Sanskrit Inscriptions of the Reservoirs of Gujarat' - A paper read at 13th world Sanskrit Conference held at Edinburgh, Scotland, July-10-14, 2006 and Published in the Research Journal *Jñāna-Pravāha*, Vol. XIII (2009-2010), pp. 98-115
47. 'Sanskrit Prakrit Inscriptions of Ancient Gujarat : A Socio Religious Study', *Dr. K. R. Chandra Commemoration Volume* (eds. V.M. Bhatt, Jitendra Shah, Dinanath Sharma), Ahmedabad, 2008, pp. 15-22.
48. 'Jain Inscriptions of Ahmedabad' to be published in *Shardapith Pradipa Journal*, Dwarka Indological Institute.
49. 'Coins of the Solanki kings', *Pathik*, Sept.-Octo., 1981
50. 'Some coins preserved in B. J. Institute Museum : A Study', *Sāmīpya*, Vol. X, nos. 1-2, (April, '93 - Sept., '93), pp. 24-27.
51. 'Coins of Amreli District', Published in *The District Gazetteer of Amreli*.
52. 'Coins of Junagadh District', Published in *The District Gazetteer of Junagadh*.
53. 'Coin Collection of Girdharbhai Museum, Amreli', *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LV, nos. 1-2 (Jan. -June, 2010), pp. 5-13.
- 53a. 'Inscriptions of Gujarat : A Historical Study', Presidential Address - Gujarat History 21st conference held at Kota (Rajasthan), Nov., 2001

(iii). Sanskrit Literature :

54. 'Śrīkṛṣṇa-Carita depicted in Śrīmad Bhāgavata Purāṇa', *Svādhyāy*, Vol. XV, no. 4 (Aug., 1978)
55. 'Various methods of arranging Sanskrit Lexicons', *Svādhyāy*, Vol. XVIII, no. 4 (V.S. 2037) pp. 432-440.
56. Chapter 9 : 'Sanskrit Literature', in Political and Cultural History of Gujarat, Vol. 7, (in Gujarati), Ahmedabad. 1981
57. 'Sanskrit Lexicons composed in Gujarat', A Paper presented at All India Oriental Conference, 32nd session, Ahmedabad, 1984-85. Pub. in *Sāmīpya*, Vol. III, nos. 1-2, (April-Sept. 1986), pp. 19-24.
58. 'Lexicographical Contributions of Ācārya Hemacandra', *Haima Vāṇmaya Vimarśa* (ed. Tapasvi Nandi, Rajendra Nanavati), Gandhinagar, 1990, pp. 107-116.
59. 'अमरचन्द्रकविविरचिता एकाक्षरनाममालिका' *Sāmīpya*, Vol. VI, nos. 3-4 (Octo. '89-March '90), pp. 81-85
60. 'Paramahansa-Saṁhitā-Śrīmad Bhāgavata Purāṇa', *Vrajarāja - Śrīmad Bhāgavata Special issue*. Vadodara, 1992-93.
61. 'कवि हरिचंद्रकृत धर्मशर्माभ्युदय काव्य', *Śāradāpīṭha*, प्रदीप, pp. 107-111
62. 'पंडिता क्षमारावकृत सत्याग्रहगीता' in *Mahātmā Gandhi in Sanskrit Literature* (eds. Gautam Patel, Harshdev Madhav). Gandhinagar, 1999, pp. 58-62.
63. 'Critical Edition of Śrīmad Bhāgavata Purāṇa', *Svādhyāy*.
64. 'Sanskrit Kośa Literature of Gujarat : A Study', *Contribution of Gujarat to Sanskrit Literature* (Dr. M. I. Prajapati Felicitation Volume), Patan, 1998, pp. 454-461.
65. 'Vedik Deities in Sculpture' published in Dr. Gautam Patel Felicitation Volume, Ahmedabad, 2011.

(iv) Chronology :

65. 'Kalacuri Era Prevalent in South Gujarat', *Vidyapeeth*, year 2, no. 6 (Ahmedabad, 1964).
66. 'Jovian year', *Forbes Gujarati Sabha Quarterly*, April-June, 1977.
67. 'National Calender Plan', *Pathik*, Sept.-Octo., 1979
68. 'Vikrama Era Prevalent in Gujarat', *Pathik*, March, 1980
69. 'The Eras used in the Epigraphs of Gujarat', *Journal of The Epigraphical Society of India*
70. 'Eras used in the Epigraphs of Gujarat' (in Gujarati) *Vidyapeeth*, no. 117 (May-June, 1982), pp. 30-37.

71. 'Adhika Māsa and Kṣaya Māsa', *Pathik*, Octo-Nov., 1982, pp. 73-77
72. 'Eras', in *Gujarati Vishvakosha Volume*.

(v) Iconography :

73. 'Images of Lord Gaṇeśa' preserved in the B. J. Institute'. *Gujarat*. Special issue on Art and Architecture, year 33, no. 14. 1992, Gandhinagar, pp. 21-23.
74. 'Some Jain Sculptures of B. J. Institute, Ahmedabad,' *Sāmīpya*. Vol. IX, nos. 3-4 (Oct.'92-March,'93), pp. 48-52.

(vi) Exploration :

75. 'Archaeological exploration Report on Visavadi, Nagvada and zinzuvida', *Sāmīpya*, Vol. IX, nos. 1-2 (April, '92-Sept., '92), pp. 38-44.
76. Deciphering memorial Stone Inscriptions at Tajpur near Dholka.

(vii) Editing System : Manuscriptology

77. 'Critical editing on the basis of Rāmāyaṇa, Mahābhārata and the Purāṇas' *Gujarat*, Deepotsavi issue, V.S. 2036
78. 'Famous Manuscript Museums of Gujarat', *Svādhyāy*, Vol. XXVIII, nos. 3-4 (May-August, 1991), pp. 47-60; 'Sambodhi', 1997-98, pp. 105-116
79. Manuscripts : A valuable source of Indian History and Culture, *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LVII, nos. 3-4 (July-Dec., 2012), pp. 45-57
80. Cultural Heritage of Ahmedabad, *Journal of Gujarat Research Society*, Vol. LIX, nos. 3-4, (July-Dec., 2014), pp. 17-28
81. 'Recent Researches in the field of Sanskrit Epigraphy', Pub. in *25 years of Indian Epigraphy*, Karnataka Kulapurohita Alur Venkatrao National Memorial Trust, Dharwad, edi. Shrinivas V. Pandigar, 2016, pp. 48-59
82. 'Administrative systems reflected in the Sanskrit Inscriptions of Kambodia' (to be published in 2016 Vol. of the Journal named *Archives of South Asian Heritage*).

કૌટુંબિક માહિતી :

જન્મ : ૩-૭-૧૯૩૮ જન્મ સ્થળ : મહેસાણા

જ્ઞાતિ : ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ, નાંદોલના વતની.

પિતાનું નામ : કાન્તિલાલ નાથાલાલ ઠાકર

માતાનું નામ : હિરાબેન કાન્તિલાલ ઠાકર

ભાઈઓ : અશોકભાઈ કાન્તિલાલ ઠાકર (યુ.એસ.એ.)

મહેશભાઈ કાન્તિલાલ ઠાકર (મણિનગર, અમદાવાદ)

ભારતીયેન શેલતના માર્ગદર્શન હેઠળ થયેલ પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીની યાદી

ક્રમ	નામ	રજી. નં. તારીખ	વિષય	પાસ વર્ષ
૧.	રશ્મિબેન એચ. ઓઝા	૨૭૩૩ ૨૦-૧૧-૮૭	‘ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઉપલબ્ધ સ્રોતોમાં પ્રતિનિધિત થતી કાલગણનાની પદવીઓ.’	૧૯૯૪
૨.	ચંદ્રિકા સી. સોમવંશી	૪૦૪૮ ૧૭-૯-૯૨	‘સોમવંશીઓ કા ઇતિહાસ ઓર ઝનકે અભિલેખો પ્રારંભસે આઠમી શતાબ્દી તક’	૧૯૯૬
૩.	કુ. અર્પણા બિપિનચંદ્ર શાહ	૪૦૫૧ ૧૭-૯-૯૨	અમદાવાદમાં જૈન ધર્મનો વિકાસ, સાહિત્યિકસ્રોતોના આધારે ઈ.સ. ૧૮૦૦ સુધી.	૧૯૯૨
૪.	મનિષા આર. ઉપાધ્યાય	૪૨૬૪ ૨૦-૧૧-૯૪	ગુજરાતની મધ્યકાલીન જૈન સંસ્કૃત પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોની પ્રશસ્તિ અને પુસ્તિકાઓનું તલસ્પર્શી અધ્યયન. (ઈ.સ. ૧૬૦૦ સુધી.)	૨૦૦૨
૫.	રેણુકા પટેલ	૪૫૯૮ ૧૭-૧૨-૯૮	મરાઠાકાલ અને બ્રિટિશકાલના અભિલેખો : ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક અધ્યયન	૨૦૦૪

ભાવાંજલિ

પી. સી. પરીખ

ગુજરાતના પુરાતત્ત્વ, અભિલેખવિદ્યા અને કાલગણના ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ સિદ્ધિ અને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારાં ડૉ. ભારતીબહેન કીર્તિકુમાર શેલતના નિધનથી ગુજરાતનું ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વક્ષેત્રનું સંશોધન રાંક બન્યું છે. ડૉ. ભારતીબહેનનું આ ક્ષેત્રમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ પછીનું દ્વિતીય અદ્વિતીય સ્થાન હતું.

તામ્રપત્રો, શિલાલેખો, પ્રતિમાલેખો, જૂનાં ખતપત્રો વગેરેનું મહેનત, ધીરજ અને નિષ્ઠાની કસોટી કરે એવા વિકટ કાર્યમાં સાંગોપાંગ પાર ઊતરી અભિલેખવિદ્યાવિદ્, લિપિવિદ અને કાલગણના કોવિદ થવું એ નાની સૂની સિદ્ધિ નથી. શ્રીમદ્ ભાગવતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ અને કાલગણવાનું એમનું કાર્ય તેમજ ઉકેલેલા પ્રાચીન વિરલ અભિલેખો અને એના દ્વારા ઇતિહાસની ખૂટતી કડીઓ જોડી આપવાનું કાર્ય ડૉ. ભારતીબહેને પોતાના ગુરુ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીને વિરલ ગુરુદક્ષિણારૂપે આપ્યું છે તે વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકો માટે પ્રેરણારૂપ છે.

સાદાઈ, નમ્રતા છતાં આદર ઉપજાવે એવું આત્મગૌરવ, સરળ છતાં દૃઢતા અને નિશ્ચલતા, સદા સર્વદા સ્વચ્છ અને પ્રસન્ન, હળવાં ફૂલ જેવી સ્વભાવની કુમાશ, બની શકે ત્યાં સુધી મુસિબતોનો ખ્યાલ કોઈને આવવા ન દેવો અને થાય એટલી મહેનત કરીને પોતે જ મૂળાં મૂળાં માર્ગ શોધી લેવા એવી ઉચ્ચ કોટિની સંસ્કારિતાથી એમનું વ્યક્તિત્વ ઓપતું હતું.

એમનાં શુભ સ્વપ્નો સાકાર કરવામાં યત્કિચિત્ નિમિત્ત બનવાનું સદ્ભાગ્ય નવી પેઢીના વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોને પ્રાપ્ત થાવ એવી મંગલકામના સાથે સદ્ગત ડૉ. ભારતીબહેનના દિવ્ય આત્માને આ ભાવાંજલિ અર્પણ કરું છું.

પ્રવીણચંદ્ર પરીખ

(ડૉ. પી.સી. પરીખ)

પૂર્વ નિયામક, ભો.જે. વિદ્યાભવન,
અમદાવાદ

અભિલેખવિદ્યાના આરાધક ડૉ. ભારતીબહેન શેલતની વિદાય

ડૉ. થોમસ પરમાર

ગુજરાતનો ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, અભિલેખવિદ્યા, લિપિવિદ્યા, સિક્કાશાસ્ત્ર, હસ્તપ્રતવિદ્યા, સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ખતપત્રોનાં ઊંડાં અભ્યાસી ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનો જન્મ મહેસાણા મુકામે તા. ૩૦ જુલાઈ, ૧૯૩૯ના રોજ થયો હતો. ૧૯૬૦માં સંસ્કૃત અને માનસશાસ્ત્ર સાથે બી.એ. અને ૧૯૬૨માં સંસ્કૃત તથા અધર્મમાગધી વિષય સાથે એમ.એ.ની પદવી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી મેળવી. ૧૯૬૯માં ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન નીચે ‘પ્રાચીન ગુજરાતના આભિલેખિક અને સાહિત્યિક સ્ત્રોતો (ઈ.સ. ૧૩૦૪ સુધી)માં પ્રતિબિંબિત કાલગણના (chronological)ની પદ્ધતિઓ’ વિશે સંશોધન કરીને પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી. આ સંશોધન દરમિયાન તેમને યુ.જી.સી.ની જુનિયર રિસર્ચ ફેલોશિપ પ્રાપ્ત થઈ હતી. ૧૯૭૨માં યુ.એસ.એ. જઈને ટેક્સાસ વુમન્સ યુનિવર્સિટીમાંથી સમાજશાસ્ત્ર વિષયમાં એમ.એ.ની ડિગ્રી ‘એ’ ગ્રેડમાં મેળવી. ૧૯૭૬ થી ૨૦૦૫ સુધી પોતાની માતૃસંસ્થા ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં વ્યાખ્યાતા, રીડર અને નિયામક તરીકે સેવાઓ આપી. ૨૯ વર્ષના આ ગાળા દરમિયાન તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં અધ્યયન, અધ્યાપન અને સંશોધન કર્યું.

૧૯૭૭ થી ૨૦૦૫ સુધી સંસ્થાનાં નિયામક અને સંસ્થાના અનુસ્નાતક કેન્દ્રનાં અધ્યક્ષ તરીકેની જવાબદારી નિભાવી. ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં જોડાયાં તે પૂર્વે ૧૯૬૪-૬૫ દરમિયાન તેમણે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજમાં સંસ્કૃતનાં અધ્યાપક તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ૨૦૦૭-૦૮ દરમિયાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિ વિભાગમાં મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી હતી. તેમના માર્ગદર્શન નીચે પાંચ વિદ્યાર્થીઓએ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી પ્રાપ્ત કરી છે.

અભિલેખોમાં શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, હસ્તપ્રતો, પ્રતિમાલેખો, સિક્કાઓ વગેરે ઉકેલવા, તેનું લિખ્યંતર, સંપાદન અને વિવેચન કરવું એ તેમનું વિશિષ્ટ સંશોધનક્ષેત્ર રહ્યું હતું. તેમણે ગુજરાતના ૮૦ જેટલા અપ્રગટ શિલાલેખો, અનેક પાળિયાલેખો તેમજ ૫૦૦થી પણ વધુ જૈન પ્રતિમાલેખોનું વાંચન તથા સંશોધન કર્યું છે. ભો.જે.વિદ્યાભવન મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત પ્રાચીન, મધ્યકાલ અને અર્વાચીન કાલના બે હજાર જેટલા સિક્કાઓ વાંચીને તેનાં બે કેટલોગ તૈયાર કરાવીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. અમરેલીના ગિરધરભાઈ મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત સિક્કાઓનું વાંચન અને સંશોધન જેડ. કુરેશી સાથે મળીને કર્યું અને તેનું કેટલોગ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોનું કેટલોગ તૈયાર કર્યું અને પ્રગટ થયું. સંસ્થા દ્વારા ભાગવત પુરાણ સમીક્ષિત આવૃત્તિના પ્રોજેક્ટમાં ગ્રંથ નં. ૨ અને ગ્રંથ નં. ૩ (સ્કંધ ૮)નાં સંપાદક તરીકેની મહત્વની જવાબદારી સંભાળી. આફ્રિકાથી ૩૨૦ કિ.મી. દૂર આવેલા સિકોતરાથી મળી આવેલ વિ.સં. ૧૭૨૯ની સાલના ગુજરાતી શિલાલેખનું સંશોધન ધ્યાનાર્હ છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલ ખેરાલુમાંથી ૧૪ પ્રાચીન અવશેષો મળી આવ્યા તેના વિશે ભારતીબહેને સંશોધન કરીને ખેરાલુ વિશેની રસપ્રદ વિગતો પ્રકાશમાં આણી છે. ખેરાલુની પ્રાચીનતા ઈ.સ.ની ૯મી-૧૦મી સદી જેટલી છે. કીરવાલુક પરથી કીરાલુક અને પછીથી ખેરાલુ થયું હશે. પ્રાપ્ત શિલાલેખમાં ખેરાલુનું પ્રાચીન નામ ખરીદાલુક જણાવ્યું છે. મૈત્રકરાજ ‘શિલાદિત્ય છઠ્ઠાનું આસોદર તામ્રપત્ર’, ‘ઈડર રાજ્યના ત્રણ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્રો’, ‘અમદાવાદની અગિયારીઓના શિલાલેખ’, ‘અમદાવાદના શીખ ગુરુદ્વારાના શિલાલેખો’ વગેરે સંશોધન અભિલેખવિદ્યાના ક્ષેત્રે નવો પ્રકાશ પાડે છે. ડૉ. શેલતે ખતપત્રોના સંશોધન બાબતે વિશેષ હથોટી કેળવી હતી અને તેને આધારે

૨૪ ખતપત્રોનો ગ્રંથ પણ લખ્યો હતો. જેમાં ‘મુઘલ બાદશાહ મુહમ્મદશાહના સમયનું ઘરના વેચાણ અંગેનું ખતપત્ર વિ.સં. ૧૭૭૭ (ઈ.સ. ૧૭૨૧), ગૃહવિક્રય અંગેનું એક બ્રિટિશકાલીન અપ્રસિદ્ધ ખતપત્ર નોંધપાત્ર છે.

ડૉ. ભારતીબહેને લખેલા ગ્રંથોની સંખ્યા ૩૦ અને લેખોની સંખ્યા ૧૫૦ જેટલી થાય છે. ‘કોનોલોજિકલ સિસ્ટમ્સ ઓવ ગુજરાત’ એ તેમના પીએચ.ડી. માટેના મહાનિબંધનું સંવર્ધિત સ્વરૂપ છે. આમાં મૌર્યકાળથી સોલંકીકાળ સુધીના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો તથા હસ્તપ્રતોમાં જણાવેલ મિતિને આધારે તત્કાલીન ગુજરાતમાં પ્રચલિત સંવતો, વર્ષગણના અને માસગણનાની વિવિધ પદ્ધતિઓ વિશે સંશોધન કર્યું છે. કાલગણનાને સમજવા માટે આ એક મહત્વનો ગ્રંથ છે. ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ના ગ્રંથોમાં વિવિધ પ્રકરણો લખ્યાં તેમજ ગ્રંથ ૧ થી ૪ નું પુનઃપ્રકાશન અને સંપાદન કર્યું. ‘ભારતીય સંસ્કારો’ નામના લઘુગ્રંથમાં સંસ્કારનો અર્થ સમજાવીને હિંદુ ધર્મના સોળ સંસ્કારોનાં પ્રયોજન-વિધિ, સમય તથા મહત્વ સમજાવ્યાં છે. ‘આદિમ જાતિઓની સંસ્કૃતિઓ’ (ભારતના સંદર્ભમાં) એ લઘુગ્રંથમાં સંસ્કૃતિનો અર્થ સમજાવીને સંસ્કૃતિના વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓ જણાવી આદિમ સંસ્કૃતિઓમાં સમાજ, અર્થકારણ, ધર્મ, કલા, કાયદો, સૌંદર્ય, નૈતિકતા વગેરે પાસાંઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વિવિધ લિપિઓના વિકાસ, વર્ણો વચ્ચેની સમાનતા વગેરે જાણવા અને સમજવા માટે ‘લિપિ’ વિશેની નાનકડી પુસ્તિકા રસપ્રદ છે. જગતની અને ભારતની પ્રાચીન લિપિઓ જાણવા માટેની ગુજરાતી ભાષામાં આ એકમાત્ર પુસ્તિકા છે. સંસ્કૃત કવિ ઉદયરાજની કૃતિ રાજવિનોદકાવ્યની હસ્તપ્રતનો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસ્તાવના સહ પ્રગટ કર્યો છે જેમાં ડૉ. જુબેર કુરેશીએ ઉર્દૂમાં કરેલ તેનો ભાવાનુવાદ પણ છાપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથમાં ગુજરાતના જાણીતા સુલતાન મહમૂદ બેગડાના ચારિત્ર્યનું હૂબહૂ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ‘ભારતનો આઘ ઇતિહાસ’ ગ્રંથમાં ભારતના પ્રાગ્ અને આઘ ઇતિહાસની માહિતી સાહિત્યિક સ્રોતોને આધારે આપી છે. આર્યોના મૂળ વતનની ચર્ચા પણ કરી છે.

અભિનંદન અને શ્રદ્ધાંજલિગ્રંથોના સંપાદનક્ષેત્રે પણ ડૉ. શેલતનું આગવું પ્રદાન છે. અન્ય સંપાદકોની સાથે રહીને તેમણે આ કાર્ય કર્યું છે. આવા ગ્રંથોમાં ‘ફેલિસિટેશન વોલ્યુમ ઓફ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી’, ‘બ્રહ્મર્ષિ કે. કા. શાસ્ત્રી શતાયુ અભિનંદનગ્રંથ, રસિયા ભારતી (પ્રોફે. આર. સી. પરીખ કોમેમોરેશન વોલ્યુમ) અને મૃત્યુના ૨૦ દિવસ પહેલાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘ન્યૂ હોરાઈઝન્સ ઇન ઇન્ડોલોજી’ (પ્રોફે. ડૉ. એચ. જી. શાસ્ત્રી કોમેમોરેશન વોલ્યુમ) જાણીતા છે. આ ત્રણે મહાનુભાવો તેમના ગુરુ હતા.

સંસ્કૃત કોશસાહિત્યના ક્ષેત્રે ભારતીબહેને પોતાનું પ્રદાન આપ્યું છે. રૂપમજ્જરી નામમાલા કોશગ્રંથની ચાર હસ્તપ્રતો મેળવી તેનો પાઠ તૈયાર કર્યો. કોશસાહિત્યનો સમગ્ર અભ્યાસ કરીને ‘સંસ્કૃત કોશસાહિત્યનો ઇતિહાસ’ ગ્રંથ લખ્યો.

ડૉ. શેલતે રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદોમાં હાજર રહી શોધપત્રો રજૂ કર્યા છે. જેમ હેલસિન્કી (ફિન્લેન્ડ)માં યોજાયેલ ૧૨મી તથા એડિનબરો (સ્કોટલેન્ડ)માં ભરાયેલ ૧૩મી સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદ ઉલ્લેખનીય છે. અનેક વિદ્યાસંસ્થાઓમાં જોડાઈને સક્રિય રીતે કાર્ય કર્યું છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદનાં પ્રમુખ (૧૯૯૯-૨૦૦૧), ગુજરાત સાહિત્ય સભાનાં કોષાધ્યક્ષ (૧૯૯૬-૨૦૦૬), ગુજરાત વિદ્યાસભાનાં કારોબારી સભ્ય (૧૯૯૯-૨૦૦૯), ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમીનાં કારોબારી સભ્ય (૧૯૯૯-૨૦૦૪), ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતા અને ગેઝેટિયરની સલાહકાર સમિતિનાં સભ્ય (૨૦૦૨-૨૦૦૫), ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયની અભ્યાસ સમિતિનાં અધ્યક્ષ (૧૯૯૯-૨૦૦૧), એકેડેમિક કાઉન્સિલનાં સભ્ય (૧૯૯૯-૨૦૦૧), ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીનાં માનદ નિયામક (૧૯૯૯-૨૦૦૧), ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીનાં માનદ નિયામક (૨૦૦૬ થી ૨૦૧૮) તરીકે સેવાઓ આપી હતી. તેમણે ભો. જે. વિદ્યાભવનના સંપાદકની જવાબદારી સફળ રીતે બજાવી હતી. ગુજરાત વિશ્વકોશના ગ્રંથોમાં અનેક અધિકરણો લખ્યાં હતાં.

તેમની અવિરત વિદ્યાસાધનાને લક્ષ્યમાં રાખીને અનેક સંસ્થાઓએ તેમને માનઅકરામથી પોષ્યા હતાં. બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદની વિશારદની પરીક્ષામાં સમગ્ર ગુજરાતમાં પ્રથમ આવવા બદલ રૌપ્ય ચંદ્રક (૧૯૫૯), ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદની નિબંધસ્પર્ધામાં ઉત્તમ લેખ લખવા માટે શ્રી હરિદાસ ગોકાણી સુવર્ણ ચંદ્રક (૧૯૭૭), ઇતિહાસના ક્ષેત્રે વિશિષ્ટ પ્રદાન માટે ગુજરાત વિદ્યાસભા તરફથી ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી સુવર્ણ ચંદ્રક (૨૦૧૬), હસ્તપ્રતોના સંશોધન માટે આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ચંદ્રક (૨૦૧૭) એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા.

ડૉ. ભારતીબહેનના સંશોધનકાર્યને જોતાં જણાય છે કે મહદ્અંશે તેમણે અભિલેખવિદ્યાના સંશોધનને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું. અભિલેખવિદ્યાના પ્રખર વિદ્વાન ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના અવસાન (તા. ૯-૮-૨૦૧૪) પછી ડૉ. ભારતીબહેન જ આ વિષયનાં એકમાત્ર વિદ્વાન હતાં. ૩૦ માર્ચ ૨૦૧૮ના રોજ ભારતીબહેનના નિધનથી અભિલેખવિદ્યાના ક્ષેત્રે એક મોટો શૂન્યાવકાશ ઊભો થયો છે. તેમની વિદાયથી ગુજરાતના ઇતિહાસના સંશોધનને મોટો ખાલીપો જણાશે. હવે ગુજરાતમાં અભિલેખ કોણ ઉકેલશે ?

(‘કુમાર’ : જુલાઈ ૨૦૧૮માંથી)

સૌમ્યમૂર્તિ ભારતીબહેન

પ્રો. ડૉ. સુમનબહેન પંડ્યા*

પ્રો. ડૉ. ભારતીબહેન શેલતને તમે પ્રથમ વાર જુઓ તો એવું લાગે જ નહિ કે તે આટલાં વિદ્વાન, નિરાભિમાની અને સરળ છે.

ડેક્કન કોલેજ, પૂના યુનિવર્સિટીમાંથી પુરાવસ્તુ વિજ્ઞાન વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરીને ૧૯૭૩ના ઓગસ્ટ માસમાં જ્યારે હું ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં અધ્યાપક તરીકે જોડાઈ ત્યારે મારા પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક પ્રો. હ. ધી. સાંકળિયાજીએ મને કહેલું કે ભો.જે. વિદ્યાભવનમાં મારે પ્રો. રસિકલાલ પરીખ તથા પ્રો. હરિપ્રસાદભાઈ શાસ્ત્રીને મળવું.

આ પછી હું પ્રો. રસિકભાઈ પરીખને મળી. તે નીચેના ભાગે બેસતા હતા. પછીથી હું ઉપર પ્રો. હરિપ્રસાદભાઈ શાસ્ત્રીને મળી. ત્યારે તેમણે પોતાના એક વખતના પીએચ.ડી.નાં વિદ્યાર્થીની ભારતીબહેનની વાત કરી અને જણાવ્યું કે તે મારા શિક્ષણપ્રેમી ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓમાંના એક છે અને મને તેમની પાસેથી ઘણી મોટી અપેક્ષાઓ છે. પછીથી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ મને ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ માટે પુરાવશોધીય પુરાવા આધારિત ભારતનો આઘ ઇતિહાસ લખવા જણાવ્યું. તે મારા માર્ગદર્શક બન્યા. આથી ઘણીવાર મારે તેમને મળવા જવાનું થતું ત્યારે તેમણે ફરી વાર જણાવ્યું કે મારે ભારતીબહેનને મળવું. આથી એક દિવસ હું તેમને તેમની કેબિનમાં મળવા ગઈ. આ વખતે તે વિભૂતિબહેન સાથે બપોરની ચા પીતાં હતાં. પ્રથમ નજરે જોતાં તે મને એક ચીલાચાલુ અધ્યાપક જેવા લાગ્યા. પરંતુ જેમ જેમ મારો તેમની સાથે પરિચય વધતો ગયો અને શિક્ષણ, સંશોધનક્ષેત્રે ચર્ચા-વિચારણા વધતી ગઈ તેમ તેમ મને લાગવા માંડ્યું કે આ સૌમ્ય અને નિરાભિમાની મૂર્તિની અંદર તો ભારતની પ્રાચ્યવિદ્યાની એક આખી કેકલ્ટી બેઠી છે ! જ્યારે જ્યારે તેમનાં સંશોધનકાર્ય અને પ્રાચ્યવિદ્યાક્ષેત્રના વિવિધ પ્રદાનની ચર્ચા થતી ત્યારે તે મીહું મીહું હસી કાઢતાં. એટલાં સજ્જન અને નિરાભિમાની હતાં કે તેમનાં જ્ઞાન અને પ્રદાનનું તેમને ક્યારેય અભિમાન નહોતું કે સામી વ્યક્તિને તે વરતાવાં પણ દેતાં નહિ.

ભાગવત પુરાણની સંશોધિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં ભારતની લિપિઓ-હસ્તપ્રતો તે શીખ્યા અને તેનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યારે મેં તેમને સિંધુ સંસ્કૃતિની લિપિ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરવાનું કહેલું. કારણ કે બ્રાહ્મી સહિતની ભારતની કોઈ કોઈ લિપિમાં તેનાં અમુક ચિહ્નો અને અક્ષરો (Signs and Letters) આજે પણ જળવાઈ રહ્યાં છે. ત્યારે તે ગંભીર થઈ ગયેલાં. કારણ કે આ માટે તો આખી team અને સાધનો જોઈએ તે ક્યાંથી લાવવાં ? ભાગવત પુરાણના સંશોધિત પ્રોજેક્ટમાં તેમણે પોતાનો સમય, શક્તિ અને જાત નિયોવી નાંખ્યાં.

મારા સાંપાની વાવના અભ્યાસ દરમિયાન બે લેખો જોવા મળેલા. તે લેખો વિશે ભારતીબહેનને વાત કરી તો આ લેખોનું ભારતીબહેને વાંચન કરેલું તે પુસ્તક જ મોકલી આપ્યું ! વાવોના અભ્યાસની માર્ગદર્શિકા માટેનો અમારો અભ્યાસ ચાલતો હતો તેમાં અસારવાની બાઈ હરીરની વાવનો એક સંસ્કૃત લેખ છે. આ અસાધારણ લેખમાં વરુણ અને જળદેવતા સહિત હિન્દુ ધર્મના પૂર્વધર્મની સુંદર પ્રશસ્તિ છે. આ બાબતે ભારતીબહેન સાથે વિગતે ચર્ચા થઈ. તેમણે મને તેના સંસ્કૃત અર્થો સમજાવ્યા અને બાઈ હરીર શબ્દનો અર્થ પણ બતાવ્યો. અમારી આ માર્ગદર્શિકામાં અમોએ વાચકોને જણાવ્યું છે કે વાવમાંથી મળતા

* એમેરિટસ પ્રોફેસર, કેલોરક્ષ ટીચર્સ યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

લેખના વાચન માટે તેમણે ભારતીબહેન શેલતનો સંપર્ક સાધવો ! હવે ?

અમને આમંત્રણ મળતાં એક વાર ભારતીબહેન અને હું અંકલેશ્વર એક વાવ અને જૈનમૂર્તિનો અભિલેખ જોવા ગયાં ત્યારે તે સીધાં જ વાવનો શિલાલેખ વાંચવા બેસી ગયાં ! પછી જૈન પ્રતિમાઓના લેખો વાંચવામાં તે તલીન થઈ ગયાં ! આવી હતી ભારતીબહેનની અભ્યાસ-સંશોધન વિશેની પ્રીતિ.

જ્યારે હું અમદાવાદની સી.ટી.યુ. (Calorx Teachers' University)માં એમેરિટસ પ્રોફેસર તરીકે જોડાઈ ત્યારે ત્યાં મને પ્રો. વિદ્યુતભાઈ જોષીનો પરિચય થયો. તે જ્યારે ભાવનગરની મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી યુનિવર્સિટીમાં કુલપતિ હતા ત્યારે ત્યાં તેમણે આ યુનિવર્સિટીમાં The Ocean Science and Technology Cell સ્થાપેલું. તેમણે એક વાર કહેલું કે આ Cellના પૈસા બહારની સંસ્થાઓ લઈ જાય છે તેથી આ બાબતે મારે કોઈ પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરવો.

આ અનુસંધાને અમે Changing Shorelines and Siltation of the Western Coast of the Gulf of Khambhaat and its Effects on the Port Towns (From the Harappan Times to the Independance) આ માટે મારે ઘોઘાબંદર તથા શિકોતરમાતા માટે માહિતી જોઈતી હતી. મેં ભારતીબહેનને ફોન કર્યો. તેમણે આ બાબતે ચર્ચા કરી અને ઘોઘા અને સોકોત્રા (Socotra-Suqutra) ટાપુ તથા એ વિસ્તારના ગુજરાતી વ્યાપારી સંબંધો ઉજાગર કરતા શિલાલેખોનો તેમનો પ્રગટ થયેલો લેખ જ મોકલી આપ્યો. હકીકતે બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ અને જર્મનીના સંયુક્ત પ્રયાસોથી સોકોત્રા ટાપુના પૂર્વભાગે Howlef ગામનાં ઉત્ખનનમાંથી પાંચ ગુજરાતી શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયેલા. બર્લિનની Freie યુનિવર્સિટીનાં ડો. ઇંગો સ્ટ્રાઉચે (Ingo Strauch) આ લેખોના પાઠને ઉકેલવા ભારતીબહેનને તેના ફોટોગ્રાફ મોકલી આપેલાં. ભારતીબહેને તેને સંદર્ભો સાથે સારી રીતે ઉકેલી આપ્યા. આ લેખોમાં ઘોઘા બંદરના શિકોતર-સોકોત્રા ટાપુ સાથેના દરિયાઈ વ્યાપાર, વેપારીઓ, નાવુદાઓ, બંદરના મજૂરો વગેરે સહિત વહાણનો પ્રકાર, મુસાફરી વગેરેને વિગતથી ભારતીબહેન ઉજાગર કરી આપ્યું ! આ દર્શાવે છે કે અભિલેખોની વાચના બાબતે ભારતીબહેન આંતરરાષ્ટ્રીયક્ષેત્રે જાણીતાં હતાં અને વિદેશી યુનિવર્સિટીઓ પણ આ બાબતે તેમની સાથે સંપર્કમાં રહેતી.

આમ મારા ક્ષેત્ર બહારની જે વાત હોય ત્યાં ભારતીબહેન હંમેશાં મદદ કરવા - ચર્ચા કરવા તૈયાર રહેતાં. નિવૃત્ત થયા પછી પણ ભારતીબહેનનું સંશોધન-સંપાદનક્ષેત્રે કાર્ય ચાલુ જ રહ્યું. એક વાર મેં તેમને પૂછેલું કે “ભારતીબહેન, સંશોધન-સંપાદન ઘણો સમય અને શક્તિ માંગી લે છે. એમાં કોઈ પરિણીત સ્ત્રી માટે તો આ લગભગ અશક્ય છે. તમે આટલું કામ કેવી રીતે કરી શકો છો ?” ત્યારે તેમણે હસીને જવાબ આપેલો કે, “મારું કુટુંબ બહુ સારું છે. અને Doctor (her husband) is very co-operative (not demanding) and helpful. આ બધાના સહકારથી જ હું આ બધું કરી શકું છું.”

એક વાર સમાચાર મળ્યા કે ભારતીબહેનને હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા છે. પછી સમાચાર આવ્યા કે તેમને ઘરે લાવ્યાં છે. વિચાર્યું કે તેમની ખબર કાઢવા તેમને ઘરે જઈશ. ત્યાં એક સવારે થોમસ પરમારનો ફોન આવ્યો કે ભારતીબહેન તો ગયાં. આ સાંભળીને મને ભારે આંચકો લાગ્યો કારણ કે તે અકલ્પ્ય સમાચાર હતા. જ્યારે હું તેમના ઘરે ગઈ ત્યારે ભારતીબહેનને નીચે સુવાડેલા જોઈને હું દિગ્મૂઢ થઈ ગઈ. કારણ કે નબળી તબિયત હોવા છતાં ભારતીબહેન હજુ દસ વર્ષ જીવી શકે તેમ હતાં. તે અણધાર્યાં અને વહેલાં જતાં રહ્યાં.

ભારતીબહેનના જતાં પ્રાચ્યવિદ્યાક્ષેત્રે માત્ર ગુજરાત અને ભારતને જ નહિ, આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે પણ ખોટ પડી છે. તેમના જતાં તેમની અંદર બેઠેલી પેલી પ્રાચ્યવિદ્યાની આખી ફેકલ્ટી પણ અગ્નિમાં ભસ્મ થઈ ગઈ. હવે બીજાં ભારતીબહેન થવાં અસંભવ છે.

ડૉ. ભારતી શેલતનો ઇતિહાસ પ્રત્યેનો અભિગમ અને તેમની સંશોધન પદ્ધતિ

ડૉ. મકરન્દ મહેતા

ડૉ. ભારતીબહેન શેલત (૧૯૩૯-૨૦૧૮) ગુજરાતનાં તેજસ્વી ઇતિહાસકાર હતા. તેમણે ગુજરાતના ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ અભિલેખ વિદ્યા, લિપિ વિદ્યા, સિક્કાશાસ્ત્ર, હસ્તપ્રતવિદ્યા, ખતપત્રો અને સંસ્કૃત સાહિત્ય વગેરેને સાંકળીને મહત્વનાં ગ્રંથો અને લેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. અભિલેખ વિદ્યા લિપિવિદ્યા, સિક્કાશાસ્ત્ર અને હસ્તપ્રતવિદ્યા ઘણાં ટેકનીકલ વિષયો છે અને તેમાં નિપૂણ થવામાં વર્ષો લાગે છે પણ આ પ્રકારના ઇતિહાસલેખનમાં સોર્સીસ પાયાના હોય છે. તે હસ્તગત કરીને ભારતીબહેને અને ગુજરાતનાં ઇતિહાસની ખૂટતી કડીઓ બેસાડી આપી છે. ગુજરાતનાં ઇતિહાસકારો તથા વિદ્વાનોએ ભારતીબહેનનાં પ્રદાનને હૌશભેર આવકાર્યું છે. ઇતિહાસમાં તેમનાં પ્રદાન વિશે નીચેનાં લખો આધારભૂત છે :

૧. જયકુમાર શુક્લ, ‘ગુજરાતના ઇતિહાસકારો : ડૉ. ભારતીબહેન શેલત અને તેમનું ઇતિહાસલેખન’, કુમાર, જૂન ૨૦૧૦.
વળી, ડૉ. જયકુમાર શુક્લએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથ અર્વાચીન ઇતિહાસકારો અને તેમનું ઇતિહાસલેખનમાં (ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨૦૧૩) ડૉ. ભારતીબહેન શેલત અને તેમનું ઇતિહાસલેખન’ શિર્ષક હેઠળ એ જ લેખપ્રસિદ્ધ કર્યો છે અને તે સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે.
૨. થોમર પરમાર ‘અભિલેખવિદ્યાના આરાધક ડૉ. ભારતીબહેન શેલતની વિદ્યા’, કુમાર, જુલાઈ ૨૦૧૮.
૩. હેતલ વાઘેલા, ‘ગુજરાતના ઇતિહાસ લેખનમાં ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનું પ્રદાન’, ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક, જુલાઈ-ડિસેમ્બર ૨૦૧૭.

ભારતીબહેન વિશે ઉપર મુજબ લેખો પ્રસિદ્ધ થયા હોવાથી હું વિગતો દોહરાવવા ઇચ્છતો નથી. મારો આશય તેમનાં ઇતિહાસ પ્રત્યેનાં અભિગમ ઇતિહાસની તેમની ફિલોસોફી અને પ્રેક્ટિસ ઉપર સંક્ષીપ્તમાં નવો પ્રકાશ નાંખવાનો છે અને તેમ કરવાની ઘણી જરૂર છે. ભારતીબહેનનો અંગ્રેજીમાં લેખ Chronological Systems of Gujarat ઉપરાંત તેમણે ‘Memorial Stones (Paliyas)’, Asoka's Concept of Universal Brotherhood with special reference to his Inscriptions’, ‘Mahabharat and its study in Gujarat’, ‘The Sanskrit Inscriptions of the Reservoirs of Gujarat’ અને ‘The Step-well Inscriptions of Gujarat : A Cultural Heritage’ તેમજ તેમનાં ‘ભારતીય સંસ્કારો’ તથા ‘આદિમ જાતિઓની સંસ્કૃતિઓ’ જેવા ગુજરાતી ગ્રંથો ઉપરાંત પિવિધ વિષયો પરનાં તેમનાં લેખોનો અભ્યાસ કરતાં હું એ તારણ ઉપર આવ્યો છું કે ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનો ઇતિહાસ પ્રત્યેનો અભિગમ સેક્યુલર, રેશનલ અને માનવતાવાદી મૂલ્યો ઉપર આધારીત હતો. તેમણે પ્રાચીન ભારતીય લેખનવિદ્યા અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય ખ્યાલોનું (Concepts) સંયોજન કર્યું હતું એ જ પ્રમાણે એમનું જીવન હતું; વિચારો આધુનિક પણ પોષાક, રહેણીકરણી અને ભાષાશુદ્ધ ભારતીય. વાવ, કુવા અને તળાવોની સમસ્યા હોય તો, તેઓ ન્હાવા, ધોવા અને પીવાનાં પાણીની અને પર્યાવરણ તેમજ કૃષિ અને સીંચાઈ માટે જરૂરી પાણીનું મહત્વ સમજાવે છે, અને પર્યાવરણ ઉપર ભાર મૂકે છે. અશોકનાં શીલાલેખો દ્વારા તેઓ અહીંસા, કરૂણાપ્રેમ અને માનવતા ઉપર ભાર

મૂકે છે. ભારતીબહેનની પકડ અભિલેખવિદ્યા, હસ્તપ્રતવિદ્યા અને કાળગણના જેવા ઘણાં અલ્પ પ્રમાણમાં ખેડાયેલા ટેકનીકલ વિષયો પર હતી, જેનું જ્ઞાન આજે હુપ્ત થતું જાય છે. આજે છટાદાર પણ ક્લુલક ઓરેટરી વિકસી રહી છે. સાચા ઇતિહાસકાર અને સંશોધકની કિંમત રહી નથી. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની જેમ ડૉ. ભારતીબહેન શેલત એકદમ સચોટ અને વિશ્વસનીય લેખક અને વક્તા હતા. ઇતિહાસમાં ‘ગપ્પા’ના ચાલે ! આ દૃષ્ટિએ ડૉ. ભારતીબહેન શેલત વ્યવસાય ઇતિહાસકાર હતા. ટેકનીકલ મેથડનો ઉપયોગ કરીને તેમણે ઇતિહાસલેખન કર્યું છે. ગુજરાતને લગતા ખતપત્રો, એટલે કે ઘર અને દુકાનોનાં વેચાણ અંગેનાં લિગલ ડોક્યુમેન્ટસમાંથી તેમણે આર્થિક અને નગરીય ઇતિહાસને જીવંત બનાવ્યો છે. ડૉ. ભારતીબહેનની સંશોધન પદ્ધતિને તેમનાં માનવતાવાદી અભિગમ સાથે સાંકળીને લેખો લખીને તેમનું મહત્ત્વ નવી પેઢીને સમજાવવાની જરૂર છે. વળી, હું માનું છું કે માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનાં અભ્યાસે ભારતીબહેને પ્રોફેશનલ ઇતિહાસકાર બનવામાં મદદ કરી છે. બી.એ.માં (૧૯૬૦) મુખ્ય સંસ્કૃત અને ગૌણ વિષય તરીકે માનસશાસ્ત્ર. ત્યારબાદ અમેરિકાની ટેક્સાસ વીમેન્સ યુનિવર્સિટીમાંથી ૧૯૭૨માં એમણે ‘એ’ ગ્રેડ સાથે સમાજશાસ્ત્રની ડિગ્રી હાંસલ કરી. એમ.એ.માં સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી. મુદ્દો એ છે કે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ભાષા, લિપી અને સાહિત્યની સાથે અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર અને નૃવંશશાસ્ત્ર જેવા સામાજિક શાસ્ત્રોએ ભારતીબહેનનો ઇતિહાસકાર તરીકેનો અભિગમ ઘડવામાં મદદ કરી છે. તેની સાથે સાથે ભારતીબહેને ઝીલેલી અમદાવાદની વિદ્યાકીય પરંપરાપણ મહત્ત્વની છે. ભારતીબહેન શેલતનાં એકેડેમીક ઘડતરમાં ગુજરાત વિદ્યાસભા (સ્થાપના : ૧૮૪૮) ઉપરાંત ભો.જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનની તેજસ્વી પરંપરાઓએ નિઃશંક રીતે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, રસીકલાલ પરીખ, કે.કા.શાસ્ત્રી, ઉમાશંકર જોશી અને હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી જેવા વિદ્યાપુરુષોની ભારતીબહેનનાં એકેડેમીક તથા નૈતિક ઘડતર ઉપર જાણેયજાણે ગાઢ અસર થાય તે દેખીતું જ છે. વડલો જેમ મોટો બને વિશાળ થાય તેમ તે નમતો જાય. ભારતીબહેનમાં કોઈ પણ જાતનો દંભ નહીં; છે એના કરતા ઓછું દેખાડવાની નમ્રતા. તેમનાં આ બધા ગુણો એકેડેમીક સિદ્ધિનાં પાયામાં હતા. તેઓ સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી ઉપરાંત બ્રાહ્મી અને અપભ્રંશલીપિનાં જાણકાર હતા. ડૉ. ભારતી શેલતની કાગળીરીની કદર કરવામાં વિદેશી ઇતિહાસકારોએ પાછી પાની કરી નથી. જેમકે ૨૦૦૧માં બેલ્જિયન ગુફાશાસ્ત્રીઓએ (Speleologists) દક્ષિણ અરેબીયા અને હોર્ન ઓફ આફ્રિકાની વચમાં આવેલા સોકોત્રા ટાપુઓની ગુફાઓ શોધી નાંખી. સોકોત્રા ટાપુઓ સાથે ભારત અને ગુજરાતનો સંબંધ હજારો વર્ષ જૂનો છે. સોકોત્રા ટાપુઓ આજનાં યેમેન દેશમાં આવ્યા છે. અહીં પ્રાચીન ભારતનાં વેપારીઓ ઉપરાંત ઋષિમુનિઓ વસતા હતા. ગુજરાતમાં આજે પણ ‘સીકોતરી’ માતાની પૂજા થાય છે અને તે ‘સોકોત્રા’ જેવા હિંદી મહાસાગર તરફ દૂર દેશાવટમાં આવેલા ટાપુઓ અને ગુજરાતની ‘સીકોતરી’ માતાને વ્યાપાર અને સાંસ્કૃતિક આદાનપ્રદાનની દૃષ્ટિએ સાંકળે છે. સોકોત્રાની HOQ ગુફાઓમાંથી મુઘલ કાલનાં યુનાનાં પત્થર પર લખાયેલા શીલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે. આ શીલાલેખો ઉકેલનાર ડૉ. ભારતી શેલત હતા ! સદ્ગત ભારતી શેલત તો એમની ટેવ મુજબ મૌન રહ્યા. પણ નીચેનાં ગ્રંથમાં એમને વિશે વિદેશી ઇતિહાસકારોએ શું લખ્યું તે વાંચવા જેવું છે. Ingo Strauch, Foreign Sailors on Socotra : The Inscriptions and Drawings from the Cave of HOQ (Hempen Verlag, Bremen, 2012) આ ગ્રંથમાં Ingo Stranch એ લખ્યું છે :

“Most of the Indian texts and drawings pertain to the remains from HOQ Cave. The Study about the Indian relations of the HOQ material is succeeded by a highly important paper prepared by Bharati Shelat. It presents Gujarati inscriptions discovered in the village Ras Howlef at the north coast of Socotra. The Gujarati inscriptions are unique witnesses to the activities of Gujaratis in Socotra.”

ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનો લેખ ‘Gujarati Stone Inscription from Socotra’ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તે ગુજરાતનાં નવોદિત ઇતિહાસકારો માટે ‘રોલ મોડેલ’ સમાન છે. તેમાંથી તેમનો ઇતિહાસ પ્રત્યેનો અભિગમ તથા તેમણે ઉપયોગમાં લીધેલા સ્ત્રોતોનો ખ્યાલ આવે છે. તેમનાં અનેક સંશોધનોનાં આત્મા સમાન આ લેખ હોવા છતાં તે તદ્દન અજાણ છે. આવા કારણથી તેમનો અંગ્રેજી લેખ અત્રે આ લેખ પછી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. ભારતીબહેન અને ગુજરાતનાં ઇતિહાસકારો ઉપર નવીનવી રીતે લખાય તો ભાવી પેઢી માટે તે ઘણું ઉપકારક થઈ પડશે તેવી આશા સાથે આ લેખ પૂરો કરું છું. ભારતીબહેન અને અન્ય સદ્ગત ઇતિહાસકારોની સ્મૃતિમાં જો ‘ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક’નાં વ્યવસ્થાપકો જો એક દિવસનો સેમીનાર રાખીને પહેલ કરશે તો બીજી અનેક વિદ્યાકીય સંસ્થાઓને પ્રેરણા મળશે.

આ સાથે થોડિક અંગત વાત કરી લઉં. ભારતીબહેન સાથેનો મારો અને મારા પત્ની ડૉ. શિરીન મહેતાનો સંબંધ ઘનિષ્ટ હતો. કિર્તીભાઈ અને ભારતીબહેન એટલે તો જાણે આધુનિક જમાનાનાં શિવ-પાર્વતી ! બન્ને ડોક્ટરો ! એક ઇતિહાસની ફિલોસોફીનાં અને બીજા મેડિકલ ડોક્ટર ! એકબીજાનાં પૂરક. ભારતીબહેન બિમાર પડ્યા ત્યારે હું તેમની તબિયતની ખબર કાઢવા તા. ૨૯ માર્ચ ૨૦૧૮ના રોજ ડૉ. જીવરાજ હોસ્પિટલમાં ગયો. તેઓ જાગતા હતા. મને જોઈને કહ્યું : ‘આવો, આવો, મકરન્દભાઈ. પછી તો મેં એમને હસાવ્યા. એમનો હાથ ઝાલીને કહ્યું કે તમે હજુ તો મારી ઉંમરની સરખામણીમાં ‘બાળક’ ગણાઓ. તેઓ હસ્યા. ઘણી વાતો થઈ. મેં કહ્યું : “હજુ તો તમારે ઘણું કામ કરવાનું છે.” ભારતીબહેનમાં નવી આશા પ્રગટ થઈ. તેમણે કહ્યું : “જતા ના રહેશો, હજી પણ બોલો.” આ શબ્દો મને હજુ પણ યાદ છે. હું છૂટો પડ્યો. તેને બીજે દિવસે સમાચાર મળ્યા કે ભારતીબહેનનું નિધન થયું છે. મારા મનમાં જે લાગણી થઈ તે હું કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકું ? ભારતીબેન ખરેખર એક ઉચ્ચ ક્ષેત્રનાં ઇતિહાસકાર હોવા ઉપરાંત સૌનાં મિત્ર હતા. તેઓ અજાતશત્રૂ હતા. તેઓ આજની ઉગતી પેઢી માટે મોટો વિદ્યાકીય અને સંસ્કારવારસો મૂકી ગયા છે.

Gujarati Stone Inscriptions From Socotra

Dr. Bharati Shelat

The island of Socotra (Suqutra) is situated 320 km. away from the African coast and 400 km. from the South Arabia. Its isolated geographical position and the extraordinary climate made socotra in the past mainly a place of botanical, zoological and geological interest.

Gujarat has been the home of one oceanic port since pre-historic period. The earliest were the Harappan ports of Lothal and Dholavira, then Veraval, Dwarka and Bharuch and then replaced by Cambay, Diu, Daman and Surat.

The archaeological researches of Dr. Hasmukh Sankalia, Dr. S.R. Rao, Dr. K.T.M. Hegde, Dr. M.K. Dhavlikar, Dr. R.S. Bisht and many others have thrown light on the civil, religious, cultural, manufacturing and commercial activities of the most ancient inhabitants of Gujarat. They traded with distant lands including Persia, Sumeria and Mesopotamia.

Around 2200 B.C. Lothal (Near Ahmedabad) and Dholavira (Kutch) began to grow as urban metropolitan centres. The excavations at Lothal have yielded a vast mass of data with its dockyard, warehouse and furnaces pointing to its being an industrial centre. Dholavira, the West extensive Harappan settlement in Gujarat was a trading emporium and also a seaport.

The merchants of Lothal and Dholavira were familiar with Indian ocean routes and they undertook sea voyages. The terracotta models of ships dug out during excavations have led the archaeologists to believe that the Lothal people constructed sophisticated boats and ships.¹

During the historical period the trading tradition of ancient inhabitants of Gujarat expanded more systematically. The author of *The Periplus of the Erythraean Sea* (1st cent. A.D.) describes the trading activities of the inhabitants of Gujarat. The land of Gujarat traded with ancient Greece and Rome through the Gujarat ports of Barygaza (Bharuch—South Gujarat), Sopara (near Bombay), Dwarka, Veraval in Saurashtra. In the fifth cent. A.D. there was a large settlement of Jain monks and merchants in Bharuch and Sopara and they went to Sumatra, Sri Lanka, Hormuz, Aden and China for trade.²

Although the sources for the succeeding centuries are rather limited at least in the early Medieval period, Gujarat regained its position in the intercontinental trade networks across the Indian Ocean.

During the Solanki period (A.D. 942-1304) Gujarat had a large number of flourishing port cities, like Bharuch, Cambay, Somnath, Mandavi, Bhadrashvar, Diu, Ghogha and Porbandar. Sanskrit poet Someshvara patronised by the Solanki Kings

Bhimadeva II (A.D. 1178-1212) and Visaladeva (A.D. 1244-1253) mentions in his Sanskrit epic *Kīrtikaumudī* that Vastupāla and Tejaḥpāla were great Jain merchants. Vastupāla was also the minister who developed Stambhatirtha (Khambhat) port. He introduced some reforms in the department of ports (*velākula karaṇa*) and encouraged navigators (*Nauvittika* and *Sāmātrīka*). *Kīrtikaumudī* also refers to the stay put by Vastupāla on the Kidnapping of the navigators.³

Sāmyātrikajano Yena kurvāṇo Haraṇaṃ nṛnāṃ /
Niṣiddhastadabhūdeṣa dharmodāharaṇaṃ bhuvi // 4.16

(Acharya, 1902 : 42. Bhatta. 1986 : 56, Mehata. 2009 : 12)

The whole seashore from Kutch to Lāṭa (South Gujarat) and the big and small ports on it were the entrances for trade with Iran, Arabastan and Europe. Kakkasūri in his work *Nābhinandanajinoddhāra* – a Sanskrit *prabandha* (A.D. 1336) - says :

Yannivāṣī janaḥ sarvo Velākuleṣu bhūriṣu /
Vyavasāye kṛtelpepi Niḥsīmaśriyamaśnute // 2.48

“The inhabitants in the huge port of Saurashtra, even when doing a very little trade, still earn enormous wealth.”

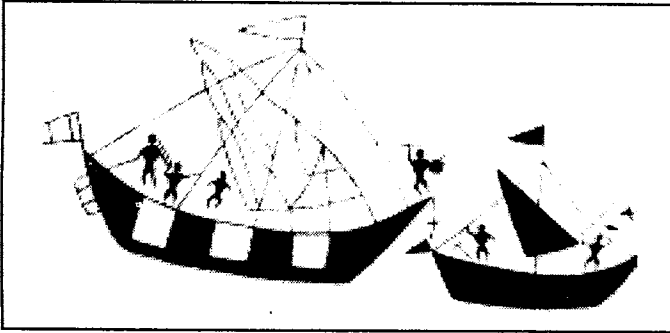
The export commodities like cotton and silk clothes, leather, pepper, dried ginger, indigo, sugar, colours, cotton, fragrant gum, sealing wax were sent to Iran, Arabastan, Africa and China. Gold, silver and horses were imported.⁴

The textile products of Cambay and Bharuch were famous under the name of Kambāyati and Baroji. A reference from a Prakrit work *Sudansaṇa Cariyam* dated V.S. 1244 (A.D. 1188) also corroborates the fact that Gujarat exported cotton and silk textile goods, betel nuts, coconuts, ivory wares and incense to the Mleccha (Muslim) countries⁵. Hemacandrācārya (A.D. 1089-1173), a great Jain scholar and grammarian mentioned in his *Dvyāśraya mahākāvya* that Siddharāja Jayasīrṃha (A.D. 1094-1143) and Kumārapāla (A.D. 1144-1173), the two great Solanki rulers encouraged the paṭolā (thin silken sārī) weavers to migrate from Rajasthan to Gujarat.⁶ Paṭolās of Patana (city in North Gujarat) were quite popular in Arab countries.⁷

Among the Indian merchants living in the harbours many were Gujaratis. Long distance routes and navigation over the islands with scientific aids, were exclusively in the hands of Arabs and Indians and particularly of the Gujaratis of Cambay. The *Jagaḍucarita* (4.1-4) of Sarvānandasūri (A.D. 1319) gives a biographical sketch of a Jain merchant Jagaḍū who flourished in 1256-58 A.D. Jagaḍū was an Oswal Jain from Kutch. He often went to Aden and Hormuz along with his assistant Jayantasīrṃha. His ships were loaded with various commodities and reached the ports of Aden and Hormuz.⁸

Simple rockart of Sailing boats depicted on the rocks at Chamardi, a small village, hundred kms. away from Ahmedabad” shows the rich history of maritime of

the Indian people. Besides the depiction of the boats and human figures as sailors include helmsmen, rudder, masts, weathervanes, flages and anchors in the rock-painting. (not earlier than 12th cent. A.D.).⁹

Linedrawing of sailing boats on the rock at Chamardi

The great port towns of Hormuz, Gombroon (Persian Gulf), Isphan (Persian Gulf) and Aden contained a large population of Gujarati baniyās. Padro alvares Cabral, a Portuguese who arrived in Malindi (East Africa) in 1500 A.D., had hired two Gujarati pilots to show him the way to India. Another famous pilot from Western India was Malimo Canaqua (Cana Malam - Kānji Mālam), a Kutchi navigator, who piloted Vasco-da-Gama from Malindi in East Africa across the Indian Ocean to Calicut, where they reached on 20th May, 1498 A.D.¹⁰ In 1539 a navigator named Tom Piers wrote 'The Gujaratis are better seamen and do more navigating than other people of India because they have larger ships and more men in them. They are great pilots and do a great deal of navigation.'¹¹

In the 17th century and onwards in the Indian Ocean, trade was mainly in the hands of the Gujarati baniyās. Lāvaṇyasamaya, a Jain monk and the author of Gujarati work *Vimalaprabandha* (section 2, lines 63-72) (V.S. 1568-A.D. 1512), mentioned as many as 84 sub-castes among them. These baniyās including the Bhāṭiyās of Kutch emerged as a new socio-economic group in the 17th cent. in Gujarat. They started as *sharrāfs* and *śāhukāras* (bankers), *munims* (clerks), brokers and merchants. They did not have a huge capital, but were professionally skilled as accountants, brokers and *sharrafs* and served as the backbone for all commercial transactions. Formerly they were Rajput agriculturists. Their names ending in -simha (e.g. Lalsimha), -rāj(Hamsarāj) and -mal (Jethamal) are indicative of their Ksatriya origin. They migrated from Sindh to Kutch-Saurashtra and South Gujarat in the medieval period and turned increasingly to trade. Along with other baniyas, they lived for years in the Persian Gulf and the Red Sea Ports and East African Islands. Thus in 1665 Thevenot visited Isphahan on the Persian Gulf and saw numerous baniyas operating as *sharrafs* and money lenders. Tulsidas Parekh, Harji Surji and his sons Bhimji, Kalyāṇadās, Kisso (Keśavdās) and Viṭṭhaldās were important merchants and traders in Gulf countries.¹² In the navigational activities of these traders and seamen Socotra played a significant role not only as a trading place but also as a navigation point. This is

shown by the recently published Socotra based Kutchi Azimuthal Stellar Half Compass used by Gujarati navigators when sailing on the Indian ocean.¹³ Socotra is here named as *Sikotara*, a designation which recalls the island's name in some of the stone inscriptions which is the main topic of the present paper.

Gujarati stone Inscriptions from Socotra

At the beginning of the year 2001 the Belgian speleological Mission (Socotra Karst Project), directed by Peter de Geest, explored the Hoq Cave on the northern side of Socotra island, during which some archaeological and epigraphical remains were discovered. In 2002, the Belgian Society AXELL Communication, that specializes in subterranean shooting, invited Prof. Christian Robin (Institut des Etudes Semitiques college de france, Paris) as a consultant for shooting a documentary on the island of Socotra. From the 14th to 18th Jan., 2002, the exploration of Hoq cave was carried out. Prof. Robins team identified a number of short Brāhmi inscriptions which are written by clay chalk and coal on the walls and on small knolls within the Cave. They contain the names of persons who eternalise their presence at the place.¹⁴

In 2004 five Gujarati stone inscriptions were discovered during the excavations in a coastal village on Socotra's north coast, ca. 10 km east of Hadibou. The place is situated in the direct neighbourhood of Suq, the main port of the Portuguese. It is therefore, highly probable that the stones belong to the remains of the ancient harbour of Socotra. (See the map at the end)

All of them are incised into the surface of soft and rather porous coral limestone blocks which are now erected within a shelter near the coast and some hundred meters away from the village.

Three of these blocks are nearly completely preserved (nos. 3,4 and 5), of two only fragments survived (nos. 1, 2).

The dates are expressed in the Vikrama era which was prevalent in Gujarat since 7th - 8th centuries A.D. (cf. Schmiedchen/Virkus 200x). The earliest use of the Vikrama era in the records of Gujarat can be traced to the Hansot plates of Cāhamāna king Bhartṛvādḍha II dated in the ear 813 of an era ascribed to the Vikram era and the year 813 corresponds to A.D. 756-57. Along with the yera, the dates contain the year, the month, the fortnight, the tithi and in one date (no. 1) the weekday. The prevalent system of years and months in the 17th - 18th centuries in Gujarat was *Kārttikādi Amānta*.

Among these five inscriptions, inscription nos. 2, 3 and 5 are dated on the same day, i.e. Vikrama Saṃvat 1729, Jyestha su. di. 2 which corresponds to Friday, 9 may, A.D.1662) according to *caitrādi* system of years¹⁵. About fifty years later is the date of inscription no. 1 which is given as Vikrama Saṃvat 1775, Jeṭha, ba. di. 1, Ravi, i.e. Sunday, 4 May, A.D. 1718 according to *caitradi pūrṇimānta* system of years and months.¹⁶ The date of number 2 is not preserved.

Language and script :

All these five inscriptions are written in old Gujarati language of the late 17th and early 18th centuries A.D. and inscribed in the prevalent Gujarati script of those times. Inscription no. 1 and no. 4 (Lines 8-20) are incised in Gujarati script with Bodiya letters, as they are popularly called i.e., without head lines on the top of the characters, whereas inscription nos. 2, 3 and 5 are inscribed with a continuous straight line on the top of the characters.

Furthermore, we observe a differing degree of mixture of Bodiya and Nagari signs. These features are also observed in the contemporary inscriptions from Kathiawad where from the 17th cen. onwards Gujarati language started to replace the formerly used Sanskrit and Bodiya characters often suspended to a line became used.

Following peculiarities are to be observed :

1. In the letter *ṇa* the left lower end and middle upper end are given a curve on the left.
2. The short *a* is represented in a north Indian Devanāgarī *tripāṅkhiyā* style with three slanting strokes on the left bottom of the letter and without *shirorekḥā* (head line on the top of the letters).
3. The long *ī* is shown by a long stroke with the bottom end round on the right.
4. The *ka* is bent three four times on the right side.
5. The letter *ba* is written with head line.
6. No punctuation marks are seen in any of the five inscriptions.
7. Numerical figures are incised according to the Gujarati style of numerical systems.

No. 3 Devanagari

The inscription no. 3 has many Devanagari letters.

There are some scribal errors; viz. *Raveū* for *Ravau* (I.4), *Vihāṇa* for *Vahāṇa*, *Govada* for *Govinda* (I.10), *Lasakara* for *Lashkara* (III.21, IV. 14) etc.

Gujarati style of numerical system evolved from Nāgarī numerals by giving the curved shapes to Nāgarī numbers in about 15th cent.A.D. Numbers 2, 7 and 8 have become more curved and bended. Nos. 1, 3, 4, 5 and 6 are bended at the end in the lower part. In Gujarati numbers 3 and 6 the lower strokes on right and left sides respectively in the Nāgarī numbers have been ceased. The top portion of Nāgarī number 4 bends from left to right. The lower end of number 7 is lengthen upto the top on left. Number 9 looks like Gujarati letter 'L' without the standing line attached on the right¹⁷

Text

Corected reading are added in the parantheses with = .

Gujarātī Inscription No. 1

1. śrī 1l' (1¼) savā [śrī]
la Reū *(Ravau) 13l apo
lb tara mārāle
2. Saṃvat 1775 nā varakhe (varaṣe) Jetha va [-*]
3. da 1 Reveū (Ravau) vāhāṇa 1 **Fate Rohemā-**
4. **nī** Mirajā **Bāfaranu**(=°nuṇ) **Ghoghānu**(=°nuṇ) pārā
5. navarajā 20l nā hakarā dana 49 śrī śāka [ta]
6. ra avāne tavāi māśa(=°sa) 5 rahā nākudā (=nākhudā) **Ma-**
7. **hāmada Haśana Cāda Cānda**) bhāri **Mālama Nāthā Ka[sa]-**
8. **nadānaji** taḍala (=taṇḍela) Libaḍi **Kīkā Kā--**
9. -da **Mādhavaji** va. **Gova**(=°vin)**da Gaṇeśa** va. **Kīśarananda**
10. -- -- Sodāgara jā 5 laśakara jā 26 tao (=tathā) sāo **Lada**(=ladhā°)
11. **jī-śāo** 18 Jā 18 fakira jā 22 bhadari jā 40
12. -- -- -- 13 **Ghācī** (=Ghāñcī) --

Remarks :

line 1a : The letters to the left of śrī were obviously inserted later on. Originally the text started with the auspicious formula śrī.

Line 1 : Accounts for business (Nāmuṇ) written in the account book started with śrī savā (1¼) i.e. lakṣmi-(money) an auspicious symbol. One fourth was the interest per money., thus becomes $1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$ i.e 1 l. Line 1b : The reading is doubtful.

Line 2 : nā: of, varakhe: skt. varṣe cf. Guj. varakha (cf. Diskalkar. No.126 varaṣe. 130).

Jetha : Skt. Jyeṣṭha month. vada : dark fortnight.

Line 5: pārā navarajā 20l = may be 20l tons capacity of the ship. The reading is doubtful.

hakarā-hankaratān = piloting dana (=dina. Skt.)

Line 6 : avāne (āvine=after coming). tavāi there. nākudā (=nākhudā) pilot. Śrī Sikotara-colloquial or *deśya* word for Sokotra.

māśa : skf. māṣa-month. Nākudā : Nākhudā.

Line 8 : Libaḍi. name of a place in north Saurashtra also Limaḍi-Limaḍo-neem tree.

Line 9 : va. abbreviation for vaṇik-Guj. vāṇiā (baniyā). Govada-skt. Govinda.

Line 10 : Sodāgara : merchant. jā : abbr. for jaṇa-person.

Line 11 : Bhaḍari : perhaps - Bhaḍali Muslim community or bandari i.e. harbour labourers.

Line 12 : Ghāṃci : probably oil merchant community.

Summary of contents :

Inscription No. 1

The inscription commences with the auspicious symbol of śrī ॥ (savā-1¼ [śrī]) which is invariably written by the business people, when they start writing their accounts. The inscription is dated V.S. 1775 (A.D. 1719), Jeṭha (Jyeṣṭha - 8th month according to the Hindu calendar) ba. di.1, Ravi i.e. first day of the dark-fortnight, Sunday.

1. IS: In the first part the text is reporting that the journey of the ship was carried out on behalf of a person named Fate Rohemāni Mirajā Bāfara (Mirzā Bāfar). According to the text the voyage by a boat (vāhāṇa) started from Ġhogha (Bhavnagar Dist., Saurashtra) and took full 49 days (dana) to reach the destination (Lines 4-6).

After having reached Socotra (Śri Śākatara) they stayed five months on the Island.

2. In the second part names of merchants are listed. Not all of them are legible and comprehensible. Some of the names can be deciphered : Mālama Nāthā, Kasānadānaji, Kikā, Mādhavaji, and Govinda Gaṇesha. The merchants seem to have some commodities with them.

The very names of the merchants suggest their communities and castes. Thus Mādhavaji and Govinda are referred to as vā(ṇiyās). Mālama Nāthā possibly hails from Kutch as the name Mālama was very common in this region. The pilot of Vasco da Gama bore the name Kānaji Mālama.

3. The third portion gives a summary of the crew of the ship. The respective number of persons is indicated by a figure after the term jā.

It mentions merchants (sodagara), soldiers (laškara), poor men/mendicants (fakira) and harbour labourers (bandari)

Inscription No. 2

Text

1. - - - Mālama sabī[ra]
2. - - dāla dai rahīā
3. Dhanaji tathā rāsabha
4. tathā nākhudā 13 sabasa
5. ni vagata (vigata) mihahaā

6. jamale sodāgara
7. vā lasakara ja [male]
8. ja ja [=male]

Remarks :

- Line 4 : nākhudā : commander of a ship. mod. Gujarati.
 Line 6 : jamale : totally
 Line 7 : lasakara : army

Summary of the contents :

Inscription No. 2

This broken piece of stone inscription contains only parts of the central and final portion. Although the date is missing, its script belongs to the 17th cent, A.D. The beginning of the fragment contains some names of merchants, among them again a name with the last name Mālama. Further on one can distinguish person names Dhanaji, Rṣabha (written here Rasabha). The enumeration is structured by *tathā* functioning here as a conjunction like in many epigraphical records from the medieval period onwards. One of the persons is called *nākhudā* “captain, commander”.

Among the crew members listed at the end we find again merchants (sodagara) and soldiers (*laśakara*). The respective numbers are indicated by the word *jamale* “totally”.

Inscription No.3

Text

1. Pādasāo Sāhadeva - -
2. Ālamagira¹⁰ chhe [l*] Amāna¹¹
3. e pāṇa¹² sāfa¹³ chhe. sarasa¹⁴ chhe.
4. X || X ||
5. śrī – – sketch of a boat and crosses.
6. Savaṃta 1729 varaṣe J[e]ṭha
7. śu da 2 dane (dine) pādasāho śrī 5 Avara[m]
8. gajebanu vāhāṇa alāi Ghoghā baṃ[dara]
9. Ghoghethī ni. teja 173 nu(nuṇ) haṃkārātā dana 52
10. śrī Śikotara āvima tavāi māsa 5
11. rahi nākhudā śrī 5 Abadalā ban Akhalā
12. sa Mālama śrī 5 Māhāmadaḷī Ākuba Ṭaṇḍela śrī 5
13. Abharāmajī Ākuba karāṇi sāhā Abadalā
14. Mālukabaja Kāji Sarākhāna sādagara (sodāgara) nivaga

15. na. **Sāhīlabhaī** na. **Māhāmadabhāī** na. **Hisubhāī**
16. mī. **Abadala** (**Abdul**) **rihama** (=rahima) mī. **Māhāmada** vali. bhaṇḍārī A-
17. **bharāma** Kasaba nā. mī. aju (=oju vepārī māhājana
18. sā° **Mohanadāsa** **Hāḍi** ta thā° **Viṇarasī** **Tāpī**-
19. **dāsa** ta. **Parī** **Samatīdāsa** **Sudara** thā° **Bhāvī**
20. **Harīdāsa** **Vāghajī** Māhājana Samasta ja-
21. ṇa 75 sodāgara jaṇa²⁴ 50 laśakara 202
22. Fakira 350 jamala 705 naro

Remarks

Line 1-2 : Pādasāo Sāhadeva = Mughal Emperor Aurangzeb (A.D.1658-1707)

Line 2. Amāna seems to be Amān khān, son of Mustafa khan, the governor of Surat. He was the *shāhbandar* (chief customs collector) of Surat city in Gujarat in 1662-63 A.D. (Mehta. 2009:110).

Line 3 : pāṇa. skt pāṣāṇa-stone. sāfa : clean. sarasa : beautiful.

Line 5 : savā (11) an auspicious symbol śri 11(¼)

Line 6 : the first sign may be a scratch or a *svastika* symbol without small strokes on the top of the crossed lines. Savanta : skt. samvat, varṣe, Guj. varāṣe, varakhe

Line 7 : dane. skt. dine, tithau. Guj. divasa

Lines 7-8 : pādasāho śri 5 Avaraṅgajebanu : Gen. sin. “of the pādasāha śri 5 Aurangzeb.” Ālamagir is his title.

Line 8 : vāhāṇa : ship, Guj. vahāṇa. alāi : may be the name of the ship. alāi = Ilāhi = pious. bandara : port, harbour.

Line 9 : Ghoghethī = from Ghogha. nī. : abbreviation for nikaḷi (<Guj. verb nikaḷavun = to start) haṅkāratā = piloting.

Line 10 : āvi having reached < Guj. āvavun = to come)

Line 11 : lasakara : < Guj. laśkara—‘army’

Line 12 : taṇḍela : <Guj. ṭaṇḍela ‘commander of a ship’. fakira : Guj fakira ‘ascet’

Line 13 : karāṇī : Guj. vahāṇa-adhipati-chief of the ship

Line 14 : Kāji : Guj. Kāji, pers. / Arabi. qāzi

Line 15 : nā.=nākhudā

Line 16 : mī.=mirajā

Line 17 : vepārī. merchant. māhājan-mahājan. It is a collective term, already attested in the *Lekhapaddhati* (cf. Strauch. 2002). The term is used in the documents of the Mughal period. Jain vaṇik sheth Shāntidās Zaveri was a leader of the Ahmedabad

mahājans. He was also a respectable jeweler who had close connections with Mughal emperors Jahangir and later with Shah Jahan and Aurangzeb).

cf. for Gujarati “Mahājan usually meant a body representing a group of people engaged in the same commercial activity. A governing council with an elected or occasionally hereditary headman.” (Ovington, John : A Voyage to Surat in the year 1689. H.G. Rawlinson, ed., London : 1929);

Line 18-19 : Sa. i.e. Shah. ta.-tathā Guj. ‘and’. thā. Thakur

Line 20-21 : Vāghaji - vāgha - Guj. skt. Vyāghra tiger. Samasta: ‘the whole.’ jāṇa : person jana skt.

Summary of the contents :

Inscription No. 3

This inscription is the best preserved and contains all three parts of this type of documents :

1) Part I : date, ship-owner, duration of journey and stay.

The inscription is dated Vikrama Samvat 1729 (A.D. 1673), Jetha su.di. 2, i.e. on the 2nd day of the bright fortnight of the month Jyeshtha. It reports that the boats are the property of the Mughal emperor Aurangzeb and reached Socotra (sri sikotara) 52 days after leaving the port of Ghogha. The merchants stayed there for five months.

2) Part II : The names of individuals

In the central part the text enumerates the names of several persons. Most of them bear Muslim names. They represent different groups of the leading persons of this expedition, such as nākhudās “captains”, a ṭaṇḍel “navigator”, a karāni “accountant, purser”, several merchants (sodāgara, vāpari, sāha), a store-keeper (bhaṇḍari).

It is important that first the Muslim nākhudās are listed followed by the Gujarati participants. The persons listed are in detail :

Nākhudā Shri 5 Abdalkhān Akhalāsa, Mālama Shri 5 Māhāmadaḷi Ākuba ṭaṇḍel (the navigator), Abharāmji Ākuba Karāni (chief officer of the boats or the ship accountant). Shah Abadalā, Kāḷi Sarākhāna sodāgara (merchant), Nākhudā Sahālabhāi, Nākhudā Mahamadabhāi, Nākhudā Hisubhāi, Nākhudā Abadala Rahim, Mira Mahamada Vali, Bhaṇḍari (the store-keeper) Abharāma, Nakhudā Mira Aju merchant (vepārā), Mahājana Sāha Mohanadāsa Hāi, Thākura Viṇarasi, Tāpidāsa, Parī Samati(Sumati)dāsa, Sundara, Thākura Bhāvi haridāsa Vāghaji.

3. The crew

The last portion contains the total numbers of the crew members. The Mahājana, probably represented by some of the Gujarati persons mentioned above, comprises 705 people. They were accompanied by 51 (common Gujarati) merchants, 205 soldiers and 350 fakirs.

Altogether total number of 705 people-probably including the nākhudās-reached Sikotara island.

The inscription contains a lot of interesting information :

Muslim and Gujarati traders were part of the same expedition of ships belonging at least officially to the Mughal emperor Aurangzeb.

Inscription No. 4

The surface of the stone is heavily eroded. The suggested readings are, therefore, highly hypothetical. It is at least possible to reconstruct the general contents of the text. Its details, however, must remain uncertain.

Text

Introductory formula :

1. Gaṇāda-sa che pādasāha – –
2. – – – na sā da – da – Khanagaṭha (?)
3. Saṃvat 1729 nā Jeṭha śuda 2 ha tejā śrī
4. **Rahīā Lakhiājī** nāvā **Mahamadī**
5. **Rāma Pasā Aṣābhāī** nā 189 śrī rī-
6. ta hata śrī **Sākotara** āvi teho bāhāmāṇ 4
7. **rahā** nā mī. **Mahamada** nā **Hasānasā** bhā amada
8. Sadā ta. **Hasanabhāī** tāṇ (tathā) Adalana **Mahamad Hasāna**
9. śrī **Mahamada Hasāna Tāṅkā** sāūtha Kānā Karāṇī
10. Vaśī Sana (Sona)dāsa Sarajī Mālajī Sodagara
11. Kamāla tā (tathā) Sadāṇa **Mahamada** viparī ṭhā. **Lohānadāsa**
12. Śrī **Ravīdāsati Śīvasana Kīkā ta.** (tathā) **Revā** raji
13. Bhagā Śrī **Sāmajī** — **Sakalachaṇḍa** jamala che
14. aga (aṅke) 10 **Kaṇājī** Laśakarahāṇ māṇasa
15. 13 cipāi 10 ṭholā 2 golā 49 ja
16. mala 13 Sūtāra kādi fakira 19 jamale
17. māṇasān 119 roja 365 nā śrī Bāhā-
18. **darajī** sodāgara so āga
19. – – – – – sata – – – – –
20. – – – – – ada – – – – –

Remarks :

Line 2 : the reading is doubtful.

Line 3 : nā-of . Jeṭha - skt. Jyeṣṭha month suda - bright fortnight.

Line 4 : nāva. nāvika

Line 6 : Tehoñ. there (tyāñ)

Line 11 : Vipāri Vepari (merchant)

Line 13 : Jamala - total

Line 14 : Lasakara-army. hāñ. of. māṇasa-person.

Line 15 : Sapai. = policeman. ṭholā - small catagory of police. Golā-a community which cleans the crops.

Line 17 : nā-of. roja - day

Summary of the contents :

Inscription No.4

This Gujarati inscription is dated Vikrama samvat 1729, Jeṭha (Jyesṭha), Śu.di.2 i.e. the 2nd day of the bright fortnight of Jeṭha month of year 1729 of the Vikrama era. It has 20 lines inscribed in Gujarati script with boliyā characters. The inscription under reference is not satisfactorily deciphered. It records the names of the merchants who voyaged to *Śikotara* (Socotra). Some of the names of the merchants deciphered are Tānkā Mahamad Hasana, Shivasandāsa, Saraji Milaji, Sodāgara Lohānadāsa, Ravidāsa, Kikāji, Revā Sāmaji and Sakalachanda. Total number of Mahājana people mentioned in the inscription is 10 gentlemen, 13 military men, shipai 10, ṭholā 2, Golā 49 and Fakira 119. Roja (days) 365 have been mentioned in line 17.*

Inscription No.5

Text

1. —————
2. —————
3. Samvat 1729 varṣe (varṣe) Jeṭha śuda 2
4. —————
5. —————
6. ājaga ————— Śrī Śikotara āvi—
7. —————
8. —————
9. —————
10. ————— Haridāsa Kikāji sodāgara
11. Riākhāna tathā sodāgara 11 tathā ba ———
12. ————— sābhāi tathā sodāgara 11 tathā ———

13. **Haridāsa** jaṇa 11 tathā sodāgara — — — 11
 14. — — — — kāhiṇā — — — — — — — — — —
 15. — — — — — — — — — — — — — — — —
 16. — — — — — — — — — — — — — — — — sodāgara 16
 17. — — — — — — — — — — — — — — — —
 18. — — — — — — — — — — — — — — — —

Remarks

Line 6 . āvi-having reached

Line 11-13 : tathā-and. Guj. ane.

Line 13 : jaṇa-persons. Guj. māṇasa. skt. vyakti.

Summary of the contents :

Inscription No.5

The inscription is badly affected by weather and letters are not deeply incised. Hence it is very difficult to decipher the inscription. It is dated V.S. 1729, Jetha, Suddha 2. Hardly one or two names of the sodāgaras like Haridāsa, and Kikā have been deciphered. The name of the island *Śīkotara* is mentioned in line 6.

From the decipherment and interpretation of the texts of all these five inscriptions, it is to be noted that in the 17th and the 18th centuries many traders and merchants of various castes and communities were visiting this East African Island Socotra. The Gujarati colloquial name of this island mentioned in three inscriptions is *Śīkotara* (nos. 3,4 and 5)

* * *

In the 16th-17th centuries Gujarat was the most urbanized region. The parts and the inland industrial centres were linked by means of roads. The merchants were both Hindus and Muslims. Among Hindus vaishyas or baniyās were prominent as the very names of these baniya traders recorded in the inscriptions suggest. The merchants operated as traders, brokers, sharrafs or currency dealers, bankers and ship owners. Ghogha (Bhavanagar Dist., Saurashtra) was one of the big towns for trading activities.

One of the important factors to provide a strong common identity was the Gujarati language spoken by the Gujarati merchants. It was a language of the account and book keeping in the overseas lands also. The Arab, Persian and other merchants also used Gujarati as a business language. This was the most important dimension of the Gujarati diaspora. This is not merely of the historical importance, because Gujarati language passed from one generation to another, is a common heritage for all those who spoke this language. It has provided a great motherly identity to the Gujaratis, in whichever part of the world they live.

Many names of the merchants and traders like Sāha Mohandāsa, Pari Sa(Su)matidāsa, Haridāsa, Sakalchanda, Mādhavajī, Govinda etc., recorded in these inscriptions suggest their vaishya or baniyā community, who were wellknown for their skills in the currency business and expertiseness in counting and arithmetic. They were making full use of information on the course of business transactions. Thus they were the integral part of the business system of Gujarat and were enjoying prestigious social and economic position.

The *Mahājanas* had a strong hold on the economic life of the people of Gujarat. They were a collective entity consisting of influential merchants. Shāntidāsa Zaveri (A.D. 1585-1659), a great Jain jeweller and *sharraf* of Ahmedabad *Mahājana* had many overseas business activities. Having contact with the Mughal court and also with Antwerp, Florence, Paris and Arab countries, this merchant prince had flourished in the diamond trade.¹⁸

Thus the Gujarati diaspora in East African countries, since early historic period upto 20th century was from different communities, castes, ethnic groups and geographical region. Among the Hindu communities the earliest migration to East Africa from Gujarat in the 19th century were the Bhāṭiyās of Kutch with the pāṭidāras of central Gujarat and Visā oswāl Jains of the Halar region of W. Saurashtra.

To sum up the successful career of Gujarati businessmen in East Africa is the most glorious chapter in the economic history of Gujarati diaspora. The enduring element of these business people which has animated the civilization of Gujarat is tolerance of the new, the unusual and the different capacity to reshape itself in changing conditions and willingness to seek for new solutions to new problems.

Footnotes

1. Rao, S.R. (1985). *Lothal : a Harappan Port Town : 1955-62. Memories of the Archaeological Survey of India*. no. 78. Vol. II, pls. CCXXa, CCXXIII ab. New Delhi : Director General of Archaeological Survey of India, pp. 505, 511, 513
2. Makrand Mehta 'Gujarat and the Sea' : A study of the Jain Overseas Merchants in Ancient and Early Medieval Period (an unpublished paper presented at International conference 'Gujarat and the Sea' held at Mandvi-Kutch on Octo. 1-2, 2010).
3. Vibhuti V. Bhatt (1986). *Kirtikaumudī Ek Parishilan* (in Gujarati). Ahmedabad : Sarasvati Prakashan. Maninagar. 1986, p. 56; Makrand Mehta (2009). *History of International Trade and Customs Duties in Gujarat*. Vadodara : Darshak Itihās Nidhi, 15, Dhanushya Society. Sama Road. 390008, p. 12.
4. Jote, Ratnamanirav Bhimrav (1927). *Navigation of Gujarat* (in Gujarati). *Vasant Rajat Mahotsava Commemoration Volume*, Ahmedabad., p. 195
5. Mehta, Makarand (2004). *Beyond Boudaries : A Historical Perspective* (International Trade Linkages and Migration of Gujaratis). Government of Gujarat. Non-Resident Gujaratis Foundation. Ahmedabad: The Times of India Presentation., p. 13
6. *Ibid.*, p. 13
7. Makarand Mehta, *History of International Trade and Customs Duties in Gujarat*. Vadodara : Darshak itihās Nidhi, 15, Dhanushya Society. Sama Road. 390008, p. 82

8. Maganlal Dalapatram Khakhkhar (ed. 1896). *Śrī Jagaḍūcaritaṃ*, Bombay : N. M. Company, pp. 49, 79
9. Sonawane, V.H. (2010). 'Maritime History in Rock Art of Gujarat'. An, unpublished paper read at International Conference 'Gujarat and the Sea' held at Mandvi-Kutch on Oct. 1-2, 2010
10. Makrand Mehta (2009), *op.cit.*, p. 54
11. Makrand Mehta (2004), *op.cit.*, p. 1
12. *Ibid.*, p. 55
13. B. Arunachalam (2005). 'The Martime Heritage of India.' *Indica*, Journal of the Heras Institute of Indian History and Culture Mumbai, St. Xavier's College : p. 28
14. Ingo Strauch and Michael D. Bukharin, 'Indian Inscriptions from the Cave Hoq on Suqutra(Yemen)' *Annali dell Instituto Orientale di Napoli*, 64/1-4,2004, pp. 123-124
15. Pillai, L.D. Swamikannu (1982 reprint). *An Indian Ephemeris*. Vol. VI. Delhi : Agam Prakashan, p. 126
16. *Ibid.*, p. 238
17. Oza, Gaurishankar Hirachand (1993 reprint). *Bhāratīya Prācīna Lipimālā* (in Hindi), Pl. LXXIX; New Delhi : Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd. 110055, pl. LXXIX – Bharati Shelat, '*Lipi*' (in Gujarati-2005), Gujarat Vishvakosh,Ahmedabad, p. 63
18. Makrand Mehta (2004), *op.cit.*, p. 32

Plate 1 : Stone No. 1

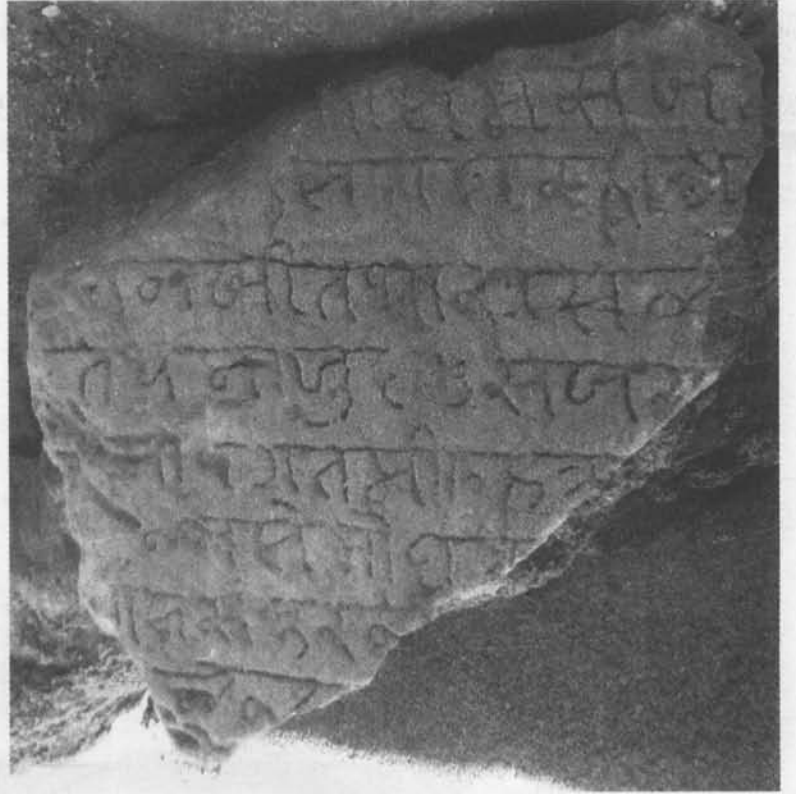

Plate 2 : Stone No. 2

Plate 3 : Stone No. 3

Plate 4 : Stone No. 4

Plate 5 : Stone No. 5

જ્ઞાનના તેજ લીસોટાનો અસ્ત

દિલીપ કે. વૈદ્ય

તેજ, લીસોટો અસ્ત થાયે તેમ મહિમા ચંડીત મહિસા વિદુષી બહેન શ્રીમતી ભારતીબેન કિરીટભાઈ શેલત તા. ૩૦-૩-૨૦૧૮ના પૃથ્વી પરથી વિદાય લઈ ગયાં. પ્રાચ્ય વિદ્યાને બહુ મોટી ખોટ પડી.

તેજસ્વી તારક સમાં બહેનશ્રીના પરિચયમાં હું મોડો આવ્યો તેનું મને દુઃખ છે. તેમની સાથેના પરિચયથી એક વ્યક્તિ ધારે તો કેટલું જ્ઞાન મેળવી શકે અને તે વહેંચી શકે મને સમજાયું. એ બહુ મોટાં ગજાનાં વિદ્વાન હતાં તો પણ નમ્ર અને નિખાલસ હતાં. તેઓએ મને કહ્યું કે બહેનશ્રીનાં અને મારાં સાંસારિક જીવનમાં સામ્ય છે. તેમનાં મુક પુત્રી તબીબો છે તો મારું પણ તેમજ છે. તેમનાં રહેઠાણનું નામ સ્નેહ બંધન છે તો મારાનું નેહ છે. તેમના પુત્ર વધુ અને મારા પુત્રવધુ એ અનેક જ કોલેજમાંથી અભ્યાસ કર્યો છે. તેમનાં પુત્રવધૂ બાળરોગ નિષ્ણાત છે તો મારો પુત્રનું પણ તેમજ છે - તેઓ સંસ્કૃતમાં અનુસ્નાતક ડીગ્રી ધરાવે છે. મારાં ધર્મપત્નિનું પણ તેવું છે. સરખામણી અહીં જ પૂરી થાય છે, અહીં તેમની નમ્રતા જોવા મળે છે. હકીકતમાં સ્વર્ગસ્થ સાથે મારી સરખામણી થઈ શકે જ નહીં જ મારી સાથકાન અને તેમની લાયકાત કે કક્ષા વચ્ચે યોજનોનું અંતર છે.

બન્યું એવું કે પ્રાચીનકાળમાં વાઘેલા રાજના પાટનગર રહેલ કંથકોટના કિલ્લામાં ત્રીસ લીટીમાં કોતરાયેલ સંસ્કૃત શીલાલેખ મારી નજરે ચડ્યો તેનાં વાંચન માટે મેં કચ્છ તેમજ બહારના વિદ્વાનોનો સંપર્ક સાધ્યો પણ તેનું કોઈ પરિણામ ન આવ્યું. કોઈક સજ્જને મને આ કામ શ્રીમતી ભારતીબહેનને સોંપવા સલાહ આપી.

આથી ટેલીફોન પર વાત કરતાં તેઓએ શીલાલેખના ફોટા મોકલવા જણાવ્યું - અને જે કામ માટે મેં આશા છોડી દીધી હતી તે શીલાલેખની વાંચના અર્થઘટન સાથે મને મોકલી હું આશ્ચર્ય ચકિત થઈ ગયો. સંવત ૧૩૩૦ (ઈ.સ. ૧૨૭૪)નો આ લેખ રાજા અર્જુન દેવના સમયમાં પૂર્ણ થયેલાં કામોને વર્ણવે છે અને રાજકીય આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ મહત્વનો છે.

લેખની છણાવટ વિસ્તારપૂર્વક કરી છે અને તેમના લેખ સુધી આ પ્રકાશિત થયો નહોતો. સોલંકી-વાઘેલા કાળમાં નવાં ઉમેરણ સમાન છે.

ત્યારબાદ એક વધુ અપ્રસિદ્ધ લેખની જાણ અને અસુરની પુરાતત્ત્વ સોસાયટીની એપીગ્રાફીના નિષ્ણાત અભિલેખવિદ્ ડૉ. વર્માએ કરી હતી. આ શીલાલેખ ભુજથી ૪૦ કિ.મી.નાં માંડવી તરફ જતા રસ્તાની જમણે આવેલ ગોણીયાસર ગામમાં ખેડૂત વનરાજસિંહ જાડેજાના ખેતરના પરિચય સેઢા પર ઉભો છે. ત્યાંની મે સ્થળ તપાસ મારા પુત્ર ડૉ. નેહલ જેઆ સારા ફોટોગ્રાફર પણ છે તેને સાથે રાખી કરી. ફોટાની જાણ કરતાં બહેને તે ફોટાઓ તેમને મોકલવા કહ્યું. ફોટાઓ મળ્યા બાદ દસેક દિવસમાં આ લેખનું વાચન તેની વિશદ્દ છણાવટ સાથે મોકલી આપ્યું મને આશ્ચર્ય એ વાતનું છે કે મેં ઘણા વિદ્વાન વ્યક્તિઓનો સંપર્ક કર્યો હતો પણ વિગત મળી શકી નહતી.

શીલાલેખની વિગત : તે લજિ એટલે કે મૃત્યુ સ્મારક છે. તે શક સંવત ૧૦૨ માગસર વદ-૧૫નાં એટલે કે ૪થી ડિસેમ્બર ઈ.સ. ૧૮૦ રવિવારનાં બાંધેલી છે. લજિ રાજારૂદ્ર અને ૧લાના સમયની તેર પંક્તિઓ વાળી છે. લજિ અગ્નિચિત્રના પિતા અને ભાર્વ માટે રૂદ્રવ્રત, વરિક્ષણ અને રીગતાતે ઉભી કરી છે. ત્રણેય નામો આ વિસ્તારમાં બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવર્તમાન હતો તે દર્શાવે છે. લેખ રૂદ્રસેનના કાળ દરમિયાન

ઉપલબ્ધ સૌ પ્રથમ લજિ લેખ છે અને તે સમયે રૂદ્રસેન મહાક્ષત્રપનો હોદ્દો ધરાવતો હોવાની ઐતિહાસિક હકીકતની પુષ્ટી કરે છે. ઉપરાંત આ સમયે આભીરોની વસ્તી તથા તેમનાં ગોત્ર વિષે માહિતી આપે છે અને લજિ લેખ અભિલેખિક ક્ષેત્ર નોંધનીય દૃષ્ટાંત પુરું પાડે છે.

વર્ષો પહેલાં જુનાગઢના મારા મિત્ર સ્વ. પરિમલભાઈ એક બ્રાહ્મતામ્રપત્રની ઝેરોક્ષ મને આપી હતી જે પણ મેં બહેનશ્રીને મોકલતાં તે વલ્લભી રાજા ધ્રુવસેનનું ૮મી સદીનું હાથપત્ર હોવાનું જણાવ્યું હતું.

સ્વર્ગસ્થના અંતિમ મહિનાઓમાં ગોણીયાસર, કંમકોટ અને વલ્લભીના આ અણઉકેલ લેખો જે બધાં જ અપ્રસિદ્ધ હતાં તે તેમણે ઉકેલી આપી ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. આ માટે હું નિશ્ચિત બન્યો તે બદલ ઈશ્વરનો આભારી છું.

બહેનની આગળ સ્વ. મુકાતાં ખેદ થાય છે. અભિલેખવિદ્યાની વાત આવતાં જ, નાદુરસ્ત તબીયત છતાં તેઓ સ્ફૂર્તિથી કામે લાગી જતાં આ મહાન વ્યક્તિ પ્રમાણમાં ઓછી ઉંમરે ગયાં-પાંચ-દશ વર્ષ તેમને મળ્યાં હોત તો વધારે સંશોધન કરી શકત પણ બલિયસી કેવલ ઈશ્વરેચ્છા.

વિદુષી ભારતીબહેન શેલત

હેતલ વાઘેલા*

તાજેતરમાં ગુજરાતનાં જાણીતાં લિપિશાસ્ત્રી, અભિલેખવિદ અને ઇતિહાસકાર ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનું અવસાન થયું. આટલા મોટા ગજના સંશોધક વિશે ગુજરાતના વિદ્યાજગતમાં વિશેષ નોંધ લેવાઈ હોય એવું જણાતું નથી. તેથી ડૉ. ભારતીબહેન શેલત વિશે ‘નિરીક્ષક’ના માધ્યમથી થોડીક નક્કર વિગતો આપવાનો પ્રયાસ કરું છું.

ગુજરાતનાં એક સમર્થ ઇતિહાસકાર હોવા ઉપરાંત, તેઓ ઇતિહાસના મૂળ સ્ત્રોતરૂપ અભિલેખવિદ્યા, સિક્કાશાસ્ત્ર, હસ્તપ્રતવિદ્યા, ઐતિહાસિક સંસ્કૃતસાહિત્યના સંશોધનના ક્ષેત્રમાં ઉન્નત સ્થાન ધરાવે છે. ૩૦ જુલાઈ, ૧૯૩૯ના રોજ મહેસાણા મુકામે જન્મેલાં આ ઇતિહાસવિદ નિખાલસ અને રમૂજી સ્વભાવનાં હતાં. તેમણે અભિલેખવિદ્યાના ક્ષેત્રે શિલાલેખો, તામ્રપત્રલેખો, જળાશયોના શિલાલેખો, પ્રતિમાલેખો તેમજ અપ્રગટ અભિલેખોનાં વાચન અને સંપાદન દ્વારા ગુજરાતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં ખૂટતી કડીઓનું અનુસંધાન કરવાનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું છે.

ભારતીબહેને પ્રાથમિક શિક્ષણ મહેસાણા અને વડોદરામાં તથા માધ્યમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં મેળવ્યું. તેમણે ૧૯૬૦માં મુખ્ય વિષય સંસ્કૃતમાં દ્વિતીય વર્ગ સાથે બી.એ.ની પદવી, ૧૯૬૨માં સંસ્કૃત (અભિલેખવિદ્યા) સાથે એમ.એ.ની પદવી મેળવી હતી. ૧૯૬૪થી ૧૯૬૯ સુધી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદમાં અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી. આ દરમિયાન એમણે સંસ્કૃત (અભિલેખવિદ્યા) વિષયમાં ‘Chronological Systems of Gujarat’ શીર્ષક હેઠળ પીએચ.ડી.ની પદવી મેળવી. આ ઉપરાંત, યુ.એસ.એ માં ટેક્સાસ યુનિવર્સિટી, ડેન્ટોનમાંથી ૧૯૭૨માં સમાજશાસ્ત્ર વિષયમાં એમ.એ.ની ડિગ્રી ‘એ’ ગ્રેડમાં મેળવી હતી.

ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્ય, ભારતીય અભિલેખવિદ્યા, ભારતીય પ્રાચીન સિક્કાશાસ્ત્ર, હસ્તપ્રતવિદ્યા, પ્રાચીન લિપિવિદ્યા જેવા વિષયોમાં સંશોધનકાર્ય કર્યું છે. ડૉ. ભારતીબહેન શેલત લિપિવિદ્યાનાં જાણકાર હોવાથી તેઓએ પ્રાચીન અભિલેખો, સિક્કાઓ અને હસ્તપ્રતોમાં પ્રયોજાયેલી લિપિઓને ઉઠેલી ઇતિહાસની મહત્ત્વની વિગતોને બહાર લાવવાનું કાર્ય કર્યું છે.

એમણે ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયનાં વ્યાખ્યાતા તરીકે ૧૯૭૬ થી ૧૯૮૨ સુધી, રીડર તરીકે ૧૯૮૨ થી ૧૯૮૭ સુધી સેવાઓ આપી હતી. ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રાકૃત ભાષા વિભાગમાં ૧૯૮૬ થી ૨૦૦૨ સુધી અનુસ્નાતક અધ્યાપક તરીકે તથા ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં ૧૯૮૭ થી ૨૦૦૫ સુધી નિયામક તરીકેની કામગીરી પણ સંભાળી હતી. ડૉ. શેલત ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદની કારોબારી સમિતિનાં કોષાધ્યક્ષ, ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખપદે રહ્યાં હતાં. તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ કાલગણના, અભિલેખો અને હસ્તપ્રતોના વિષયોમાં પાંચ વિદ્યાર્થીઓ પીએચ.ડી. થયા છે. જૂન ૨૦૦૭ થી ૨૦૧૦ સુધી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગમાં ભારતીબહેને મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે સેવા આપી હતી.

ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે પોતાની કારકિર્દીના ઘડતર અને જીવનઘડતરની સાથે વિભિન્ન વિષયોમાં

* લેખિકાએ તાજેતરમાં જ ‘ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રના સંશોધનમાં ડૉ. ભારતીબહેન શેલતનું પ્રદાન’ વિશયક સ્વાધ્યાયપૂર્વ ‘એમ.ફિલ.’ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી છે.

આઠ જેટલા મૌલિક ગ્રંથો લખ્યા, ભાગવત પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ, Jain Image Inscriptions of Ahmedabad જેવા ૧૨ ગ્રંથોનું સંપાદન, ૩૬ જેટલા સંપાદિત ખતપત્રો અને સંશોધન-સામયિકોમાં અંદાજે ૭૯ જેટલા સંશોધનાત્મક લેખો લખ્યા છે.

‘ભારતીય સંસ્કારો’ (૧૯૮૩) ગ્રંથમાં સંસ્કારો વિશેની માહિતીના સ્ત્રોત અને તેના ઉદ્દેશોની ચર્ચા કરી છે. આ ઉપરાંત, ‘આદિમ જાતિઓની સંસ્કૃતિઓ’ (૧૯૮૩), ‘ભારતનો આઘ-ઇતિહાસ’ (૧૯૮૫), ‘Chronological Systems of Gujarat’ (૧૯૮૭), ‘ગુજરાતના અભિલેખો : સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા’ (૧૯૯૧), ‘મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૧લાના ગિરનાર શૈલલેખ’ (૨૦૦૫), ‘લિપિ’ (૨૦૦૫) વગેરે જેવા ગ્રંથોનું લેખનકાર્ય કર્યું છે. ભારતીયભહેને ઇતિહાસ-સંશોધનના ક્ષેત્રે કેટલાક મૌલિક ગ્રંથો આપવાની સાથે ગુજરાતના ઇતિહાસના કેટલાક ગ્રંથોનું સંપાદનકાર્ય પણ કર્યું છે, જેમાં ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ (ગ્રંથ-૧, ૭, ૮ અને ૯), ‘Jain Image Inscription of Ahmedabad’ અને ‘ભાગવતપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ’નું સંપાદન મુખ્ય છે.

ડૉ. ભારતીયભહેને શેલતે પોતાની અધ્યયન-સંશોધનયાત્રા દરમિયાન ‘કુમાર’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘સામીખ્ય’, ‘ગુજરાત સંશોધન મંડળ’, ‘પથિક’, ‘વિદ્યાપીઠ’, ‘Journal of Oriental Institute’ જેવાં સામયિકોમાં પરિચયાત્મક અને સંશોધનપૂર્ણ એવા ૮૦ જેટલા લેખો લખ્યા હતા. સંશોધનલેખમાંના કેટલાક તેમણે ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ, ડૉ. જયકુમાર શુક્લ, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને ડૉ. કાન્તિલાલ સોમપુરા સાથે લખેલા છે. સંશોધનલેખોમાં ‘કચ્છના અભિલેખો : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં’ (ઈ.સ. ૧૩૦૪ સુધી), ‘ઇન્ડોનેશિયાના સંસ્કૃત અભિલેખો’, ‘ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના સંસ્કૃત સ્ત્રોતો’, ‘જૈન ઇતિહાસ અને શિલાલેખ’, ‘પ્રાચીન ભારતીય રાજ્યસંસ્થાઓ અને શાસનપ્રણાલી’, અમદાવાદનું પારસી અગ્નિમંદિર’ અને ‘પ્રાચીન અભિલેખોમાં હિન્દુ ધર્મ’ વગેરે લેખો પણ અર્થઘટન અને સંશોધનની દૃષ્ટિએ ખૂબ મહત્ત્વના છે.

તેઓ કુશળ સંશોધકની સાથે સારા વહીવટકર્તા પણ હતાં. નિયામક તરીકે તેમણે ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં મ્યુઝિયમ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સુધી પ્રાચ્યવિદ્યાની માહિતી પહોંચાડવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમજ તેમણે નિયામકની સાથે એક પ્રાધ્યાપક તરીકે વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પ્રાચ્યવિદ્યાની તેઓ જાણકારી મેળવે તેવા પ્રયત્નો અને અન્ય વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓ પણ કરી હતી.

ગુજરાતના ઇતિહાસલેખનક્ષેત્રે ડૉ. ભારતીયભહેને શેલત અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમના ગ્રંથો તથા સંશોધનલેખોમાં તેમની વિદ્વત્તા તેમના તલસ્પર્શી જ્ઞાનનો પરિચય કરાવે છે. તેમના જેવાં વિદ્વંષી જતાં અભિલેખવિદ્યા અને લિપિવિદ્યાના ક્ષેત્રે મોટો શૂન્યાવકાશ સર્જાયો છે.

(‘નિરીક્ષક’, તા. ૧૬-૫-૨૦૧૮માંથી)

વંદનીય ભારતીબહેન

સિદ્ધાર્થભાઈ નરહરિ ભટ્ટ

વિભિન્ન ભાષાઓમાં કવિઓ, સાહિત્યકારો, ભાષાના વૈયાકરણીઓ અને વિવેચકો જોવા મળશે. પરંતુ, ભાષાશાસ્ત્રી અને લિપિશાસ્ત્રી એટલી સંખ્યામાં જોવા મળતા નથી. તો, પારાવાર મુશ્કેલીઓ વચ્ચે, જૂનાં લખાણો શોધી કાઢનારા પણ કેટલા ? આપણા દેશની વિવિધ ભાષાઓનાં વ્યાકરણો, શબ્દકોશો તૈયાર કરનારા અને પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભાષાઓ — સાહિત્યની શોધખોળ કરનારા યુરોપવાસીઓને યાદ કરવા પડે અને તેમનું ઋણ એટલું જ સ્વીકારવું પડે. એ વિશે લખાણ કરવા એક પ્રકાશન પણ પર્યાપ્ત ન થાય.

ત્યારે, ભારતના વિવિધ પ્રદેશોની વાત જવા દઈએ અને કેવળ ગુજરાતની જ વાત કરીએ તો સ્મરણમાં આવતા કેટલાક વિદ્વાનોને યાદ કરવા પડે. મુનિ જિનવિજયજી, મુનિ પુણ્યવિજયજી થકી પુરાણી હજારો હસ્તપ્રતો ગુજરાત અને રાજસ્થાન (જેસલમેર)માં સચવાઈ છે. એલ.ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજીની સમૃદ્ધ હસ્તપ્રતો એકઠી કરવાનું કામ મુનિ પુણ્યવિજયજીએ કર્યું. જેસલમેરના જ્ઞાનભંડારને મુનિ જિનવિજયજીએ સમૃદ્ધ કર્યો. વ્યવસાયે વકીલ મોહનલાલ દલીયંદ મહેતાએ ગુજરાતભરમાંથી છેલ્લાં હજારેક વર્ષની જૈન ગૂર્જર કવિઓની હસ્તપ્રતો મેળવી અને જયંત કોઠારીએ પાછળથી વ્યવસ્થિત કરી અને તેનું પ્રકાશન મુંબઈસ્થિત મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે કર્યું છે. પંડિત બેચરદાસજી, પંડિત સુખલાલજી, હરિવલ્લભ ભાવાણીને તેમનાં પ્રદાન માટે ક્યારેય ભૂલી શકાય નહીં.

મુરબ્બી ભારતીબહેન વિશે આ નાનકડા લખાણમાં ન્યાય આપી શકાય તેમ નથી. દેશ અને વિદેશ- (અમેરિકા)માંથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શિક્ષણક્ષેત્રે લાંબી કારકિર્દી ધરાવનાર ભારતીબહેનનું કાર્ય કેવળ લિપિશાસ્ત્ર સુધી સીમિત રહ્યું ન હતું. બલ્કે, પ્રાચીન-મધ્યકાલીન લખાણો, દસ્તાવેજો, કાળની થપાટને કારણે ઉકેલી ન શકાય તેવા શિલાલેખો જેવાં લખાણોની લિપિ ઉકેલી તેનો અર્થ, સામાજિક સંદર્ભ, તેની પાછળ રહેલાં ઇતિહાસનાં પરિબળોને રજૂ કરવાનું ભગીરથ કામ ભારતીબહેને કર્યું છે. ઊંડા જ્ઞાન સાથે તેમણે ઇચ્છ્યું હોત તો વિદેશની કોઈ પણ શૈક્ષણિક-સંશોધન કરનારી સંસ્થામાં સ્થાન મેળવ્યું હોત... તેવાં સઘળાં પ્રલોભનો જતાં કરી તેમણે અમદાવાદમાં કાયમી નિવાસ કર્યો. દોઢસોએક વર્ષ જૂની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હવે ગુજરાત વિદ્યાસભા) સાથે વર્ષો સુધી કામ કરતાં રહ્યાં. એલેક્ઝાન્ડર કિનલોક ફોર્બસે સ્થાપેલી આ સંસ્થામાં એક સમયે દલપતરામ સંકળાયેલ હતા અને વીસમી સદીના ચાલીસમા દાયકાથી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે તેનું સુકાન સંભાળ્યું. કે. કા. શાસ્ત્રી, તેમના ભાઈ, હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, પી. સી. પરીખ, ભારતીબહેનના પ્રદાનને યાદ કરીએ તો આ લખાણ ટૂંકું પડે છે.

શબ્દો છૂટા પાડી વિરામચિહ્નો સાથે લખાણ કરવાની પ્રથા આધુનિક છે. શક્ય છે કે વિદેશી વિદ્વાનોનો પ્રભાવ કારણભૂત હોઈ શકે. વળી, ‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ જેવો ઘાટ હોય અને બોલી પ્રમાણે લખાણ થતું હોય ત્યારે તેને ઉકેલી તેનો અર્થ કરવો અને તેના સામાજિક સંદર્ભ અને તે થકી ઇતિહાસ તરફ જવું સરળ નથી — બલ્કે, અશક્ય છે. ભારતીબહેને આ મુશ્કેલ કામ કર્યું છે. સમયના વહેવા સાથે, જે તે સમયના જે તે સમાજના બદલાતા જતા વ્યવહારો અને ભાષાઓ અને બોલીઓનું પગેરું કાઢવું સરળ નથી. એ કાજે એ સમયના સમાજ, તેના વ્યવહારો, તેના રિવાજો, તેની સ્થાનિક ભાષા અને બોલીને સમજવી પડે તેમજ તે સઘળાનો તવારીખી મેળ બેસાડવો પડે. આ કામ પાછળ અપાતા શ્રમની કદર કરવામાં સમાજ પાછળ પડે છે. સમાજ કે તેની સંસ્થાઓ પાસે કોઈ પણ કદરની અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્થિર ચિત્તે અને એકાગ્રતાથી ભારતીબહેન સંશોધનનું કામ કરતાં રહ્યાં. ડો. શેલતસાહેબ સાથ આપતા રહ્યા.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજમાંથી વ્યાખ્યાતા તરીકે શરૂઆત કરી ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ વિદ્યાભવન (ગુજરાત વિદ્યાસભા)માં નિયામક તરીકે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનાં અધ્યાપિકા અને નિયામક તરીકે કામગીરી કરતાં હતાં ત્યારે સંશોધનક્ષેત્રે પણ સક્રિય રહ્યાં. ત્રણસો જેટલાં સંશોધનલેખો, અનેક પુસ્તકોનું સંપાદન, એક સમયે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સામયિકનું સંપાદન, ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિકના કૃષ્ણકાન્તભાઈ કડકિયા સાથે સંપાદન, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોટેના ‘ગુજરાતનું પાટનગર : અમદાવાદ’નું ૧૯૩૦ થી હાલ સુધીના સમયનું રસેશ જમીનદાર સાથે સંપાદન, — આ સઘળા વિશે સંશોધન થવું જોઈએ. જુલાઈ-ડિસેમ્બર, ૨૦૧૭ માં તેમનો છેલ્લા લેખ ‘અમરેશ્વર, શિવમંદિર’ (જિલ્લો નિમાડ, મધ્યપ્રદેશ) તેમનું છેલ્લું લખાણ છે.

સૌમ્ય અને શાંત સ્વભાવનાં ભારતીયહેનને મારા વંદન છે.

ભારતીબહેન અને તેમનો પરિવાર

ડૉ. કીર્તિ શેલત

ભારતીબહેનનો જન્મ મહેસાણા ખાતે તા. ૩-૭-૧૯૩૮ના રોજ થયેલો. તેમનું કુટુંબ મૂળ નાંદોલનું જેમાં દવે અને ઠાકર ખાસ પ્રધાન હતા. તેઓ ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણ. તેમના વડદાદા શામળદાસ ઠાકર એમને બે પુત્રો નાથાલાલ અને દુર્ગાશંકર. નાથાલાલભાઈને બે પુત્રો કાન્તિભાઈ અને રામશંકર. રામશંકરભાઈને કિશનભાઈ (હિંમતનગર) અને જયંતીભાઈ (વિસનગર) નામના પુત્રો હતા. કાન્તિભાઈ ઠાકરને ચાર બાળકો બે દીકરા અને બે દીકરીઓ. દીકરાઓમાં અશોકભાઈ (યુ.એસ.એ.) અને મહેશભાઈ (મણિનગર); જ્યારે દીકરીઓમાં રજનિકાબહેન મોટાં અને ભારતીબહેન નાનાં. રજનિકાબહેન દવે કુટુંબમાં પરણેલાં અને તેમના પતિ સુરેશભાઈ ખેડબ્રહ્મામાં સ્કૂલ ચલાવતા. તેમાં બંને જણાં શિક્ષક તરીકે ફરજ બજાવતાં. રજનિકાબહેન તથા દવેને કેતન (અમેરિકા) અને નીકેથ (અમદાવાદ) નામે બે પુત્રો. શામળદાસ ઠાકરના પુત્ર દુર્ગાશંકર શરૂઆતથી જ આધ્યાત્મિક વિચારો ધરાવતા હતા અને પાછળથી તેઓ મુક્તાનંદ સ્વામી તરીકે ઓળખાયા. દુર્ગાશંકરભાઈ નાનપણથી જ ભક્તિમાર્ગે વળેલા હતા. પ્રાથમિક અભ્યાસ પૂરો કર્યા બાદ સરકારી નોકરીએ જોડાયેલા પોતાના ભાગે જેટલું કૌટુંબિક દેવું ભરવાનું હતું તે ભરપાઈ કરીને નોકરીમાંથી છૂટા થઈ જઈને કાશી (બનારસ) ગયા.

દુર્ગાશંકર શામળદાસ ઠાકર
નાંદોલવાળા
(સ્વામીશ્રી મુક્તાનંદજી)

ડૉ. ભારતી શેલત

બનારસ હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં તેમણે ચાર વેદો, અઢાર પુરાણો તથા બધા ઉપનિષદોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને વેદાન્તાચાર્યની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની ઉચ્ચ બુદ્ધિપ્રતિભા જોઈને તેમને શંકરાચાર્ય પદ માટે પસંદ કરવામાં આવેલા, પરંતુ પોતે વૈરાગ્યને વરેલા હોઈ આવી કોઈ જવાબદારી સ્વીકારી નહીં.

કાશીથી તેઓ નાંદોલ આવ્યા. નાંદોલમાં ખારી નદીને કાંઠે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપ્યો જે તેમણે જાતે જ બાંધેલો. આજે પણ આ આશ્રમ અડીખમ ઊભો છે. આ આશ્રમમાં પાંત્રીસ વર્ષ સુધી સતત રહી તેમણે આત્મતત્ત્વની ઉપાસના કરી. નાંદોલમાં રહીને તેમણે અઢાર પુરાણોની કથા કરેલી તથા અનેક વાર ભાગવત સપ્તાહો કરેલી અને નાંદોલના સર્વ ભાઈઓને ભક્તિમાર્ગે વાળેલા. બે વાર તો તેમણે ખેડાણ કરેલી.

શ્રી દુર્ગેશને ખારી નદીનું એક કોતર આગળ ને આગળ વધતું જણાયું. તેમને યયું કે નીચા કોતરને વધતું અટકાવવામાં નહીં આવે તો ખારીને કાંઠે ઊભેલું પ્રખ્યાત ઋણમુક્તેશ્વર દાદાનું મહાલય જમીનદોસ્ત થઈ જશે. તેમણે આ ભયની જાણ સૌ નાંદોલવાસીઓને કરી પણ કોતર આગળ વધતું અટકાવવા કોઈ એકઠા થયા નહીં જેથી આ જવાબદારી તેમણે જાતે સ્વીકારીને પોતે ઈંટો પડાવી અને પોતે જ કડિયા બન્યા. નર્મદાફોઈ અને જશુભાઈ દવે તેમના મજૂર બન્યાં અને આ કામ સતત પાંચ વર્ષ કરી ખારી નદી પર ઈંટોનો મજબૂત પાળો બાંધી દીધો જે આજે પણ સલામત છે અને શ્રી દુર્ગેશની આ દીર્ઘદૃષ્ટિથી શ્રી ઋણમુક્તેશ્વર દાદા

આજે જેમના તેમ સલામત ઊભા છે. આમ મૃત્તિકાયજ દ્વારા વધતા કોતરને નાથવામાં આવેલું. અત્રે ઋણ- મુક્તેશ્વર દાદાનું મંદિર તથા સ્વામી મુક્તાનંદજીના ફોટોગ્રાફ્સ દર્શાવ્યા છે. આવા આપણા ભવ્ય નાંદોલના મહાન સંત, બ્રહ્મચારી શ્રી દુર્ગેશને (સ્વામી મુક્તાનંદજીને) યાદ કરીને લાખો પ્રણામ અર્પીએ. મૃત્તિકાયજ પૂરો કરીને શ્રી દુર્ગેશ નર્મદા મૈયાની પરિક્રમા કરવા ઊપડ્યા. પોતાનો સુંદર આશ્રમ તથા પોતાની પાસે મૃત્તિકાયજ કર્યા બાદ વધેલ મૂડી રૂ. ૧૫૦૦/- નાંદોલ કેળવણી મંડળને સુપ્રત કરી દીધેલી. નર્મદામૈયાની પરિક્રમા દરમ્યાન તેમણે સંન્યાસ ધારણ કરવાનો સંકેત કર્યો. ત્યારબાદ તેઓ સ્વામી મુક્તાનંદ તરીકે ઓળખાયા અને નર્મદા કાંઠે મોટી કોરલ ગામે પોતાનો આશ્રમ સ્થાપીને રહ્યા. આ સ્થાને તેઓ બ્રહ્મભૂત થયા ત્યાં સુધી રહેલા. પોતાના ખૂબ નજીકના શિષ્યો તેમની સાથે હતા અને તેમને નર્મદાજીમાં સમાધિ આપેલી. ત્યારે ૧૯૫૬ની સાલ હતી. અત્રે મૂકેલ ફોટો સંન્યાસ લીધા બાદનો અને સમાધિ લેતાં પહેલાં જ લીધેલો છે.

નર્મદાફોઈના નામે જાણીતા થયેલાં નાંદોલનાં નર્મદા ફોઈએ તેમનું પોતાનું જીવન સ્વામી દુર્ગેશની સેવામાં વિતાવેલું.

કાન્તિભાઈનો વ્યવસાય ઈલેક્ટ્રિક માલસામાનના વેચાણ અંગેનો હતો. તેઓ શરૂઆતમાં રાયપુરમાં આકાશેઠકૂવાની પોળમાં રહેતા હતા. એ પોળમાં નાગર બ્રાહ્મણોની મુખ્ય વસ્તી હતી. તેથી તેમનાં પત્ની હીરાબહેનને ત્યાં રહેતી નાગર સ્ત્રીઓ તથા ખેડવાળા બ્રાહ્મણ સમાજની સ્ત્રીઓ સાથે સારો પરિચય હતો. આમાંનાં એક બહેન અરુણાબહેન તેમનાં ખાસ હતાં. ત્યારપછી તેઓ મણિનગર વિસ્તારમાં મકાન બાંધીને રાધાવલ્લભ મંદિરને અડીને આવેલ જગ્યામાં રહેવા ગયેલાં. તેમના પડોશી શ્રી કનુભાઈએ જે નાગર હતા તેમણે ત્યાં જ બાજુમાં મકાન બાંધેલું. કાન્તિભાઈના મોટા પુત્ર અશોકભાઈ અમેરિકામાં છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી સ્થાયી થયેલ છે. અને તે સરકારી નોકરી ત્યાં કરતા હતા તથા ત્યાંથી જ રિટાયર્ડ થઈ ફ્લોરિડામાં વિન્ટર હેવન નામની જગ્યાએ સ્થાયી થયેલ છે. તેઓ હાલ ત્યાં ટેમ્પામાં આવેલ સ્વામીનારાયણ મંદિરની અવારનવાર મુલાકાત લે છે અને યથાશક્તિ મદદ કરે છે. રજનિકાબહેનનો દીકરો કેતન પણ અત્યારે અમેરિકા વિન્ટર હેવનમાં જ સ્થાયી થયેલ છે અને ત્યાં તેનો અંગત વ્યવસાય Fencingનો ચાલે છે. તેનો એક પુત્ર કેલિફોર્નિયા ખાતે અને બીજો પુત્ર તેમની સાથે સ્થાયી થયેલ છે. ભારતીબહેન રાયપુરમાં આવેલી ગર્લ્સ

કાન્તિલાલ નાથાલાલ ઠાકર અને હીરાબેન કાન્તિલાલ ઠાકર

ઘોડેસ્વારી કરતા ભારતીબેનનો ફોટોગ્રાફ

સામાજિક પ્રસંગે ભારતીબેન માથા ઉપર કળશ લઈને પ્રસ્થાન કરતા બાજુમાં હીરાબેન ઉપસ્થિત છે.

સ્કૂલમાં ભણેલાં અને ત્યાંથી જ મેટ્રિક પાસ કરેલી. ત્યારપછી ગુજરાત કોલેજમાંથી બી.એ. કરેલું અને પછી તેમણે એમ.એ. તથા પીએચ.ડી.ની ઉપાધિઓ મેળવેલી. તેમણે '૬૪ થી ૬૯ દરમ્યાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવાઓ આપેલી. ૧૯૬૯ થી ૧૯૭૪ સુધી તેઓ યુ.એસ.એ. ગયેલાં અને ત્યાં Texas Womens યુનિવર્સિટીમાંથી Sociologyમાં M.A. કરેલ તથા ત્યાં જ થોડો વખત નોકરી કરેલી. '૬૪ થી '૬૯ દરમ્યાન તેમણે પીએચ.ડી.ની ઉપાધિ ડૉ. હરિપ્રસાદ ગં. શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન હેઠળ મેળવેલી. તે સમયે ભો.જે. વિદ્યાભવન ખાતે રણછોડલાલ છો. પરીખ પણ ભારતીબહેનને માર્ગદર્શન આપતા. અમેરિકાથી પાછાં ફર્યા બાદ ૧૯૭૪ના સપ્ટેમ્બર માસમાં તેમનાં લગ્ન ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત જે બાજ ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ છે તેમની સાથે થયેલાં. આ લગ્નની ગોઠવણી પાછળ હીરાબહેનનાં પડોશી અરુણાબહેન તથા ભારતીબહેનના ભાઈ અશોકના વેવાઈ માધુભાઈ તથા વી. એસ. હોસ્પિટલમાં તે સમયે સ્ટુઅર્ડ તરીકે કામ કરતા માધુભાઈ પટેલે મુખ્ય ભાગ ભજવેલો. એ ત્રણ જણના પ્રયત્નોને કારણે જ આ લગ્નનું આયોજન થઈ શકેલ. માધુભાઈ તથા માધુભાઈ સ્ટુઅર્ડ ડૉ. કીર્તિભાઈને આ બાબત convince કરવા વેડા આવેલા અને છેવટે તેમના લગ્નનું આ આયોજન ગોઠવાયેલું. જે દિવસે લગ્ન હતાં તે દિવસે ગણેશચતુર્થીનો દિવસ હતો. સવારે થોડો વરસાદ પડેલો. સામાન્ય રીતે ગણેશચતુર્થીના સમયમાં ભગવાન પોઢી ગયેલા હોય છે એટલે સામાન્ય રીતે લગ્નો ગોઠવાતાં નથી. પરંતુ અશોકભાઈના વેવાઈ માધુભાઈના મનમાં ગણેશચતુર્થી જેવું બીજું કોઈ શુભ મુહૂર્ત હોય નહીં એવું તેમનું મંતવ્ય હતું. આ પ્રસંગ એમના કુટુંબના થોડા સભ્યો તથા ડૉ. કીર્તિભાઈના કુટુંબના થોડા સભ્યોની હાજરીમાં ઊજવાયેલો. ત્યારપછી ભારતીબહેન વેડા ડોક્ટર સાથે રહેવા ગયેલા. વળી ૧૯૭૫ની સાલમાં એ જ ગણેશ-ચતુર્થીના દિવસે ભારતીબહેને અમદાવાદ ખાતે દીકરા પ્રણવને જન્મ આપેલ. ત્યાર પછી ૧૯૭૬ની સાલમાં ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીસાહેબની ભલામણથી તેમને ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં પાર્ટટાઈમ નોકરી મળેલી. ભો. જે. વિદ્યાભવન ખાતે તે સમયે તેમનાં ખાસ બહેનપણી વિભૂતિબહેન હતાં. ડૉ. પી. સી. પરીખ ડાયરેક્ટર તરીકે હતા. ત્યાર પછી ભારતીબહેન અમદાવાદમાં નોકરી કરતાં કરતાં પ્રણવને મોટો કર્યો, ભણાવ્યો અને ડોક્ટર બનાવ્યો. નોકરી સાથે છોકરાને ભણાવવો અને ડોક્ટર બનાવવો એ નાનીસૂની વાત નથી. પ્રણવને ડોક્ટર બનાવવાનો યશ સંપૂર્ણપણે ભારતીબહેનને ફાળે જાય છે. અમદાવાદમાં તેઓ સાબર ફ્લેટ ખાતે તેમનાં સાસુ જયાબહેન કાન્તિલાલ શેલત તથા સસરા કાન્તિલાલ

ભારતીબહેનના લગ્ન પ્રસંગે ગ્રુપ ફોટો ડાબેથી મહેશભાઈ, કાન્તિભાઈ, ડૉ. શેલત, ભારતીબેન, હીરાબેન વગેરે

વેડા હોસ્પિટલ ખાતે ભારતીબેન અને ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત

ભારતીબેન, પ્રણવ અને ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત સાથે વેડા હોસ્પિટલમાં

જમિયતરામ શેલત તેમજ ડૉ. કીર્તિભાઈના બે ભાઈઓ રોહિતભાઈ તથા અશોકભાઈ સાથે રહેતા તથા પોતે વ્યવસાય પણ સંભાળતા તથા ઘરની પણ જવાબદારી સંભાળતા. તેમનાં સસરા અને સાસુ મૂળ ઉમરેઠનાં પણ અમદાવાદમાં સ્થાયી થયેલાં અને કાળક્રમે માળીની પોળ, શ્રી રામજીની શેરી, તથા ટંકશાળની પોળમાં વર્ષો સુધી ભાડાના મકાનમાં રહેતાં હતાં. આમ એમનું જીવન અમદાવાદની પોળોમાં વીત્યું હતું. ત્યારપછી તેઓ ડૉ. કીર્તિભાઈને વી. એસ. હોસ્પિટલમાં નોકરી મળતાં વી. એસ.ના રેસિડન્ટ ક્વાર્ટર્સમાં દશ વર્ષ રહેલાં અને ત્યાર

ચિ. પ્રણવની ચૌલકિયાનું દશ્ય - આશાપુરી

પછી કીર્તિભાઈ વેડા જતાં એ બધાં સાબર ફ્લેટ ઉપર રહેવા માટે સ્થિર થયેલાં. કીર્તિભાઈના પિતા શ્રી કાન્તિલાલ શેલત સામાન્ય સ્થિતિના. અમદાવાદ રેલવે સ્ટેશને લગેજ-ક્લાર્ક તરીકે સર્વિસ કરતા હતા. તેમણે તથા જયાબહેને ખૂબ જ સંઘર્ષ કરી આર્થિક સંકડામણો વચ્ચે એમના દીકરા કીર્તિભાઈને ડોક્ટર બનાવેલા. આ અંગે કાન્તિભાઈ શેલત તથા જયાબહેન શેલત અભિનંદન અને ધન્યવાદને તે પાત્ર છે.

પ્રણવની બાબરી ઊતારતી વખતનું દશ્ય - આશાપુરી ખાતે

ભારતીબહેનનું જીવન એકંદરે શાંત, સરળ, સ્વસ્થ અને મિલનસાર હતું. તેથી સાહિત્યજગતમાં તેમણે સારા એવા સંપર્કો કેળવેલા અને ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં છેલ્લે નિયામકના હોદ્દા ઉપર લગભગ ૯ વર્ષ જેટલો સમય વિતાવ્યો હતો. એમને મુગટલાલ બાવીસી સુવર્ણ ચંદ્રક તથા મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી સુવર્ણ ચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલા. તેઓ ઇતિહાસ પરિષદનાં પ્રમુખ તરીકે બે વર્ષ રહેલાં અને કોટા મુકામે ગોઠવાયેલી ઇતિહાસ પરિષદના અધિવેશન વખતે તેઓ ઇતિહાસ પરિષદનાં પ્રમુખ હતાં. ત્યાર પછી તેઓ હૈદરાબાદ મુકામે ઇતિહાસ પરિષદની કોન્ફરન્સમાં ગયેલાં. તે વખતે હૈદરાબાદનાં જોવાલાયક સ્થળો તથા ત્યાંથી પસાર થતા નાગાર્જુન સાગર મધ્યે આવેલ ટાપુ જેવા પ્રદેશ પર આવેલી એક બુદ્ધિષ્ઠ સાઈટની તેમણે મુલાકાત લીધેલી. તેઓ ઇન્ટરનેશનલ સંસ્કૃત કોન્ફરન્સમાં પણ બે વખત ગયેલાં. પહેલી વખત ફિનલેન્ડ અને બીજી વખત Edinbaroughની આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત કોન્ફરન્સમાં ભાગ લીધેલો અને ત્યાં તેમણે પેપર પણ પ્રેઝન્ટ કરેલું. તેમની તબિયત નાજુક હતી. અવારનવાર શરદી, તાવ જેવી બીમારીઓ તેમને કોઠે પડી ગયેલી અને એ બીમારીઓ સામે તેમણે જીવનભર

જયાબેન કાન્તિલાલ શેલત

કાન્તિલાલ જમિયતરામ શેલત

ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી

ડૉ. ચિનુભાઈ નાયક

ભારતીબહેન અને તેમનો પરિવાર]

શ્રી ર. છો. પરીખ

શ્રી યશવંત શુક્લ

ડૉ. પી. સી. પરીખ

ઈતિહાસ પરિષદ ખાતે વક્તવ્ય આપતા ભારતીયહેન

સંઘર્ષ વેઠેલો અને છેવટે એ બીમારીએ જ એમનો ભોગ લીધો. છેલ્લે તેઓ ગાડી ડ્રાઈવ કરીને ભો. જે. વિદ્યાભવન જતાં પરંતુ જેમ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમનો વિશ્વાસ ઘટતો ગયો અને છેવટે તેમની બીમારીને કારણે છેલ્લા દિવસોમાં નિઃસહાય જણાતાં હતાં. તેમના સહકર્મીઓ જેવા કે થોમસ પરમાર, સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ, ડૉ. પી. સી. પરીખ, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. ચીનુભાઈ નાયક, ડૉ. યશવંત શુક્લ, પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રી વગેરેમાં તેઓ વિશિષ્ટ અને માનવંતું સ્થાન ધરાવતાં હતાં અને તે બધાના સહકાર અને સહયોગને લીધે જ તેઓ આ બધાં વર્ષો ભો. જે. વિદ્યાભવન ખાતે પસાર કરી શક્યાં હતાં. એમનો દીકરો પ્રણવ ભારતીયહેન માટે એક ચેતન સમાન હતો જે તેમને જીવન જીવવાની ધગશ અને પ્રેરણા પૂરી પાડતો હતો.

ભારતીયહેને ૧૯૬૪થી '૬૯ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ ખાતે સંસ્કૃત અને અર્ધમાગધી વિષયના વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવાઓ આપેલી. તેઓ ૧૯૭૬થી ભો. જે. વિદ્યાભવન ખાતે વ્યાખ્યાતા તરીકે જોડાયેલા અને ઓગસ્ટ ૧૯૭૬થી જુલાઈ ૧૯૮૨ સુધી આ હોદ્દા ઉપર કામ કરેલ. ૧૯૮૨થી તેઓએ ભો. જે. વિદ્યાભવન ખાતે રીડર અને અનુસ્નાતક શિક્ષક તરીકે - જુલાઈ ૧૯૮૨થી માર્ચ ૧૯૮૭ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયના શિક્ષક તરીકે સેવાઓ આપેલી. એપ્રિલ ૧૯૮૭થી જાન્યુઆરી ૨૦૦૬ સુધી તેઓ ભો. જે. વિદ્યાભવન ખાતે પ્રોફેસર અને ડાયરેક્ટરના હોદ્દા પર કાર્યરત રહ્યાં. તેઓ પીએચ.ડી. માર્ગદર્શક તરીકે ૧૯૮૮ થી ૨૦૦૮ સુધી ભારતીય સંસ્કૃતિ વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપતા રહ્યા.

વાસુદેવ મહાદેવ જામળા ખાતે ચુપ ફોટો (ડાબેથી કાન્તાબેન ભાવસાર, ભારતીયેન, ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને શ્રી ઈશ્વરભાઈ કડીયા, પાછળ : નરસિંહભાઈ અને ગાંડાભાઈ માસ્તર)

ભારતીયહેનનાં માતૃશ્રી હીરાબહેન મૂળ કલોલનાં રહેવાસી. તેમના પિતાનું નામ યુનીલાલ પંડ્યા. હીરાબહેનને બે ઓરમાન ભાઈઓ ભાનુભાઈ અને હર્ષદભાઈ, જે તેમને ત્યાં રહીને જ ભણેલા અને મોટા થયેલા. ભાનુભાઈ અને હર્ષદભાઈ ભારતીયહેનના મામા થાય. હાલ તેઓ હયાત નથી. હીરાબહેન અવારનવાર ભજનમંડળીઓમાં ભજન ગાવા ખાસ જતાં અને તેમની બાજુમાં આવેલા રાધાવલ્લભ મંદિરમાં અવારનવાર ભજનમંડળીનું આયોજન કરતાં. હીરાબહેનનાં માતૃશ્રીનું નામ દિવાળીબા. તેમનું અવસાન થતાં યુનીભાઈ પંડ્યાનાં લગ્ન શાન્તાબા સાથે થયેલાં. ભાનુભાઈ અને હર્ષદભાઈ શાન્તાબા તથા યુનીભાઈના દીકરા થાય. યુનીભાઈ પંડ્યાને હરગોવનભાઈ અને બાલાશંકર નામે બે ભાઈઓ હતા. હરગોવનભાઈના દીકરા ભીખાભાઈ

ઠાકર કુટુંબનો શુભ ફોટો, મણીનગર

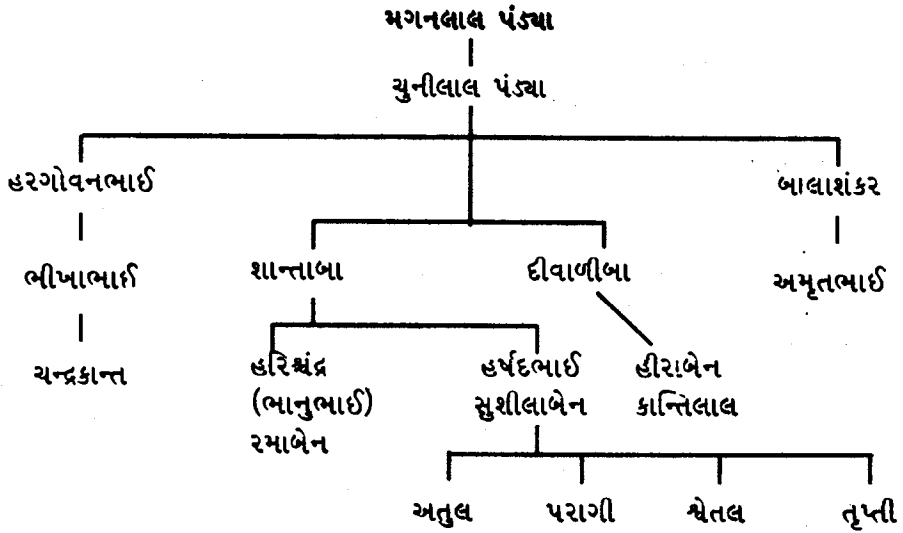
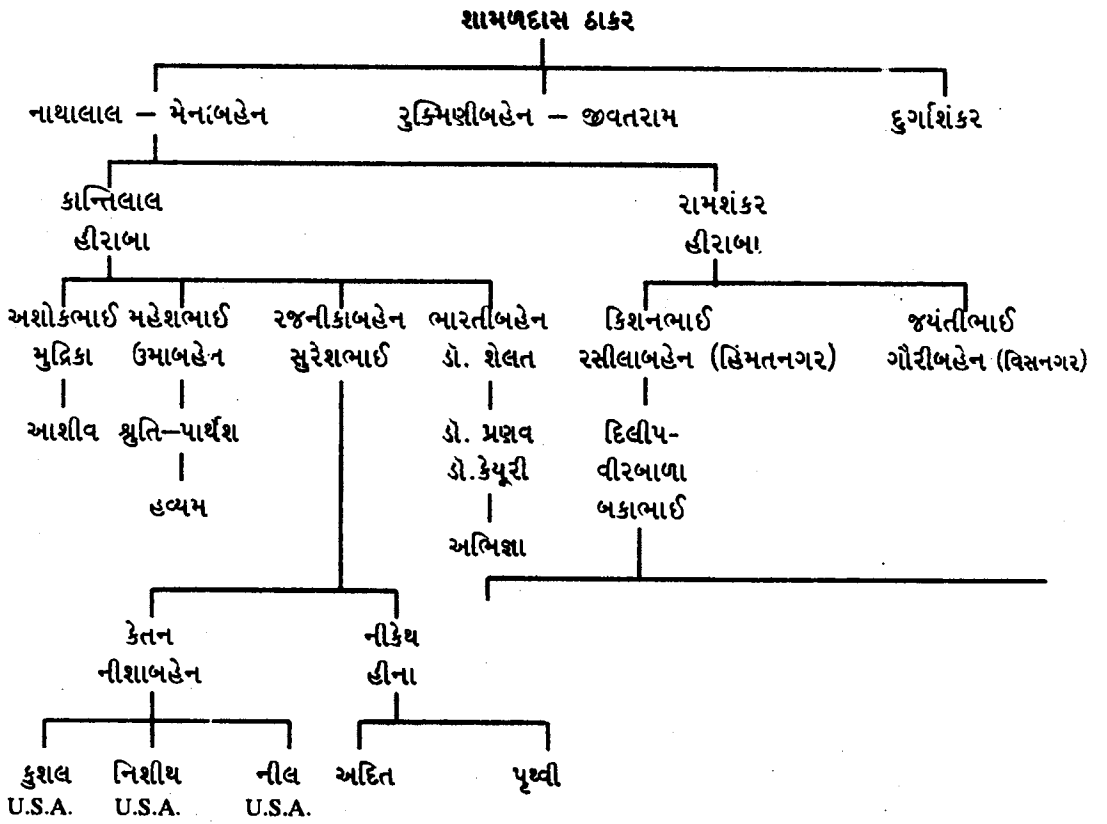
યુનીભાઈના ભત્રીજા થાય. ભીખાભાઈના દીકરાનું નામ ચન્દ્રકાન્ત જે હાલ હયાત નથી તે કલોલમાં પંડ્યાના માઢમાં ભીખાભાઈ અને તેમનાં પત્ની સાથે રહેતા હતા. ભાનુભાઈના દીકરાઓ હાલ કલોલમાં સ્થિર થયા છે જ્યારે હર્ષદભાઈની બે દીકરીઓ અને બે દીકરા હાલ ગાંધીનગર સ્થિર થયાં છે. ભારતીબહેનનું મોસાળ કલોલમાં અને જન્મ મહેસાણામાં ૩-૭-૩૯ના રોજ થયેલો શાન્તાબા ભાનુ (મોટો) અને હર્ષદ (નાનો)ને નાનપણમાં મૂકીને ગુજરી ગયાં જેથી એ બંને ભાઈઓ હીરાબાને ત્યાં ભારતીબહેન સાથે રહીને ઊછરેલા. યુનીભાઈના બીજા ભાઈ બાલાશંકરના દીકરા અમૃતભાઈ હતા જે હાલ હયાત નથી.

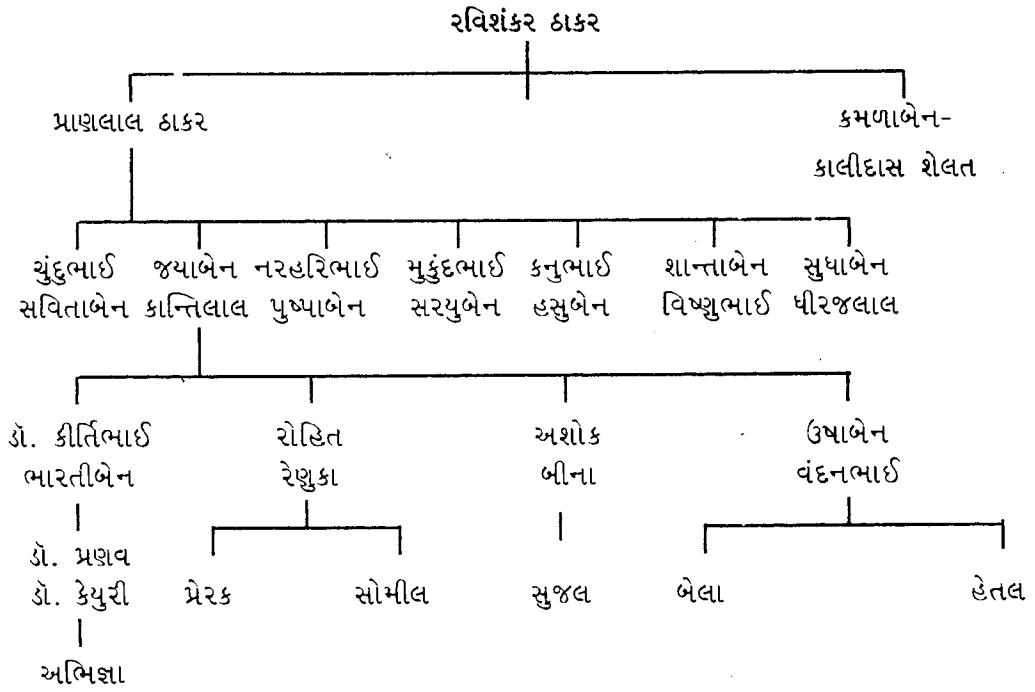
ભારતીબહેનને પોતાના જીવનનો અંત આવી રહ્યો છે એવો અહેસાસ આવી ગયેલો. કેટલીક વાર શૂન્યમનસ્ક બેસી રહેતાં તો કેટલીક વાર હવે હું શું કરીશ. હવે મારું શું થશે — એવા વિચારોમાં ગરકાવ થઈ જતાં. છેક સુધી તે સંભાન અવસ્થામાં હતાં અને કોને શું આપવું તેવી સૂચનાઓ પણ બધાંને આપેલી. તેમના અવસાન પહેલાં બે-ત્રણ દિવસ અગાઉ ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલે તેમને મોરારિ બાપુનો ભામતી એવોર્ડ આપવાનું નક્કી થયું છે તે સમાચાર આપેલા. આ સાંભળી તેમણે ગૌતમભાઈને પોતાને આ સમાચારથી સંતોષ અને ખુબ જ આનંદ થયો છે એમ જણાવેલું. આ ભામતી એવોર્ડનો મોમેન્ટો અને રૂ. ૧ લાખનો ચેક તેમના વારસદારો ડૉ. કીર્તિભાઈ તથા પૌત્રી અભિજ્ઞાને તા. ૧૪-૯-૨૦૧૮ના રોજ મહુવા 'મુકામે ચિત્રકૂટ ખાતે પ.પૂ. સંત શ્રી મોરારી બાપુના હસ્તે અર્પણ થયેલો. હોસ્પિટલમાં પણ થોમસ પરમાર, ડૉ. કુરેશી, સિદ્ધાર્થભાઈ ભટ્ટ, મકરંદ મહેતા તથા ઘણા પ્રશંસકો તેમને મળવા આવેલા. તે બધાની સાથે સ્વસ્થપણે વાત કરતાં. છેલ્લે હોસ્પિટલમાંથી ઘરે લાવ્યાં ત્યારે અશક્ત હતાં. સ્ટ્રેચરમાંથી ઊંચકીને લિફ્ટમાં ને લિફ્ટમાંથી ચેરમાં તેમની શય્યા પર લઈ ગયેલાં. બધાંને ખ્યાલ આવેલો કે તેઓ આ આજની રાત નહીં કાઢે. અને થયું પણ એવું જ. રાત્રે ૩-૩૦ વાગે તપાસ કરી તો તેઓ અનંતની યાત્રાએ ઊપડી ગયેલાં.

ભારતીબહેને છેલ્લા છ-બાર મહિનાથી શંકરાચાર્યની સૌંદર્યલહરી અને શિવમહિમ્નસ્તોત્રનો પ્રોજેક્ટ શરૂ કરેલો. બરોડાના બિલ્ડર શ્રી અશોકભાઈ ઉપાધ્યાય આ માટે ઠેકઠેકાણેથી, જેમ કે નેપાળથી, બેંગ્લોરથી, વારાણસીથી એમ અનેક ઠેકાણેથી હસ્તપ્રતો લાવેલા અને ભારતીબહેનને તેનો વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવા આપેલી. આ બંને Project તેમણે પૂરા કરેલા અને છપાવવા માટેના બંનેનાં છ-સાત પ્રકરણો તૈયાર કરીને અશોકભાઈને આપેલાં. છેલ્લે-છેલ્લે એમણે આવું અદ્ભુત કાર્ય નાદુરસ્ત તબીયત હોવા છતાં પૂર્ણ કરેલ. આ બંને પ્રોજેક્ટ છપાવવાના બાકી છે પરંતુ તે ચોક્કસ છપાઈને બહાર પડશે જ એવો અભિગમ છે, છેવટે એટલું જ કહેવાનું કે આવું હતું ભારતીબહેનનું જીવન અને આવી હતી એનો અંત.

ભારતીબેન શેલત, પ્રણવ અને ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત

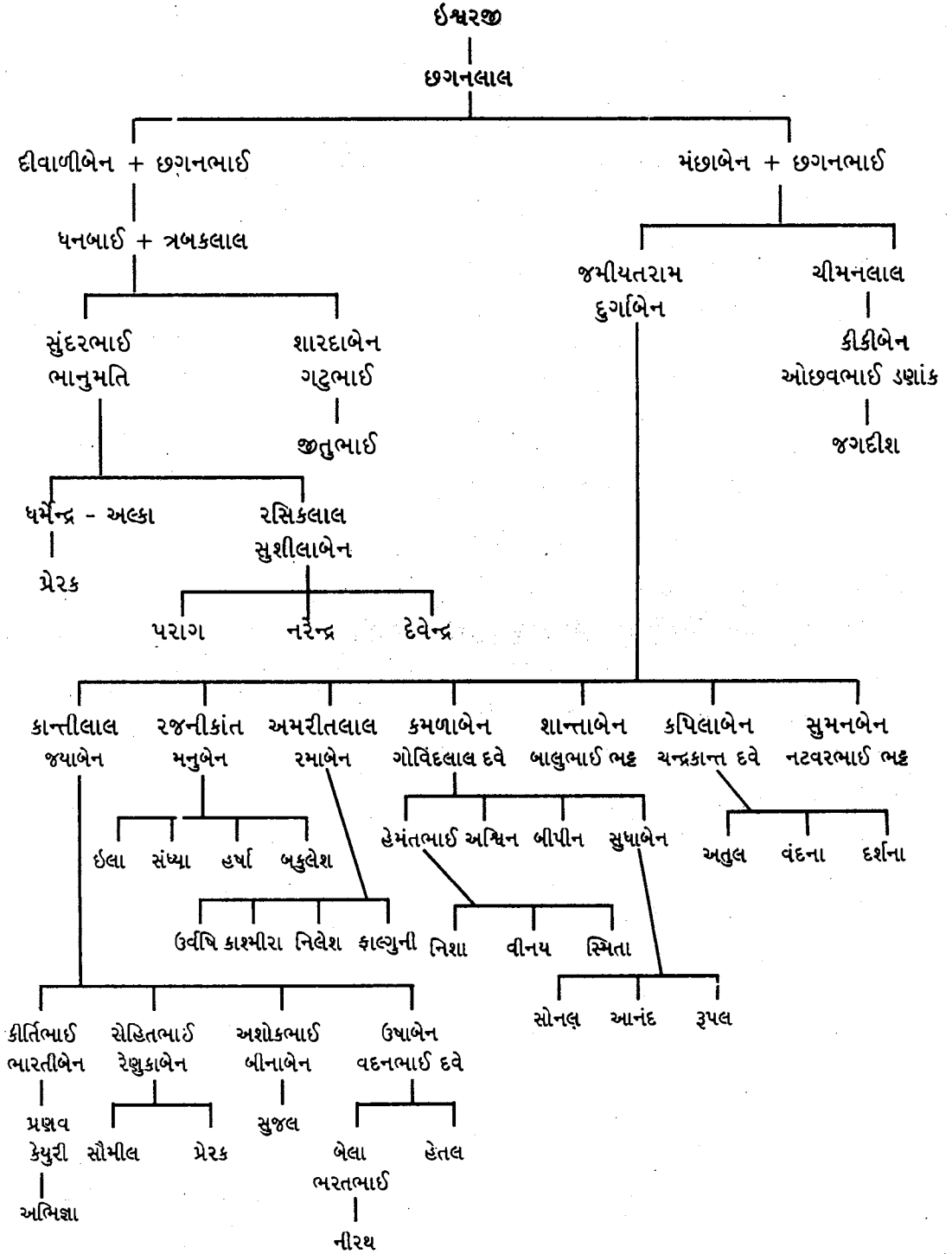

શેલત કુટુંબનો સુપ ફોટો

પ્રણવની ચૌલકીયા વખતનો સુપ ફોટો

Two commemorative (?)coins from Vadnagar

Yadubir Singh Rawat*

Vadnagar in north Gujarat is a historic town, which has played significant role in shaping of the socio-cultural aspects of Gujarati society since last 2500 years. Excavation carried out by the Gujarat State Archaeology, Gandhinagar at the site from 2005 to 2013 with intermittent gaps has added new valuable information regarding the growth of the town besides yielding large quantity of antiquarian remains representing successive cultural periods. The most significant aspect that emerged after excavation at various locations, within and outside the fortified area, is that Vadnagar represents a unique archaeological site that remained continuously occupied since its foundation around 5th- 4th century BCE and still continuing. There are towns and villages in the world, which remained occupied for many centuries but with intermittent desertions or breaks. Whereas the cultural accumulation of Vadnagar does not show such gaps. This uniqueness may be considered as its outstanding universal value (OUV).

Vadnagar has been an important urban centre of ancient Gujarat wherein Brahmanical, Jain and Buddhist religious centres also grew during the development of the town. Famous Chinese monk Hiuen Tsang visited the capital city around mid 7th century CE. It was known for its fertile fields as well as intellectuals who were conferred land grants for their valuable services to the then ruling class. Several copper plates and inscriptions of Maitraka and Solanki period vouch for it. *Kalpasutra* ascribed to Bhadrabahu is one of the ancient Jain texts, which was recited at Anandapur, ancient name of Vadnagar, for the first time in 5th-6th century CE to relieve Maitraka ruler Dhruvasena from the grief of the death of his son Veersen (Sandesara 1967). Ancient texts and inscriptions record camping of several kings of different dynasties at Vadnagar. Thus, from its beginning to till Maratha rule in Gujarat it enjoyed a special status. Presence of two commemorative Kirti Torana, erected by King Siddharaja Jayasimha of Solanki dynasty, at Vadnagar testify its importance during different periods of history.

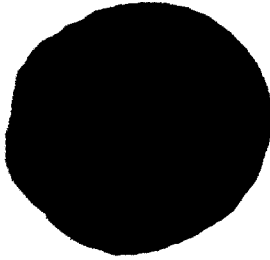
The site also yielded a large quantity of coins made of silver, copper and a variety of alloys beside many other antiquarian remains. Most of the coin types recovered have been found similar to the reported earlier, either from excavated sites or as chance finding. However there are a few new types of such objects, which appear to be of immense archaeological as well as numismatic value. Vadnagar has yielded punch marked, cast coins, Kshatrapa and Kushana coins beside some regional or local coins, which are typologically well known. However, specimens of two coins, one circular and another rectangular, have been found for the first time from Vadnagar, which have not been reported from anywhere in India till date. It

* Officer on special duty Archeology department, Opp. Udyan Garden, Sector-17, Gandhinagar

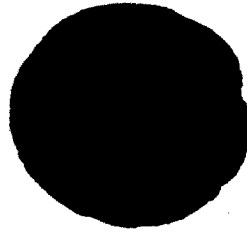
seems that these were not meant for regular circulation as only one specimen of each coin has been documented from Vadnagar. Therefore, these seem to be commemorative coins and could have been issued possibly at two different occasions to commemorate some special events. The two commemorative coins are described here under.

1. Coin dedicated to Ddevdev

This is a circular coins made of alloy metal with a diameter of 1.7centimeters and a thickness that ranges from 0.17 to 0.28 centimeters. This coins has been recovered from the lower deposit along the inner side of the southern fortification west of the Durga Mata temple.

Obverse

Revers

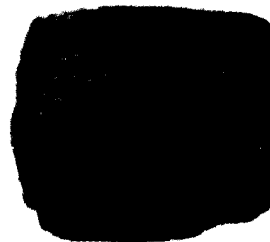
The obverse of the coin within a circular dotted depicts a vertically standing spear (Shakti) to the right of a cock/rooster (kukkuta). The reverse bears a legend in Brahmi script within a rectangular dotted border. The legend in Brahmi of 3rd-4th century CE style reads as 'Ddevdev'. Below the legend most probably is numerical 9 followed by the mintmark, which shows sixdots arranged in a circular fashion around a central dot. On stylistic ground the inscription may be assigned to 2nd-3rd century CE and seems to be dedicated to *Mahasenapati* Kartikeya.

2. Siddhapur Coin

It is a rectangular coin of 1.45cm x 1.25cm dimension with a thickness of about 0.15cm. This was found from the late contemporary deposit of the Buddhist monastery. On the basis of the stratigraphic position and style of the Brahmi script it can be dated to 5th century CE.

Obverse

Reverse

The obverse of this coin depicts a human figure in *tribhanga* posture holding a long spear (Shakti) vertically in his right hand and left hand placed in akimbo position. The reverse side of the coin bears a legend in Brahmi script which reads as *Siddhapur*.

The most important and striking common element in these coins is a long spear (Shakti). In first example the spear (Shakti) is depicted in freestanding position in front of a cock/rooster (Kukkuta) whereas in the second coin it is held by a human figure in his right hand. The depiction in latter example is comparable to one of the sculptures of Kumar or Kartikeya found at Shamalaji, which is presently in Baroda Museum and has been assigned to the 5th century CE. This sculpture shows God Kartikeya human in standing in tribhanga posture holding a long spear (Shakti) in his right hand. His left hand placed in Akimbo position is holding a Kukkuta.

According to Shah (1960) 'the two armed Karttikeya shows an early iconographic tradition and in the whole of Western and Central India Karttikeya was popular in Gupta and Post-Gupta's age'.

The legend on the reverse of the second coin, described above, seems to be referring to a place named as Siddhapur. Siddhapur, located to the northwest of Vadnagar, is a sacred town on the bank of Sarasvati River. The straight distance between the two towns is about 30 kilometer. Literary sources and local tradition record that once it was a satellite settlement of Vadnagar and in ancient time the people of Vadnagar used to visit Siddhapur for the celebration of Diwali. The history of Siddhapur is not known before the Solanki period. Traditionally it is believed that the Rudramahalaya temple at Siddhpur was built during the time of king Siddharaja Jaisimha in 11th-12th century CE. Therefore, the finding of the coin bearing the name of Siddhapur indicates that the town could have been established much before the time of Solanki rule. It may be assumed that the town could have been established around 2nd -3rd century CE.

These two coins found from excavation at Vadnagar are unique and presents significant information about the popularity of the cult of Skanda / Kartikeya in north Gujarat from 2nd – 3rd century CE. Vadnagar also has been referred as Skandapur in the *Nagarkhand* of Skanda Purana. The famous Toranas of Vadnagar

Kartikeya from Shamalaji
(courtesy Baroda Museum &
Picture Gallery)

erected during the time of Siddharaja Jaisimha in early 12th century CE are surmounted with the images of Kartikeya. Therefore, these two coins may be considered as earliest evidences for the same. Further, many sites in North Gujarat and Saurashtra have images of Kumar Kartikeya assigned to 6th century CE to 15th century CE. Shamlaji had produced many independent images of Skanda/ Kartikeya, which are presently displayed in Baroda and other museums of Gujarat. This indicates that Skanda was a popular God in particularly in the northeastern region of present days Gujarat, which was mostly inhabited by large population of tribal communities also.

Vadnagar has played a significant role from ancient time in the cultural and political life of whole of Gujarat as mentioned above. Therefore, there are ample literary and inscriptional evidences which record that many kings of Maitraka and Solanki dynasty visited and camped at Vadnagar i.e. ancient Anandpur. The two coins described above seem to be issued during such occasions to commemorate an important event of great significance.

Reference:

1. Acharya, Navinchandra. A. 1980. *Gujarat na Sikkao*. University Granth Nirman Board, Gujarat State, Ahmedabad.
2. Agrawal, V.S. 1965. *Indian Art*. Prithvi Prakashan, Varanasi.
3. Beal, Samuel. 1884 'SI-YU-KI': *Buddhist Records of the Western World*. London.
4. Campbell, M. 1896 *Gazetteer of the Bombay Presidency*. Vol. I. Part I. History of Gujarat. Second reprint 1989. Vintage Books, Gurgaon.
5. Dave, K.B. 1935. *Vadnagar*
6. Gazetteer of India. 1975. *Gujarat State Gazetteers: District Mehsana*. Ahmedabad.
7. *Indian Archaeology 1953-54 A Review*. Archaeological Survey of India. New Delhi. P.10.
8. Joshi Umashankar. 1946. *Puranoma Gujarat (Bhaugolik Khand)*. Sheth B.J. Vidhya Bhavan, Ahmedabad. Pp. 35-43, 163-168 & 211.
9. Majmudar, M.R., 1960 *Historical and Cultural Chronology of Gujarat*. The M. S. University of Baroda, Baroda.
10. Parikh, R.C. and H.G. Shastri. 1974 (ed.), *Gujaratnu Rajkiya Ane Sanskritit Itihas. Vo.3*. Reprint (2004). B. J. Institute. Ahmedabad.
11. Rawat, Y. S., 2011. Recently found Ancient Monastery and other Buddhist Remains at Vadnagar and Taranga in North Gujarat, in Barbara Andaya (ed.), *Bujang Valley and Early Civilizations in South East Asia, Malaysia*: Department of National Heritage, Ministry of Information, Communication and Culture, 2011:Pp.203-32.
12. Sandesara, B.J. 1967. *Jain Agam Sahitya ma Gujarat*, Anvesana, Ahmedabad. Pp.18, 42, 91.
13. Shah, Umakant P., 1960. Sculptures from Samalaji and Roda. Bulletin of the Baroda Picture Gallery, p.66.
14. Shashtri, H.G., 2000 Gujarat under the Maitraks of Valabhi. Gaekwad's Oriental Series, No. 180. The Maharaja Sayajirao University of Baroda, Vadodara.
15. Sompura, K. F. 1968 *The Structural Temples of Gujarat*. Gujarat University, Ahmedabad. P.98.
16. Subbarao. B and R. N. Mehta., 1955 *Excavation at Vadnagar*. Journal of the Maharaja Sayajirao University of Baroda. Vol. IV, No. I: pp 20-35.

Transition From Two-Handed to Four-Handed Figures A Case Study of Sanghol Glyptics depicting Śiva

◆
Devendra Handa*

Locally called Uchchā Piṇḍa (village on elevated level), Sanghol (30° 47' N and 76° 23' 30'' E), now in district Fatehgarh Sahib, is one of the most well known and important archaeological site of Punjab which shot into international fame with the discovery of a Buddhist stūpa and the biggest-ever hoard of 117 Kuṣāṇa railing pillars of Mathura art in February 1985.¹ The village lies about a km south of the Chandigarh-Ludhiana highway nearly 42 km west of the former and can also be approached from Morinda Railway Station (on Chandigarh-Ludhiana and Sirhind-Nangal section) or from Sirhind Railway junction which are respectively 9 and 16 km away and are connected by road (Fig.1). The river Satluj flows about 10 km north of Sanghol now but in ancient times it may have been closer to the site as indicated by a dried up old channel.

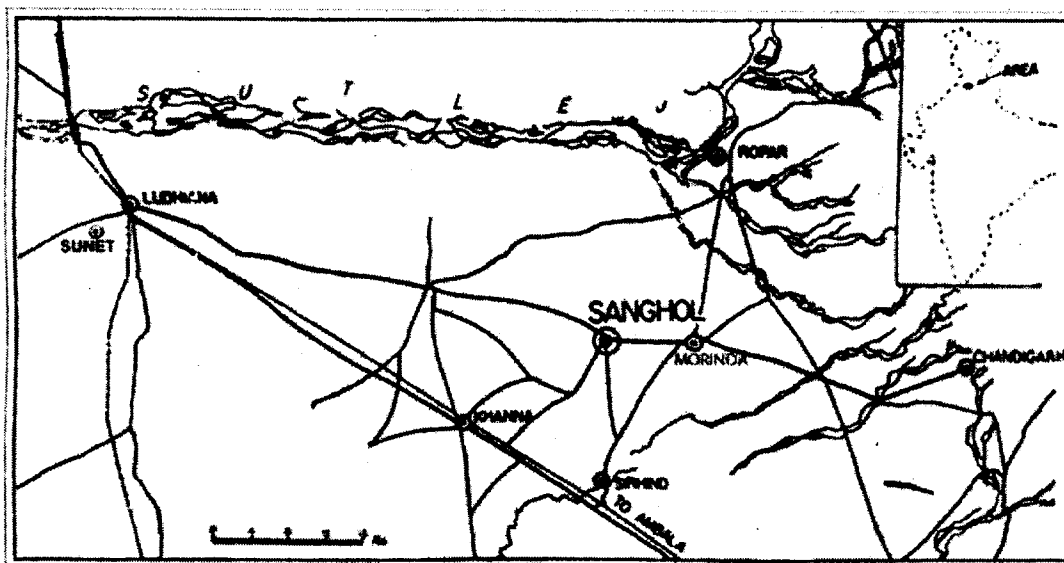

Fig.1. Location of Sanghol

According to a local tradition Sanghol was formerly known as 'Sāṃgala-dvīpa' and the folk tale of Rup Basant was associated with it like Ropar. The present name may be derived from Sāṃgala-pura, a name which may have been given to it for its being a stronghold of the Buddhist congregation or Sāṃgala. A

*1401, PUSH PAC Complex, Sector 49 B, Chandigarh – 160047.

beautiful clay sealing of the Gupta period carrying the Brāhmi legend *Nandipurasya* with a bull to right above² is, however, regarded by some scholars to suggest its name as Nandipura during that period.³

The ancient site consists of an artificial old mound with a habitation deposit of about 18 m thickness on an average with several separately demarcated adjacent connected localities which were inhabited during different periods of history. There are some other low lying mounds (numbered SGL 1-9) of which the Hathiwara to the northwest of the present habitation is the most important and has yielded significant archaeocological remains. Though the site was known to the archaeologists since 1933, excavations were undertaken here by Dr. R.S. Bisht during 1969-73, then by Shri G.B. Sharma from 1978-83 and ultimately from 1986 to 1990 when the Excavation Branch of the Archaeological Survey of India joined the State Department of Cultural Affairs, Archaeology and Museums, Punjab.⁴ The excavations have revealed a cultural sequence of the following periods⁵ –

Period I – Chalcolithic or Bara Culture (*circa* 1900 – 1300 BCE)

Period II – Painted Grey Ware (*circa* 1100 – 700 BCE)

Period III – Black Slipped Ware (*circa* 600 – 200 BCE)

Period IV – Pre-Kushāṇa and later (100 BCE – CE 300)

Period V – Medieval and modern (from CE 1000)

The site has yielded all sorts of antiquities including quite a good number of coins - punch-marked silver and copper, un-inscribed cast copper, Kuṇinda, Indo-Parthian, Śaka-Kushāṇa, Gupta, Hūṇa, Indo-Sassanian or Kota type, Śāhi, Sultanate and Mughal - and numerous seals and sealings which throw welcome light on various aspects of the life of contemporary people. Amongst the glyptics found from surface and also recovered from the regular strata in excavations are a large number of clay sealings depicting two-handed and four-handed Śiva which form the subject of this paper (Pl. I).

The best preserved sealing depicting four-handed Śiva was found during surface exploration but 'a large number of such sealings were also discovered during excavation at the site SGL-3 layer (7) (Accession No. 724/13.2.71; 766/16.2.71; 653/3.2.71)'.⁶ The sealing from the surface is oval in shape, grayish in colour and measures 1.98 x 2.95 cm. It carries three finger impressions on its back but it is the theme of the sealing portraying an artistic, proportionate slender bearded male figure standing slightly turned to his left and head in profile fully turned to that side with hair arranged in matted locks falling on the nape of the neck with a knot at the top and wearing a *dhoti* showing schematically represented folds which interests us here as he bears four hands and holds a trident with a long shaft in his principal right hand and a sword by its hilt in the rear right while the suspended natural left hand supports animal skin and the additional left bent at the elbow upwards holds a thunderbolt. Multiple hands and their attributes leave abso-

lutely no doubt to the divinity of the figure and its being that of Śiva. Ajay Mitra Shastri and G.B. Sharma published this sealing about forty years back and described the figure to be wearing a sacred thread, neck ornament, armlet and anklets though they are hardly visible in the illustration.⁷ They have also described the sword as club and animal skin as that of deer. The attribute in the lower right hand is definitely not a club as it has a long rectangular blade and has been held by the hilt. Śiva is generally shown as wearing a lion/tiger skin and Brahmā as deer-skin. Comparing it with the depiction of Śiva on the coins of Kaniṣka and Huviṣka the duo has observed that “artistic and iconographic considerations leave no doubt that the figure on the sealing imbibes Kushāṇa tradition and the sealing may therefore be confidently attributed to the Kushāṇa age.”⁸ It may, however, be pointed out that Śiva is never shown as bearded and with a top-knot as seen in the figure under discussion and never holding a sword on the Kushāṇa coins. So the impact of Kushāṇa coinage and dating does not seem to be correct. It may also be pointed out that habitation at SGL-3 seems to have ended before the Kushāṇa period as no structures and antiquities of the period have been recovered from there.

A sealing depicting two-handed Śiva (2.3 x 1.5 cm) was also discovered during excavation from layer (4) on SGL-3 and a few more similar sealings were obtained from layers (4) to (7) of the same trench (Accession No. 593/6.2.71; 752/14.2.71; 985/17.3.71). They show Śiva walking to his right holding similar long-handled trident in his right hand and animal skin in the suspended left hand.⁹ The discovery of these sealings showing two-handed and four-handed Śiva recovered from Layers (4) to (7) clearly indicates a period of contemporaneity of the two types which seems to have continued to the reign of Vima Kadphises where after the four-handed form becomes more popular. The exclusive use of two-handed figures of Śiva must have thus preceded the period of the prevalence of these two- and four-handed forms. Another important sealing from SGL-3 layer (5) (Accession no.82/11.1.72) shows a trident with out-curved side-spokes and a dumbbell attached to the shaft. This is the purely Indian form of the trident as compared to the Bactrian-Greek trident which shows a horizontal bar supporting the vertically rising spikes.

These sealings from Sanghol depicting Śiva are important from another viewpoint also. As referred to above, they show the god as holding a sword which is not prescribed as his attribute by any early iconographic text. We may recall that the *Śatarudrīya* text of the *Śukla Yajurveda* of the *Vājasaneyī Saṃhitā* refers to him as Nishāgin which has been interpreted as ‘having a sword’.¹⁰ Another important reference occurs in the *Mahābhārata* which describes him as four-handed (*chaturbāhu*) holding trident, deer-skin (*bibhratkṛishṇājinaṃ*), shield (*charma*) and sword (*nistrimśam*) which he obtained from Brahmā to vanquish the demons and giving it to Vishṇu thereafter :¹¹

ततः स शितिकण्ठाय रुद्रायार्षभकेतवे ॥४५॥

ब्रह्मा ददावसि तीक्ष्णमधर्मप्रतिवारणम् । ४६ अ
बिभ्रत्कुष्णाजिनं वासो हेमप्रवरतारकम् ।
नेत्रं चैकं ललाटेन भास्करप्रतिमं वहन् ॥ ४९

.....

ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा ॥ ५०
सम्प्रगृह्य तु निस्त्रिशं कालाग्निसमवर्धसम् ।
त्रिकूटं चर्म चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम् ।
चचार विविधान् मार्गान् महाबलपराक्रमः ॥ ५१
ततः स भगवान् रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ॥ ६५
असि धर्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ॥ ६६अ

The four-handed Śiva wears an Indian *dhoti* and bears purely indigenous look with hair falling on the back and tied in a top-knot on the head. Also the god is not ithyphallic as generally depicted on the coins of Vima Kadphises. That all these sealings are un-inscribed is another indicative of their early date. The absence of bull as the vehicle of the god also points towards it. The transition from the two-handed figures of Śiva to the four-armed ones thus seems to have taken place before Vima's period. When did it happen is indicated by the Magadhan silver punch-marked coins and their base metal Ujjain imitations of *circa* second century BCE which depict two-handed god holding a staff and water pot in his two hands and is now almost universally identified as Śiva.¹² The depiction of two-handed Śiva continued on cast copper coins of Malwa and neighboring regions also belonging to *circa* second-first centuries BCE.¹³ The transition from two to four handed form thus seems to have taken place in India during the first century BCE/CE, which is supported by the four-handed stone image of Viṣṇu from Malhar bearing an inscription on the club in first century BCE characters.¹⁴ Coins of Wema Kadphises however depict mono-cephalous, bi-cephalous and tri-cephalous Śiva, with or without the vehicle bull, generally holding trident-battleaxe and water-pot in his two hands with animal skin on the left fore-arm or resting the left hand on the back of the bull but is never shown as four-handed. Multi-handed form thus seems to have become popular during the reign of Kanishka as revealed by his coins.

Notes and References

1. S. P. Gupta (ed.) (May 1985), *Kushāṇa Sculptures From Sanghol (1st – 2nd Century A.D.) a Recent Discovery*. Vol. I. New Delhi: National Museum.
2. G. B. Sharma and Manmohan Kumar (1986), *Coins, Seal and Sealings from Sanghol*. Chandigarh: Department of Cultural Affairs, Archaeology & Museums, Punjab, Pl. IV.3.
3. D. C. Bhattacharya (1987), "The Glory That Was Sanghol", in J.S. Ahluwalia (ed.), *Historico-Archaeological Linkages of Punjabiat*, Department of Cultural Affairs, Archaeology, Archives and Museums, Punjab, Chandigarh, p. 11 is

certainly mistaken to identify Nandipura of the Sanghol sealing with Nandinagara of the early historic Buddhist text *Mahāmāyūrī*. The latter town exists near Vidisha and finds mention in various donative inscriptions of Sanchi and as a city state issued its coins. See for details Shankar Tiwari (1984), 'Coins and History of an Unknown City of Narmada Valley', *Prāchya Pratibhā*. Bhopal: Prāchya Niketana, Vol. XII, p. 77.

4. S. S. Talwar (no date). *A Glimpse of Punjab Archaeology at Sanghol & Dholbaha*. Souvenir, Punjab History Conference, 7th Session, Patiala: Punjabi University, p. 14, Pl. 10.5; *Indian Archaeology – A Review (IAR)* 1968-69, pp. 25-26; 1969-70, pp. 31-32; 1971-72, pp. 39-40; 1972-73, p. 28; 1977-78, pp. 43-44; 1984-85, pp. 62, 66 & 151, Pls. 35-36; 1985-86, pp. 67-69; 1986-87, pp. 69-71, Pls. XXXI ff; 1987-88, pp. 95-99, Pls. XXXII-XL; 1988-89, pp. 69-73, Pls. XXIX-XL; 1989-90, pp. 88-94, Pls. XXV-XXX; C. Margabandhu (1987), "Some Further Evidence from Sanghol Excavations: 1986-87", in J. S. Ahluwalia (ed.), *Historico-Archaeological Linkages of Punjabiat*, Chandigarh: Department of Cultural Affairs, Archaeology, Archives and Museums, Punjab, pp. 3-9, Pls. I-XVI; (1995), 'Terracotta Conch Shell from Sanghol', in Ajay Mitra Shastri, Devendra Handa and C.S. Gupta (Eds.), *Viśvambharā: Probings in Orientology (Prof. V.S Pathak Festschrift)*, New Delhi: Harman Publishing House, pp. 29-33; (1997), "Excavations at Sanghol, District Ludhiana, Punjab: 1985-90 – A Note on the Settlement Pattern and Cultural Sequence", in Joshi, Jagat Pati (Chief Ed.), *Facets of Indian Civilization Recent Perspectives Essays in Honour of Prof. B.B. Lal*. 3 vols. 1997. Vol. II. New Delhi: Aryan Books International pp. 373-81, Pls. 41.1-13; C. Margabandhu and G.S. Gaur (1985-86), "Some Fresh Evidence from Sanghol Excavations, 1986", *Purātattva*, No. 16 (1985-86), pp. 73-78; (1986-87), "Sanghol Excavations, 1987, Some New Evidence", *Ibid*, No. 17, pp. 1-4; (1992), "Excavations at Sanghol, Dist. Ludhiana, Punjab, 1985-90, Some New Evidence on the Cultural Sequence", in B.U. Nayak and N.C. Ghosh (eds.), *New Trends in Indian Art and Archaeology*. New Delhi, pp. 183-92; Sharma and Kumar (1986); etc.
5. Margabandhu (1987), pp. 3-9. Sharma and Kumar (1986: 3-8), however, give the following sequence of cultures - Period I: c. 2000 BCE to c. 1400 BCE (with three phases A, B and C), Period II: c. 1200 BCE to c. 600 BCE, Period III: Black slipped Ware c. 600 BCE to c. 200 BCE, Period IV; c. 200 BCE to c. 200 CE, Period V: c. 300 CE to c. 600 CE, Period VI: Hūṇas and Kidāra Kushāṇa, Period VII: Early Medieval period, and Period VIII: Late Medieval period.
6. Sharma and Kumar (1986), pp. 70-72, Pl. IV.4 & Pl. II.B, 1-2.
7. A.M. Shastri and G.B. Sharma (1976), 'An Artistic Śaiva Sealing from Sanghol', *Journal of the Numismatic Society of India*, Vol. XXXVIII, pp. 120-22.

8. *Ibid.*
9. Sharma and Kumar (1986), p. 72, Pl. II.B, 4-5. It has been wrongly described as resting his left elbow on a stool like object, standing in *tribhaṅga mudrā* 'triple-flexion pose' and wearing armour.
10. C. Sivaramamurti (1976), *Śatarudrīya : Vibhṛti of Śiva's Iconography*, New Delhi: Abhinav Publications.
11. *Mahābhārata*, Śāntiparva, 166, vv. 45-66.
12. John Allan (1936), *Catalogue of the Coins of Ancient India*, London: British Museum (reprint, New Delhi, 1975), pp. cxlii-cxliv, 245 ff, Pl. XXXVIII.11-12, 14; J.N. Banerjea (1956), *Development of Hindu Iconography*. Calcutta: University of Calcutta, pp. 117 ff; Wilfried Pieper (2013), *Ancient Indian Coins Revisited*, Lancaster/London: Classical Numismatic Group, pp. 36-37; P.L. Gupta & T.R. Hårdaker (2014), *Ancient Indian Silver Punchmarked Coins of the Magadha-Maurya Kārshāpana Series*. Anjaneri (Nashik): IIRNS (revised edition), pp. 193-94; etc. Cunningham identified the figure of Viṣṇu on a coin of Pāñchāla ruler Viṣṇumitra as four handed (*Coins of Ancient India*, London, 1891, p. 84, Pl. VII.21) but A.K. Coomaraswamy ('Early Indian Iconography', *Eastern Art*, pp. 33-34) and Allan (1936, p. cxix) expressed their doubts about it.
13. Pieper (2013), pp. 192 ff.; Handa (2014), 'Prof. K.D. Bajpai Memorial Lecture: Divinities on Ujjain Coins', *Proceedings of Indian Art History Congress* (22nd Session, 2013, Mumbai), Guwahati, pp. 226-59, Pls. 53-64.
14. P.K. Agrawala (1994), *Studies in Indian Iconography*, Jaipur: Publication Scheme, p. 62, Fig. 29

Pl. I. Glyptics from Sanghol

Life of Shri Chaitanya as depicted by an artist

Prof. Ratan Parimoo*

Life of Shri Chaitanya

It is an instance of great luck that two most interesting drawings have survived depicting two very crucial episodes from the spiritual life of Shri Chaitanya. A third drawing also relates to this series. This provided us an opportunity to discuss a few facts about him and his teachings, as the founder of Gaudiya Vaishnavism in Bengal, Orissa and North India.

The religious condition of Bengal at the time of Shri Chaitanya's birth (c.1485-1533 A.D.) was characterised by worldliness, when even the Brahmin priests cared very little for religious devotion.¹ Religious prescriptions were merely formally observed, and the *pandits* explained the texts of holy scriptures in an uninspiring attitude. Shri Chaitanya (eventually addressed as Chaitanya Mahaprabhu) was born in Mayapur in the town of Nadia, according to one calculation, on 23rd *phalgun* 1407 (saka)= 1486 A.D. His father Jagannath Misra was a poor Brahmin of Vedic order, where as his mother, Saci Devi, was a resident of Silhet. Shri Chaitanya was a beautiful child, and women of the town came to see him with gifts. His mother's father, Pandit Nilambara Chakravarti, a renowned astrologer, foretold that the little child would be a great personage in time.² The grandfather gave him the name, Visvambara. His mother called him Nimai, because he was born near a *nim* tree. Later as a highly respected preacher of Vaishnavism, he was also addressed as Gauranga, Krishna and Radha combined. Several miracles are associated with Shri Chaitanya's infant phase. It is said that as an infant in his mother's arms, he would weep continually, but as soon as the neighbouring ladies and his mother collectively chanted *haribol*, the child would stop crying. Another miraculous act was the little lad having eaten the food cooked by a Brahmin pilgrim which was meant as the offering for lord Krishna. The Brahmin was the guest of Shri Chaitanya's parents. Eventually the young lad obliged the angry pilgrim by manifesting to him as the child Krishna.

At the age of eight, the young Chaitanya was admitted in a *tol* of Gangadasa Pandit, in Ganganagar, close by the village of Mayapur. In two years he became well-versed in Sanskrit Grammar and Rhetoric. He continued self-study consulting his father's books in his house and developed expertise in the subjects of *Smriti* and *Nyaya*. However, it was around the age of 17 that a change started taking place in him and he travelled to Gaya where he took spiritual initiation (*diksha*) from Iswara Puri, a Vaishnava *sanyasi*. He was a disciple of the renowned Madhavendra Puri. The initiation is marked by virtually shaving off his hair like other *sanyasis*.

* Prof. Lalbhai Dalpatbhai Museum, L. D. Institute of Indology, Opp. Gujarat University, Ahmedabad.

Upon his return to Nadia, Nimai Pandit (Shri Chaitanya) turned into a religious preacher. His religious nature became so strongly conspicuous that the older generation of the followers of Vaishnava faith, Advaita Prabhu, Srivasa and others were astonished at the transformation in the young man. He swooned at the name of Krishna and behaved as an inspired man under the influence of his religious sentiments. He would keep singing the names of God (Hari) and his charms, attributes, pastimes (*lilas*) with tearful eyes.

Srila Thakur Bhaktivinode, while writing biographical notes on Shri Chaitanya, described that soon after his *diksha*, he opened a night school of *kirtana* in the compound of Srivasa Pandit along with his sincere followers.

There he preached, there he sang, there he danced, and expressed various religious feelings. A number of Pandit preachers including the committed preachers of Vaishnavism, Nityananda Prabhu, from different parts of Bengal joined him. Nadia became the regular seat of Vaishnava acharyas whose mission was to spiritualize mankind. Shri Chaitanya issued mandate to Prabhus Nityananda and Haridas, 'Go, friends, go through the streets of the town, meet every man at his door and ask him to sing the name of Hari with holy life, and you then come and report to me every evening the result of your preaching.'

After his *sanyas*, Shri Chaitanya wished to go to Vrindavana but his mother and his Guru Advaita and other Pandits advised him to proceed to Orissa. He travelled along Bhagirathi up to Prayag Ghat in Midnapur district. From there he walked through Balasur to Cattack to Puri where he saw Jagannath's image in the temple. He put up with Sarvabhauma, who was the most erudite scholar in the Vedanta philosophy of Shankaracharya. Initially Sarvabhauma had been astonished at his personal beauty and feared that it will be difficult for the young man to maintain *sanyas* dharma. The elder Pandit recited to Shri Chaitanya his interpretation of the *Vedanta-sutra* for seven days. Observing that Shri Chaitanya had listened to his explanation with utter silence, Sarvabhauma mentioned to him that since you did not make any comments, you are not able to understand Vedanta. Shri Chaitanya had replied that he understood the *sutras* very well but could not make out what Shankaracharya meant by his commentaries. Then Shri Chaitanya explained all the Sutras according to his view point, without touching the pantheistic commentary of Shankara.³³ Srila Thakura Bhaktivinoda, 1956, *Ibid*.

With his keen understanding, Sarvabhauma saw the truth, beauty and harmony of arguments in the explanations given by Shri Chaitanya. The elder scholar then submitted himself as Chaitanya's follower and turned out as one of the best preachers of Vaishnavism during his time. The whole of Orissa sang the praise of Shri Chaitanya and hundreds and hundreds came to him and became his followers.

Shri Chaitanya travelled in South India, first visiting Kurma kshetra and subsequently at Ranga Kshetra he stayed for four months of rainy season at the

house of Venkata Bhatta. He converted the family from Ramanuji Vaishnavism into Krishna Bhakti, while the young son of Venkata Gopal, later matured into one of six Goswamis who established a centre of Vaishnavism at Vrindavana. Shri Chaitanya visited as far as Kanyakumari and before returning to Puri halted at Pandharpur in Maharashtra. There he spiritualized Tukaram who has mentioned this in his *abhangas*. Shri Chaitanya had discussions with Buddhists, Jains, Mayavadis in several places converting them into Vaishnavism. On his return to Puri after two years, many Pandits joined him. In his 28th year he went to Bengal as far as Gaud and rescued Rupa and Sanatan who were in the service of the Muslim Sultan. He instructed them to go to Vrindavana, where he reached after a short stay in Puri. He came to Allahabad where he taught Rupa Goswami, instructing him to settle in Vrindavana and write scholarly treatises on Bhakti and *prema*. Shri Chaitanya came to Varanasi, where many scholars and *Sanyasis* fell at his feet and asked for his grace (*kripa*). From his 31st year onwards Shri Chaitanya continually lived in Puri in the house of Kashi Misra. In his 48th year, Shri Chaitanya disappeared at the time of Sankirtana in the temple of Tora Gopinath. From the biography of Krishna Das Kaviraj, Chaitanya Charitamrita, and other chroniclers,⁴ we come to know how he worshipped, culminated with Vaishnava missionaries of Vrindavana, sang and danced, took no care of himself and often lost himself in religious beatitude.

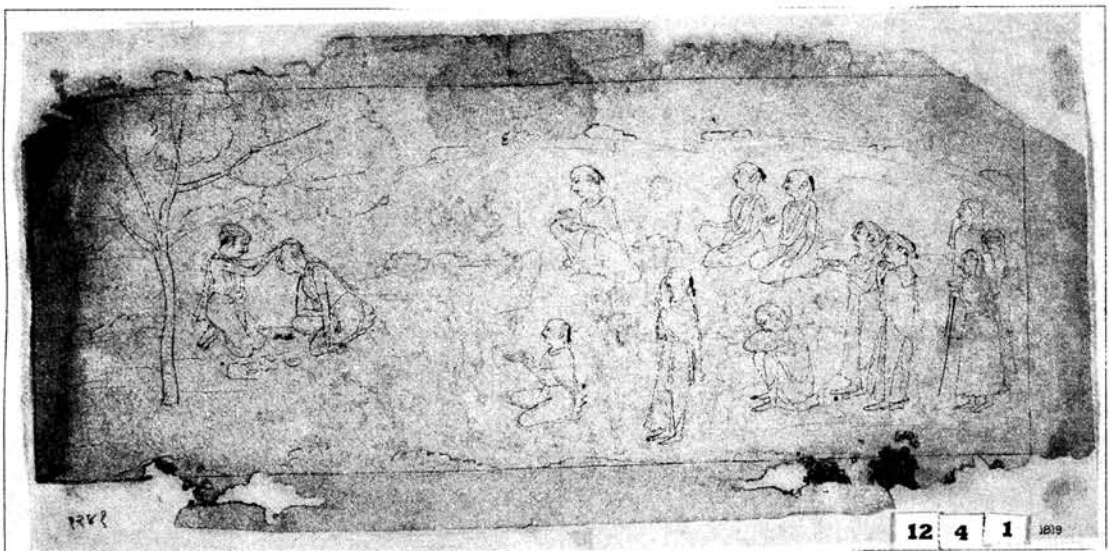

Plate 1, Shri Chaitanya Ordained as a *Sanyasi*, An episode from the life of Shri Chaitanya, Line Drawing on paper, Probably Kishangarh School, Attributed to Nihal Chand, Mid-18th

Century A.D., (Size: 14.8 x 30.7 cm)

In the presence of several *Sanyasis*, Gurus and other devotees, Shri Chaitanya gets his hair shaved off from a barber. This excellent drawing in horizontal format is a great concept of how an artist could visualize that magnificent moment when Shri Chaitanya ritually became a *Sanyasi*, by clean shaving his head. We have

already noted the great change that took place in him as a teenager and the *diksha* that was performed under the blessings of the *Sanyasi* Ishwara Puri. The artist has arranged the hair cutting activity on the left side of the folio, under a tree and perhaps it is a *nim* tree, very special to Nimai, childhood name of Shri Chaitanya (his mother had delivered him under a *nim* tree). The posture of both, the barber and the youth Chaitanya, facilitate the activity of hair cutting. The barber crouches on his knees, while the would be *Sanyasi* is kneeling, bending his head below the barber's eye level. That this is an auspicious spectacle is so effectively indicated by the painter, who placed the other *Sanyasis* and devotees on the right half intently watching this moment. The gaze of each person is in the direction of the young boy's hair-shearing moment. The *Sanyasis* can be recognized by their shaven heads revealing perfect circular outline and the conspicuous top knot left dangling on the back of the head. Out of the two *Sanyasis* in the forefront could be young Chaitanya's *Guru*, Ishwar Puri. Next is a standing *Sanyasi* behind whom there are two *Sanyasi* seated in *vajrasana*. All of them are reciting the prescribed mantras for initiation into monk-hood. Curiously one saint is seated with knees tucked to his chest, perhaps brooding. Two more devotees are depicted behind him. The last spectators are three women, in standing position. The one holding a walking stick could be young Chaitanya's mother, whereas the next woman whose face is made prominent which is the only face rendered in three quarter view, is that of Shri Chaitanya's young wife Vishnupriya.

There are two more descriptions from Srila Thakur Bhaktivinoda's account of Sri Chaitanya's life which are equally relevant to the theme of this drawing: In

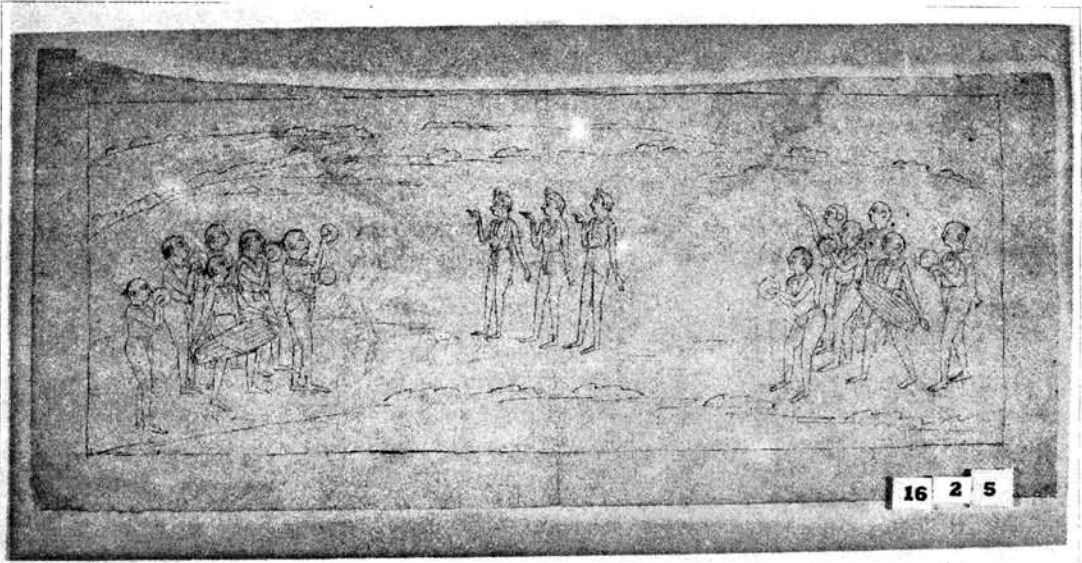

Plate 2, Followers of Shri Chaitanya Engaged in *Kirtana* (devotional music), Line Drawing on paper, Probably Kishangarh School, Attributed to Nihal Chand, Mid-18th Century A.D., Size: 11.3 x 29.0 cm.

Nadia the *smarta* caste-conscious Brahmins became jealous of Nimai Pandit's (Shri Chaitanya's) popularity among his *bhaktas* (followers). They also made false complaints to the Muslim Qazi. Shri Chaitanya observing the growing sectarianism among the Hindu community, felt that his mission would not meet with complete success. He, therefore decided to adopt the life of a wandering mendicant and leave the small town of Nadia for the unlimited spiritual world. The solemnization ceremony was held under the guidance of Keshab Bharati in the town of Kutwa. Shri Chaitanya was 24 years old. His mother and wife wept bitterly due to the forthcoming separation from him. The second incident that followed after he embraced *Sanyasa* was when Shri Chaitanya was invited by Advaita Prabhu to his house at Santipur. The latter invited Shri Chaitanya's friends and admirers from Nadia and also brought Sachi Devi to see her son. 'Both pleasure and pain invaded her heart when she saw her son in the attire of a *Sanyasi*.'

The devotees of Shri Chaitanya who are engaged in *kirtana*, collective singing accompanied with musical instruments, have been arranged by the artist in three groups, perhaps in open country side alongside a river bank. Two groups of devotees (or *sanyasis*) playing music, are arranged on each side of the folio. The one on the left comprises of 6 devotees, one is playing on *mridanga* and four others are holding the cymbals. On the right hand side, out of six devotees, one is playing on a *mridanga*, three others are playing on the cymbals. In the middle, are three devotees with the hand gesture of 'speaking' which indicates that they are singing. The faces of this group of singers are in the direction of the group on the

Plate 3, Devotees Singing, and Radha and Krishna under the Kadamba Tree, Line Drawing on Paper, Kishangarh School, Attributed to Nihal Chand, Mid-18th Century A.D., Size: 12.0 x 14.0 cm

left, whereas, each person in the group on the right is looking in the direction of the other two groups. It is in such ingenious manner that the artist has established psychological contact among themselves. It is also obvious that each of the singers and music playing devotees are completely engrossed in the musical atmosphere build by three groups. The drawing is a very expressive representation of such a mandate of Shri Chaitanya to his devotees, “go friends, go through the streets of the town, meet every man at his door and ask him to sing the name of Hari....”

This drawing is stylistically closer to KLC.1625 and 1241, that is the quality of draughtsmanship (such as profile face) is so similar that it can be concluded that the same master created this set. Notice also the horizon in each folio. This implies that this drawing is also thematically related to the Chaitanya Narrative. In a landscape with hills, a group of female devotees is playing on musical instruments who are singing and carrying out *Nagar Kirtana*, just as is the daily routine of male *bhrahmacharis*. One female devotee is playing on the *manjira*, followed by devotees playing on duff, cymbals and *mridanga*. The *mridanga* being heavy, the devotee’s body is in a stylish bent position. A fifth devotee in contrast, is calmly walking holding in her hand and counting what is a string of beads. Two seated cows are idling nearby. Over the hill towards the right half of the folio is delineated flute playing Krishna accompanied by Radha while two seated cows are also ardently listening. The artist has ingeniously used the motif of the cows to link the two parts of the landscape. Considering the Gaudiya Vaishnava philosophy, the theme of the *Kirtana* sung by the devotees would be the love of Radha for Krishna which is called *Madhurya Bhakti* and which is illustrated in the right half. In the Chaitanya- caritamrta, it is explained that the love of the *gopies* for Krishna in the love stories of Krishna in Brindavana typifies this highest form of love (*Madhurya Bhakti*) and particularly the love of Radha for Krishna. “In the highest altitude of love, the lover and the beloved melt together into one, and through them both one unique manifestation of love realizes itself.”⁵

Comments on ‘style’:

All the three drawings are of high quality, confidently and boldly drawn with thin outlines which are at the same time amazingly lyrical, as they enform beautiful young *bramacharis*, i.e. male figures with clean shaven heads, but retaining tufts of hair at the back. They are clad in *dhotis* and tightly wrapped upper garment of the ascetics, revealing slim bodies and tabular arms and legs. It can be said that these drawings represent a kind of purified naturalism. It is difficult to assign these drawings to a specific school or artist, though it is very clear that they are stylistically very remarkable, and the handiwork of one single artist. According to my observation, the qualities of line are Rajasthani, and probably could be associated with the Kishangarh school of artist, Nihal Chand, who also painted the much discussed painting, ‘Shuka Deva preaching Bhagavata to Parikshit’. One version of it is in the Victoria and Albert Museum, London and another version in the

National Museum, New Delhi.⁶ This painting has several saints with shaven heads and other ascetics with beautiful lean physique. In fact, Shri Chaitanya in KLC 1241 appears to be modelled on the image of Shuka Deva from the Victoria and Albert Museum painting. Nihal Chand also painted a folio, 'Chaitanya and his followers,' which is in National Museum, New Delhi. Nihal Chand was born in c.1705-1710 A.D. and died in c.1782 A.D. He was active in Kishangarh court, under Raj Singh and Sawant Singh (1725-1748 A.D.) and continued as a painter at Rupanagar in 1748-1766 A.D., and again at Kishangarh up to 1782 A.D.

End Notes

1. Radha Govind Nath, 'A Survey of the Chaitanya Movement', in *Cultural Heritage of India, Vol. IV, Religions*, editor, Haridas Bhattacharya, the Ramakrishna Mission Institute of Culture, Calcutta, Revised and enlarged edition, 1956.
2. Srila Thakura Bhaktivinoda, 'The life of Chaitanya Mahaprabhu', in A. C. Bhakthivedanta Swami, *The Teaching of Lord Chaitanya*, Published by International Society for Krishna Consciousness, New York, 1968.
3. Srila Thakura Bhaktivinoda, 1956, Ibid.
4. Jadunath Sarkar, *Chaitanya's Life and Teachings*, Translation of Krishna Das Kaviraja's *Chaitanya Bhagavata*, Calcutta, 1932, see also Krishna Das Kaviraja, *Chaitanya Charitamrita*.
5. Srila Thakura Bhaktivinoda, 1956, Op.cit.
6. Vijay Kumar Mathur, *Marvels of Kishangarh Paintings*, Bharatiya Kala Prakashan, Delhi, 2000.
7. Navina Haidar, 'Nihal Chand', in Milo Beach, Eberhard Fisher, B.N. Goswamy, (Editors) *Masters of Indian Painting II, 1650-1900*, Artibus Asiae Publishers, Zurich, 2011.

Wall Paintings of Gujarat Creative Expression of Unknown Artists

◆
Pradip Zaveri*

Ganapati with his consort Riddhi & Siddhi, Hanfeshwar temple, Narmada

‘As Sumeru is the chief of the mountains, as Garuda is the chief of those born out of eggs, as the king is the chief of men, even so in this world is the practice of painting, the chief of all arts.

(*Vishnudharmottar*, third *khanda*, xLiii, 39)

Painting is supreme among all the arts and it reflects the best expression of human thoughts and feelings through the media of line and colour. Many thousands of years before the dawn of history, when man was only a cave dweller, he painted his rock shelters to satisfy his aesthetic sensitivity and creative urge.

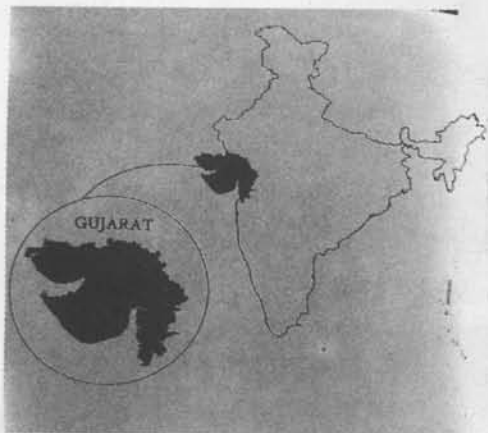
The commencement of the pictorial tradition from prehistoric days is practically a contiguous story which is revealed in painted prehistoric rock shelters, in the pottery of Indus river valley, cave paintings from Ajanta and Bagh, illustrated manuscripts, miniatures and on the painted walls of temples, palaces and mansions of late period. Painting is also a medium of expressing visual fantasies. Birds, flowers, trees and creepers are often depicted with a loving grace by Indian painters.

In paintings from Himalayan valley and Rajasthan especially from Mewar, Bundi and Kota, idyllic nature scenes were created to impart joy and wonder or a mood of unspoiled romance. With text outlining theories of colours and aesthetics

* 401, Wingvilla, 73, Vishwas Colony, Vadodara-390007. M. 9974622404

and anecdotal accounts suggesting that it was not uncommon for households to paint their doorways or facades or even interior rooms and their wooden ceilings where guests were received.

Gujarat, the seventh largest state of India is known for its vibrant and rich culture. Its rich heritage of arts and crafts is well known globally but one of its least known creativity is depiction of paintings on walls. Many premises in towns and villages of Gujarat are endowed with such paintings.

These wall paintings of Gujarat, a form of emblematic art, traces its origin back to the seventeenth century. They are colourful description of culture of the land and the times in all its manifestation. It provides rich repository of material for the study of the religious, social and economical life of the contemporary society.

Depiction of wall paintings in Gujarat

In Gujarat depiction of wall paintings started from the Solanki period, evidences of which can be traced in literature of that era. The advantage of Golden Age of Solanki period was extended to the Sultanate period. The Sultanate relied actively on Hindu political and military allies and were more liberal towards them, adopting their practices and making concessions to native traditions. The integration of Indo-Islamic style was introduced in India by Delhi Sultanate. This fusion brought rich innovative ideas into Indian art.

Gujarat region, which already had thriving pre-industrial manufacturing base and extensive net work of ports and mercantile towns, continued to flourish and develop further up to the reign of Bahadur Shah (1526-37).

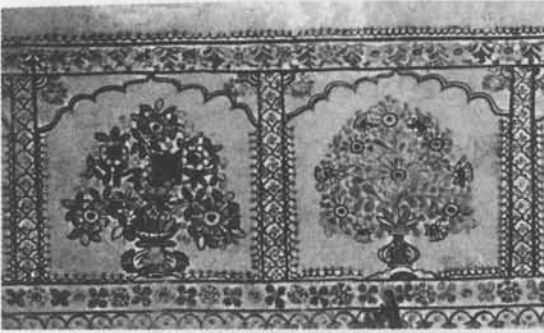
The Ports of Gujarat did a flourishing business in the trade of timber and spices and a variety of other goods that were shipped from various ports in South East Asia to the Gujarat coast and further transported to East Africa, Middle East and Europe. Products from Indian hinterland were also shipped out from the ports of Gujarat. This mercantile activity led to prosperity, which in turn, helped in creating a legacy of art and literature which ranked with the very best of India's artistic output.

Peaceful period prevailed during the Mughal rule from sixteenth century onward for next 150 years. Encouragement was offered to many forms of art by Mughal court. Many major forms of art reached its peak under the Mughal reign, including painting on different mediums.

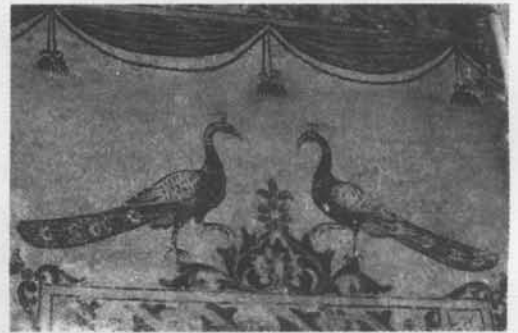
This period also witnessed revival of Hindu/Vaishnava *bhakti* cult which gave importance to fine arts for the daily *seva* (worship) rituals. Encouraged by religious reformers, painting on different mediums such as fabric, canvas, paper and walls were depicted. The *pichhvais* and miniature paintings were brought to Gujarat by Pilgrims visiting Rajasthan. They were replicated in temples at many places in Gujarat. Traditionally, the temples have been repositories of all arts; they have enshrined not only idols of deities but art treasure as well.

Inspired by the wall paintings seen in temples, the rulers, wealthy traders, and even commoners started decorating their premises with wall paintings. Initially, the painters from Rajasthan were invited to carry out the task.

These paintings represented various mythological episodes from folktales, royal processions, royal court scenes, daily chores and reflected upon the imagination related largely to flora and fauna.

Tree of Life, Mundra, Kutch

Peacocks, Kukma, Kutch

Rama greets Bharata, Anjar, Kutch

Rama, Sita in hermitage of sage Vashistha

The aesthetic aspiration of the artist reached its zenith in Gujarat paintings both in miniatures and wall paintings in nineteenth century. The themes of the paintings covered a large canvas and expressed wider diversions.

The continuity of the wall paintings prevailed despite Maratha army roaming the state for collection of taxes and creating disturbance in the civilian life. There are numerous historical references to recurring plundering raids on villages and

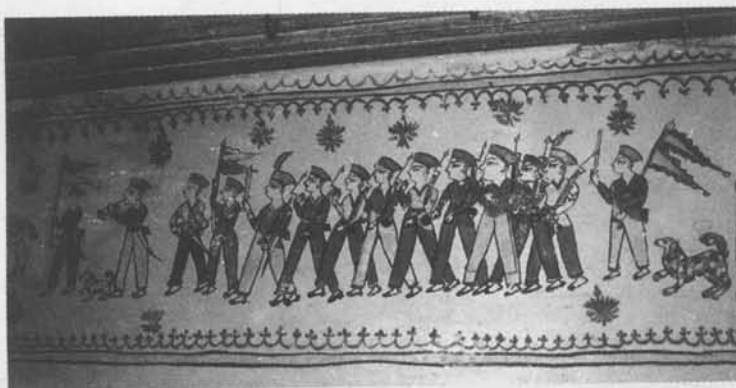
towns in the late medieval period by Kolis and Bhils. However, this did not stop process of depicting wall paintings as it was acknowledged as tradition. To safeguard houses and other properties, defensive arrangements like *Khadki* and the fortified villages came in to existence.

Procession of officers of Gaekwads, Baroda

Officer with his pet dog, Mundra

Marching European soldiers, Mundra, Kutch

The East India company established its office at Rajkot around 1820 and ruled over the small principalities of Saurashtra region. Owing to the British administration, skirmishes among these small states ended, resulting in to a peaceful environment. It helped agricultural and trade activities flourished bringing wealth and prosperity to people and acted as stimulant for the development of different arts.

As political uncertainty got over, peace prevailed and prosperity returned owing to safety and security to the merchant class and enabled them to dwell in mansions decorated with wood carving and wall paintings. Many temples were constructed by the rulers of various erstwhile states and small principalities in Gujarat. The foremost among them were the rulers of Baroda, Jamnagar and Bhavnagar. The wealthy merchants also contributed in construction of temples and other public places decorating them with wall paintings and ornate woodwork. The commoners followed the elite class and accepted decorating of walls with painting as tradition believing that such decorated house will invite prosperity to family.

Thematically, the paintings were same at many places but the treatment given to rendering was different. It depended on the status of patron in his society and the commissioning of artists he could afford. The availability of work, enabled artists to perfect their art through a continued process of innovation in achieving precision and scope in depiction.

Depiction of Krishna as Shrinathji, Hanfeshwar

Earth's request to Brahma

Coronation of Rama, Tera, Kutch

Bharata greets Rama and Sita, Mundra, Kutch

Numerous premises built during this period were embellished with wall paintings based on Hindu and Jain mythology, legends from *Vishnu Purana*, *Shiv Purana* and Krishna folklore. Royal procession, *darbar* scenes (royal court), hunting expedition, animals, parrots and peacocks among birds, romantic escapades and motifs derived from nature such as floral patterns found place on walls. The religious symbols like swastika, sun, moon were depicted for the invocation of deities to receive blessings and to protect house from the evil eye and invite prosperity. With the presence of westerners in the region, interesting alien subjects like railways, steamship and bicycles, games like cricket and horse racing started to appear on walls. Decorating wooden ceiling of houses with nymphs and other celestial figures was a clear western influence. An unique depiction, observed in dome of Rughnath temple at Patan is of paintings based on astrology and diseases causing death.

Preparations for Shiva's marriage, Bhilapur

Goddess Laxmi carries ceremonial lamp, Bhilapur

Nymphs playing musical instruments, Bhilapur

The Swaminarayan sect established by Sahajanand Swami gave encouragement to the art of wall paintings. The paintings, representing the teaching of Sahajanand Swami and his interaction with the disciples and other members of society were depicted on outer and inner walls of temples built by the sect, along with the scenes from Hindu mythology. Introduction of Europeans as administrator can be seen in these paintings. Another important depiction was of mythical creatures and celestial characters playing musical instruments. The important temples built by the sect were at Vadatal, Bochasan, Bharuch, Ghoga and Gadhada.

Shahjanandswami with disciples, Kheda

Mythical creature, Kheda

Locomotive engine, Hajapar, Kutch

Marching soldiers and tree of life, Kutch

Lion, Kandagara, Kutch

Nobleman riding, Bochasan, Kheda

In his book *Bhavnagar na Citrakaro Ane navprashan* Khodidas Parmar, an eminent painter of Gujarat, opines that between the twelfth and the sixteenth centuries paintings of Shaurashtra region in Gujarat were influenced by Jain *kalam*. But in the seventeenth and eighteenth centuries artists from Shaurashtra adopted more of the folk style which can be seen in wall paintings depicted at Sihor and Jamnagar durbargadhs. In the later part of the medieval period, *salats* and *kadiyas* (masons) who were sculptures also well-versed in drawing were invited to execute paintings on the walls. After completing the masonry work they started drawing paintings on

walls as part of the decoration of buildings which overemphasized on folk art and was heavily influenced by Maratha and *Vilayati kalam*.

Merchants in a phaeton, Faradi, Kutch

Dancer with musicians in royal court, Faradi, Kutch

Playing *phudadi* circle dance, Faradi, Kutch

Dancer with musicians on a moving stage,
Than, Kutch

Celestial boy in a peacock driven carriage,
Kutch

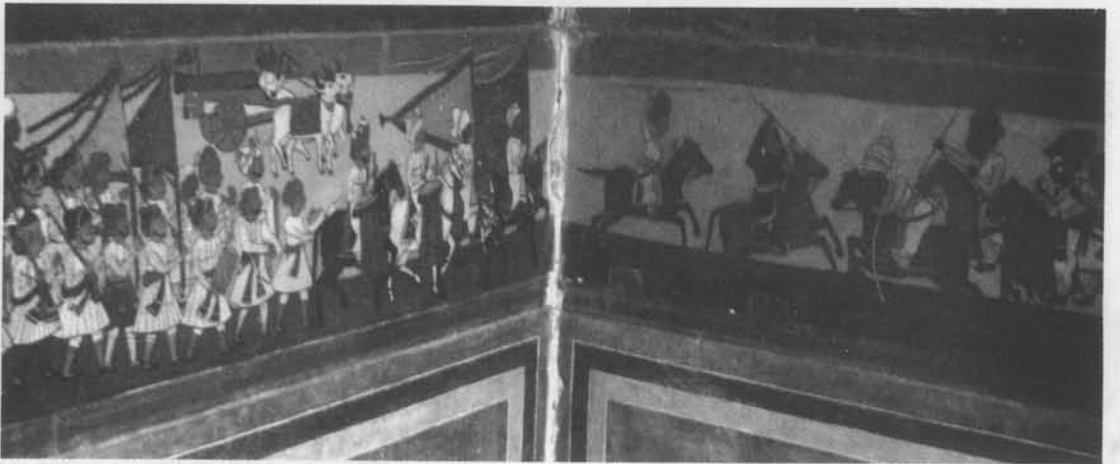

28 Hunting, Mundra, Kutch

Soldiers presenting themselves to an European Officer, Vadatal, Kheda

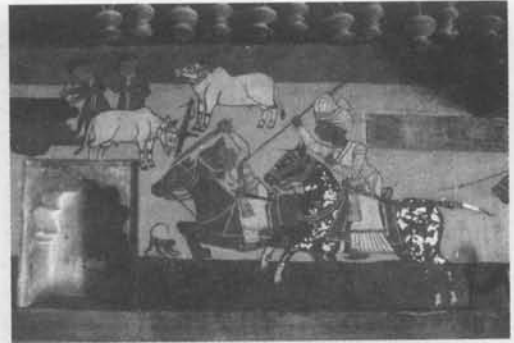
Khodidas Parmar has further opined that paintings found in Saurashtra region are 200 to 300 years old. The paintings depicted in Bhavnagar, Mahuva and khadarpur village temples are of *salati kalam*. Paintings delineated on the walls of entrance corridor in Sihor durbargadh are of *salati kalam* but the paintings drawn on the walls of second floor room are of *Kamangari kalam*. These paintings were depicted between 1793 to 1795 CE to commemorate the victory of Thakore Vakhatsinhji Gohil over kathi Thakore Kumpawala of Chital. The kamangar painters from Kutch were invited to carry out the task. The important persons who participated in the battle are portrayed in these paintings along with soldiers of both the armies. The depiction displays the contemporary dresses, arms and manners of the Saurashtra region.

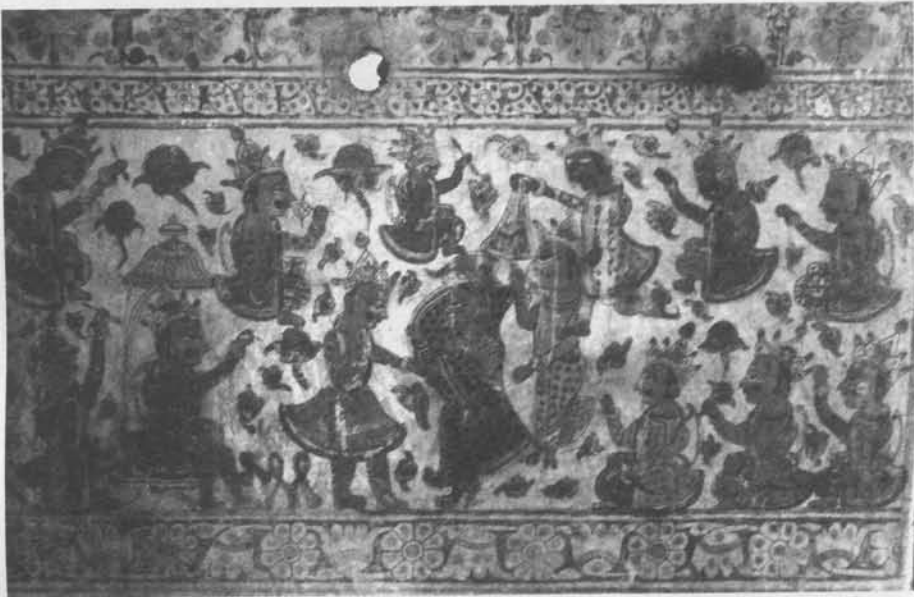
Army marching with Gun and battle scene, Sihor

King Vakhatsinji rescue a girl, Sihor

Battle between soldiers, Sihor

Dushashan tries to disrobe Draupadi, Kathol, Kheda

Krishna abducting Rukmini fights with Rukmin,
Vadatal, Kheda

Nand and Yashoda churning curd,
krishna steals butter, Rudel, Kheda

Horse riding Maratha soldier

Soldier, Bhadarwa

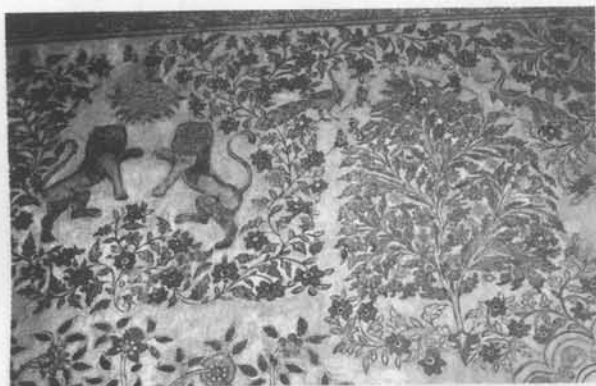

A Maratha couple, Baroda

In the latter half of the eighteenth century, the depiction of paintings in Gujarat's Kheda and Vadodara districts was influenced by Maratha folk style. The army of Gaekwad, moving in to Saurashtra, Kheda and Vadodara districts for collection of *chauth* (taxes) was accompanied by Maratha painters (*chitrkars*). They were professional painters and offered their services to decorate houses and temples with paintings in villages of Gujarat.

With trained artists, members from other communities such as *mochis* (cobblers), *malis* (gardeners) as well as *kachhiyas* (greengrocers) in villages started painting walls of houses especially in Kheda district. As these *salats* and artisans were not aware of perspective, they were drawing two dimensional paintings which made their task easy. The main subjects they painted were animals, birds, flowers and creepers. Under this style, the body structure was shown as short and stout. While men were adorned with contemporary attires such as dhoti, *angarkhu* (coat/shirt) and *paghadi* (turban), the women were dressed in sari-choli and long skirts. The prevailing custom among men to grow moustache was applied to gods like Rama and Krishna. The composition was simple and the treatment less sophisticated but more direct and the colours used were bright.

Many new subjects started appearing on the walls. However, the paintings were depicted according to the disposition of patrons who were influenced by the surrounding environment prevailing during that period.

Emblem of British, Anjar, Kutch

Dancing nymphs, Bhilapur

Gajlaxmi, Kathol, Kheda

Paying obeisance to Ruler, Vadatal, Kheda

Raasleela of Krishna, Tambekarwada, Baroda

Outstanding among the exquisitely painted structures in and around Baroda is remains of thenineteenth century Tambekarwada, the residence of a minister of Gaekwads. The walls and wooden ceilings of this building are embellished with paintings. The domes of Kamnath Mahadev temple at kamati Bagh in Baroda city and those of Kashivishwanath and Gaurishankar temples at Chandod and Bhilapur respectively, provide evidence of an extended tradition of painted architectural environments during reigns of Gaekwads. Another example of this tradition is Hanfeshwar Temple (now submerged in lake created by Sardar Sarovar Dam) near Kadipani in Chhotaudaipur taluka.

Rama killing demon Maricha, Chandod

Seshayi Vishnu, Tambekarwada, Baroda

The flourishing tradition of domestic murals can be observed in many towns and villages of Bhavnagar, Jamnagar, Banaskantha, Kheda, Vadodara, and Bharuch districts.

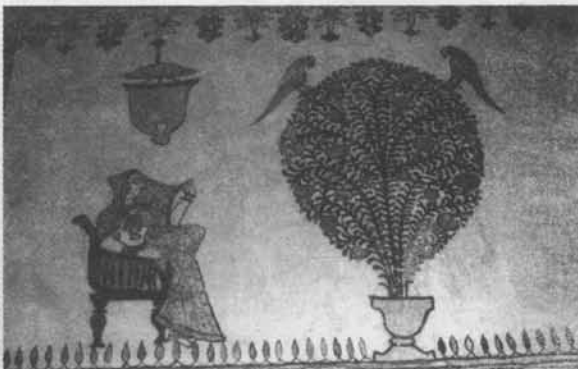
Procession of Gosains, Sabarkantha

Incarnations of Vishnu, Swaminarayan temple, Bharuh

Different subjects on one canvas, Deshalppar, Kutch

Woman with a child-Tree fo life, Kohara, Kutch

Hanumana brings mountain containing medicinal plants, Tera, Kutch

Sita goes through fire ordeal, Tera, Kutch

52 Typical Kamagari Motifs, Mundra, Kutch

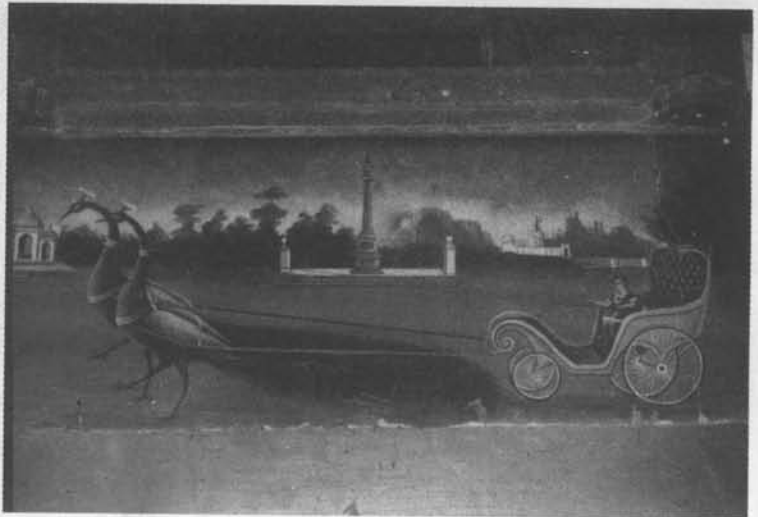
Gajendra Moksha, Baroda

Kaliyadaman, Baroda

Pastime, Bharapar, Kutch

Girl in a peacocks driven carriage, Mundra, Kutch

Dancing soldiers in procession of a ruler, Bharapar, Kutch

Hanumana, Mundra, Kutch

Another major sector, where wall paintings were depicted is Kutch district. The erstwhile princely state of Kutch has a long, colourful history of art patronage. In Kutch, the wall paintings were known as *kamangari*, as bulk of them were carried out by the artists who identified themselves as *chitrakar* kamangar coming from Kamangar community. Initially, these paintings were based on *bhakti* theme derived from Hindu and Jain mythology. The latter half of the nineteenth century saw more rendering of secular themes, influenced by the availability of lithographs and photographs from western countries. One of the important characteristics of *kamangari* painting is introduction of creepers/flowers to fill up the space on its canvas without disturbing the main theme.

Mars (mangal) Patan

Sun on his seven horses driven chariot, Patan

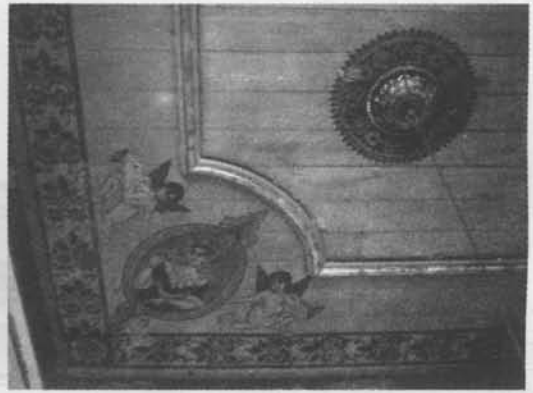
Awakening of Kumbhkarna, Baroda

Ruler seated on an elephant, Kheda

depiction of nymph on wooden ceiling,
Kutch

painted wooden ceiling under western
influence, Kutch

Episodes from Ramayana, Chandod

Decline of the art of wall painting in Gujarat

The tradition of depicting wall paintings started from the onset of seventeenth century, and continued up to second quarter of the twentieth century. However, due to the migration of the patrons of this art to the more economical developed cities in the sub-continent and to foreign countries, the tradition of depicting wall paintings discontinued. The premises which were adorn with wall paintings were closed and neglected for a very long period. Consequently, the wall paintings suffered immensely due to adverse effect of human and natural hazards.

In the late twentieth century the change in the lifestyle of people played major role in demise of this tradition. The use of colourful paintings in the drawing room of the rich and aristocrats took over from the lime plaster based wall paintings. Also, with the availability of printing material, wall paintings were not considered as bases of learning as well as decorating the house.

Slowly, the buildings depicted with the wall paintings ceased to exist. The painted palaces, temples, mansions and public places like *dhramshalas* (sanatoriums) started deteriorating and ultimately collapsed and gave way to new constructions.

The wall paintings left in villages and temples are not maintained properly and are in dilapidated shape. The dust, seepage of water and smoke of coal and wood burning stove have played havoc with the paintings. The colours have become dull and coarse. Due to electrical and cable connections painted walls are indiscreetly damaged.

These wall paintings reflect the social and cultural activities of the different periods in which they were painted. They are not only important work of art but serve a historical purpose by throwing light on contemporary society through dresses, ornamentation, arms, and armoury and a host of other details depicted through them. Hence, they occupy an important place in the history of Gujarat.

Depiction of the Marriage in Indian Art⁺

◆
Dr. Thomas B. Parmar*

Ashrama System is one of the feature of Indian Culture. It is a social concept which prescribes suitable activities for different stages of life. According to it life is divided into four periods, namely, *Brahmācarya* (the period of celibate education), *Grihastha* (the period of domestic life), *Vānaprastha* (the life of retirement into the solitude of forest for meditation and introspection) and *Sannyas* (the life of renunciation and the ascetic search for divine life). Grihastha ashram is important ashrama among four because it is the root of other three ashramas and persons of other three ashramas are dependent on this ashrama. The marriage is the base of the *grihastha ashrama*. A person after getting married enters into the *grihastha ashrama*. The domestic life of the ideal Aryan was a series of *Samskaras* (Sacraments). Vivaha as marriage is the important *Samskara* among 16 *Samskaras*. A number of occasions of life are depicted in Indian sculpture and painting. The most important occasion of life – the marriage has given place in Indian art. The depiction of marriage ceremony mostly belong to gods. i.e. Śiva, Narāyaṇa, Brahmā, Rāma, Neminātha etc. The terracotta plaque found from Kausambi (2nd Century B.C., Sunga period) shows the earliest depiction of the marriage. It depicts the scene of Udayana eloping with Vāsavadattā on the elephant.¹ This is the *Gandharva* mode of the marriage. The *Rākshas* mode has a vivide picture in a sculpture from Amaravati and Nagarjunakonda (*Sātavāhana*, 2nd century A.D.)² of a number of ruffians carrying away a beautiful damsel. One of the sculpture from Amravati represents an unwilling bride curried by force. The depictions of the marriage ceremony of gods reveals the *Brahmā* mode.

Marriage of Śiva-Pārvati :

An interesting discription of the marriage of Śiva-Pārvati is given in 'Śivamaha Purana' (Rudra Samhita, Pārvati Khand, 1,55). marrying Śiva to Pārvati is identified as *Kalyāṇa Sundar murti* in Skanda Purāṇa, Śiva Maha Purāṇa Ansumada Bhadugama, Purvakāraṇama, Uttara-Kamikāgama and Tattvanidhi. T. Gopinath Rao has described seven images of *Kalyana Sundar* in his famous work 'Elements of Hindu Iconography'.³

In sculptural forms Śiva holds one hand of Pārvati in one of his hands. In other hands he holds *Puraśu*, *mṛga* and *Varuda*. He wears *jatā mukuṭa*, on the right side of Śiva is Pārvati. One of her hands is held by Śiva. She is shown blushing. Behind her are Śri and Bhu touching her waist with their hands. Just in front of

* Lecturer (Retd.), H. K. Arts College, Ashram Road, Ahmedabad.

+ This paper was read in the Conference of ICHR.

Śiva and Pārvati is Brahmā acting as Priest. to the north of the sacrificial pit is Viṣṇu with his hands pouring water from Kāḷaśa. Yakṣa in *anjalimudrā*, the mothers and other ṛṣis.

The sculptures depicting the marriage of Śiva with Pārvati are found at Ellora, Elephanta, Kanoj, Madura, Ratanpur, Tirruvottiyur, Ahmedabad, Pavagadh and Patan. One of the fresco from Virabhadra temple at Lepakshi (Karnatak) shows the marriage of Śiva with Pārvati.

Ellora :

Cave No. 15, 16, 21 and 29 represent the scene of marriage of Śiva and Pārvati.⁴

The fifth panel on the left wall of the first storey of Cave No. 15 (Daśāvatāra) shows a *Kalyaṇa Sundar Murti*. Śiva is seen holding the hands of Pārvati. Brahmā, the officiating priest, is seen between Śiva and Pārvati. Above are seen the *aṣṭa-dikapālas*.

The occasion of the marriage between Śiva and Pārvati is sculptured on the eastern wall of cave No. 16 (Kailās). Śiva holds a garland with one hand and his other hand holds the hand of Pārvati.

The most interesting sculpture of this however, is seen in Cave (No. 21 (Ramesvara) in the left side portico. It is divided into three sections, the two on the left are depicting scenes from the marriage of Pārvati with Śiva. Śiva is standing slightly inclined to the left. He has two hands. With one of his hands he is holding the two hands of Pārvati. To his right is the figure of Pārvati. Behind Pārvati is seen a sage. He may be Bhṛngi. Near the sacrificial fire Brahmā is seen. One standing male figure is seen behind Pārvati, holding a casket probably containing toilet material. Two standing female figures are Sri and Bhū. In between Śiva and Pārvati a standing male figure with Kāḷaśa in his hand. He is Himāvan performing the Kanyādāna ceremony. Behind the figure of Śiva some more figures are shown. One of them is Viṣṇu holding conch in his hand. *The strangest thing in the panel is the anachronistic presence of Gaṇeśa and Kārttikeya, the two sons of Śiva and Pārvati even during the marriage of the two!!*

The southern portico of Cave No. 29 (Dumar Lene) contains the sculpture of Kalyaṇa Sundar mūrti on the left wall of the southern portico. Śiva holding the hand of Pārvati occupies the centre of the composition with Brahmā, Viṣṇu and Lakṣmī or menā and Himāvan standing behind Pārvati in the proper right corner.

Elephanta :

The depiction of Śiva's marriage is full of lyrical charm and a gentle poetic quality. The face of Śiva is handsome. His one hand rests on a thick scarf tied across the hips while the other supports Pārvati. She is standing to Śiva's right, indicating *that the actual marriage has not yet taken place, for even the present day the bride is to the right before marriage but as wife stands always to her*

husband's left. Her eyes are down cast, a shy figure, being pushed towards her husband by her father who is giving her away in marriage. Brahmā who squats at the bottom to our right is officiating as the priest at the ceremony. Behind him is Viṣṇu. To the extreme left is the Moon God who carries an auspicious vase, while below him is a much mutilated Cauri bearer. The flying *gāndharvas* in the clouds watch the ceremony. and praise the married couple.⁵ In point of size also this panel is most remarkable; the height of the figure of Pārvati is 8 feet and 6 inches and the panel itself measures approximately 10¾ feet & square.⁶

Madura :

Three representation of this subject are found in Minakshi temple at Madura.

The sculpture in *Pudu maṇḍapa* is dating from Tirumal Nayak's time.⁷ Viṣṇu is seen as the bride's brother according to Hindu mythology, performing the *Kanyā dānam* or *Kannikā dānama* ceremony by pouring water out of *Kamaṇḍalu* while Śiva reaches out his right hand to receive the bride. Placing her right hand in his, she looks down demurely with a shy smile on her lips. She wears a bylbou head-dress. The shyness depicted on the countenance of the bride is very noteworthy.

The second representation in the *Kambattadi maṇḍapa* of the central shrine of Sundaresvara temple appears that almost like a copy of earlier model except that it has a sculptured tree behind the group instead of the garland like decoration back of the one in the *pudu maṇḍapa*.⁸

Tower at entrance to Ashtaśakti mandapam contains a stucco work depicting Minakshi's wedding.⁹

Kanauj :

The panel at Kanauj forms a charming composition.¹⁰ Śiva holds Pārvati's right hand in his. Compared to her stance, his stiff pose emphasises his authority and masculinity. Pārvati stands at a respectable distance and looks down bashfully. On her right stands Viṣṇu who may have performed the *Kanyadānam*. The gods above sit on their respective mounts : Indra, Nṛiti, Yama and Varuṇa.

Patan :

In the queen's step-well at Patan (Gujarat) this composition is sculpted with similar grace but the atmospheric erosion has wiped away all the details. The details of this composition are worn out and can not be recognised.¹¹

Pawagadh :

The sculpture representing the same theme is locked in the compound of Lakulish temple at Pawagadh (Gujarat). Pārvati in *tribhanga* is standing to left of Śiva who is in *Samabhanya*. The marriage loop uniting the bridegroom and bride is clearly seen. The depiction clears that the ritual of *pāṇigrahaṇa* is over and then Śiva offers a sindur-container to Pārvati. The sculpture assigns to first quarter of 11th century A.D.¹²

Ahmedabad :

The sculpture depicting Śiva's marriage is found from the old wall of Bhadra citadel at Ahmedabad. Śiva and Pārvati are standing under the marriage Pavilion - Cauri composed of four vertical rows of three pots and *torāṇa* of the mango leaves. Depicted right angle between the heads of Śiva and Pārvati seem to be the representation of *Swastika*. A male standing figure behind Śiva is Nārada who holds *Viṇa* in his left hand and *Karatāla* in his right hand. The depiction of Nārada is significant. According to 'Skanda Puraṇa' Śiva was asked about his family and race by Pārvati's father, gods, Rsis and *gāndharvas* at marriage ceremony. Śiva could not answer and laughed at him. Nārada played his *viṇā* and created *nāda* and cleared that Śiva's family and race is *nada*. In this way it is an unique. No other sculpture of this theme contains the depiction of Nārada.¹³

Shamalaji :

The Gudadhar temple at Shamalaji (Gujarat) also contain the depiction of this theme.¹⁴

Ratanpur :

The panel from Ratanpur (Dist. Bilaspur) shows Śiva standing. His front right hands is stretched out to receive that of Pārvati, who in this instance alone, stands to the left of Śiva. Surrounding them are a large number of gods and goddesses.¹⁵

Tiruvorriyur :

The bronze image of Śiva and Pārvati is in the act of taking hold of each other's hand in marriage. They are seen standing in *tribhanga*. Śiva has four hands and three eyes. The figures are standing upon a *padmāsana*.¹⁶

Tiruvelirkkudi :

The bronze of *Kalyāṇa Sundar murti* from Tiruvelirkkudi is displayed in the Art Gallery at Tanjore. It shows Pārvati being given in marriage to Śiva by Viṣṇu and Laksmī.¹⁷

Sculptures depicting Śiva's marriage are preserved in Rajashahi Museum and the Banga Sahitya Parishad.¹⁸ They show *Saptapadi* - a very important ritual of the marriage ceremony. Seven steps (*Saptapadī*) walked together make the husband and wife friends and companions in life according to the belief.

Ajamer :

The Image of the marriage of Śiva and Pārvati found from Ajamer, Rajasthan (Gurjara-Pratihara, 9th century A.D.) is preserved at National Museum, New Delhi. This is a delicately carved piece with the divine witness of the marriage shown high up above the clouds beyond the *Jatā* and braid of the bride and bridegroom a typical Pratihara piece.¹⁹

Lepakshi :

The marriage ceremony of Śiva and Pārvati is depicted in one of the fresco of Virabhadra temple at Lepakshi (Dist. Anantpur, Karnatak).²⁰ Śiva and Pārvati are standing under the Kadali mandapa. Brahmā is seen as an officiating priest. Himavan, Mena, Viṣṇu and risi are also depicted.

Humpi :

One of the fresco in Virupaksha temple at Humpi represents the marriage ceremony of Śiva. Śiva and Pārvati are standing under cusped arch.²¹

Marriage Procession of Brahmā

The sculpture representing Brahmā's marriage procession is locketed on the outer wall of Gauri Kund at Vadnagar (Gujarat). It shows the marriage procession of Brahmā. Nine gods, one risi and one woman are seen in procession. One figure is playing *shahenāi* and one is currying *cāmara* (wisp). At present it is not exist at the place.²²

Marriage of Lakshmi-Nārāyaṇa

One of the sculpture in Gadādhar temple at Shamalaj (Gujarat) depicts the marriage ceremony of Lakshmi and Nārāyaṇa.²³

Marriage of Rāma

One of the Presco in Virupaksha temple at Humpi shows Rama who breakes the bow to marry with Sita at *Svayamavara* ocassion.²⁴

Marriage procession of Rāma is depicted in one of fresco in palace at Dantia²⁵ and in Rāmāyaṇapat of Murshidabad school.²⁶

Paper manuscript of Rāmācharita mānas of Tulsidas (Midnapur, West Bengal, 1772 A.D.) Preserved in Asutosh Museum of Indian Art, Calcutta University shows the marriage ceremony of Rāma and Sita.²⁷ The dignity and solemnity of the occassion of the marriage of Rāma with Sita being given away by king Janaka movingly depicted by a decorative pandal in the centre, fringed by two respective parallel strips containing two seated compact rows of blessing Rishis above and royalties below who have come to witness the magnificent scene is a composition of dramatic importance reminiscent of Andhra, Orissa and Nepale's pictorial rendering.

A miniature from Murshidabad school contains the scene of the marriage of Rama and his brothers.²⁸ Same theme is repeated in Rāmāyaṇa *pat* of Murshidabad school preserved at Gurusaday Museum, West Bengal.²⁹ Both depictions assign to 17-18th Century A.D. Four marriage Pavillions are seen in earlier depiction.

The ocassion of Sita's farewell from his father's house is beautifully painted in Chhatra (Pavallion) of king Parichhat³⁰ (Bundel Khand) and the palace at Dantia.³¹ In earlier depiction members of family bides farewell to Sita by embrassing her. Last King Janaka - the father of Sita also bides farewell to her loving daughter Sita.

It reminds us the farewell of Shakuntalā by Kanva Ṛṣi in 'Abhignana Shakuntalāma' by Kalidas. In last scene Sitā is seen drawn by women - may be her friends. The scene of the same theme also creates the Pathos.

Ramāyaṇa *Pat* from Birbhum (West Bengal, 18th century A.D.) preserved at craft Museum. New Delhi represents the return of Rāma after marriage with Sitā and exite of Rama and Party.³²

Marriage of Neminatha :

The marriage ceremony of Neminatha is depicted in sculpture and painting.

The ceiling of the temple at Kumbhariya (Gujarat) shows the representation of Neminatha's marriage ceremony.

Manuscript of '*Subāhukathā*' (A.D. 1288) contains the depiction of the marriage procession of Neminātha.³³ It is the earliest pictorial depiction of this. The manuscript of 'Kalpasutra' preserved in the collection of Muni Kantivijayaji in Narasimhaji ni -pale at Vadodara (Gujarat). also contains the same depiction.³⁴

The wooden maṇḍapa prserved in the Baroda Museum at Vadodara represents the same theme on the left of the panel at Rājamati's (Neminātha's fiance) house the wedding Pavillion *cori* is seen. Under the house-door Rājamati and her friends are standing in expectation of the wedding procession, in which Neminatha arrives on horse back.³⁵

Śantinātha temple in Vāghan Pole, Śantinātha temple and Ajitanātha temple in Zaveri wad at Ahmedabad contain the marriage scenes of Neminātha. The wood-work in Śantinātha temple shows the marriage procession of Neminātha. He is seen seated in horse-chariot. Same theme is repeated in Ajitanatha temple.^{35A}

Marriage of Asvaraja and Vāmā

Jain basati (Vasati = temple) at Shravan Belgoda. contains a fresco representing the marriage ceremony of Aśvarāja and Vāmā – father and mother of Pārśvanātha.³⁶ Asvaraja stretches his right hand to hold Vāmā's right hand. Between them a tall tree is seen. A standing figure behind Aśvarāja seems to be the father of Vama who pours water from vessel for ritual of Kanyādana.

Svayama-vara and marriage of Draupadi :

The fresco in Virupaksha temple shows the scene of *Svayamvara* of Draupadi. Arjuna is depicted shooting the moving fish to win Draupadi.³⁷ The Hoyajatesvara temple at Hale'bid also contains the sculpture of Arjuna shooting the fish.³⁸ The fresco at Leakshi represents the marriage ceremony of Draupadi.³⁹ She is seen seated near his father Drupada. As a groom Arjuna wears crown on his head and Krishna is in his vicinity. In other scene married Draupadi to five Pandavas is received by Kṛṣṇa with *akshata* (holy rice).

Svayama-vara of Chitrlekha

The Palm leaf manuscript of 'Chitrlekha Kāvya' (Orissa, c. 16th century
Depiction of the Marriage in Indian Art]

A.D.) is preserved at Asutosh Museum of Indian Art, Calcutta University contains the depiction of the *Svayamavara* of Chitrlekha. Suitors hurrying to *Svayama vara sabhā*, *Svayamavara Sabhā* and the marriage procession are represented in the manuscript.⁴⁰

Marriage procession Dara Shikoh :

A miniature from Mughal school (beginning of 17th century A.D.) represents the marriage procession of Dara Shikoh. It is beautifully depicted. The procession has been reached to the bride's house and received by her relatives. It is night time. In the procession most of men are seated on the back of horses. Drum players and musicians are seated on the back of elephants. Men in the front are walking with lighting candle in their hands. To celebrate the marriage ceremony the colourful fire-work is lighted by bride's party. A male figure from brides party is seen dancing to please the persons of the procession.

Newly wedded bride :

A miniature from Jaipur school, Rajasthan, circa A.D. 1780 preserved at National Museum, New Delhi depicts the newly wedded bride.⁴¹ The marriage procession has returned to groom's house at night and bride is drawn to her bed-room by group of women. She has put her two hands on the shoulders of the two women who draw her. A woman is standing near the door seems to be a servant who holds a lamp in her left hand to show the way. The groom is surrounded by the women. Dark sky and a lamp in the hand of the woman indicates night time.

Unidentified :

A carving from Konarak (Eastern Ganga 13th century A.D.) shows the *Kanyādāna* ceremony where in the figure pours water in the hands of the bridegroom to assure him that he is making *Kanyādāna*, the gifting of his daughter as his bride. The figures in the sculpture are unidentified.⁴²

Conclusion :

The study clears that most of the depictions of the marriage belong to Śiva. About 11 out of 33 depictions represent the theme which proves its popularity in the field of art. Its cause is that it is described in Puranas and the canonical works while the marriage ceremony of other gods are not described in the canonical works. In Jain depiction the marriage of Neminatha is popular. The depictions of the marriage reveal the cultural details. Different modes of marriages are represented i.e. *Gāndharva*, *Rākshas* and *Brahmā*. Some rituals and costumes of the marriage ceremony like *pāṇigrahaṇa*, *saptapadi*, marriage procession, farewell of bride are represented. The marriage pavillion - *cauri* is decorated with local and traditional decorations in the depiction from Rajasthan and Gujarat. The show of the fire-works at the marriage ceremony seems to be begun from the Mughal Period.

Foot Notes

1. Śivaramamurti, C., Some Aspects of Indian Culture, p. 157, fig. 146
2. Ibid., Fig. 147
3. T.A. Gopinath Rao, Elements of Hindu Iconography, Vol. II, pt. I, p. 343
4. Gupta R. S., Mahajan B. D., Ajanta, Ellora and Aurangabad Caves, p. 177ff. Plates, LXXXVIII, CXXII, CXXXIII
5. Pramod Chandra, A Guide to the Elephanta Caves, p. 9, Plates XXII, XXIII (H)
6. T.A. Gopinath Rao, op.cit., p. 346f., plage CIII
7. Tomory Edith, A History of Fine Arts in India and West, P. 228, Fig. 327
8. Thyagarajan, T., Meenakshi Temple Maduarai, Plates 61, 73
9. Thyagarajan T., Op. cit., Plate 4
10. Tomory Edith, op.cit. p. 201
Munshi K. M., Saga of Indian Sculpture, Plat : 68
11. Sadani Jaikishandas, Under Ground Shrine Queen's Step-well at Patan, p. 23
12. Parikh Pravinchandra, Śiva Vivahne lagati Gujarat ma thi, prapt be viral Pratimao (Gujarat) Samipya, Oct.-83, March-1988, p. 159 ff., Fig.2
13. Ibid., Fig. 3
14. Mehta, R. N., 'Gadadhara temple at Shamalaji Journal of the M.S. University of Baroda, Vol. XV, p. 107
15. T.A. Gopinath Rao, op.cit., p. 345f., Plate CII
16. Ibid., p. 344 f., Plate CI
17. Tomory Edith, Op. cit., p. 231
18. Śivaramamurti, c. op. Cit., p. 158, Fig. 149
19. An Album of Indian Sculpture, plate 45
20. Smart Vasudev B., Bharat na Bhint Chitra (Guj.), p. 49
21. Ibid., p. 42, Fig. 36
22. Gaudani, Haribhai, 'Gujarat na Silpamam Dev-lagna', Pathik, Oct.-Nov. 1977
23. Mehta, R.N., op.cit.
24. Smart Vasudev B., op.cit., p. 42
25. Ibid., p. 60
26. Ramayana Pat, Paper, Mushidabad, West Bengal, c. 17 the Century A.D., In collection of David J. Mc Cutchion
Gosh D. P. Medieval Indian Paintings – Eastern School, Plate 98
27. Ghosh, D.P., Ibid., p. 41, Plate 84
28. Collection of Ghosh, D.P., Calcutta Ghosh, D.P. op. cit., plate 13 (Colour)
29. Ghosh, D.P. Ibid., Plate 18 (colour)
30. Smart Vasudev B., Op.cit., p. 60, Fig. 53
31. Ibid., p. 60
32. Ghosh, D.P. op.cit., Plate 102, 103
33. Parmar Thomas, 'Jain Chitrakala no aitihashik Parichay' 'Jain ratnachintamani' Ed. Devluk Mandalal
34. Ibid.

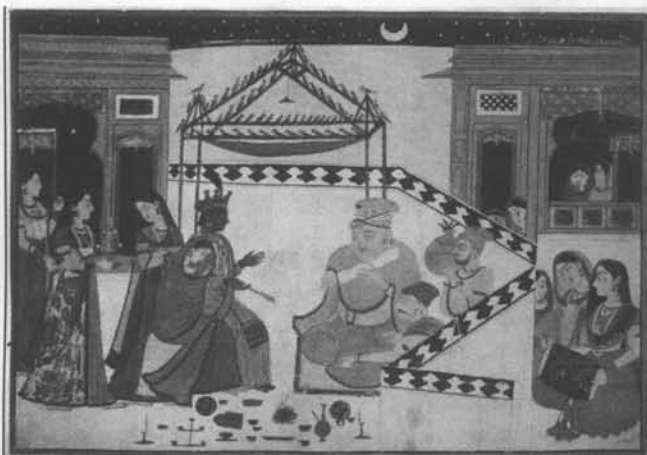
35. Goetz, H., 'A monument of Old Gujarat Wood Sculpture : The Jaina Mandapa in Baroda Museum' Bulletin of the Baroda Museum and Picture Gallery, Vol. VI, pt. I, II, 1948-49
- 35A. Photographs Courtesy Dr. Pravin Mehta
36. Smart. Vasudev B. op.cit., p. 104, Fig. 112
37. Ibid., p. 41, Fig. 35
38. Śivaramamurti, C., Some Aspects of Indian Culture, p. 156
39. Smart Vasudev B. Op.cit., p. 49
40. Ghosh D.P., Mediaeval Indian Painting - Eastern School Plates, 21, 22, 23, 24
41. Ganpatya Parmod, A Guide to the Indian Miniature Plate VIII (Colour)
National Museum, Acc. No. 49.19/294
42. Śivaramamurti. C.. Some Aspects of Indian Culture p. 158, Fig. 148

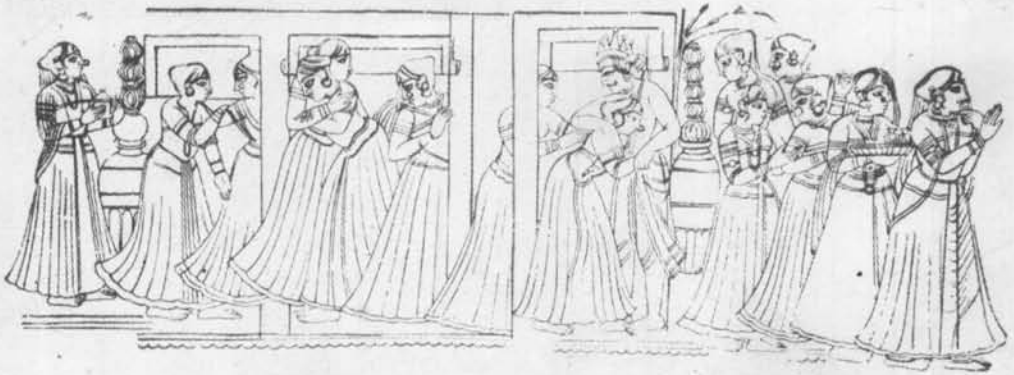
Terracotta plaque depicting the scene of Udayana sloping with Vāsavadattā, Sunga, 2nd century B.C., Kausāmbī.

Saptapadi (Kalyāṇasundara), Pāla, 11th century A.D., Rājshāhi Museum.

Depiction of the Marriage in Indian Art]

૫૩. સીતાવિદાય : પારિલત ચન્નની કચ્છો

'Alankara'- The Beauty of Indian Aesthetics

Chatterjee Shekhar*

Art historians of the late 19th and early 20th century have played a valuable role in studying decorative motifs from the point of view of psychology of design, evolution of motif and its symbolic interpretation. By the efforts of scholars such as Alois Reigi, Gombrich and many others, the subject of ornamentation has gained access to the level of serious art historical research.

Ornamentation, as a stylistic sensibility in art and literature has an interesting history, for which evidence is available equally in archaeological remains and living tradition. From the age of prehistory, art followed life, tradition, skill, ideal perception of master artisans, the nimble fingers of Indian women, the warp and weft of masters of the loom created new motifs or repeated older extant ones giving rise to an entire vocabulary of ornamentation. Out of this vast vocabulary, one can identify several motifs which have remained unchanged over the centuries, while others have evolved and completely metamorphosed.

Motifs such as the lotus, the brimming pot, the arabesque and the crocodile with foliate tail have been chosen here to represent the most typical motif types flavored in Buddhist, Hindu and Jain art. They share a common fluvial origin, but their placement, form and semantics have varied greatly across religions and cultures, through different periods. The origins of most of the motifs can be traced to the Buddhist monument of Bharhut of the *Shunga-Kushana* period. The aquatic and vegetal motifs found at Bharhut arise from nature worship and notions of fertility. Reproductive power, regeneration, abundance and prosperity represent by these motifs glorify the dependence of human life on nature. These motifs arising in folk culture were slowly absorbed into the mainstream religions as vital principles. Visually many of the motifs can be read as decorative patterns but at source, their meanings are quite distinct.

The meaning of *kalpalata* or the arabesque originated from the concept of the ever growing creeper of prosperity, twining around on its perennial growth route, teeming with treasures which human beings yearn to obtain all their lives. The placement of this motif varies in every religious monument. Ornamentation not only serves to please the eye of the beholder but also fulfils an auspicious purpose. Thus, the impulse to adorn stems from a deep rooted sensibility to mark every occasion of life with auspicious symbols, designs and figures to obtain good fortune and protection from evil.

* Visiting Faculty, Indian Institute of Information technology, Design and manufacturing, Jabalpur

The Idea of Ornamentation

The phenomenon of ornamentation pervades Indian creative psychology, manifesting itself in literature, art, architecture, sculpture, crafts, textiles and decorative arts. It manifests itself in classical art and everyday art, ritual art and non-ritual art. The sacred and the profane are decorated with ornamental designs that embellish person and home, floors and walls, doors and windows, personal shrines and major temples. The touch of ornamentation is almost mesmeric.

The Sanskrit term for ornament used by generations of Indian aestheticians is *alamkara* which broadly encompasses poetry, drama, music, philosophy, visual arts and the performance art. Although, in common parlance, the term *alamkara* would simply connote bejeweling, it has a farther reaching significance as an element of literary criticism. The genesis of this term has been traced back to the Vedic period where its meanings range over the notion of adornment, beautification, ornamentation, enhancement of grace or beauty, to invigorate or make fit for a purpose.

Indian sculpture also developed an analogous concern for the symbolic representation of abstract visual concepts such as fertility (mother goddess figurines), rain, water, earth, creation (*lingam-yoni*, *Vishnu-Seshashayi*, brimming pot or *purnakalasha* etc.) which were identified by their natural visual quality and impact on human life.

A closer look at them will reveal a greater understanding of the Indian ethos. The temple is conceived as a representation of the macrocosm and it encompasses all the living beings therein; the three worlds of the universe are resented by sculptures of animals, birds, celestial and mortal beings occupying three distinct tiers of the temple structure. The temple provides an extensive spectrum for the display of various subject matters as well, which leads us to an interesting revelation. There is enough space for the representation of everyday life and that the real are not two different entities but related in succession. It is from the mundane world that one transcends to attain the Spiritual domain. The scenes of everyday life consist of military processions, royal court scenes, musicians, dancers, acrobats and amorous couples. Another group of non-religious figures are the *apsaras* or *devanganas* (celestial women), *vyalas* (composite animals) and the decorative motifs.

The physiognomy of the *vyala* as rendered in sculpture

is similar to the mythological descriptions of the *kirtimukha* or *grasa*. Besides the five archetypal forms (the lion- face *vyala*, and those with the faces of a bird, horse, ram an ibex) there are a great variety of *vyalas*. A number of new mutants are listed in the *Samarangana sutradhara* and the *Aparajita priccha*. As many as twenty-eight types are named.

They become more common in northern India and also in Gujarat from the early 10th century in the deep *salilantarās* (recesses) of the shrine wall and the walls of the *antarala*. The *vyala* from 10th century temple in Gujarat have a charming vertical oriented tension. *Simhavyalas* (lion *vyalas*) and *shardulavyalas* (leonine *vyalas*) occur in Gujarat from the 10th century onwards.

The peculiarity of these *vyalas* is as profuse as the beautiful and sensuous *devanganas* flanking gods, goddesses and couples. The twists of their bodies are as graceful and sensuous as those of the *devanganas* in their various angled postures. In Rani Vav it is *devanganas*, as if hiding behind them, almost pushing out of *vyalas*.

The Ideal Body and Ornamentation

An initial encounter with the vibrant figure sculptures of India-associated with temples, monastic centers, and other structures like stepwells-has occasionally led viewers to the unwarranted assumption that the sensuous stone and bronze images are naked. With the exception of certain manuscripts dealing with erotica, the human body of the Indian artistic tradition is neither naked nor nude; it is invariably the body adorned *Alankara* (ornament) always includes clothing, as indeed does *shringara*, a word that means "adornment" in addition to being the term for the *shringara rasa* (erotic). The perfectly formed body of the Indian tradition, whether male or female, is decorated with fine fabrics, jeweled ornaments, and flowers. It is further adorned with an entire range of conventions that may be subsumed under the term 'body culture'. Body culture includes elaborate hairstyling; the heightening of the body's beauty by anointing it with oils, pastes, cosmetics, an fragrances; and a range of other refinements, such as elegance of gait, gesture, and posture.

The gorgeous figure of *ganika*, exceedingly slender, with a small, narrow waist and luscious breasts, she is carved so deeply that she seems about to step out of her niche. One hand rests by her side, while the other holds up a lotus bud. Her long skirt, slung away below her naval and held in place by hip bands, clings to her limbs in gentle folds with its pleated ends rippling downward. She has an exquisite oval

face with full lips, delicate nose, and elongated eyes that glance downward. Her hair is styled in amazing, blossom-studded arrangements on the top of her head, and completing her adornment are a forehead band, large earrings, necklaces, wide armlets, a stack of bangles and rings on all ten fingers. She presents a sensuous portrait of royalty that was clearly in the approved mode.

The sensuous nature of her modelling and the unspoken link of women and fertility and abundance necessitated the artist's emphasis on sexuality and accompanying seductive body. The male gaze gets attracted by the sensuous female figures were created solely for the viewing pleasure of men. We should ponder the significance of such frank and luscious representation of physical beauty in a space associate with a space open to public viewing.

The beautiful, nubile body that signified fertility was a concept whose significance permeated Indian thought, cutting across religious boundaries so that images of woman-and-tree are found in Buddhist, Hindu, and Jain contexts. We have encountered into two distinct categories that are unrelated to the disputed terms, "the sacred image" and "the profane image". The first category comprises those images created to be inserted into niches on the outer walls of temples, or perhaps sculpted in situ from the stones that are already part of the temple walls. These images are fixed in place on the exterior of a temple or monastery; their beauty of form and line is readily visible in the open, where they may be clearly seen by devotees who perform a ritual circumambulation of the monument.

The second category includes those images enshrined in the sanctum, as well as *utsava-murtis* (portable festival images), which take part in a range of temple rituals. Such images are generally viewed after the *alankara* of *puja*, when they are presented to the devotee lavishly adorned with silks, jewels, and flowers, with their sculpted beauty masked. It will be helpful to reiterate that the beautiful body of premodern India implies an idealized body, an ornamented body, and a sensuous body.

The experience and attitude of the artist or creator of images of both categories is identical. The mission of the *sthapati* (master artist) was to produce images of bodily perfection, following established iconographic directions. Whether he was creating a stone image to adorn a temple niche or a portable bronze festival icon, he modeled the slender arms of the goddess to resemble pliant vine (in the north) or bamboo (in the south), while her thighs and legs would recall the contours of smooth banana stalks. Aware of the essential element of *alankara*, he carved, or added in wax or paint, abundant embellishment, including drapery and the entire array of jeweled ornament that was a prerequisite to complete the image.

When we consider the devotees themselves, we find that their experience of the beauty of sculpted or painted imagery varies radically, depending on whether the image is fixed on the walls of a monument, in like fashion, visitors to the Queen's Stepwell in Patan would have stood in admiration before the evocative forms of the avatars of Vishnu, admired the slender flanking women, and marveled at Vishnu's graceful, reclining body carved along the center of the curved well-shaft walls. All these images were out in the open, instances of "the body revealed:" and none was intended to be the recipient of the *alankara* of *puja*.

She is a match for Shri herself. A woman may be noble, she may have good features. She may have a nice complexion, be filled with love, be shapely. But without ornaments she is not beautiful. The same goes for poetry. The roots of such a practice date back over a thousand years. As David Smith points out in his study of the tenth-century *Hara-vijaya*, women take off their clothes to bathe but retain their ornaments, a practice that has nothing to do with worry about the safety of the jewels. In a similar vein, a magnificent illustrated *Amaru-shataka* (Hundred Verses on Amaru) palm-leaf manuscript from Orissa, perhaps of the seventeenth century, depicts couples making love, having discarded their clothes but retained all their jewelled ornaments. An important function of ornament, explicitly affirmed by the *Tirukkailaya-nana-ula*, is to protect and safeguard its wearer-in this case, the women of the poem. Its phraseology is noteworthy, metaphorically speaking, the sound of her anklets keeps undesirables away, her bodice locks away her breast, armlets protect her arms, neck-laces screen her neck, and earrings shelter her ears. Here is the poem's description of the *terivai* (a woman twenty-five to thirty years of age), as she adorns herself.

The Hindu style of ornamentation is very rarely conceived as flat; rather it exists in palpable volume. It is luxurious full of life and vitality. A fact recognized by Steia Kramrisch long ago. Indian sculpture was initially curved in low relief. Naturalistic forms were stylized to confirm to this two-dimensionality. Such naturalistic forms were adapted to temple architecture in their full three dimensionality, the linear flow of three dimensional forms does not reduce naturalism with neat flow enhances its loveliness and vibrancy.

Sir Ernst Gombrich has extended his theories on the psychology of visual perception to argue that ornamentation and decoration performs a central function of framing, filling and linking of art, of imposing a sense of order on art. Perhaps Gombrich's *The Sense of Order* (1979) may offer an alternative perspective of Indian Art.

Conclusion

Indian philosophy, religions, aesthetic sensibility, ornaments, moods, emotions, and expressions are the mirror of the Indian culture. The Indian artist aimed at the depiction of *rasa* (emotions) or *bhava* (ecstasy); the perfection of bodily and anatomical details was not only there although Physical charm (*rupa*) was also not neglected, the best illustrations were created when expressions of inner feelings harmoniously blended with bodily beauty. The third important aspect has been considered the message or meaning (*artha*) that makes an art creation useful and communicative to the onlooker. Indian culture is typified by literature (*sahitya*), music (*sangita*) and the arts (*kala*). The realm of the arts has a twofold division—the performing and creative arts. The first comprises music, dance and drama and the second includes sculpture, painting and decorative art.

In the Indian context, an appreciation of ornament, or *alankara*, is never complete without this symbolic content as its recurring melodic theme. The deep-rooted “impulse to adorn” has a richer significance, an undertone deeper than sheer love of decoration. We have encountered the ways in which the idealized body, while modelled on nature, is invariably believed to surpass the beauty of nature. We have demonstrated the crucial role played by ornament with regard to both the female and the male body; ornament is not merely an optional aid to beauty, but something that completes, enhances, and protects the body.

References:

1. Vidya Deheja, *The Body Adorned*, Mapin Publishing, 2009
2. Jan Gonda, “The Meaning of the Word *Alamkara*”, in *selected studies*, vol.2 *Sanskrit Word Studies* (Leiden: Brill, 1975), 257-74)
3. Ali, *Courtly Culture and Political Life in Early Medieval India* (New York: Cambridge University Press, 2004), p. 148-62)
4. Jan Pieper and George Michell, eds., *The Impulse to Adorn: Studies in Traditional Indian Architecture* (Bombay : Marg, 1982
5. Julian Raby, forward to *The Sensuous and the Sacred: Chola Bronzes from South India*, by Vidya Dahejia (New York: American Federation of the Arts, 2002)
6. Adam Hardy, *Indian temple architecture : Form and Transformation : The Karnata Dravida Traditio, 7th to 13th centuries* (New Delhi : Indira Gandhi National centre for Arts, 1995
7. C. Sivaramamurti, *Chitrasutra of the Vishnudharmottara*. New Delhi: Kanak, 1978

Jayaa Type of step well at Village Saampaa, District Gandhinagar, Gujarat

Suman Pandya | A. K. Sharma*

Recently a JAYAA type of step well has come to light. It is located at Saampaa village in Dahegam Taluka of Gandhinagar District of Gujarat State. Gujarat is a semi arid region. The rainfall is erregular and scanty. Hence tapping and storing of the water for men and his requirements is as old as the men. For The purpose the men has built various structures. The step well is one of them. For the purpose good number of books on ancient Indian books are available. The subject is called VASTUSHAstra. The subject discusses various astrological and architectural principles on constructing of various buildings the structures for various purposes. The step well construction is one of them. Based on the architecture, these books describe four type of the step well. they are

Nandaa type having one entrance. It is called Ak mukhi Vaapi

Bhadraa type having two entrance corridors. It is called Dvī Mukhi Vaapi.

Jayaa type having three entrance corridors. Is called Tri Mukhi Vaapi.

Vijayaa type having four entrance corridors. It called Chatur Mukhi Vaap

Later on two new types are developed. They are L shaped and Kund Vaapi. They do not find reference in the ancient text books.

So far Gujarat has documented Nandaa, jayaa and Vijayaa types. Amoge these Nandaa type is common while two Jayaa type and one Vijayaa type are recorded.

Saampaa step well is built in sand stone It in north south direction having circular well at the north. It is 51m. In length and 4. 3m. in width. The diameter of the well is some 5. 5meter. It is five story having five pavilions under ground. Betwin the two pavilions the horizontal beams are laid to support the wall from the land pressure. All the pavilions are supported by pilasters and two raw of pillars three in each. Most important architecture of the step is its directions. The main entrance is in the south direction and is facing the well. It is in 4.3m. in width and has 14 steps to reach the first underground landing. The east and the west entrance corridors are little narrow having 2.3m. width and eleven steps. In each to reach the main first landing where three entrance corridors meet. From this landing the main corridor leading to the well begins. There are total five landings. They are oblong having 5m. in length and 4.3m. in width. However the last adjusting to the

* એમેરિટસ પ્રોફેસર કેલોરણ ટીચર્સ યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

well is 2.5. m. in length and 4.3m. in width. The pillars and the pilasters are simple and have Bhadraka type. The pavilions are covered with the sand stone slabs. Among the five landings the first and the second landings are important as the first bears the two inscriptions and the second has four niches, The pilasters are supported by struts. The pavilions are connected with the wall lentiils. The pavilion lentiils bear sculptures of goose and Vyal. At the centre a small icon like structure of an elephant with raised trunk on its both the sides, no doubt is a motif of Gajalaxmi.

The shaft or the well is circular on plan and is nearly 5m. in diameter at the top. It becomes little narrow towards the base. The wall of the well is supported by straching out some slabs making ring like design. The upper part of the well is supported by a big horizontal beam which itself is supported by carved struts at the both sides. Interestigly on the eastern side of the wall of the well has three sculptures of running snakes. The two horizontal are right in the mid of wall of the well while the third is on the pilaster at mouth of the well. At the mid of eastern wall of the well has two miniature shrine like niches. At the mouth of the well there are slanting benches, the KAKSHAASANAS usually found in the big step well of importance.

As is mentioned below though the step well was built during the Muslim rule the step well has documented some important sculptures which are prescribed in the books of the Hindu Vaastushastra. As mentioned earlier the second landing has four niches two in each wall. At present they are empty but must have some icons. In one of the niches a right foot of the icon is kept and worshipped by the villagers. The other niches have photographs of the goddesses of Bahucharaji and the others. The left side niches have snakes fishes and the water birds at the Shikhar. They are associated with architecture of Vaapi, the step well. The snake is mentioned as PAASH of the VARUN the water good-Jal Devataa. As the step wells are abode of VARUNA, his presence is documented through the sculpture of the running snakes. Importantly, central beam of second pavilion bears a panel of nine planate called NAVAGRAH. They are associated with Lord Ganesh and Bhirava. It is a protective sculpture usually appear in the temple and the step well architecture. The panel is facing well and not easily noticed by the entrants. Two other sculptures are, a panel of the three dancing sculptures in a niche of left wall of the main corridor and a motif of the KALPVRUKSH the wish fulfilling tree. Though the two dancing figures are erased, one has survived partially. One loose sculpture of standing LORD GANESH with his two wives, the RIDHDHI and the SIDHDHI is also seen. It bears inscription dated to V.S. 1599 Maagh Sudi 6 and Guruvaar, the Thursday that is the 11th January of 1543 A.D.

The step well bears two inscriptions. They are affixed into especially made shallow niches in the walls of the first landing. The inscriptions are engraved on white marbles slabs. The right side wall inscription has total 26 lines while the left side inscription has 21 lines. The language of the inscription is classical Sanskrit

and the script is Devanaagari. Bharatiben Shelat a known paleoepigraphist has deciphered and studied them. It shows that the beginning two lines are in verses and the rest of the lines are in high level classical poetry where different lyrics are used. Actually it is a PRASHASTI- praising poetry inscriptions of the two MANTRIS who had constructed this step well for welfare of the people to follow the PURTADHARMA. Further they read that the construction of the step well was started by Mantri Kaalu [Krushnaaj] who was Mantri of the Sampatpur, the present village of Saampaa who was under Tajkhan who was fief of MAHAARAJAADHIRAJ [Sultan] shri Mohumod The construction was stated in Samvat 1518, Shak Samvat 1384 on Friday in the eleventh day of the bright moon of month of Vaishakh. Because of the old age Kaalu died before he could complete it. So his nephew Satyaraj who became the Mantri after his death completed the construction of the step well. He spent more than one lakh Tankaa and completed. After 20 years it was completed in Samvat [Vikram era] 1537. The Prashsti inscriptions were affixed at the completion of the step well. The inscriptions also give genealogy of these Mantris, the ministers of the fief Taajkhaan. They also mention that these ministers were Naagar Vaishyas of Bahiulla clan of Vadanagar whose clan god was lord Haatkeshvara, the lord Shiva.

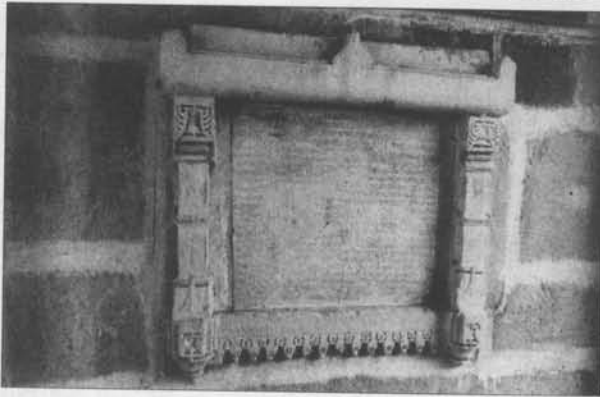
The inscriptions reveal that when the step well was constructed, Gujarat was under rule of Sultan Mahmud shah first who ruled between 1459 to 1511 A.D. The inscriptions indicate that the stepwell was constructed in 1462 A.D. and was completed in 1481 A.D. during the reign of Gujarat Sultanate Period. During this time the Saampaa village was known as Saampaapur and Sampatpur both. The Saampaapur has derived from the Sampatpur.

Importance of the step well is many folds. First of all it shows the principles and continuity of the ancient Indian architecture that is The Hindu architecture in construction of the step well even in the 15th century A. D, even during the Muslim Rule. Second, it was constructed 37 years earlier then the world famous JAYAA TYPE of Adaalaja step well which was constructed in the Samvat 1555 that is in 1499 A.D. Therefore, the the JAYAA TYPE of step well at the Saampaa village becomes first JAYAA TYPE of step well of Gujarat and probably of India. Secodly usage of classical Sanskrit language continued in the inscriptions even during the Muslim Rules. Interestingly, in the inscriptions the Sultan Mahmud is addressed as Mahaaraajaadhiraaj meaning the emperor. Though it was constructed during the rule of the emperor Mahmud who was a staunch Muslim ruler, the ministers dared to put the sculptures of the nine planate, the snakes, the penal of Vyaal and even the Gajlaxmi. However, it seems that the panel of the dancing Kinnars faced the onslaught. In cecluding it is suggested that this step well is an important monument from the ancient Indian architectural point of view showing continuity of the ancient Indian heritage and traditions. So it must be declared at list as the state protected monument and help the villagers in conservetion of the JAYAA TYPE of rare step well monument.

સાંપાની જયા પ્રકારની વાવનો
મુખ્ય પ્રવેશમાર્ગ

ભારતીબહેને ઉકેલેલો સાંપાની જયા વાવનો
લેખ નં. - ૧

ભારતીબહેને ઉકેલેલો સાંપાની જયા વાવનો
લેખ નં. - ૨

સાંપાની જયા વાવના કૂવામાં વાવના કૂવામાં દોડતા
નાગનું શિલ્પ

Contribution in Music of Princely State of Saurashtra

Prof. (Dr.) S. V. Jani*

Saurasthtra (Kathiawad) is a peninsula on the western coast of India in western Gujarat. It is known from times immemorial.¹ In ancient times it was known as 'Saurashtra', 'Sur Rashtra' and 'Saweashtrini'. In Mughal times it was referred as 'Sorath' in Akbarnama and Ain-i-Akbari. The Marathas knew this region as Kathiawad i.e. inhabited by the Kathis and this practice was followed by the British also in their turn.²

Before independence in 1947, the peninsula of Saurasthtra presented a bewildering conglomeration of 222 big and small states comprising 14 salute states, 17 Non-Salute state and 191 other small states.³ These states enjoyed varying degrees of power and autonomy in respect of status, honours and privileges.⁴ Some states had unrestricted rights, some had limited powers and others again had no power at all.⁵ It was a picture of political fragmentation which can have few parallels in history.⁶ In 1947, the area of Saurasthtra was about 23500 SQ. miles and its population was about 36 lakhs.⁷

Out of 14 salute states of Saurasthtra Junagadh, Bhavnagar, Nawanagar, Morbi, Gondal were first class important states. Their rulers were lovers of many arts including music. They had patronised many artists who had made Saurasthtra grand and glorious by their expertise in art. Their contribution is still to-day considered as the great royal heritage. According to 'Sangit Ratnakar' written by Sarangdev music means the assimilation of 'Gayan, Wadan and Nritya' (Vocal and instrumental music and dance.) All these three are complementary to each other. In ancient times Saurasthtra had enjoyed the music of flute of Krishna of Dwarka. The daughter-in-law of the Yadav dynasty, usha had taught 'Lasya' dance to the gopis of Saurasthtra. In Valabhi University also arts like music, painting, sculpture, dance were taught. In medieval times Narsinh Mehta of Junagadh was expert of singing 'Kedar' Raga. Thus from ancient times, Saurasthtra had contributed in the field of music and other arts, In this research paper an attempt has been made to describe and evaluate and analyse the contribution in music of the princely states of Saurasthtra drowing 1807 to 1947.

The first 'Sangitacharya', first 'Sangit Shastri' and first 'Pakhwaji' of Saurasthtra was Adityaram Vaikunthrai Vyas (1819-1831) of princely state of Junagadh, the first and foremost. Salute state of Saurasthtra. Impressed by his

* Retired Professor and Head, P. G. Department of History, Saurashtra University, Rajkot

singing Bahadurkhan II (1811-1840), Nawab of Junagadh, had appointed him as 'Raj-Gayak' (State-Singer). Adityaram had learnt playing on Mrudang from a saint. There is a legend that by his 'Mrudang Vadan' he had controlled a mad elephant.⁸ Nawab Bahadurkhan was inherited by Hamad Khan (1840-1851), who had started learning music from Adityaram. Nawab Hamadkhan was fond of classical music. In his court he had appointed as musician Gulam Ali Kamil who was expert on playing sitar. Tapubhai of Veraval was a great artist of Harmonium, Shantilal of Div of Violin and Bachubhai of Prabhas Patan of Tabla.⁹

Afterwards Adityaramji shifted to Jamnagar State on the request of Goswami Vrajnathji of Haveli of Jamnagar. Vrajnathji himself was also a great singer and musician. At that time Balramji was also in Jamnagar. He was an expert of playing on sarangi. Adityaram was at his best on Pakhwaj and Mrudang. These trio with their music had acquired unique place in the music world. Adityaramji with his 'Dharmguru' Vrajnathji had attended many music programmes and had achieved great respect by the audience. Many Rulers of princely Rajasthan had arranged their music concerts. They were very much impressed by their vocal and instrumental music and as a token of their appreciation they had awarded them state - symbol, momento, Poshak and other gifts.

Jam Ranmalji II (1820-1852), ruler of Jamnagar had appointed Adityaram as the music teacher of heir - apparent (Yuvraj) Vibhaji. When Vibhaji became the ruler (1852-1895), he had appointed his music - teacher of 33 yrs. as the state musician of Jamnagar state. He was a vocalist and an instrumentalist also. He was one of the nine jewels (Nav-Ratnas) of Vibhaji's Court.¹⁰

It is said that once when he was singing in his melodious voice in the court, the song from Jaydev's 'Git-Govind', entitled "ललित लवंगलता परिशीलन विहरती हरिरिह सरस वसंते", it made a magical effect on the ruler. He stood from the throne and in the court full of courtiers he praised him loudly and shouted 'Vah ! Vah !' and took out the golden necklace from his neck and put it on the neck of the singer. This shows how the royalty used to appreciate artists and encourage them by giving grand gifts. Though the artists considered appreciation and encouragement more priceless than monetary or other gifts.

The first music school of Saurashtra was started by Adityaram in Jamnagar. free loeding, boarding and teaching was provided to the students in it. Thus he had become instrumental; through this school, to enhance the practice of music and to preserve the legacy of, music in Saurashtra. He had written in Hindi '**Sangit Aditya**', the first book of music in Saurashtra. He had also developed a special type of vocal music named '**Chaturang**'. Dwarkanathji, the goswami of Haveli of Porbandar, had also learnt. Mrudang-Vadan from him. Adityaram's elder son **Keshavlal** was expert in playing on Pakhwaj. He was appointed as court singer in Jamnagar after the death of his father. Adityaram's younger son, Laxmidas was an expert melodious singer. He was appointed as court singer in **Wadhwan State** and afterwards as the

music teacher in Rajkumar college of Rajkot. Thus Adityaramji was the first musician of Saurashtra of nineteenth Century, author of 'Sangit Aditya' book, expert in vocal and instrumental music and a great player on Pakhwaj and mrudang.¹¹ He had achieved many successes in the field of music and to a great extent it was due to the appreciation and encouragement of the rulers of the Princely States.

Singer and player on musical instrument usmanbhai, umarbhai and Ishabhai of Jamnagar and Master Vasant Amrut (Who was known as national singer) of Jam-Khambhalia were the pearls in the field of music.¹²

Many rulers of the princely states of Saurashtra were patronising art and artists of these, the rulers of **Bhavnagar State** were in the first rank. Bhavnagar was a first class salute state ruled by Gohel Dynasty. During the rule of Vakhatsinhji (1772-1816) Bahechardas, during the rule of Vijay Sinhji (1816-1852) and Jashwantsinhji (1854-1870) Mansukhram and during the rule of Takhsatsinhji (1870-1896) Shivram Nayak were appointed as court singers. Regularly in Nilambaug palace musical concerts were held. Maharaja **Bhavsinhji II** (1896-1919) was not only encouraging the artists of music but also he himself was a musician. He had written books on music and had prepared notations of music. He had written these books under the short name R.B.T. (Raol Bhavsinhji Takhsatsinhji). His main books of music are – Sangit Balopadesh, Sangit Niti Vinod, Sangit Harasius. Moreover he had published with notations 'Half An Hour at my Sitar' in two volumes. Moreover he had encouraged Sangit-visharad (music graduate) Dahyalal Shivram Nayak to prepare a book named '**Sangit Kaladhar**' which he got published in 1901. In the same year Pandit Mulji Jetharam Vyas of Bhavnagar had published a book of music named '**Sangit Chintamani**'.¹³ In both of these books critical analysis has been done of gayan, Vadan and dance. (singing, playing on musical instrument and dance).

In the court of Bhavsinhji II the musical jewels were expert of Tabla-Narayandas, expert of harmonium-Bashirkhan and Manilal and expert of sitar-Rahimkhan and Amirkhan. Rahimkhan was one of the two best sitar-players of India. He was honoured by the 'certificate of merit' by Queen victoria of England.¹⁴ Chandraprabha, (Bablibai) the disciple of ustad Natthan Khan, was an impressive singer in Bhavnagar State.¹⁵ Dalsukhram Thakor (Nayak) was famous for singing Dhrupad, Dhamar, Khyal, Tappa, Hori, Thumri etc. His son and disciple gajanan Thakore afterwards had become the professor of Music in fine arts faculty of Maharaja Sayajirao University of Vadodara. Chunilal Master was the student of Sitar Maestro Jakruddinkhan of Dagur gharana of Udaipur. A book named 'Sangitshastra' edited by Nathuram Sundarji Shukla was published with the monetary help of Bhavnagar state. In this book there are chapters on the origin of music, song, instrument dance, tal etc. It is considered a standard book on music. Balwantrai G. Bhatt under the nickname of 'Bhav Rang' had written a book on music named Bhav Rang Laheri in three volumes. It has in detail the notations of

the songs. He was blind but his contribution in music is praise-worthy. He had written this book while serving at Benaras Hindu university.

Maharaja Krishnakumarsinhji (1919-1948) of Bhavnagar was also a lover of music and had encouraged musicians. Maganlal Andharia, the sentimental singer of Git-Govind was his court musician and singer. Once in a music concert he sang malhar Rag in such a fine way that since then the musicians used to call him 'Maganlal Malharia'.¹⁶ Havaladar **Noorkhan** was expert of playing various ragas on the saw. Yashwant Purohit at young age had aquired important place among the famous singers of India. **Yashwant Natyagruha** has been constructed in his memory at Bhavnagar.

The first music school was started by Adityaramji at Jamnagar in 19th Century. Afterwards in 20th Century in about 1909-10 **Ratishanker Purohit** had started **classical Music school** at Bhavnagar, though it was closed after five years only.¹⁷ Afterwards in 1935 Haribhai Sharma had started 'Kathiawad Sangeet Shala' at Bhavnagar. This school had trained many students in violin and Mendolin. Haribhai was so expert in playing fiddle, that he was known as Haribhai fiddlist. His student Jagdip Virani had afterwards become the head of the music section of radio station of Vadodara. His another student upendra Trivedi was also appointed afterwards as the planner of the light music section of Akashwani (Radio Station) Station of Rajkot.¹⁸ Due to attempts of Kalubha, ex-officer of Bhavnagar state, '**Bhavnagar Sangeet Mandal**' was established at Bhavnagar in 1940. In the establishment of this association Shantibhai Vaidya, Bhogibhai Sheth, Dr. Vijay Bhatt, Dr. Purushottam Kane and Bachubhai Patel had taken active interest. This Mandal used to organise music concerts and also honoured musicians for their expertise in the field of music. This association had a life of ten years only. But during these ten years, it had organised 22 music concerts and had honoured eight artists. Members of the royal family, Virbhadrasingh Gohel and Shivbhadrasingh Gohel were expert of playing on Tabla and Sitar respectively.¹⁹

Jamshedji unawala, principal of Shamaldas College Bhavnagar, was adept in western music. Zaverchand Meghani and Dula Bhaya Kag's contribution to the renaissance of folk-music is praiseworthy. The Charan, Rawal, Jogi, Vadi, Nathbawa and Nayak Communities have contributed vehemently to folk-music. In Dakshinamurti of Bhavnagar, music was an integral part of education.

Maharashtra Mitra Mandal was established in 1931 at Bhavnagar. During Ganesh festival it used to invite musicians from different parts of the country. Thus it has played an important role in creating interest in music. Similarly Shiv Ganga Sangeet Vidyalaya of Botad and Sur Kala Mandal of Mahuwa has contributed to the learning, propagation and development of music.

Goswami **Ganshyamlalji** of the Haveli of **Porbandar** was famous musician. He was an expert harmonium - player of India. His son **Dwarkeshlalji** was also expert of playing on harmonium and Mrudang.²⁰ The legacy of Shri Ghanshyamlalji

and **Dwarkeshlalji** in the field of music is kept intact by their inheritors – Rasiklalji and Madhavrayji.²¹ The musician **Kantilal Sonchhatra** of Rajkot and **Vitthaldas Bapodara** of Bhavnagar (Expert of Haveli Sangeet) had got training from Dwarkeshlalji of Porbandar.

In **Junagadh state** Sevak family is famous for their contribution in Haveli music. Mohamad Khan faridi was also a famous musician in Junagadh. Dadu Langha, Mulchand Vaidya and Harprasad Desai of Prabhas Patan were also famous in the field of music. **Gauharbhai Nimachwali** was famous for her singing style in Junagadh state. Manglu Khan of Junagadh was one of the best Tabla-Players. Abdul Khadarkhan was a great singer in **Mangrol State**. This state had Hirjibhai Chauhan master and his son Laljibhai as the Jewels of music. Ruler of **Chuda state** was expert of playing on Bin. Karsandas Padhiar of **Limbadi State** was famous for singing folk-Songs, while premji Dahya Barot was expert on playing the folk-instrument named Ravan-Hattha. Dharpure of **Wadhwan State** had written books on Sitar. Rahemtulla of **Morbi State** and Ganapatrao Barve of **Limbadi State** were the gems of music in their respective states.

Rajkot was a second class state but it being the H.Q. of the British political Agent in Saurashtra, it had gained much importance. It had become centre not only of political activities but also of cultural and fine arts activities like music. In Rajkot, in 1926 a small music class was started. But afterwards in 1938 on Vasant-Punchami **Purushottam Gandhi** had established 'Sangeet Vidyalaya'. He was the Student of Sangit-Shastri Narayan Moreshwar Khare of Gujarat Vidyapeeth, Ahmedabad. Purushottam Gandhi had the support of Vasudev Anagare and Eknath Pargaonkarji in the beginning.²² This Sangeet Vidyalaya was affiliated to Akhil Bharat Gandharva Mahavidyalaya of Mumbai. It is examination centre also from 1940. It had planned a training workshop of ten days for the teachers of music. In 1948 '**Saurashtra Sangeet Parishad**' was organised in Rashtriya Shala of Rajkot. In 1947 Amubhai Doshi of Sharda Mandir Karachi was appointed principal of this Vidyalaya.

Shankerlal Raghvaji was the statesinger of Rajkot. Siddhartha Khan, the disciple of ustad Vilayatkhani was a Sitar-Player of high quality in Rajkot. Shivkumar Shukla of **Gondal State** was a famous singer. In 1936, he was awarded the title of 'Sangeet Rasraj' in Karachi for his contribution to music.²³ Shivkumar had got training of music from ustad Aman Ali Khan of Moradabadi Gharana. He had formed a new style of singing. By attending all the music conferences of India, during 1945-1965 he had brought glory to the music world of Saurashtra. His new style of singing was appreciated by the senior singers also.²⁴ **Kantilal Sonchhatra** of Rajkot was the first to play Indian music on piano. He became famous for this achievement in India. Jaymal Parmar, Harkant Shukla, Harkant Sevak played important role in arranging music concerts of musicians of outside Rajkot. Hemu Gadhavi proved an impressive and popular singer. Zaverchand Meghani, Dula Bhaya

Kag, Pingalshi Gadhvi, Hemu Gadhvi and Gokuldas Raichwea etc. were the famous folk-singers. They had established glory for the folk music of Saurashtra in other parts of India.²⁵ Amreli Prant of Saurashtra was under the rule of the Gaekwad rulers of Vadodara. Their administrator at Amreli had patronised musicians of which Gusalal was an expert player of Tabla.

Thus, we see that big as well as small princely states of Saurashtra had contributed in music. The rulers of these states had patronised many artists of music. Some of them were well conversant with the science and art of music. Some rulers were themselves good vocal and instrumental artists. The artists of these states were expert on playing various musical instruments like tabla, pakhwaj, mrudang, fiddle, bin, violin, sitar, sarangi, harmonium, piano etc. Some members of royal family were themselves expert of various musical instruments e.g. ruler of Chuda was expert of playing on Bin while Virbhadrasinghji and Shivabhadrasinghji of Bhavnagar were expert of tabla and sitar respectively, while Bhavsinghji II was such a great lover of music and its expert that he had prepared classical notations of some songs in a scientific manner. Some rulers had encouraged to write and publish books on music like Sangeet Aditya, Sangeet Kaladhar, Sangeet Chintamani, Sangeet Shastra, Bhavrang Laheri etc. To propagate music these rulers had opened music schools also and that way they had enhanced musical activities in their states.

Some musicians had developed new type of music like chaturang by Adityaramji. Similarly Maganlal Andharia had a special love and liking for Malhar raga which he used to sing in such an appreciative way that people started calling him 'Maganlal Malharia'. Andharia family was the expert of Haveli music. These artists were encouraged to participate in music-conferences where they had proved their worth and acquired many awards and praise. One Mr. Rahimkhan, a sitar player, was awarded the certificate of merit by queen Victoria. Similarly Shivkumar Shukla of Gondal was honoured by the title of 'Sangeet Rasraj' at a music concert held at Karachi. Vasant Amrut of Khambhalia was given the title of national singer. Women singers like Chandraprabha of Bhavnagar and Gauharbai Nimachwadi of Junagadh had also proved their ability and capacity in the field of music.

Thus, we can say that the rulers of the princely states of Saurashtra had contributed heartily for the enhancement of music. These rulers had patronised music by appointing court singers in their states. Big or small states had their court singers who used to please the courtiers, rulers and public also by their performance. Thus, we can say that these state played important role in the preservation of the cultural heritage of the princely states of Saurashtra.

Reference

1. Oza, K. C. – Reconstruction of Life and Polity in Kathiawar States, Rajkot, 1946, p. 7
2. The Ruling Princes, Chiefs and Leading Personages in W.I.S.A., New Delhi, 1935, p. 3
3. Menon, V. P. – The story of the Integration of Indian States, Bombay, 1969, p. 168
4. Krishnan, Y. (Edi.) – Essays in Indian History and Culture, Delhi, 1986, p. 94

5. Chudgar, P. L. – Indian Princes under British Protection, London, 1929, p. 3
6. Rajkot District Gazeteer, Ahmedabad, 1965, p. 19
7. Oza, K. C., – Op. cit., p. 1
8. Saurashtra Gauravgatha Visheshank, – Phulchhab, Rajkot, 1996, p. 127
9. Junagadh District Gazetteer, Ahmedabad, 1975, p. 725-26.
10. Mankad, Dolarrai R. – Jamnagar No Itihas, Jamnagar, 1972, p. 85
11. Jani, Dr. S. V. – Saurashtra No Itihas, Ahmedabad, 2003, p. 428
12. Jani, Dr. S. V. – Itihas Sudha, Rajkot, 2008, p. 75
13. Jani, Dr. S. V. – Saurashtra No Itihas, op. cit., p. 428
14. Bhavnagar District Gazetteer, Ahmedabad, 1969, p. 520
15. Korat, Jani and Bhal – Bhavnagar Rajya no Itihas, Ahmedabad, 1995, p. 312
16. Bhavnagar Jilla Sarvasangraha, Ahmedabad, 1989, p. 339
17. Ibid, p. 526
18. Jani, Dr. S. V. – Saurashtra no Itihas, – op. cit., p. 429
19. Bhavnagar Jilla Sarvasangraha – op. cit., p. 529
20. Doshi, Amubhai – Bhartiya Sangeet no Vikas, Ahmedabad, 1975, p. 284
21. Vora, Manibhai – Porbandar, Porbandar, Third edition, 1996, p. 110
22. Shastri H. G. and Parikh, P. C. (Edi.) – Gujarat no Rajkiya ane Sanskrutik Itihas – Vol. IX, Ahmedabad, 1987, p. 422
23. Rajkot Jilla Sarva Sangraha, Gandhinagar, 2001, p. 575
24. Ibid., p. 421

Surat's Rustom (Rustum) Manock As a company broker during 17th and 18th century : A study

Ms Bhavna P. Gajera*

I

The Seventeenth century was an era of prosperity for the port city of Surat. The two great sources that contributed to its wealth were foreign trade and domestic manufacture. As the embarkation point for *Haj* pilgrims, Surat was *Bandar Mubarak* or the 'blessed port'. With its harbour at Swally Marine, it was the premier port of the subcontinent. It was the undisputed centre of emporia trade. Its commercial significance was enhanced by the establishment of European factories, making it the channel of India's trade with Europe.¹ The first English factory at Surat was founded in September 1612. Robert Orme² gives us an interesting account of its formation under Capt. Best who came to Surat with two ships of the Company. The Portuguese did all they could to prevent the establishment of the Factory but they failed. Surat Merchants liked very much that the English may establish their factory there. One of them enthusiastically said: "Surat must burn all its ships, if friendship were not maintained with the English."³

All merchants who did business in India, including Europeans whether in their roles as officers of the Companies or as country traders, needed the help and expertise of local intermediaries for access to supply of required items.⁴ Brokers in western India normally came in four types: an agent, who worked for a single merchant or group; the general broker, who was employed by more than one merchant; the ad-hoc broker, who took assignments irregularly; and the state appointed broker. The broker was usually paid a salary or commission on the value of the goods procured. Normally, this was one percent on the value of the goods sold to the merchant and one-half to one percent from the seller of the goods.⁵

II

Rustum Manock was born at Surat in 1635 A.C.⁶ He was the founder of the well-known Bombay family, known among parsees as the Seth Khandan or Seth family, a family some of whose members have founded several charities. It appears that the family surname, "Seth", has come into use since Rustom Manock's time.⁷ Though he and some of his near forefathers belonged to Surat, his ancestors belonged to Naosari (Navsari). For this reason, he and his family took a great interest in the welfare of the preists of Naosari (Navsari).⁸ His great grandfathers Chandana was the first who went from Naosari (Navsari) to reside at Surat.⁹ He was in very

* Research Scholar, Veer Narmad South Gujarat University, Surat, Gujarat

poor circumstances when he went to live at Surat. Chandana and his son continued to be poor, but the family began to see better times from the time of Manock, the father of Rustum.¹⁰ Rustum was a member of the Hereditary priestly or Mobad family and had been consecrated by the Navar ceremony, although neither he nor his sons or grandsons ever served as priests.¹¹ This Priestly lineage endowed Rustum with an honored position in society, which he improved by looking after less fortunate members of the Parsi community. In 1707, Rustum settled a group of newly arrived Parsis, driven from Navsari by the Marathas, on land he had purchased on the outskirts of Surat. To provide for their welfare, he constructed a number of wells and rest houses.¹² In Suratni Mukhtesar Haqikat, Narmad wrote about Rustum Manock was a main broker of The East India Company and The Portuguese Company as well as he was a rich person.¹³

III

Rustum Manock had served the Portuguese well, but as the eighteenth century began, a number of factors convinced Rustum that he would be better placed with the English. First, Portuguese naval dominance in the Indian Ocean had been visibly broken as a result of their defeat by English sea power in the late seventeenth century. As a result, both international and coastal Portuguese trade was being eclipsed by that of the English and Dutch.¹⁴ Rustum and the broker of the other European companies vied for their positions, even in the face of occasional hostility from their employers, because of the advantages the position of broker carried. Most of these advantages could be expressed in economic terms, which in the context of Surat in the early eighteenth century were translatable into an enhanced social position and influence at the Mughal court. The position of chief broker for the English company involved more than contracting with producers for goods desired by the company. Rustam was responsible for financing and organizing production and for promoting companies affairs with the Mughal government, serving as the company's representative at the court of Surat. In return, the court recognized Rustum as the company's ambassador, calling on him to convey its information, requests and demands to the company.¹⁵

IV

Rustum's position thus enabled him at times to manipulate the company or the government. For instance, Rustum was accused by the company of bribing Mughal official. The Surat factors complained that he was able to keep their goods from passing customs until he decided to allow their sale, either cheaply to himself when the market was depressed, or, after his own goods were sold, at a higher price to others.¹⁶ Rustum was thus able to undersell his competitors, drawing from his supplies as the occasion required.

Rustum had access to customs officials not only indirectly through his position

at court, but directly as company agent at the customs house. Accordingly, the merchants of the company turned to Rustum if they wanted their private trade passed by the authorities under the favorable customs rates accorded to the company. Rustum gained leverage over the company and its trade and over the private, and, at times, illegal trade of its officers in western India through his technique of bringing up these manipulations at embarrassing times; in addition, he could pass his own trade goods as those of the company and share in the favorable rates.¹⁷ Another of Rustum's duties gave him access to interest free capital. While the company may have used a Sarraf to change money, or at times to forward bills of exchange, Rustum had daily control over the receipt and disbursement of large amounts of cash. He was the paymaster for those who were supplying the company sundry goods. He received company monies to be paid out when necessary and thereby gained access to capital interest free; or, when the company was short of funds, he paid these accounts himself, charging the company interest when these loans were repaid.¹⁸

V

The position as the company's chief broker, however, presented other opportunities for gain which must have been even more remunerative. As broker, Rustum had access to information which could be used to further his own activities. Several times during his brokerage, the company suspected that Rustum was personally responsible for sudden rises in the price of goods the company was about to purchase. In 1705, the price of indigo increased suspiciously, just as the company was about to make its purchases. The company remarked at one of its council meetings that "no goods or merchandise going into the United Factory can be bought, sold, or cleared at the customs house till a price first settled by said Rustumjee."¹⁹ Later, Rustum was accused of making purchases of goods that the company needed and subsequently selling to the company at an inflated price.²⁰

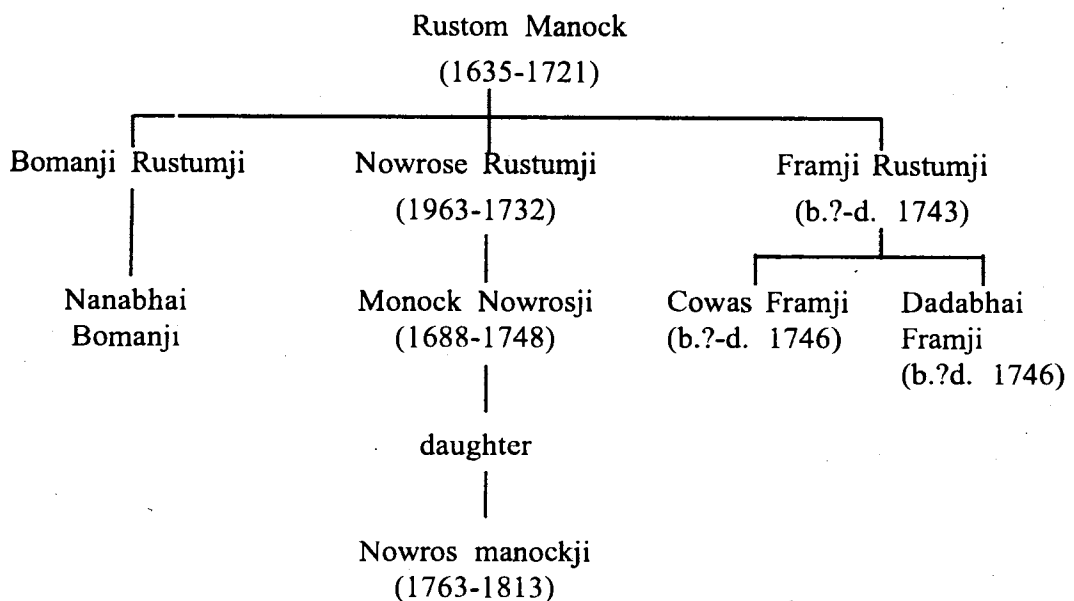
Not all the benefits and perquisites available to Rustum were quasi-legal. In addition to the usual two percent brokerage he received on each company transaction, he could also claim special favours and considerations on borrowing money from the East India company or purchasing Company goods. The Company permitted Rustum to transport his goods on their ships; provided help in recovering debts due to him from English merchants, Company gave special consideration to his bids for Company cloth, including special discounts.²¹ Rustum's position in the factory enabled him to take advantage of opportunities before his commercial competitors could learn about them. For instance, in 1715 the Company was in need of a small coastal vessel to offload shipping at the roadstead at Rander for transfer to the warehouse at Surat. Rustum immediately offered a boat he had and the Company bought it for Rs.1500.²² His official position also facilitated development of private contacts with English merchants trading on their own account. He would be paid

for his services to these private traders even when he was not officially connected with the EIC, and the contacts and friendships he developed could be drawn upon when he needed. Utilizing the structural and capital resources he had acquired, Rustum purchased small ships for the coastal trade. Bringing his three sons, Framji, Nowros, and Boman (See Table 1), into the family business, he bought and sold European goods and the products of Gujarat along the coast of western India from Bombay to the Indus. To a lesser extent, he used English shipping to participate in the country trade between Gujarat and Persian and Arabian ports.

Conclusion :

Rustum's career manifested certain character traits which are generally attributed to all Parsis. His ability to adapt to new circumstances was made evident in his dealings with the Europeans: by shifting his employment from the Portuguese to the English East India company, and by demonstrating a variety of skills, Rustum was able to associate himself with the emerging economic power in India. Moreover, he was able to foresee changing conditions and to act appropriately to turn them to his advantage. Rustum's most important achievements were in building the family's capital resources and in obligating a group of Parsi artisans to the Rustum Manock family. The Rustum Manock family had been among the first Indian merchants in the early to mid-eighteenth century to recognize the potential power of the East India Company.

Table 1:
Rustum Manock Family Tree²³

Foot Notes

1. Maloni, Ruby Surat port of the Mughal Empire, Mumbai, 2003, p.11.
2. Orme, Robert, Historical Fragments of the Mogal Empire 1805, p.327.
3. Ibid, p.328.
4. David L. White, Competition and Collaboration, 1995, New Delhi, p.16.
5. Ibid, p.17.
6. Modi, Jivanji, Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Journal of Asiatic Papers, Part IV, Times of India Press, Bombay, 1929, p.141.
7. Ibid, p.142.
8. Ibid, p. 143
9. Mumbai no Bahar, p. 427.
10. Hodiwala, Shahpurji, History of Seth Family (Sheth Khandan ni Tawarikh), Mumbai, 1931, p.6.
11. Patel, Parsi Prakash, p. 29; Hodiwala, Seth Khandan ni Tawarikh, p. 5.
12. Patel, Parsi Prakash, p. 29; Hodiwala, Seth Khandan ni Tawarikh, p. 7. Today this neighbourhood is called Rustompura in his honour.
13. Dave Narmadashankar, Surat ni Mukhtesir Haqiqat, 1866, pp. 335-372.
14. Portuguese outward-bound shipping for all ports in Asia had declined from sixty-eight for the period 1600-1609 to a total of twenty-three for the period 1691-1700 Charles A. Boxer, Portuguese Seaborne Empire, p.381.
15. Bombay Public Proceedings, 25 April, 1 May 1705; 3 Jan., 25 Feb. 1718; 3 May 1723, Surat Factory Records, Aug. 30, Nov. 1703.
16. Bombay Public Proceedings, 19 April, 1722.
17. Surat Factory Records 18 Jan. 1703, for orders to Rustom from waite to clear private goods as Company's at any time so ordered.
18. Surat Factory Records, 14 Feb. 1702, 9 Feb 1704; Bombay Public Proceedings, 11 April 1721.
19. Bombay Public Proceedings, 1 May 1705.
20. Bombay Public Proceedings, 28 Sept. 1722.
21. Bombay Public Proceedings, 7 Jan., 23 March 1706; 15 April 1712; 7 Oct. 1713; 20 July 1715; 23 Sept. 1718; 24 March, 11 April 1721. Surat Factory Records 14 Jan. 1706.
22. Bombay Public Proceedings, 9 May 1715.
23. David L. White, Competition and Collaboration, New Delhi, 1995, p.50

* Paper presented in 15th session of Dakshin Gujarat Itihas Parishad organized by Arts and Commerce College Vapi, in February 2017.

RUSTOM MANOCK

શ્રી રુસ્તમ માણેક.
(શ્રી જ્ઞાનદાનના મૂળ સ્થાપક)

(Sources: Hodiwala Shapurji, Sheth Khandan ni Tawarikh, Bombay, 1931, p.7.)

Charles Dickens

Dr. Kirti Shelat

While I am writing about Charles Dickens. I remember an incidence which took place before some sixty seven years back. At that time matriculation examination was considered the 11th standard. Our principal Shree Ratilal M. Trivedi was teaching us about the novel the tale of two cities by Charles Dickens. Which was prescribed by the SSC Board. We used to sit on the last benches of the big class. My friend pravin desai was sitting by my side and the Principal was talking about Dickens and Madam dafarje a character of the novel, my friend was not attentive to the principals lecture and he was reading some book at that time. Our principal saw him that he is reading something else and in the middle of the lecture he came to the last benches, picked up the book. which Pravin was reading saw what that book is It was Sari Jati Reti by Yashwant Shukla. He scolded Pravin that while I am teaching you about the life and works of Dickens you are busy reading such a book. Pravin was disturbed but the principal did not take further actions but the book was confiscated. While I am writing about this I remember this incidence which took place in 1952 at the New Education high School, Ahmedabad.

Charles Dickens was born in Portsmouth England on February 7 1812. His father's name was John Dickens and mother's name was Elizabeth Dickens. Elizabeth was in service at Lord crews place and John Dickens worked as a clerk in the naval pay office. John Dickens was imprisoned for debt when Charles Dickens was young. Charles Dickens was working at a blacking warehouse which was run by a relative of his mother Elizabeth. Charles when he was about twelve years old. his life was full of hard times

Charles Dickens

due to poverty. He recounts this experiences in the semi autobiographical novel David Copperfield. The ideas of social justice and reforms that surfaced in Charles Dickens writing later on were due to hard conditions he experienced in the ware house.

Charles Dickens exposed himself to many artistic and literary works which helped him in growing his imagination considerably. He was much influenced by his frequent visits to theatres and by the stories told to him by his nurse maid. He was fond of reading and he used to read Don Quickzot by Miguel de Carventes, Tom Jones by Henry

Prin. Shri R. M. Trivedi

fielding and Arabian Nights which were all picturesque novels full of adventures.

When his father was released from prison he left the blacking factory. He continued his education at Wellington House Academy. He was able to learn shorthand and led the career as a journalist. At the age of sixteen years he got a job as a court reporter and later he joined the staff of Mirror of Parliament a newspaper that reported on the decisions of parliament. During this time he used to read voraciously in British Library and experimented with acting and stage managed theatricals.

He was later disillusioned with politics and developed interest in social reforms and started writing for the True Sun a radical newspaper. He used to write novels but he continued his Journalistic activity till the end of his life. His contacts with various magazines and newspapers as a political journalist gave him the opportunity to begin publishing his own fictions at the beginning of his career. He wrote about fifteen novels.

He published several sketches in magazines. He serialised The Pickwick papers over (1836-37) that he experienced real success. Pickwick papers were published in monthly installments and sold over forty thousand copies of each issue. Dickens was the first person to make serialization of novels profitable and was able to expand his audience to include those who could not normally afford such literary works.

Within few years Dickens became the most successful authors of his time with approximately one out of every ten people in Victorian England avidly reading and following his writings. In 1836 Dickens married Catherine Hogarth the daughter of a co-worker at his news paper. The couple had ten children before their separation in 1858. Catherine's younger sister Mary lived with the couple and Dickens was much attached to her. He was deeply hurt by her death at the age of seventeen and she is believed to have provided inspiration for a number of his idealised angelic heroines such as Little Nell and Florence Dombey. Oliver Twist and Nicholas Nickleby followed in monthly installments and both reflected Dickens' understanding of the lower classes as well as his comic genius. In 1843 he published his one of the most famous works A Christmas Carol. His disenchantment with the world's economic drives is clear in this work. He blames much of society's ills on people's obsession with earning money and acquiring status based on money. Dickens travelled in 1840 first to America and then through Europe marked the beginning of a new era in Dickens' life. His writings became longer and more serious. In David Copperfield (1849-50) readers find the same flawed world that Dickens discovered as a young boy. Dickens published some of his best known novels including A Tale of Two Cities and Great Expectations in his own weekly periodicals. Two cities mean Paris and London.

When Dickens acted in Wilkie Collins' play The Frozen Deep in 1857 he was inspired by his own role as a self-sacrificing lover. He eventually decided to

Charles Dickens]

place his own sacrificing lover in the revolutionary period a period of great ups and downs. A year later Dickens went through his own form of social change as he was writing the tale of two cities. He separated from his wife and he revitalised his career by making plans for a new weekly literary journal Called 'All the year in 1859. A tale of two cities premiered as a series in this Journal - Its popularity was based not only on the fame of its author but also on its short length and radical subject matter.

What Dickens experienced in his early life the same was reflected in his writing. He brought to light the problems of suppressed peoples agony and ecstasy in his writings Dickens became involved in theatrical activities in collaboration of his friend Willkie Collins. In 1857 while interviewing actresses for a play the two had written together. Dickens met Ellen Ternan despite already married and the age difference between the two he at 45 and she at 18 the two fell in love. This meeting precipitated the end for Dickens of what was an unhappy marriage. He separated from his wife Catherine in 1858. While his relationship with Ellen was kept very discrete especially considering Dickens celebrity the two travelled together regularly and Dickens supported her financially until the time of his death.

Dickens health started deteriorating in 1860. In 1858 in response to his increasing fame he had begun public reading of his works. These excited a great physical strain on him. An immensely profitable work but physically shattering series of readings in America in 1867-68 turned into his decline and he collapsed during a farewell series in England.

On June 9 1870 Charles Dickens died. He was buried in poets corner of Westminster Abbey. Though he left mystery of Edwin Drood unfinished he had already written fifteen novels and many short pieces. His legacy is clear. In a whimsical and unique fashion Dickens brought to light society's flaws in terms of its binding greed for money and its neglect of lower classes of society. Through his books we come to learn the virtues of loving heart and pleasures of home in a flawed cruel indifferent world. Among English writers in terms of his fame and of the public recognition of his characters and stories many consider him second only to William Shakespeare. Dickens life was full of remorse despair and misery in early years and this gave him the idea to write about social reforms social security and not greed but love for all. Even after 200 years of its publication his novels are even well read and appreciated by lay public. He translated the agony and miseries of a common man in his novels. England was at its peak in his time regarding peace prosperity and colonialism at that time he brought to light the difficulties that a common man suffers in his day to day routine. His writings added hopes and praise in the minds of oppressed and suppressed man. In 2003 BBC conducted a survey on 100 best novels of the world and among them five were of Dickens. Many films have been produced on the basis of his novels Charles used to read books of Rodrik Redam, Persin Pinkle, humpy klinkar, Tom Jones Victor of Wekfield and Robinson Cruze and other reputed authors. His childhood was full

of misery. He got admitted in military school but it did not continue long his father was in debt and had to go to prison. His mother with Dickens started staying in a chawl in poor locality. Charles later stayed at a lady named Rollence who used to keep children who do labour work and Charles used to apply stickers on tins in those days. In *Dombey and Son* novel Charles created a character Mrs. Pipchin which depicted the character of lady where he stayed and worked. He later studied on advice of his father and became a clerk later, he became a journalist. After some years of experience and based on his experience he wrote *Nicholas Nickleby*, *Dombey and Son*, *Black House* such novels. In these books he brought to light discrepancies in judiciary, Oppression by officers and the existing corruption which took the toll of the society. He was chairperson of *Adelphi Miscellany* periodical. In America he saw the tradition of slavery and was much depressed. His mind got diverted to the good and welfare of common man. He established *Urania* cottage for the study and welfare of prostitutes to make them stand on their legs His works –

1. *Black House*. It was begun in Tavistock House Dickens's London home in November 1851 continued at Dover and completed in Boulogne in August 1853. It was originally published in nineteen monthly parts.
2. *David Copperfield* - He intended to write an autobiography and *David Copperfield* was the result. Many of his memories were too painful for him and reflected his tumultuous eventful life.
3. *A Christmas Carol* - It is a condemnation of 19th century Victorian England's division between the rich and poor the haves and have-nots-London was a great world power rich from industry.
4. *Dombey and Son*. It was initially published as dealings with the firm of Dombey and Son - the novel is typically seen as marking a transition in Dickens' career his Seventh novel.
5. *Great Expectations* - Dickens asks his editor before he started publishing the novel that is it a good name is not it? His thirteenth novel in 1860 By that time he had become a hero.
6. *Little Dorrit* a novel published by Charles Dickens between 1855-1857. It was published in serial forms and was divided into nineteen parts each sold separately
7. *Hard Times* - originally published in serial form in a magazine called *Household Words* beginning in April 1854.
8. *Oliver Twist*, first published in 1837 in a serial form in Bentley's *Miscellany* which Dickens was editing at that time This was his second novel and first social novel criticising the harm public institutions inflicted.
9. *A Tale of Two Cities*, His twelfth novel he published in his own literary journal called *All the Year Round* in weekly installment from April to November in 1859. He got the germ of the idea for the novel from a play by Wilkie Collins

A Tale of Two Cities

Set in France during the time of the French Revolution, this retold extract from Charles Dickens's terrible tale of violence teaches us that if the rich are unfeeling and arrogant, they will never have any peace.

The Marquis of Evremonde was a proud man. As he drove in his carriage through the narrow, crowded streets of Paris, the poor people had to quickly run to the side if they did not want the horses to trample them. To the Marquis they were like flies that scattered away till danger had passed, before they settled on to filth once more. Not once did he tell the coachman to slow down. He enjoyed a fast ride.

As his carriage speeded down the streets and round the corners, women screamed, and men shouted to get their children out of danger's path. But suddenly the carriage stopped. It had hit something. There was a loud cry from the people, and the frightened horses neighed fearfully.

Soon there was a crowd of men holding the horses, preventing them from moving. The frightened driver alighted. A child had been knocked down and killed. A man knelt beside it and wept aloud his grief. "Killed!" shouted the man. "My child is dead!"

The people moved closer around the carriage, and stared silently at the Marquis.

The Marquis looked at the people as if they were rats that needed to be killed anyway, and then he threw out to the crowd a gold coin, as though paying for some object that he had broken.

Just then a man arrived. He too was one of the crowd. But he was different. He had an air of defiance about him. He walked through the crowd of people till he was almost face to face with the Marquis. The man who had lost his child wept out his tale of woe once more.

"Be brave, Gaspard. It is better that she died. Living as we do is a greater pain."

"So rightly said!" laughed the Marquis. "You are a wise man. What is your name?"

"Defarge," answered the man.

"What is your job?" asked the Marquis.

"I sell wine, Monsieur," answered Defarge.

Then the Marquis threw Defarge another gold coin, and leaned back in his

seat contentedly. Suddenly a coin came flying into his carriage and fell on the floor with a loud clink.

"Stop!" shouted the Marquis. "Who threw that coin?"

He looked at the crowd and saw that the wine seller had disappeared. A fat woman stood knitting beside the inconsolable father.

"You dogs!" the Marquis said calmly. "I would ride over and kill any of you willingly. If I knew which one of you threw that coin, I would crush him under the wheels of my carriage." And saying this, he rode away.

Such were the rich noblemen in France. For years they had treated the poor very badly.

The Marquis continued his journey. He had to pass through one of the villages where the poor people lived. Many of them looked like they were about to drop dead any minute. Some sat at their doorways chopping off the rotten parts of vegetables they would be cooking for supper. Others stood washing their rags at the fountain. The king and his noblemen extracted huge taxes from these miserably poor people, and as a result they had no hope of ever having even enough food to eat. Many felt that it was better to die.

For years the poor people had hated and feared the rich noblemen of France. Their hate had grown over the years, and they were in such a miserable state that they were prepared to do anything to get out of it, even if they had to face death. As their feeling of misery and hatred grew, they decided to take revenge. And revenge breeds violence and disturbs the peace. Now the rich would have no peace. The poor had no peace anyway. They were merely maintaining silence out of fear.

But now they had suddenly lost their fear. A huge crowd of angry men and women had collected in the district of Saint Antoine. Axes, knives, swords and guns glittered fearfully in the sun. Every man and woman looked crazy and frightening. They were full of hate and anger, and so very bloodthirsty. Defarge stood in the middle of the crowd,, calling out orders and distributing the weapons.

And then, raising his sword high, he screamed out in a bloodcurdling voice, "To the Bastille!"

Like an echo, the people screamed too, "To the Bastille!" And they all surged forward, beating drums and ringing bells.

The crowd that reached Bastille prison struck terror in everyone's heart. It was a terrible crowd. The huge stone walls and towers of the prison did not dampen their spirit. Fire, smoke, and screams filled the atmosphere. Large piles of straw were burnt under the prison gates as the crowd cursed and screamed and

broke down the gates.

Within a few hours the Bastille finally fell. They freed all the prisoners whom the rich had imprisoned for years.

This was the year 1789. The French Revolution had begun.

And then they took revenge.

One of their targets was an old man named Foulon.

“The wicked Foulon killed my sister,” cried one.

“Old Foulon killed my mother!” cried another.

The women screamed and pulled at their hair. They looked quite mad and frightening as each one shouted out a grievance: “Foulon is alive! Give us his head. He told my father to eat grass when I had no more bread to give him. He told my baby to suck grass when I had no milk. Feed that demon grass. Bury him so that his body can feed the grass.”

They could not be pacified.

The revolution continued for three years after the attack on the Bastille. It became more and more terrible. Angry crowds surrounded the king’s palace, and he was forced to give up his throne. People listened to no one except to their own will.

Those were terrible times.

The Light and Shadow on Dr. Krishnakant Kadakia's scholarship on *Bhavai* Performative Tradition of Gujarat.

Minakshi Rajdev*

Through the prism of performative traditions in the cultural landscape of Gujarat, Dr. Kadakia illuminates thriving darkness on one of the oldest and finest popular performative traditions of India, *Bhavai*. His oeuvre of scholarly writings on *Bhavai* not only establishes *Bhavai* as an arena of study but also constructs an archive of the *Bhavai* performances through his lengthy and insightful observations of the *Bhavai* plays. It would not be out of the place to say that Dr. Kadakia submitted his life to the study and research of *Bhavai* tradition for which he gave almost 15 years of his life. His writings evince acute sense of sincerity and justice to a subject of study which was not only sparsely studied before but also demanded pugnacious efforts to unfold complexities of the *Bhavai* performances.

It is with the immense pleasure that I am writing about his unmatched contribution to the scholarship on *Bhavai* tradition which inevitably benefited emerging scholars like me. Since, it is impossible to shed light upon his plethora of writings on the subject; I would like to divide the paper into three segments through which his works would be revisited. First, *Bhavai*: An Overview, Second; Aesthetics and *Bhavai*, Third; Experiments with the *Bhavai* play 'Jasma'.

Bhavai: An Overview

Bhavai, a movement against social evil practices in general and caste discrimination in particular developed like stream of a river, assimilating variegated streams of existing folk tradition opines Dr. Kadakia. He points out that *Bhavai* did not originate in vacuum but developed from the already existing performative and folk traditions of the region and was codified by the Asait around whom the whole mythical narrative of *Bhavai*'s foundation revolves.

Dr. Kadakia deals with some of the most significant aspects of the aesthetics in folk tradition and the comparative analysis of folk with classical performances. The analytical framework applied by him not only explicates the foundational understanding of the techniques of performativity but also the social base of the whole performance. I would like to summarise some of the theoretical questions dealt by Dr. Kadakia and his understanding which he inculcated from extensive observations of the performances and constant dialogic discussions with the performers of *Bhavai*.

* Ph.D. Centre for Historical Studies, Jawaharlal Nehru University.

The debate that who deserves the priority and significance, Performer or the writer of the *veshas*, is scholarly covered and addressed with a conclusive remark that writer of the *vesha* would always come first, and *Nayak*, the performer would follow the writer. He attributes absolute priority to the writer, *Kathakar*. He deplores the argument of Mehta Shambhu Prasad who is of the opinion that performer should be placed first as it is with the intervention of the performer that narrative of the *Bhavai* is ultimately developed and staged. Dr. Kadakia in opposition gives more significance to the writer as he gives a structure of the story according to which performers weave their own creativity on the stage. The *Kathakaar* works as an anchor to the impromptu improvisations of performers.

Unrestrained, unfettered and fluid nature of the performance makes *Bhavai* more relevant for the society. It is completely unstructured and essentially versatile in nature which gives enough freedom to the performers to weave and contextualise *veshas* in order to make it more relatable and intelligible for the audience, opines Dr. Kadakia. It even provides freedom to the spectator to become part of the whole performative act on the one side and construct performances on the other. This fluidity inevitably bridges unfathomable *differance*¹ between spectators and the performers where construction and transmission of the meaning is orchestrated by the pervasive interdependence of the two.

The negation of the structure in the *Bhavai* is what segregates it from the proscenium theatre which emerged in the modern times with the colonial influence in India. The folk performative traditions were based on the metastatic relation between the people of the place and performers who had customary right to perform in an open space of a particular region. The constant interdependence, mutual coexistence and emotional connect between the two legitimise its space in the lives of the people even today.

'Obscenity' and 'vulgarity' always remained quintessential target of the critiques who questioned the nature of *Bhavai* performances. This hostility towards *Bhavai* emerged in 19th century when on the one side colonial modernity was percolated Indian cultural terrain and on the other side Indian morality was constantly contested by the western ethics and moral structures. It is under these interjections, socio-religious reform movement begins which targeted *Bhavai* and insisted on its 'reform'. This question which was a result of the 'sanitisation' process which purported from the clash of rationalities is also addressed by Dr. Kadakia under the framework of aesthetics.

He traces *bibhatsa rasa* in the performances of *Bhavai*. Following the arguments and conclusive remarks of the scholars like Dr. Sudha ben Desai, R. V. Desai, R. V. Pathak and Jayshankar, he remarks that dual-meaning language paved the way for its degeneration and final decline. He calls this *bibhatsa* a kind of 'contamination' and impurity which became part of *Bhavai* in the later times. He also cites from a weekly *Buddhiprakash* which points that Asait never used such 'dual

meaning' and 'vulgar' terminology in *Bhavai*. The use of such 'obscene' language is a modern phenomenon which developed from the ever rising greed of the performers. Since spectators enjoyed such narrativisation, performers could not help but include them in their performances in order to maintain their earning.

I slightly differ here with the conclusive remarks of Dr. Kadakia. According to my understanding of the elements of 'obscenity', 'vulgarity' and 'nonsense', it is more than necessary to shed light upon the performative language and the social contexts of the performances and performers both. It is pertinent to question the constituents of 'obscene' and 'vulgar' with the context of time and region. What is termed as obscene in present urban settings may not be obscene in the popular settings of the non-urban and rural regions. Temporality and epochality also needs to be contextualised and should be historicised to unfold social transmission of meanings through language and symbols. 'Obscene' terms used by performers are either part of the very language of the common parlance of the region or they are performatively used to create laughter. It is also important to analyse popular performances of *Bhavai* as a tool of social subversion where 'obscene' 'vulgar' and 'nasty' remarks are expressions of the 'low' culture against the 'high' culture of the time.² Besides, it is with the sanitisation process led by English educated elites of the time that *Bhavai* lost its own satirical language of social criticism.

Another important debate he covers is- "to what extent *Bhavai* can be modernised and preserved?" First, the author opines that skill development of the *Bhavai* performers is one of the most needed interventions into the tradition. Since performers obtain knowledge and skills of performance from their socio-cultural milieu, it is need of the time that they should be given proper training of the performance. With the dissolution and degradation of the art form, skills of the performers have also experienced a setback. In order to further revitalise the tradition, skill-based training is the only way towards the objective. He also suggests foundation of a structure for performances to avoid repetitions and confusions on the stage.

Second, variations in the performances of the *veshas* are also a need of the time when cinema and technology has bloomed to such an extent that they have attained the status of mainstream entertainment. Third, he suggests that *Bhavai* should be aesthetically developed to evoke highest form of emotions through which nectar of the various *rasa* can be experienced by the spectator. Besides, it is also important to empower narrator of the *Bhavai* to structure the performances and also to reach aesthetic pivotal of the *rasa*. In a nutshell, introduction of the conventions of performances according to *Natyashastra* and *Abhinayadarpan* would lead to attainment of aesthetic excellence in *Bhavai*.

Aesthetics and Bhavai

Natyashastra and *Abhinayadarpan* are the foundational treatises on Indian aesthetics. Dr. Kadakia with his expertise on the text and theories of the treatise The Light and Shadow on Dr. Krishnakant Kadakia's scholarship on... [143]

gives a comprehensive analysis of the *Lokdharmi Natak* of the *Natyashastra* in general and *Bhavai* in particular. *Bhavai: Nat Nartan ane Sangeet* is based on the comparative study of the theories and rules of the *Natyashastra* and aesthetic characteristics of the *Bhavai*. This work forms an understanding of *Bhavai* with relation to various folk theatres of the East European and Western countries which inexplicably shapes a more grounded understanding of the *Bhavai* performative tradition.

Dr. Kadakia analysis of the aesthetics of *Bhavai* gives a theoretical framework on performer, performance and Music. He starts with the origin myth of the tradition and goes on to discuss the making the '*Bhavayas*'. The process of the making of *Bhavayas* or performers cannot be extricated from the processes of performances. Therefore, the Scholar situates the performer into the characters of *Bhavai* and then theoretically analyses them in the light of ancient treatise on aesthetics. I would take some of the important points of discussions from his above mentioned work which enriched my understanding of the *Bhavai* from the aesthetic point of view.

Transvestism and cross-dressing is one of the prominent elements of *Bhavai*. The Author envisions this as the avatar of *Ardhanarishwar* who is spiritual emblem of *Shiva* and *Shakti*. This is also a negation of gender binaries of heterosexuality and acceptance of spiritual oneness of the life. He also cites instances from his observations and field work where performers expressed their opinion saying that enactment of female characters by the men is artistic reflection of the performers. A more realistic argument given by a profound *Bhavai* performer, ChimanBhai Nayak is also cited in the work that since there is no covered theatre of *Bhavai* and one has to constantly travel for performances, it is not possible to travel along women to the unknown distant areas. All the arguments give different perspectives on the issue of gender but it is also important here to destabilise it further. The inclusion of women into theatre and performances, primordially seen as symbol of 'obscenity' concomitantly forced women to the ideals of wifely loyalties. In this context it is important to unfold historical conjuncture of the social intelligibilities which out casted women from its very own character in the folk performances of India.

The comparative analysis between *Lokdharmi* and *Natyadharmi* while situating *Bhavai* in *rasa* theory and conventions of enactment postulated in *Natyashastra*, produces a panoptic understanding of theatrical performances. He further analyses distinct characters of the *Bhavai* like Chatki, Ranglo, Daglo and Brahman. Besides, deliberations on popular veshas like *JasmaOdan*, *JhandaJhulan*, *VikoSisodiyo* and *PataiRaval* reveals cohesiveness of the themes, nature of dialogues and their impact on the spectators. The important point made by him while dealing with these aspects is that *Bhavai* always tried to work as a medium of social change.

Nritya or dance is an essential part of the *Bhavai*. There are seven types of footsteps in *Bhavai* which Dr. Kadakia explicates with *talas* and illustrations of foot

work in his book *Nat Nartanane ane Sangeet*. He comparatively analyses various folk performances from both India and Europe with Bhavai to gain holistic understanding of the same. He conclusively remarks that dance performances in *Bhavai* complete the performance and without music and dance, it is impossible to imagine its existence.

Experiments with the Bhavai veshā 'Jasma-Odan'

Jasma Odan is a celebrated *Bhavai* play which attained greater popularity among non-Gujarati speaking spectatorship after enactment of the *vesha* in Hindi which was directed by Shanta Gandhi. The narrative of *Jasma Odan* traces its roots in the history of the Northern Gujarat region, but its historicity cannot be claimed. The narrative of *Jasma Odan* is recorded and documented by various colonial officers and literary writers which differ considerably. Dr. Kadakia also attempted to experiment with this *vesha* of *Bhavai* to establish an example of modernising *Bhavai* techniques in order to make it more relevant for the spectators of the present era. He edits and omits various parts of the *Bhavai* techniques to give it more realistic expression on the stage. It would be useful to enlist various changes suggested by him in the techniques of performance while keeping pace with the traditional nature of the *Bhavai*.

Dr. Kadakia suggests an inclusion of costume expert into the group of *Bhavayās* so that appropriate costumes can be designed to increase the impact of the *vesha* on the performing ground. According to him, Costumes, make up and over all appearances of the characters make performances not only interesting for the spectators but also add more meaning to the whole act. He says that costume expert or the *veshagora* are essential parts of the many performing groups in the regions of the Saurashtra even in the present times.

Dr. Kadakia also uses western terminologies and theories of aesthetics and performance to reflect upon characters of the *Bhavai*. He tries to give instances of the terms he derived from the western theories like subtext, farce, theatre of the absurd, romanticism and tragic comedy. He tries to locate spasmodic spaces of Absurd in the *Bhavai* theatre and suggests that though it is not justified to perceive *Bhavai* through the lenses of the Absurd theatre but it is equally impossible to deny prevalence of the elements of Absurd in it. Similarly, he finds traces of romanticism and tragic comedy in *Bhavai* as well.

Modern Lighting system of the stage should also become part of the *Bhavai* as the traditional way of burning wooden torch lights are not sufficient enough to enlighten the whole area. He also opines that objective of lighting is not limited to make performance visible to the spectators but it can also be used as a tool to make multiple perspectives on the stage. Modern lightening techniques can make the performance more interesting as it would help shifting concentration of the audience in different directions. It would enable efficient use of the stage or the ground of the performance.

He condemns orthodox understanding of the techniques of *Bhavai* and tries to shift concentration towards modernisation of the *Bhavai* while preserving inherent characteristic of the tradition. He says that two terms of modern proscenium theatre i.e. 'cut' and 'once more' can also be introduced here to make performances more popular and contemporary. He believes in the modernisation of archaic forms of the *Bhavai* to attribute more relevance and meaning to it.

Music is an integral part of *Bhavai* and therefore it becomes more than necessary to upgrade the techniques and instruments of music which are used in *Bhavai*. Dr. Kadakia asserts that modern instruments of music and many other already existing instruments can enrich performance of *Bhavai* as a whole. He suggests the use of *Dholak* in *Bhavai* as it can be easily assimilated with the dance and kind of music used in the performance. The instruments introduced by Asait are not sufficient enough to evoke desired *rasa* from the performances in modern times due to acceptability of better developed music available to the spectators in general. To evoke pivotal of *rasa* it is important to modify and include various sounds in the performances. Besides, he believes in the processes of constant experimentations to make the tradition more relevant and modern to ensure its acceptability in the present times antipodal to the belief of essentially preserving a tradition in its archaic or 'original' form.

In retrospect, the corpus of Dr. Kadakia's deliberations on *Bhavai* not only enriches the understanding of the tradition but also encourages one to revisit and deconstruct the understanding of the same. His works prepare a landscape of the themes and models of theorisation through which a performative tradition can be analysed and facilitates space for forming new questions by the future scholars with time and space. His writing endeavoured me to dig deeper from the perspectives of historicisation on the one hand and scaling of social analysis of the various performative communities of *Bhavai* on the other. I believe his works would keep invigorating scholars and academicians from the every filed of social sciences.

End Notes

1. Jacques Derrida, *Of Grammatology*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1997.
2. M Bakhtin, *Rebelias and His World*, Translated by Helene Iswolsky, Indiana University Press, Bloomington, 1984.

Bibliography

1. Bakhtin, *The Dialogic I magination*, Trans. Caryl Emerson and Michael Holquist, University of Texas Press, Austin, 1981.
2. Barthes, Roland, *Mythologies*, translated by Annette Lavers, The Noonday Press, New York, 1974.
3. Bell, Elizabeth, *Theories of Performance*, Sage Publications, New Delhi, 2008.
4. Janak, H. Dave, *RangbhoominaAtarang*, Gurjar Agency, Ahmadabad, 2008.
5. Kadakia, Krishnakant, *Loknatya Bhavai: SwaroopaneLakshno*, M S University Press, Baroda, 1996.
6. Kadakia, Krishnakant, *Jasma: Loknatya Proyog Shilpni Drishtiye*, Dr. Krishnakant Kadakia Trust, Ahmadabad, 2010.

The Siddis of Gujarat : The Diasporic Tribe Oscilating between Two Worlds

Dr. Shirin Mehta

શ્રીમતિ ભારતીબહેન શેલત જેવા અદ્વિતીય વિદ્વાન સંશોધકના સ્મરણાર્થે અંજલીરૂપે પ્રકાશિત ગ્રંથ બહાર પડતા અનહદ આનંદ અનુભવું છું. તેમના જેવા વિદ્વંષી પરમમિત્ર માટે એક લેખ દ્વારા હું તેમને અંજલિ આપું છું. જે ક્ષેત્રમાં ડૉ. ભારતીબહેને સંશોધન કર્યું તે શિલાલેખો, ખતપત્રો સિક્કાશાસ્ત્ર, કાળગણના એ શાખાઓ આજે પણ મુશ્કેલ, વિદ્વતા પૂર્ણ ગણાય છે. આ દિશામાં તેમણે અમૂલ્ય ફાળો નોંધાવી તેમણે તેમનું વિદ્વતાપૂર્ણ કાર્ય કરી નામ અમર કર્યું છે. પેઢી દર પેઢી અનેક સંશોધકો વિદ્યાર્થીઓ તેમના કાર્યની કદર કરશે. તેમને હું ખૂબ ધન્યવાદ આપું છું. અને અંતઃપૂર્વક અંજલિ આપું છું.

This study reflects the involuntary and forceful migration of Africans across the Indian Ocean and their entry into Western India as slaves and domestic servants. The effort has been made to highlight their autonomous world, the ontology of Siddis and Subjective Centrality. The paper is based no doubt on traditional historical sources but its staple is drawn from the fieldwork and interviews.

The dispersal of Africans across the Indian ocean began some 700 years before, in the 13th Century much earlier than Europeans began to sail in these regions. Since the Arab had wonderful knowledge of the movements of monsoon winds they dominated the trade and commerce of surrounding regions touching Indian Ocean. There developed the trading nexus among Sothern Arabia, East Africa and Western India. The Arabs were the first to initiate slave trade with the support of finance of the Kutchi Indians. But the slave trade in India was not considered to be a incrative venture as did Atlantic ocean since the African labour was used in America for sugar estates and cotton plantation. While in India its own labour force was strong.

In consonance with the historical time the focal point of slave trade was Africa especially Sudan and Ethopia or Abyssinia. The Sudanese and Abyssinians prisoners of wars were sold to African rulers. They inturn sold them off to seasoned Arab slave traders. They brought them to India enroute to Arabia. On their way the Siddis were converted to Islam and were given Muslim names. They forgot their original names, home and place of birth. They lost their identity and ontology.

The second phase of slave started in 16th century with the joining of Europeans in the fray of slave trade. The portugese were the initiators. They brought Africans in India from their colonies Angola (West) and Mozambique (East). Later on Dutch, French and British entered into slave business. The British from their East African colonies like Kenya, uganda, somalia, Tanzania, Zanzibar and French from north Africa from their colonies like Algeria, Tunis, Morocco brought slaves

* Former Professor and head, History Dept.; Gujarat University, Ahmedabad.

in India. The active European missionaries in India were prone to convert them into Christianity. They were also given Christian names. They too lost their identity, name and native place. They were uprooted and were deracinated. In India now, they belonged to heterogenous groups coming from various African parts. But in India they were referred by their original African regions, for instance, Habashi (Abyssinia Ethiopia), Nuba (from Egypt), Kaffir or Siddi (from East Africa). But popularly they are recognised as Siddis.

The mapping of the movement of Siddis in Western Indian was confined to Gujarat, Bombay-Maharashtra, Andhra Pradesh, Karnatak, Kerala, Div, Daman and Goa. Roughly Siddis figure in India 76000 and in Gujarat 20,000. In Gujarat majority of them are mostly Sunni Muslims. In rest of India majority of them are Christians.

The etymology of the term Siddi Derived from the Arabic 'Sayyad' "Seyyid" or 'Syed". It is suggestive of honorific title meaning prince or lord. But new rescarches suggest the word derived from Arabic word "Saydi" meaning captive or prisoners of war. The last derivation seems to be more logical.

The tribal habitat in Gujarat is the projecting feature of the social milieue. They consist 13 to 12 per cent of the total population. But Siddis in Gujarat are the only ethnic group possessed of well defined African Negroid features. The Siddis exist as separate community. They are homogenous group preferred to marry within their own group. Yunus Mahammad Sidi, the leader of the Goma group of Bhavanagar said, "We don't condone inter-marriage because we want to retain our racial purity."

The Siddi habitat in Gujarat is mostly confined to north-Gujarat in Radhanpur, in Rajkot division, Ratanpura in Zagadia Taluka of Bharuch district. They are mainly populated about 3645 in number in Junagadh district in ten villages of Talala mahal, 1818 M : 1827 F. The Sex ratio stands in favour of women. Out of them only 23 are Hundus, hardly few Christians but mostly are Sunni Muslims. They are numerously populated in Jambur (729) Talala (374), Javantri (162), Moruka (123), Sirvan (113), Sasan (67), Hadmatiya Gir (56), Vadla (50) Vithalpur (43), Rasulpura (27). In Junagadh they stay in the villages around the Gir forest. They Proudly sign,

"It is not Easy to meet a Siddi child
who is like a lion
ना मिले, ना मिले सीदीका बच्चा शेर बराबर,
O ! La Ilaha ! Illillah, O ! Sage a nice fair.
ला इल्हा, ईलील्हा कलंदर सारो मेलो.

Their forms of Slavery and Servitue.

1. The Siddis in Gujarat were brought in dhows (ships) in chains. They landed in Cambay (Khambhat) in the bay of Cambay. They came as slaves and

domestic servants since the labour force in Gujarat was strong enough, the forms of Siddis Servitude. and bondage were different. More over they were converted to Islam and Islam resented Slavery. As a result many worked as watchmen and chokidars.

2. Siddis kept coming after 13th century. But all did not enter as slaves. Many came as merchants, navigators, sailors and mercenaries.

3. Siddis as ministers, generals and soldiers in native states.

The Maharajas and Nawabs of princely states were always suspicious of the loyalty of their soldiers and military force. They preferred to hire Siddis. The Siddis were in the army of Babbis of Radhnpur state in north-Gujarat. The nawab of Junagadh had also hired Siddis. It is said in 1820 Siddi Ismail dominated political scene of Junagadh state. At all India level in the 14th Century Sultan of Bengal had 8000 Siddis as his Soldiers. Bahamni Sultan rulers of Delhi also kept Siddis as military force. Malek Ambar a Habshi minister of Ahmadnagar was powerful. The alliance of Raziya Sultana of Delhi with Malek Ambar risked her throne.

4. Siddis as rulers.

In the 17th century in South-Gujarat closer to the port of Surat at Jinjira the Siddis carved out their own state. As a naval power they became so strong that they stormed the port of Jafrabad in bay of Cambay. Even Shivaji, the ruler of Maharashtra required to seek the help of Siddis of Jinjira against Aurangzeb. The Siddis also found out at Sachin near Bharuch their state. They are still possessed of that state.

5. Siddis turned entrepreneurs in Gujarat

In the 15th century Nawab of Junagadh kept Negroe - slaves as Kennal keepers and hunting assistance. Among them one slave named Nagarsha or Nagarchi Gor was man of Pansive mood. He was of Nubian (Egypt) origin. He was staunch devotee of Alleha and was Sufi. The Siddis worshiped him as pir. Later on his Durgah at Jambur village was considered the place of pilgrimage. His younger brother came in 1411 named Siddi Mubarak Nobi popularly called Baba Gor. He was also a slave. But he settled down in Ratanpur in Bharuch district. He also turned Sufi-Saint. He was an intelligent man possessed of creative genius. Once while cooking he saw in stone hearth diamond like lustrous stone. Due to heat the stone of the hearth became translucent and shining. He found a precious stone called akik or agate stone. Since he was a founder of the stone it was known as Baba Gor. There was also agate stone known as maroon Cornelian. It was named after his sister and successor Mai Mariyam.

Baba Gor now turned entrepreneur and gave the mines of agate stone the shape of an industry. He amassed Siddis taught them to dig mines, to heat stone, to get agate stones to Shape them, Cut them, polish them and to make beautiful, useful items like ornaments, Vaz, Lamps, Candle stand etc... The agate items Cap-

tured the international market, exported from the port Cambay.

The Siddis secured better economic footing. But with the lapse of time Cambay lost its grandeur due to silting and agate trade was shifted to Bombay. The Siddis lost their proseprity. But agate industry is still there in Cambay.

Demographic Breakup.

The rate of education among Siddis of Gujarat in Comparison to other tribes is very low. In total Siddis are 10 pter cent equated the other tribes education rate is 35 per cent. In rural area their literary rate for female 1 percent and 10 per cent male, while in urban cities female rate is 8 and male is 35 per cent. But 60 per cent of them are the inhabitants of villages.

The Siddis in Gujarat are mostly engaged in agriculture. They work as labourers. Those who stay in sorrounding Gir forests in Junagadh district, they are dependent of flora and Fauna of forests. They collect woods, gum, fruits, mahuda flowers to distill country liquor. In urban areas they work as tactory workers, mechanics, fitter, truek drivers, watch men and construction-workers.

But in other regions, due to missionaries the Siddis literary rate is higher. As a result in Bombay, Andhra and Karnatak some are doctors, lawyers, journalists, technician teachers, businessmen and landowners also. There is an interestate movement to unite and organise all Siddis of India.

Language

The Siddis are defacto Indianised. Initially Siddis belonging to different African regions. spoke Banta/Swahali languages. But with the lapse of time due to their intermingling with the local population they have adopted Gujarati dialects having different regional accent and tone like Saurashtrian, Kutchi or Div, Damani Gujarati.

Eventhen the historical oral tradition still persisted. They use some Bantu / Swahali words, for instance for salute Salam Alekum = Amja bosane, Makati = Roti, Samati = Machhi, Matton = Vama, Tea = MajiMota, Khichadi = Ughadi.

Wayway Koenda = to go out, Umbani Koenda = to go home

Ea manumuk; Wapi Koenda ?

You young girl where do you go ?

In Bantu language Kulya = to eat. They mix these words with Gujarati, “Kuliya Karwa Jac” “Let us go to eat.” For curry, gravy they call “inioro” in Somali for curry they say “anjera”.

The clan identity and surnames

(i) Those siddis stayed in Saurashtra - Rajkot, Jamnagar, Bhavnagar, Gondal Dhoraji are called Tais.

(ii) Those belonged to Talala Mahal, Junagadh district are known as Simali

coming from northern regions of Africa.

(iii) Those Siddis of Portuguese territory Div, Daman and Goa were addressed as Kaffirs.

They use their clan names as surnames like Badrani, Chanvat, Bhaliya, majgul, Makwana Melan, Modi, Masangra, Shaikh, Sirman etc...

In Kutch they bear traditional Indian caste names like Siddi langa (Musician, Drummers), Sidhi dhobi (Washermen), Sidhi Kharwa (Sailors).

The British passed anti-slavery act, but was implemented in India only in 1855. The various missionaries like Scottish launched movement in India as well as in Africa to free them from Slavery.

The Customs, Rituals

The marriage system, rituals and customs of Gujarati Siddis represent powerful Hindu influence. The Tais and Simali Siddis intermarry but not with Kaffir Siddis of Div, Daman. The two worlds Siddis and Hindus exist side by side. The influence of each other impinge on one other. When the Siddis declared the engagement between girl and boy they distribute Gur-dhana-Jaggery and Corriander seeds. From the bride-groom side the Chundi the Sari is given to bride. On the marriage day when the procession of bride-groom reached the girls home the mother of the girl offers welcoming ceremony called "Pokhava" in Gujarati. Thus so many rituals and customs they have adopted. During marriage ceremony they sing and dance Garbas. Sometimes nonSiddi maulvi or Kazi, Solemnized their marriages.

They worship pirs and Auliyas and visit the Dargahs. It is not customary on their part to perform Namaz everyday.

Art-culture and Dhamal

The Siddis the diasporic tribe before entering India enroute to Middle East countries lost their language, culture, the knowledge of their native lands but retained the traits of African culture through music and dance called zulu and Dhamal. "Music and dance" they say, "are in our blood, even our small child know Dhamal." Their African identity is not only maintained by physical features but by dance, music and their musical instrument. These are very much rooted in African Soil.

But now a days, Dhamal dance, Siddis music, their Jikars (Zckr in African language) - songs, musical instruments represent multi-culture, multi ethnic and multi-linguists dimension. For instance, they have preserved the original names of the instrument but all the instruments are Indian, instead of ostrich feathers they now decorate them with peacock feathers. They believe the musical instruments are given by Baba Gor and Pirs, So they do not touch them except on festivals when they use them. Murgaman is the biggest drum of 3 1/2 feet high, Tushido the another type of drum they slung on shoulder, Selani the fiddle like instrument tie

up with dried goard and bunch of peacock feathers, Dhamama the another small drum, Jhunjhuna wrapped up in silken cloth played as solo instrument. They blow the conch shell-Shankh called Nafir.

They perform the Zulu, Dhamal dance on various religious occarions and festivals. They are fond of celebrations. They dance on religious occasions in the worship and honour of Nagarsha, Baba Gor, Mai Mariyam and of other Pirs and Auliyas. They dance on every Muslim month on the 1st and 11th days, at the time of urs - fairs, Ids etc...

Dhamal is a community dance. Old and young, boys and girls they dance with full of music and rhythm with the beats of drum, Selani and Dhamama. It is the wanton display of Vigour, energy and joy. They blow conch shells-Nafir and shouts "La Illah". The climax comes when elderly person makes the heap of charcoal. Some experts jump on the heap and show that due to the blessings of Pirs there are no marks of burns. Then the coconut is thrown high-up and head butted exhuberantly by a performer shattering and spilling its milk all over the stage. It is the highest climax of Siddi Gomas (musicians) mystical and spiritual performance. The artists become closer to God. The crowd roars, whistles and claps. The whole atmospher charge with joy and splendor. The Siddis have not only adopted Gujarati language but religious symbol also. In their Rasada-folksongs they represent mother's cult. They believe in spirit. They frequently make the reference of sea. They have not forgotten their original home accross ocean. e.g.

લાલ લાલ ચૂંદડી રે
ઘેલી માડીની ચૂંદડી રે
ઓઢી ન શકે કોઈ ચૂંદડી રે
મા મક્કેસે આયવા બાબા ઘોર
મા ઝઘડિયામાં જંગલી પીર બીરાજે
ત્યાં રહે છે માઈ મિસ્ત્રા -

The another Rasada song sings

મા સોનાના કલશે જૂલો
માઈ સાબ મા ચાલો ધીરે ધીરે
મા રતનપુર શહેરમાં વસેલા
મા ડુંગરપુર જૂલો
મા સૂરત શહેરમાં વસેલા
રાંદેર શહેરમાં જૂલો
મા મુંબઈ શહેરમાં વસેલા
દરિયાઈ બેટમાં જૂલો.

Following are the Jikars sung during dance.

બાદશાહ નિવાજો હોયાલે દોમશાલે
Welcome to Badshah Ghor

દાદા મેરે પીર નિવાજો હોયાલો દોમશાલે
 Greeting and Salutation to great Pirs.
 ઘોરી બાદશાહ નિવાજો હોયાલો દોમશાલે
 નાગરચી દુલા નિવાજો હોયાલો દોમશાલે
 સીદી મુક્તા ગાઝી નિવાજો હોયાલો દોમશાલે
 ઈંટા લેવાલી મા નિવાજો હોયાલો દોમશાલે

This Jikar song also give typical African language musical sound.

ધમામા પર સલામા આ ! ધમામા પર સલામા

Salutation on beating of drums.

ઘોર બાદશાહ યાહો યા હો ચાલે

ધમામા પર સલામા

O ! Ghori Badshah accept our
 Salutation on beating of drums.

Conclusion :

In the age of globalisation the isolation and shackles of Indian Siddis have broken. They secure wider recognition. Their art, culture, music and dance draw the attention of the world. The artists, the Indian and Western scholars anthropologists, social scientists are interested to study the Siddis history, culture, heritage, language, religion, rituals, customs etc.... But this remains upto rhetoric exercise. Rumana Siddi living in Ahmedabad City actively connected with the Goma group of music and running cultural activities among Siddi women said, "So far so many people came, scholars, journalists, artists they interview us, take our photographs but nobody solves our problem of poverty and illiteracy. They ask us to take up education. With great difficulty our children reach upto 10th standard but the mad racket of tuitions in the city remains beyond our means."

The Siddis are conscious of their being entertainers. As a result their musical and dance societies called 'Gomas' have mushroom growth at regional; national and international levels. In Gujarat Ahmedabad, Rajkot, Junagadh, Bhavnagar, Dholera where ever there are Siddis the Goma groups are established. The international Siddi societies organise Cultural tours in India as well as abroad in Africa, Europe, America. Day by day These dance shows, programmes have become subject of trade and commerce. The international NGOS take full advantage of Siddis illiteracy. The bidders encourage competitions among various Goma groups. They ultimately organise tour with those who demand reasonable rates. Rumanaben and Javed who belonged to Ahmedabad Goma club said, "We as an organiser got Rs 350 and our other artists got Rs 250 each. The real beneficiaries are the whites. They take our films, made CDS, sell our photos to journals and eat the real cream."

The Crisis of Identity, the Horns of Dilemma.

The Shackles have become invisible but the Siddis again become the object

of international trade under the clutches of bidders and now again in chains. For instance Busara Promotions a cultural NGO based in Zanzibar organised frequently, 'The Festival of the Dhow Countries.' It invites the siddis from India gulfregion, East Africa. Zanzibar they make it the cultural epicentre of Siddis. The International organiser try to revive the Siddis cultural heritage and language and opens the programme with Swahali greetings.

But to-day Siddis are erroneously identified as Swahali speaking people, nor are they belong only to East Africa. Many Siddis came from regions where Bantu language was prevalent. Several misconceived notions prevail regarding their ancestral homes.

The Siddis have become defacto Indians. In Gujarat they speak Gujarati some also know Hindi and few English.

The cannot afford to be uprooted again after seven hundred years. They have adopted the language and culture of their host country. Yunus Mahammed Sidi the organiser of Goma group from Dhoraji, Bhavanagar went to Zanzibar to attend the Dhow festival (June-July, 2004) emotionally he said "When I was a child someone asked me what I would do if I had a lot of money, I told them I would go to Africa, Now my dream has come true." But within a short time he realised it was a romance and nightmare. Their enroute to Zanzibar the airport authority at Nairobi did not allow to board since they had Indian passport. Yunus exclaimed "It was amusing, We look every inch Africans, but we have Indian passport, speak Gujarati, Hindi and little English." These Gujarati Siddis received tumultous welcome from the local Zanzibars. Where they were invited for feast, parties and cultural programmes so much so that manytimes even shopkeepers refused to take money. But when they were asked to come back to Africa they refused. Yunus hesitated and then he answered, "No, I don't think I could because I have assimilated Indian culture. It would be difficult for me to survive here as an African." In the similar vein Rukhsana of Ahmedabad Siddi community expressed her views, "Since ages our great great grand parents and we are born and brought up here. Our family relatives are here. We are familiar and completely merged with the Gujarati sorroundings. We cannot go to Africa." In 1990's Nelson Mandela gave clarion call to Siddis of India to come back but no body preferred to go.

But the neo internal cultural groups made Siddis to oscilate between two worlds.

Reference Sources

1. Dhirubhai Takore ed.; Gujarati Vishvakosh : *Aichol na Mandiro thi Adivasi Samaj*, Vol. 1, (Gujarati Vishvakosh Trust, Ahmedabad, 2009) pp. 975-995 (In Gujarati).
2. Arun Vaghela, *Azadina Jungno Adivasi Rang*, 17 November 1913 *Manghadh Natyakand* (Akshar Publication, Ahmedabad, 2013) (In Gujarati).
3. Vashistha Vijaykumar, *Bhagat Movement, Rajasthan, Jaipur*, 1997)

4. R.E. Enthoven, *Gazeteer of Bombay Presidency : The Tribes and Castes of Bombay Presidency* (Delhi, 1997) Vol. 3
5. P. K. Shah, *Tribal Life in Gujarat*, (Bombay, 1964).
6. Ali Ahmadkhan, *Mirate Ahmadi*, tr. H.F. Lokhandwala (Baroda, 1955).
7. Sikkandar Ibn Mahammed, *Mirate Sikhandari*, Tr. Atmaram Motilal Diwanji (Ahmedabad, 2006).
8. Ratmananirao Bhimrao Jote, *Gujarat nu Patnagar Ahmedabad* (Gurjar Grantha Karyalay, Ahmedabad, 2006) (In Gujarati).
9. M. S. Commissariat, *Sudies in the History of Gujarat*. (Saraswati Pushtak Bhandar, Ahmedabad, 1987).
10. Pravin Patel 'Adimjuth Samudaya ma Shikshan : Samasyao anne Ukel' *Adilok* (September-October, 2013) Ahmedabad, pp. 5-10.
11. *Report of Gujarat Government on Siddis, 2011*, List 1. Siddi Community Population, Villages, Residence, Food, Press etc.
12. Year 2009-10, Adi Jati Shanshodhan Kendra (Ahmedabad) *Survey and Information Patrak*. (In Gujarati).
13. *Awaz* (Monthly from Kenya, Naerobi, Africa) 'Siddis in India' pp. 25-35
14. Interview of Author with Ramana Siddi in charge of 'Goma' Group Ahmedabad. 27 June 2009.
15. Interview of author with Javed Siddi of Goma Group, Ahmedabad, 28 June 2009.
16. Interview with Yunus Mahmmd Siddi Bhavnagar Dhoraji, 25 September, 2008.
17. Interview with Farhana Shaikh, Sarparch of the Village Talaja (Junagadh) 25 September 2008.

सूर्याणी : मूर्ताकिन एवं पूजा-परम्परा

डॉ. ए. एल. श्रीवास्तव

सर्वप्रथम 'सूर्याणी' शब्द के औचित्य पर ध्यान दें। यह सच है कि साहित्य अथवा किसी भी शिल्प-ग्रंथ में 'सूर्याणी' शब्द का उल्लेख नहीं मिला है, तथापि तार्किक दृष्टि से इसे सूर्य-पत्नी के लिए इसलिए माना जा सकता है क्योंकि शिव की शक्ति तथा पत्नी शिवानी सर्वज्ञात है। इसी प्रकार भव की पत्नी भवानी, शर्वि की शर्वाणी, ब्रह्मा की ब्रह्माणी, इन्द्र की इन्द्राणी आदि के उल्लेख साहित्य में उपलब्ध हैं। केवल व्याकरण के सिद्धान्त के आधार पर ही नहीं, अपितु पुरातात्विक साक्ष्य भी 'सूर्याणी' शब्द का उल्लेख एक अभिलेख में उपलब्ध करता है। खम्भात कालेज संग्रहालय (गुजरात) में एक नारी-मूर्ति के पादपीठ पर मिला अभिलेख यद्यपि घिस जाने के कारण पढ़ा नहीं जा सका, परन्तु उसका पहला शब्द अखण्डित बच गया है और जिसे स्पष्ट रूप से 'सूर्याणी' पढ़ा गया है। इसका विवेचन आगे किया जा रहा है।

ब्राह्मण धर्मावलम्बी जितने भी बड़े देव, विशेषकर देवत्रयी — ब्रह्मा, विष्णु, महेश हैं, उन सबकी शक्तियों अथवा पत्नियों की अपने पति के साथ तथा स्वतंत्र रूप से भी पूजा की जाती है। न केवल पुराणादि साहित्य में उनके कथात्मक विवरण मिलते हैं, अपितु उनके पूजा-विधान भी मिलते हैं। पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती आदि की स्वतंत्र पूजा देश भर में प्रचलित है। यही नहीं, सप्तमातृकाओं में अन्य देवियाँ इन्द्राणी, कौमारी, वाराही, चामुण्डा आदि भी स्वतंत्र रूप से पूजी जाती हैं। इन देवियों की स्वतंत्र मूर्तियों की स्थापना भी मन्दिरों में मिलती है। शिल्प-ग्रंथों में उनकी प्रतिमाओं के निर्माण के निर्देश एवं उनके वाहन, आयुध, लक्षण आदि के स्पष्ट उल्लेख मिलते हैं। किन्तु सूर्याणी की महत्ता, उसकी पूजा, मूर्ति-निर्माण आदि केवल गुजरात को छोड़कर देश के अन्य किसी भाग में नहीं मिलता है। यही स्थिति सूर्याणी की प्रतिमाओं की भी है। एकाकी स्वतंत्र की बात तो दूर उनकी वैसी दम्पति-मूर्तियाँ भी नहीं मिली हैं जैसी उमामहेश्वर, लक्ष्मीनारायण अथवा लक्ष्मीवराह या लक्ष्मीनृसिंह की। यहाँ तक कि ब्रह्मा, गणेश, कुबेर आदि देवगणों की अपनी-अपनी पत्नियों के साथ आर्लिगनबद्ध मूर्तियाँ आँकी गयी हैं।

सूर्य हमारे देवमण्डल में सर्वशक्तिमान देव है। अन्य देवों की महिमा केवल देश की सीमाओं तक अथवा छिटपुट सीमान्तक्षेत्रों तक मिलती हैं जहाँ पूर्व में भारतीय नरेश अथवा व्यापारी गए और वहाँ बस गए थे। किन्तु सूर्य की महिमा विश्वव्यापी है। उसे यूनान में जियस, अपोलो, इटली में जूपिटर, ईरान में मिथ्र तथा मिस्र में एटन अथवा एमन-रे भले ही भिन्न नामों से पुकारा जाता हो, परन्तु वह एक ही देव सूर्य है। अन्य देवों द्वारा हमारे लिए किये जाने वाले कल्याणकारि कार्यों को हम केवल अपनी आस्था और विश्वास के माध्यम से स्वीकार करते हैं, किन्तु सूर्य द्वारा दिए जाने वाले प्रकाश और ऊष्मा का अनुभव राक्षात् करते हैं। संसार के प्राणियों का अस्तित्व सूर्य के प्रकाश और ऊष्मा पर निर्भर है। इसीलिए सूर्य को ऋग्वेद (१/११५/१) में जगत की आत्मा कहा गया है — 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च'। तो फिर सबसे बड़े देव की शक्ति अथवा पत्नी की उपेक्षा क्यों?

* Former Associate Professor in A.I.H. & Arch. C.M.P., Allahabad University
Res. : 1-B, Street 24, Sector 9, BHILAI-490009, Chhattisgarh.

कहीं ऐसा तो नहीं कि सूर्य की एक से अधिक पत्नियाँ थीं ? भारतीय साहित्य के भिन्न-भिन्न ग्रंथों में भिन्न-भिन्न संख्याओं तथा भिन्न-भिन्न नामों से सूर्य की पत्नियों का उल्लेख मिलता है, यथा—

ऋग्वेद (१०/१७/१-२) — द्यौ अथवा सरण्यु तथा प्रतिरूपा सवर्णा

हरिवंशपुराण (१/९/१-२) — संज्ञा (सुरेणु), प्रतिरूपा छाया / सवर्णा और बडवा

विष्णुपुराण (३/२/२-७) — संज्ञा तथा प्रतिरूपा छाया और अश्विनी

मार्कण्डेयपुराण (अ० १०३-१०४) — संज्ञा तथा प्रतिरूपा छाया और बडवा

वराहपुराण (२०/२-१९) — संज्ञा तथा प्रतिरूपा सवर्णा और अश्विनी

अग्निपुराण (अध्याय ५१) — राज्ञी / संज्ञा तथा निष्प्रभा / छाया

साम्बपुराण (अध्याय १०-११) — राज्ञी, निक्षुभा तथा बडवा

मत्स्यपुराण (११/२, ५, २६) — संज्ञा, राज्ञी और प्रभा; प्रतिरूपा छाया और बडवा^१

विष्णुधर्मोत्तरपुराण (३/६७/१०-१५) — राज्ञी (भू), निक्षुभा (द्यौ), छाया (छाया) तथा सुवर्चला (प्रभा)^२

चतुर्वर्ग-चिन्तामणि (अध्याय ४) — राज्ञी, प्रतिरूपा सवर्णा, छाया तथा सुवर्चला

भविष्यपुराण (ब्राह्मखण्ड, ७९/१८) — राज्ञी, संज्ञा, द्यौ, त्वाष्ट्री और प्रभा छाया, निक्षुभा एवं महीमयी^३

देश भर में पायी जाने वाली सूर्य-मूर्तियों में उनके पैरों के निकट दोनों पार्श्वों में कभी दो-दो और अधिकतर एक-एक नारी आकृति रहती है जो प्रायः सूर्य के प्रमुख अनुचर दण्ड और पिंगल के आगे या पीछे खड़ी दिखायी देती हैं। इनको ही सूर्य की पत्नियाँ मान लिया जाता है। इनके आकार और स्थिति पर ध्यान देने से उन्हें सूर्य की पत्नियाँ नहीं स्वीकार किया जा सकता है। बहुधा उनका आकार अनुचरों से भी छोटा होता है। परन्तु उन्हें अग्निपुराण (अध्याय ५१) के इस निर्देश पर सूर्य-पत्नियाँ मान लिया जाता है कि एक-एक पत्नी को चामर लिए हुए सूर्य के दोनों पार्श्वों में बनाना चाहिए। परन्तु अनुचरों के साथ खड़ी उन्हीं जैसी इन नहीं आकृतियों को सूर्य की पत्नी कैसे स्वीकार किया जा सकता है ?

किन्तु गुजरात प्रदेश में सूर्याणी की प्रतिमाओं का एकाकी स्वतंत्र अंकन और उसकी पूजा-परम्परा अत्यन्त प्राचीन काल से पायी जाती रही है। लगभग चार दशक पहले मुझे एक पीतल की अभिलिखित एवं तिथियुक्त सूर्याणी प्रतिमा की जानकारी मिली। १४वीं शती की इस प्रतिमा के अभिलेख में मूर्ति की देवी का नाम रन्नादेवी या जिसे विक्टोरिया म्यूजियम मुंबई के क्यूरेटर ने राज्ञी बताया था।^४ तबसे सूर्याणी की खोज प्रारंभ हुयी। १९९८ ई. में एक व्याख्यान शृंखला के लिए अहमदाबाद गया। वहाँ के विद्वानों ने अंग्रेजी तथा गुजराती में प्रकाशित अपनी पुस्तकें भेंट कीं। दैव योग से गुजराती में छपी एक पुस्तक में सूर्याणी का एक छायाचित्र मिला जिसके नीचे सूर्याणी अंकित था। उसके बाद अहमदाबाद के विद्वानों से एतद्विषयक अनेक जानकारियाँ मिलीं। उनके साथ-साथ कई ग्रंथों, पौराणिक सन्दर्भों आदि के साक्ष्य जुड़ते चले गये। उन्हीं के आलोक में इस लेख का कथ्य प्रस्तुत है।

सूर्याणी के मूर्तांकन

गुजरात में सूर्याणी-मूर्तियाँ निम्न वर्गों की पायी गयी हैं —

क. सूर्य के पार्श्वों में अलग-अलग पीठिकाओं पर खड़ी एक-एक सूर्याणी

- ख. इसी वर्ग की पृथक् रूप से पायी गयी सूर्याणी-मूर्तियाँ
- ग. सूर्य के साथ केवल एक सूर्याणी
- घ. बिना सूर्य के सूर्याणी की एकाकी स्वतंत्र मूर्तियाँ

विभिन्न स्थितियों में निर्मित सूर्याणी-मूर्तियाँ विभिन्न माध्यमों में मिली हैं, अधिकांश प्रस्तर में निर्मित हैं, किन्तु धातु (कांस्य एवं पीतल) तथा काष्ठ में भी उन्हें बताया गया है। दो प्रस्तर तथा एक धातु की मूर्ति तिथियुक्त अभिलिखित है और उनमें देवी का नाम रन्नादेवी है। एक प्रस्तर की मूर्ति पर केवल 'सूर्याणी' शब्द ही पढ़ा जा सका है जिसका उल्लेख पहले किया जा चुका है। अब प्रत्येक वर्ग की कतिपय सूर्याणी-मूर्तियों के विवरण प्रस्तुत हैं।

(क) सूर्य के दोनों पार्श्वों में एक-एक सूर्याणी

खेरालू (जनपद मेहसाणा) में एक सूर्य-मन्दिर के गर्भगृह में पृथक्-पृथक् पादपीठों पर तीन मूर्तियाँ स्थापित हैं, बीच में सूर्य और दोनों पार्श्वों में एक-एक सूर्याणी। सूर्य (९९ x ५३.५ से.मी.) किरीट मुकुट, कुण्डल, प्रलम्बहार, मेखला आदि सामान्य आभूषणों से विभूषित समपाद स्थानक मुद्रा में हैं और अपने दोनों हाथों में पूर्ण विकसित त्रिणाल पद्म पकड़े हुए हैं जिनके पुष्प शास्त्रानुसार कंधों के ऊपर हैं। सूर्य की कटि से सटी हुयी दोनों पार्श्वों में शर-सन्धान करती अंधकार को भगाती ऊषा और प्रत्यूषा की नर्तिका मूर्तियाँ हैं। पैरों के निकट दाहिनी और पिंगल और बाईं ओर दण्ड खड़े हैं जिनके पीछे एक-एक अनुचरी खड़ी हैं। दोनों सूर्याणी मूर्तियाँ (६९ x ३०.५ से.मी.) त्रिभंगी कटि सूर्य की ओर किये हुए अपने-अपने पादपीठ पर खड़ी हैं। सूर्य की ओरवाले उनके हाथ में बीजपूरक (जिसे गुजरात में सन्तानमंजरी कहा जाता है) तथा दूसरे हाथ में त्रिणाल पद्म सूर्यवत् है। दोनों सूर्याणी की मूर्तियों के भी दोनों पार्श्वों में एक-एक अनुचरी खड़ी हैं (चित्र १)। बड़ौदा राज्य पुरातत्त्व विभाग के तत्कालीन निदेशक हीरानन्द शास्त्री ने १९३६ ई. में सूर्य के पादपीठ पर वि.सं. १२९३ (= १२३६ ई०) के एक अभिलेख का उल्लेख किया है।^१

नगरा (जनपद खम्भात) गाँव के ननकड़ा शिवालय में दो सूर्य की और तीन सूर्याणी की मूर्तियाँ हैं। गर्भगृह में दो सूर्याणी (रन्नादेवी) के बीच में सूर्य समेत तीन मूर्तियाँ स्थापित हैं, शेष दो दक्षिणी भित्ति से लटाभर रखी हैं। नारदीय माहात्म्य, शांख्यादित्य माहात्म्य तथा स्कन्दपुराण (कुमारिका खण्ड) में नगरक नामक स्थान में जयादित्य नामक सूर्य मन्दिर का उल्लेख मिलता है। विद्वानों ने खम्भात से ३ कि.मी. उत्तर में स्थित नगरा गाँव से नगरक की पहचान की है। गर्भगृह में स्थापित सूर्य (१८३ से.मी.) ऊँचे किरीट मुकुट एवं अन्य आभूषणों से विभूषित हैं। उनके वक्ष पर श्रीवत्स का महापुरुषलक्षण और पैरों में ऊँचे उपाहन (बूट्स) उल्लेखनीय हैं। सूर्य के पैरों के निकट दोनों ओर एक-एक अश्विनीकुमार खड़े हैं। सूर्य के पादपीठ पर सात अश्वमुख उकेरे गए हैं जो उन्हें रथारूढ़ बताते हैं। सूर्य की प्रतिमा औसत से अधिक लम्बी है। पृथक्-पृथक् पादपीठों पर सूर्य के दोनों पार्श्वों में एक-एक सूर्याणी (दोनों १५० से.मी.) अपनी त्रिभंगी कटि सूर्य की ओर किये खड़ी हैं। खेरालू के समान इन सूर्याणी मूर्तियों के भी सूर्य की ओरवाले हाथों में सनात पद्म और दूसरे हाथ में सन्तानमंजरी फल है। ये देवियाँ भी सूर्यवत् विभूषित हैं। उनके शीश के पीछे प्रभामण्डल और घुटनों के नीचे तक लटकता प्रलम्बहार उल्लेखनीय है। देवियों के पैरों के निकट दोनों ओर एक-एक अनुचरी खड़ी हैं (चित्र २)।^२ इन दोनों देवी-मूर्तियों के पादपीठ पर अभिलेख से स्पष्ट है कि सूर्य की मूर्ति पुरानी है और देवियों की मूर्तियाँ

बाद में गढ़ी गयी हैं। संभवतः इसीलिए इनका अंग-विन्यास सामान्य है, सूर्य के समान लम्बायमान नहीं है।

दोनों सूर्याणी-मूर्तियों के पादपीठ पर लगभग एक समान वि.सं. १२९२ के नागरी लिपि में संस्कृत-अभिलेख हैं जिनके अनुसार वि.सं. १२९० में हुयी अतिवृष्टि तथा मन्दिर जीर्ण होने के कारण रत्नादेवी की दोनों मूर्तियाँ नष्ट हो गयी थीं, जिन्हें वि.सं. १२९२ में महामात्य वस्तुपाल ने अपने परिवारजनों के पुण्य एवं कीर्ति के लिए उन मूर्तियों का निर्माण करवाकर उनकी स्थापना करवायी। दोनों मूर्तियों के अभिलेख निम्नवत् हैं —

१. श्रीसंवत् १२९२ वर्षे आषाढ सुदि ७ रवौ श्रीनारदमुनिविनिवासित श्रीनगरकमहास्थाने संवत् ९० वर्षीय अतिवर्षाकालवशादतिपुराणतया च आकस्मिक श्रीजयादित्यदेवमहाप्रासादपतनविनिष्ठायां श्रीरत्नादेवीमूर्ती पश्चात् श्रीमत्पत्तन वास्तव्य प्राग्वाट् ठ० चंदपा(मा)त्मज ठ० श्रीचंडप्रसादांगज ठ० सोमतनुज ठ० आशाराजनंदनेन ठ० कुमारदेवी कुक्षिसंभूतेन महामात्य श्रीवस्तुपालेन स्वभार्यामहं श्रीसोमपुत्र...भिर्देव

श्रीजयादित्यदेवपत्न्या श्रीराजलदेव्या

मूर्तिरियं कारिता शुभमस्तु ॥

२. श्रीसंवत् १२९२ वर्षे आषाढ सुदि ७ रवौ श्रीनारदमुनिविनिवासित श्रीनगरकमहास्थाने संवत् ९० वर्षीय अतिवर्षाकालवशादतिपुराणतया च आकस्मिक श्रीजयादित्यदेवमहाप्रासादपतनविनिष्ठायां श्रीरत्नादेवीमूर्ती पश्चात् श्रीमत्पत्तन वास्तव्य प्राग्वाट् ठ० चंदपा(मा)त्मज ठ० श्रीचंडप्रसादांगज ठ० सोमतनुज ठ० श्रीआशाराजनंदनेन ठ० श्रीकुमारदेवी कुक्षिसंभूतेन महामात्य श्रीवस्तुपालेन स्वभार्यायाः ठ० काञ्चकमत्याः राजकुक्षिभवा श्रीललितादेवी पुण्यार्थमिति... दिव्यदेव कीर्तिः श्रीरत्नादेवीमूर्तिरियं कारिता। शुभमस्तु ॥

इस प्रसंग में एक प्रश्न उठता है कि दोनों मूर्तियों में एक ही नाम रत्नादेवी क्यों है ? इस प्रश्न का संभावित उत्तर बाद में मिलेगा जब सूर्याणी की पूजा-परम्परा पर प्रकाश डाला जाएगा।

ख. वर्ग 'क' की ही मिली पृथक् सूर्याणी-मूर्तियाँ

गुजरात में ऐसी कई सूर्याणी की पृथक् और स्वतंत्र मूर्तियाँ मिली हैं जो पहले किसी सूर्य-मूर्ति के पार्श्वों में रही होंगी। त्रिभंग अथवा द्विभंग स्थानक इन मूर्तियों के एक हाथ में त्रिणाल पद्म और दूसरे में सन्तानमंजरी फल है। इनकी स्थानक मुद्रा और इनके हाथों के पद्म एवं सन्तानमंजरी आदि इन्हें उपर्युक्त विवेचित सूर्य-मूर्तियों के अंग ही प्रदर्शित करते हैं। ऐसी कतिपय मूर्तियों के विवरण निम्नलिखित हैं —

खम्भात कालेज संग्रहालय में १३वीं शती की दो लगभग समान सूर्याणी की मूर्तियाँ हैं जो अलग-अलग स्थानों से मिली थीं। त्रिभंग मुद्रा में खड़ी; मुकुट, स्तनहार, प्रलम्बहार, मेखला, नूपुर आदि से अलंकृत इन मूर्तियों के उस हाथ में त्रिणाल पद्म है जो सूर्य की ओर रहा होगा, और दूसरे हाथ में सन्तानमंजरी है। इनमें से एक मूर्ति की पीठिका पर एक पंक्ति का अभिलेख था जो इतना घिस चुका है कि उसका उद्वाचन नहीं हो सका। किन्तु उसका प्रथम शब्द अब भी स्पष्ट रूप से अवशिष्ट है और वह है 'सूर्याणी' (चित्र ३)। खम्भात कालेज म्यूजियम में संग्रहालयाध्यक्ष रहे जे. पी. अमीन का विचार है कि ये दोनों मूर्तियाँ पहले किसी सूर्य-मन्दिर में रही होंगी जो अब नष्ट हो चुका है।^{१०}

नानीवडाल (जनपद भावनगर) से दो टुकड़ों में मिली सूर्याणी की एक मूर्ति भावनगर के वाटसन सूर्याणी : मूर्ताकन एवं पूजा-परम्परा]

म्यूजियम (अब गाँधी स्मृति संग्रहालय) में प्रदर्शित है। चार स्तरों वाली केश-सज्जा अथवा मुकुट, चारलड़ियों वाली मेखला, हार, भुजबन्ध और नूपुर से अलंकृत मूर्ति द्विभंग स्थानक मुद्रा में है और द्विभंगी कटि की ओर वाले दाएँ हाथ में त्रिणाल पद्म और बाएँ में सन्तानमंजरी पकड़े हैं। देवी के पैरों के पार्श्वों में एक-एक अनुचरी बैठी है (चित्र ४)।^{१८}

इसी संग्रहालय में एक सूर्य-मूर्ति भी है जो आकार और कला-शैली में सूर्याणी मूर्ति की समकालीन जान पड़ती है। मूर्ति मुकुट, कुण्डल, ग्रैवेयक, प्रलम्बहार, मेखला, केयूर, कंकण, नूपुर आदि से विभूषित है। उत्तरीयधारी इस मूर्ति का प्रभामण्डल अपेक्षाकृत बेटा है। सूर्य के दाएँ हाथ में त्रिणाल पद्म और बाएँ हाथ में कमण्डलु है। पैरों के निकट दोनों ओर दो-दो अनुचर-आकृतियाँ हैं (चित्र ५)।^{१९} 'दोनों हाथों में सनाल पद्म होना सूर्य की प्रमुख पहचान है, परन्तु इस मूर्ति के एक हाथ में पद्म को पकड़ने का ढंग, प्रलम्बहार, आकार और शिल्प-शैली सभी इसे सूर्य की मूर्ति ठहराते हैं। संग्रहालय में भी इसे सूर्य ही माना गया है। दोनों को निकट से देखने से ऐसा लगता है कि नानी वडाल की सूर्याणी इस सूर्य-मूर्ति के वाम पार्श्व में उसी प्रकार रही होगी जैसे खेरालू और नगरा के मन्दिरों में हैं।

(ग) सूर्य के साथ केवल एक सूर्याणी

हर्ष का विषय है कि हमें कतिपय सूर्य की ऐसी प्रतिमाएँ भी मिलीं जिनमें उनके बाएँ पार्श्व में केवल एक सूर्याणी और वह भी सूर्य के आकार से मेल खाती हुयी है। ये प्रतिमाएँ निःसन्देह सूर्य की दम्पति प्रतिमाएँ कही जा सकती हैं। इनमें से एक-एक क्रमशः प्रस्तर, काष्ठ एवं धातु प्रतिमाओं के विवरण यहाँ प्रस्तुत हैं।

मैथाण (जनपद सुरेन्द्रनगर) में एक पंचायतन मन्दिर-समूह है। केन्द्रीय मन्दिर के गर्भगृह में सूर्य और उसके बाएँ पार्श्व में एक सूर्याणी एक ही पादपीठ पर समपाद स्थानक मुद्रा में स्थापित हैं। सूर्य के दोनों हाथों में सनाल पद्म हैं जब कि सूर्याणी के बाएँ हाथ में सनाल पद्म और दाएँ हाथ में सन्तानमंजरी है। दोनों प्रलम्बहार से विभूषित हैं। सूर्याणी की ऊँचाई लगभग सूर्य के बराबर और समुचित है। दोनों के पैरों के निकट तीन अनुचर-आकृतियाँ खड़ी हैं। एक दोनों के बीच और एक-एक दोनों के बाह्य पार्श्व में।^{२०} इन मूर्तियों का निर्माणकाल ८वीं-९वीं शती ई० बताया गया है जो उनकी शारीरिक बनावट और शिल्प-शैली के आधार पर बाद का होना चाहिए।

पाटन में ऋण दरवाजा के निकट स्थित महालक्ष्मी मन्दिर में सूर्य और उसके बाएँ पार्श्व में सूर्याणी अलग-अलग पादपीठ पर समपाद स्थानक मुद्रा में खड़े हैं। उनके हाथों में पूर्वोत्तिखित सामान्य त्रिणाल पद्म तथा सन्तानमंजरी है। सूर्य-दम्पति की यह प्रतिमा काष्ठ-निर्मित है जिस पर तेल का लेप लगाया जाता है। पाटन के डा० बी. जे. साँडेसरा एवं के. बी. दवे के अनुसार, एक किंवदन्ती है कि ये काष्ठ प्रतिमाएँ श्रीपाल नामक स्थान से वि.सं. १२०२ में यहाँ लायी गयी थीं। इस सूर्याणी की पूजा वर्तमान काल में रन्नादे के नाम से की जाती है।^{२१}

राज्य संग्रहालय, लखनऊ (उत्तर प्रदेश) की एक वीथिका में सूर्य-दम्पति की एक सुन्दर कांस्य प्रतिमा (सं.सं० ४४-२८, आकार : १८ x १३ से.मी.) प्रदर्शित है। इस प्रतिमा में सूर्य और सूर्याणी एक ही पीठिका पर अलग-अलग स्तम्भ-आधारित तोरणों के नीचे खड़े हैं। दोनों तोरणों के शीर्ष नुकीले आवरणों से ढके कलशों से अलंकृत हैं। नुकीले शीर्ष वाले तोरण के नीचे पद्मपीठिका पर समपाद स्थानक

मुद्रा में सूर्य ऊँचे नुकीले मुकुट, कर्णकुण्डल, मेखला एवं आजानुलम्बिनी प्रलम्बहार से अलंकृत हैं। उनके शीश के पीछे दोहरा प्रभामण्डल और वक्ष पर श्रीवत्स महापुरुषलक्षण उल्लेखनीय है। उनके पैरों के दोनों पार्श्वों में उनकी ओर द्विभंग मुद्रा में खड़ी एक-एक परिचारिका है। सूर्य की ओर वाले उनके हाथ में त्रिणाल पद्म है और दूसरा हाथ जंघा पर अवस्थित है। बाएँ पार्श्व में आकार में कुछ छोटे दूसरे तोरण के नीचे एक गोल पादपीठ पर सूर्याणी सूर्य की ओर किंचित कटि झुकाकर खड़ी हैं। वे भी नुकीले ऊँचे मुकुट, गोल कर्णकुण्डल, हार, मेखला, नूपुर आदि अलंकारों से विभूषित हैं। स्कन्ध से आकर और उनकी भुजाओं के पीछे जाकर नीचे तक लटकता उत्तरीय दर्शनीय है। उन्होंने सूर्य की ओर वाले अपने दाएँ हाथ में त्रिणाल पद्म और दूसरे लटकते बाएँ हाथ में सन्तानमंजरी धारण किया हुआ है। सूर्य के समान उनके शीश के पीछे भी स्तम्भों से बनी नुकीली चैत्याकार निर्मित प्रभामण्डल का आभास देती है (चित्र ६)।^{१५} यद्यपि लखनऊ संग्रहालय से इस प्रतिमा के प्राप्ति-स्थान का पता नहीं चल सका, तथापि आकृतियों का अंग-विन्यास, विशेषकर मुखाकृति, शैली, तोरणों की बनावट आदि पाटन से मिली एक पीतल की सूर्याणी-प्रतिमा से इतनी मिलती-जुलती है (जिसका विवरण नीचे दिया जा रहा है) कि इस कांस्य-प्रतिमा का मूल स्थान गुजरात मान लेना तर्कसंगत है। प्रस्तुत प्रतिमा न केवल सूर्य-दम्पति का साक्ष्य समुपस्थित करती है, अपितु सुन्दर शिल्प-शैली का एक आकर्षक उदाहरण भी प्रस्तुत करती है।

(घ) सूर्याणी की एकाकी स्वतंत्र प्रतिमाएँ :

गुजरात में सूर्याणी देवी इतनी लोकप्रिय एवं पूजनीय थी कि उसकी भी एकाकी एवं स्वतंत्र प्रतिमाएँ आँकी गयी थीं जिस प्रकार पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती आदि देवियों की स्वतंत्र मूर्तियाँ देशभर में पायी गयी हैं। ऐसी कतिपय जिन मूर्तियों का विवेचन यहाँ प्रस्तुत है उनमें एक पीतल की तिथियुक्त अभिलेख वाली है तथा दो पस्तर की हैं जिनमें एक चतुर्भुजा है और सूर्य के समान अपने दो हाथों में पद्म धारण किये हुए हैं।

रत्नादेवी की स्वतंत्र प्रतिमा का प्रकाशन १९५० तथा १९५५ में किया गया था। ३७.५ x २० से.मी. की यह प्रतिमा बम्बई के बी. एम. मोदी के निजी संरक्षण में थी जिसे बम्बई के तत्कालीन विक्टोरिया म्यूजियम के क्यूरेटर एस. सी. उपाध्यायने १९५० ई. में प्रकाशित किया था।^{१६} बाद में कनैयालाल बी. दवे ने १९५५ में प्रकाशित किया।^{१७} उपाध्यायने प्रतिमा के प्राप्तिस्थान का उल्लेख नहीं किया था और न ही चित्र प्रकाशित किया था, परन्तु दवे के अनुसार इस प्रतिमा को अमृतलाल पण्डितने मेहसाणा जनपद में पाटन तालुका (जो अब जनपद है) के एक गाँव से प्राप्त किया था और वह बाबूभाई मोदी के संग्रह में थी। चूँकि दोनों लेखों में प्रतिमा का आकार और उस पर उत्कीर्ण अभिलेख शब्दशः समान हैं, इसलिए बी. एम. मोदी और बाबूभाई मोदी को एक ही व्यक्ति मान लेना समीचीन है और तर्कसंगत भी।

एक ऊँचे त्रिरथ पादपीठ पर दो पार्श्व-स्तंभों पर आधारित नुकीला तोरण है जिसके नीचे समपाद स्थानक मुद्रा में सूर्याणी प्रदर्शित है। सूर्याणी मुकुट, प्रभामण्डल, कुण्डल, कण्ठा, स्तनहार, केयूर, कंकण, मेखला, प्रलम्बहार, नूपुर, उत्तरीय, साड़ी से विभूषित है। उसके ऊपर ऊठे बाएँ हाथ में त्रिणाल पद्म है जिसका पुष्प स्कन्ध के ऊपर है और दाएँ लटकते हाथ में सन्तानमंजरी है। देवी को पैरों के निकट दोनों पार्श्वों में स्तंभ से पीठ सटाकर खड़ी एक-एक चामरधारिणी है (चित्र ७)।

प्रतिमा के पृष्ठ भाग पर देवनागरी लिपि में एक संस्कृत-अभिलेख है जिसमें कहा गया है कि सूर्याणी : मूर्ताकन एवं पूजा-परम्परा]

वि.सं. १४२० (= १३६३ ई०) के चैत्र माह सुदि ६ रविवार को एक मास का उपवास करने के पश्चात् गाऊ बाई ने श्रीशाम्बादित्य की पत्नी रनादेवी की मूर्ति पुण्य एवं श्रेय के लिए निर्मित (एवं स्थापित) करवायी। अभिलेख इस प्रकार है —

ॐ संवत् १४२० वर्षे चैत्र शुदि ६ रविवार मासोपवासिन्या बाई गाऊ इति नाम्न्या देवश्रीशाम्बादित्यस्य देवी श्रीरनादेविः पुण्यश्रेयार्थे कारिता शुभं भवतु ॥०॥

एस० सी० उपाध्यायने अभिलेख की रनादेवी (रनादेवी) को राज्ञी ठीक ही माना है — राज्ञी — राजी — राणी — रानी — रन्ना — रन्नादे (रनादेवी)।

सिद्धपुर (जनपद पाटन) से मिली और राजकोट के वाटसन म्यूजियम में संग्रहित सूर्याणी की एक स्वतंत्र मूर्ति है। समपाद स्थानक मुद्रा में त्रिरथ पीठिका पर खड़ी देवी अत्यन्त आकर्षक वेशभूषा में प्रदर्शित है। वह ऊँचे मुकुट, ग्रैवेयक, स्तनहार, कर्णकुण्डल, केयूर, मेखला, नूपुर, प्रलम्बहार एवं उत्तरीय से विभूषित है। देवी के शीश के पीछे शिरश्चक्रयुक्त प्रभामण्डल है। देवी के दोनों हाथ कोहनी के नीचे खण्डित हैं, किन्तु देवी के दाएँ स्कन्ध पर विकसित पद्म-पुष्प अवशिष्ट है। उसके बाएँ हाथ में भी सनात पद्म था अथवा सन्तानमंजरी, यह निश्चयपूर्वक कहा नहीं जा सकता। देवी के पैरों के निकट दोनों पाश्वर्ी में एक-एक अनुचरी खड़ी है जिनकी कटि देवी की ओर किंचित् झुकी है और उसी ओर के हाथ में त्रिणाल पद्म है तथा दूसरा हाथ जंघा पर अवस्थित है (चित्र ८)।^{१५}

पाटन की राणी वाव (११वीं शती ई०) से प्राप्त सूर्याणी की एक चतुर्भुजा मूर्ति भी इसी कोटि की है। पंचरथ पीठिका पर समपाद स्थानक मुद्रा में खड़ी देवी की शोभा नयनाभिराम है। ऊँचे मुकुट, मस्तक-पट्टिका, कर्णाभरण, ग्रैवेयक, स्तनहार, आजानुलम्बिनी प्रलम्बहार, केयूर, कंकण, नूपुर, साड़ी और उत्तरीय से विभूषित देवी के शीश के पीछे अण्डाकार विशाल प्रभामण्डल है जिसका केन्द्र शिरश्चक्र से तथा बाह्य भाग मालाधारी लघु आकृतियों से सजा है। देवी के दोनों अतिरिक्त ऊपरी हाथों में त्रिणाल पद्म है, सामान्य दाएँ हाथ में वरदाक्ष तथा सामान्य बाएँ हाथ में कलश है। देवी के ऊपरी बाएँ हाथ का पद्म अंशतः खण्डित अवश्य हो चुका है, किन्तु खण्डित पुष्प का स्थान, ऊपर उठे हाथ की पकड़-मुद्रा तथा नीचे की त्रिणाल का खण्डित भाग उस ओर से त्रिकाल पद्म पुष्प का स्पष्ट साक्ष्य प्रकट करते हैं। देवी के पैरों के निकट दोनों पाश्वर्ी में दो-दो अनुचरियाँ त्रिभंग मुद्रा में खड़ी हैं। उनके मुख ऊपर देवी के मुख को निहार रहे हैं। देवी की ओर वाले उठे हाथ में संभवतः चामर या पुष्प रहा होगा जब कि दूसरा हाथ जंघा पर अवस्थित है (चित्र १९)।^{१६}

सूर्याणी की अब तक मिली मूर्तियों में केवल यही चतुर्भुजा है और केवल इसी के दो हाथों में सूर्य के समान सनात पद्म उकेरे गये हैं। यह प्रतिमा अत्यन्त सुन्दर, आकर्षक, प्रभावशाली और देवत्व की आभा से सुशोभित है। क्यों न हो, संसार को प्रकाशित करने वाले देव सूर्य की पत्नी जो है। सूर्याणी की एकाकी और स्वतंत्र प्रतिमाओं में यह अनूठी है। कहा जाता है कि प्रभास पाटन के मन्दिरों में सूर्य के समान दोनों हाथों में सनात पद्म लिए रनादेवी की मूर्तियाँ स्थापित हैं।^{१७}

सूर्य के साथ अथवा स्वतंत्र सूर्याणी की मूर्तियाँ, सावलिया के अनुसार, पिपराणी, भंगोल, धुंधुका, सनाथल, नरोटा, ढाँक, सल्वा, समटियात, जूनागढ़, प्रभासपाटन, पास्थर, थान आदि अन्य अनेक स्थानों, मन्दिरों तथा संग्रहालयों में देखी जा सकती हैं।^{१८}

गुजरात में सूर्याणी रत्नादेवी की पूजा-परम्परा :

गुजरात में रत्नादेवी की पूजा रान्दलमा, रान्दल, रन्नादे, रानादे आदि विभिन्न नामों से शताब्दियों से की जाती रही है। एक ओर उनकी मूर्तियों को मन्दिरों में स्थापित किया जाता रहा है तो दूसरी ओर गुजरात के लोकजीवन में उसकी परम्परा आज भी लोकप्रिय है। गुजरात के कतिपय समाजों में उपनयन, विवाह अथवा युवतों के गर्भाधान के अवसर पर बालक सन्तान पाने की अभिलाषा में रान्दल-पूजा का आयोजन किया जाता है। पहली बार जब कोई नव-विवाहिता गर्भवती होती है तब यह पूजा विशेष रूप से आयोजित की जाती है। इस पूजा को 'रान्दल टण्डवा' और 'लौटा टण्डवा' भी कहा जाता है। यह आयोजन प्रायः रात को किया जाता है और इसमें मुख्यतः नारियाँ ही भाग लेती हैं। इस पूजा में पुरोहित आँगन में एक लोटे को नारियल तथा फूलों से सजाकर रान्दल का रूप देता है। इसीलिए इसे 'लोटा टण्डवा' कहा जाता है। नारियाँ इस रान्दल रूपी लोटे के चतुर्दिक कूद-कूदकर फेरे लगाती हैं और गाती जाती हैं — “दे दे रन्ना दे दे। गोद में खेलने वाला दे दे”। पुत्र-जन्म का वरदान रन्नादे से माँगा जाता है। चूँकि नारियाँ कूद-कूदकर फेरे लगाती हैं, इसलिए इसे 'घोड़ो कुँदवो' भी कहा जाता है।^{१९} यह 'घोड़ो कुँदवो' हो न हो सूर्य की अश्विनी बनी पत्नी से सम्बन्धित हो।

रान्दल-पूजा का संकेत वायुपुराण (वायु०, उपोद्घात, ५९.११८-२४) में मिलता है जहाँ वाडव ब्राह्मणों के क्षेत्र में वाडवादित्य और उसकी पत्नी रत्नादेवी की स्थापना का उल्लेख है —

वाडवादित्य देवेशः स्थापितो वायुना तदा ।

कामदः सर्वदः सूर्यो प्रभुरीशः प्रतापवान् ॥

सहस्रबाहुः संयुक्तः सर्वायुधविभूषितः ।

रत्नादेवीयुतः श्रीभास्त्रयाधारस्त्रयीमयम् ॥

संभवतः इसी को स्कन्दपुराण (ब्राह्मखण्ड, अ० ३१-३५) में धर्मारण्य कहा गया है जो गुजरात का एक भाग था।^{२०} गुजरात मूल के बाजखेडावाल ब्राह्मण-परिवारों में उपनयन एवं विवाह जैसे मांगलिक अनुष्ठान सम्पन्न होने के बाद सूर्य-रत्नादेवी की पूजा की जाती है।^{२१} कोई आश्चर्य नहीं कि बाजखेडावाल वाडव ब्राह्मणों के वंशज हों (तुलना करें बाज, संस्कृत वाजि = अश्व या वाडव यानी वडवा या अश्विनी की सन्तान)।

यहाँ पर यह विचारणीय है कि गुजरात में सूर्य की केवल एक ही पत्नी राज्ञी की पूजा क्यों और यह भी कि नगरा के सूर्य-मन्दिर की दोनों सूर्याणी मूर्तियाँ रत्नादेवी की ही क्यों? इन दोनों प्रश्नों के उत्तर पाने के लिए हमें सूर्य-परिवार के कथानक पर ध्यान देना होगा। ऋग्वेद में त्वष्टा (पुराणों का विश्वकर्मा) की पुत्री सरण्यु ही सूर्य को ब्याही गयी थी। उसी के दो नाम और मिलते हैं — द्यौ और सवर्णा। सवर्णा जैसा शब्द से ही स्पष्ट है, सरण्यु की प्रतिरूपा थी। आगे चलकर पुराणों में सूर्य की पत्नी का नाम राज्ञी अथवा संज्ञा मिलता है और सवर्णा के कई नाम मिलते हैं, यथा- छाया, निष्प्रभा आदि।

अब सूर्य-परिवार की कथा सुनें। विश्वकर्मा की पुत्री सरण्यु, राज्ञी अथवा संज्ञा सूर्य की पत्नी थी। उसने दो पुत्रों (वैवस्वत मनु और यम) और एक कन्या यमी को जन्म दिया। यमी को यमुनाजी कहा जाता है और इसीलिए यमुना नदी को सूर्यपुत्री माना जाता है। तत्पश्चात् सूर्य के असह्य तेज से

घबराकर उसने अपना प्रतिरूप बताया जिसे सवर्णा, छाया, निष्प्रभा, निक्षुमा आदि पुराणों में बताया गया है। राज्ञी ने सवर्णा को यह भेद सूर्य को न बताने का निर्देश दिया और स्वयं चुपचाप अपने पिता विश्वकर्मा के पास चली गयी। कुछ दिनों बाद विश्वकर्मा ने अपनी पुत्री को जब बार-बार समझाया और अपने पति के पास जाने को कहा तो एक दिन वह पिता के घर से उत्तरकुल के वन में जाकर और अश्विनी (वडवा) बनकर इधर-उधर विचरण करने लगी। उधर सवर्णा ने भी सूर्य को तीन सन्तानें दीं, दो पुत्र (सार्वर्णि मनु और शनिश्चर) तथा एक पुत्री तपती। सवर्णा को राज्ञी के बच्चों की अपेक्षा अपने बच्चों से अधिक प्यार था। यह भेद-भाव यम सहन नहीं कर सके और उन्होंने अपने पिता सूर्य से माँ की शिकायत कर दी। जब सूर्य ने अपनी पत्नी (सवर्णा या छाया) से इस भेदभाव का कारण पूछा और उस पर क्रोधित हुए तब डरकर सवर्णा / छायाने सूर्य को सारा वृत्तान्त बता दिया और यह भी कि उनकी वास्तविक पत्नी अपने पिता के पास चली गयी है।

ऐसा सुनकर सूर्य विश्वकर्मा के पास पहुँचे। उनकी पुत्री सूर्य के पास से बिना बताये मेरे पास क्यों आयी और मेरे समझाने पर वह पति के पास न जाकर अन्यत्र क्यों चली गयी है, ऐसा विचारने पर विश्वकर्मा ने कारण समझ लिया और उन्होंने सूर्य को समझाकर उनका तेज कम कर दिया। उधर सूर्य ने ध्यान लगाकर अपनी पत्नी का स्थान जान लिया और स्वयं अश्व बनकर उसके पास पहुँच गए। वहाँ भी अश्विनी से सूर्य के तीन पुत्र हुए - दो अश्वमुख अश्विनीकुमार (दस्र और नासत्य) और तीसरे रेवन्त।

सूर्य-परिवार की इस कथा से स्पष्ट हो जाता है कि सूर्य के केवल एक पत्नी थी सरण्यु या त्वाष्ट्री जो आगे चलकर राज्ञी या संज्ञा कही गयी। वही पहले सवर्णा या छाया बनी और बाद में अश्विनी। वायुपुराण और स्कन्दपुराण के पूर्वोल्लिखित विवरणों से ज्ञात होता है कि गुजरात में सूर्य का महत्वपूर्ण स्थान था। संभवतः गुजरात के वासी सूर्य-परिवार की इस कथा से चिर-परिचित थे। इसीलिए वहाँ सूर्य की मूर्तियाँ, मन्दिर आदि के साथ लोकमानस में विशेषकर नारियों में सूर्य-पत्नी की पूजा का विशेष लगाव हो गया। चूँकि सूर्य-पत्नी राज्ञी ने अनेक पुत्रों को जन्म दिया था, इसीलिए गुजरात की नारियाँ उनसे बालक के जन्म का वरदान पाने के लिए रान्दल-पूजा करने लगीं।

सूर्य-पत्नी राज्ञी का नाम ही गुजरात में क्यों प्रचलित हुआ, इसके उत्तर के लिए संभवतः भविष्यपुराण (ब्राह्मखण्ड, अ० ७९.६५-६६) का उल्लेख आवश्यक है जहाँ बताया गया है कि 'राज्ञु' धातु का अर्थ प्रकाश होता है और इससे शब्द 'राज्ञा' या 'राज्ञः' बनता है। चूँकि दिवाकर (सूर्य) में प्रकाश होता है इसीलिए वे राज्ञः (राज्ञा) कहे गये और तदनुसार राज्ञः की पत्नी राज्ञी कही गयी -

राज्ञदीप्तौ स्मृतौ धातु राजा राजतियत्सदा ।

अधिकः सर्वभूतेभ्यो राजते च दिवाकरः ॥

अधिक राजते यस्मात्तस्याद्राज्ञा स उच्यते ।

राज्ञः पत्नी तु सा यस्मात्तस्माद्राज्ञी प्रकीर्तिता ॥

जहाँ तक नगरा (खम्भात) के जयादित्य नामक सूर्य मन्दिर की दोनों सूर्याणी-मूर्तियों पर उत्कीर्ण अभिलेखों में उनके एक ही नाम रन्नादेवी का प्रश्न है; उसका यत्किंचित् उत्तर तो मिल गया होगा। इसे ऐसे भी समझा जा सकता कि इन दो में से एक तो वास्तविक राज्ञी (रन्ना) थी ही और दूसरी उसकी छद्मरूपा थी, पर वस्तुतः थी तो वह भी राज्ञी नाम्ना (रन्ना) ही।

गुजरात में रान्दल अथवा रन्नादे की पूजा-परम्परा अत्यन्त प्राचीन है। इसका उल्लेख ९ वीं शती के जैन ग्रंथ पद्मचरित में मिलता है। महाकवि पुष्पदन्त भी अपने ग्रंथ महापुराण में सूर्य-पत्नी रन्ना का उल्लेख करते हैं।^{१२} वर्द्धमान सूरि के 'आचारदिनकर' नामक ग्रंथ (वि.सं. १४६९-१४१२ ई०) में भी सूर्य को रन्नादेवी का पति बताया गया है।^{१३}

गुजरात की रान्दल-पूजा भले ही लोक-संस्कृति का अंग हो, परन्तु वहाँ मिली सूर्याणी की प्रस्तर, काष्ठ एवं धातु मूर्तियाँ, उन पर उत्कीर्ण अभिलेख तथा मन्दिरों में उनकी स्थापना से यह वहाँ के सभ्रान्त समाज की पूजा-परम्परा का निःसन्दिग्ध साक्ष्य प्रस्तुत करती है।

सन्दर्भ एवं टिप्पणी

१. मत्स्यपुराण, ११/२ - संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा; ११/५ - संज्ञा की प्रतिरूपा छाया; ११/२६ - वडवा।
२. विष्णुधर्मोत्तरपुराण, ३/६७/१० -
राज्ञी च रिक्षुभा छाया तथा देवी सुवर्चला।
चतस्त्रिंशस्य कर्तव्याः पत्न्यश्च परिपार्श्वयोः ॥ १०
राज्ञी भू रिक्षुभा घौश्च छायाछाया प्रकीर्तिता। १४
प्रभा सुवर्चला प्रोक्तास्तस्य देवस्य पत्नयः। १५
३. भविष्यपुराण, ब्राह्मखण्ड, ७९/१८ - प्रथम पांच नाम मुख्य मूल पत्नी के और अंतिम तीन नाम उसकी प्रतिरूपा के हैं।
४. S. C. Upadhyaya, 'A Fourteenth Century Brass Image of Rajñi, A Consort of Sūrya, Journal of U.P. Historical Society, (Lucknow), Vol. XXIII, Nos. 1-2, 1950, pp. 214-217
५. Hiranand Śāstri, 'Monuments of Kheralu' Annual Report of the Department of Archaeology, Baroda State, 1935-36, pp. 12-14
R. T. Savalia, Gujarātñi Hindū Deva-Deviyonum Pratimā-Vidhāna (Unpublished), pp. 337-338
६. J. P. Amin, 'Khambhatñi Śūrya Pratimā', Svādhyāya (Journal of Prācya Vidyā Mandira, M. S. University, Vadodara), Vol. XI, No. 3 (Akṣaya Tṛtiyā Aṅka, April, 1974), pp. 219-221, fig. 1
७. Ibid., p. 224, Fig. 4. For other figure see J. P. Amin, A Catalogue of the objects of the Khambhatt College Museum, Reprint 2003, fig.19, p. 25
८. आर. टी. सावलिया, गुजरात नी हिन्दू देवियो नुं प्रतिमा-विधान, अहमदाबाद, १९९१, पृ. २८५
९. चित्र एवं वर्तमान स्थिति की सूचना हेतु लेखक डा. आर. टी. सावलिया (अहमदाबाद) का आभारी है।
१०. R. T. Savalia, Gujarātñi Hindū Deva-Deviyonum Pratimā Vidhāna (unpublished Gujarati mss), p. 326, fig. 1
११. Ibid., pp. 339-340; S. C. Upadhyaya, op.cit., p. 215
१२. इस धातु-मूर्ति की जानकारी उस संग्रहालय के पूर्व निर्देशक डा० नीलकण्ठ पुरुषोत्तम से प्राप्त हुयी है जिसके लिए लेखक डा. जोशी का आभारी है।
१३. टि.सं. ४ देखें।

१४. Kanaiyalal B. Dave, 'A unique Metal Image of the Sun from Gujarat', Journal of the Oriental Institute, Baroda, Vol. IV, No. 4, 1955, pl. 3, p. 406
१५. R. T. Savalia, Unpublished mss., pp. 334-335
१६. आर. टी. सावलिया, गुजरातनी हिन्दू देवियोंनुं प्रतिमा-विधान, चित्र ४४, पृ. २८५
१७. श्री उमियाशंकर व्यास, 'भारत में सूर्य-पूजा और सूर्य-मन्दिर', सूर्यांक (कल्याण का विशेषांक, वर्ष ५३, सं० १, जनवरी १९७९), पृ. ३२१
१८. R. T. Savalia, Unpublished mss., pp. 325-345
१९. श्री उमियाशंकर व्यास, उपर्युक्त, पृ. ३२०-३२१. श्री व्यासने रान्दल-पूजा का विस्तृत वर्णन किया है जो तीन दिनों से आठ दिनों तक चलती है।
२०. वायुपुराण तथा स्कन्दपुराण के इन सन्दर्भों के लिए लेखक डा. नीलकण्ठ पुरुषोत्तम जोशी का कृतज्ञ है।
२१. हरिहरभाई भट्ट एवं अविनाश एन० दवे, श्रीसूर्यरत्नादेवी इतिहास एवं पूजनविधि, जबलपुर, २००६
२२. R. T. Savalia, Unpublished mss., p. 304
२३. S. C. Upadhyaya, op.cit., p. 215

चित्रसूचि

१. सूर्य-सूर्याणी, खेरालु (मेहसाणा), गुजरात, १३वीं शती
२. सूर्य-सूर्याणी, नगरा (खम्भात), गुजरात, १३वीं शती
- ३-४. सूर्याणी, खम्भात कालेज म्यूजियम, गुजरात, १३वीं शती
५. सूर्याणी, नानीत्रडाल (भावनगर), गुजरात, १०वीं शती
६. सूर्य, गाँधी स्मृति संग्रहालय (भावनगर), गुजरात, १०वीं शती
७. सूर्य-दम्पति (धातु), राज्यसंग्रहालय, लखनऊ, उ.प्र., १४वीं शती
८. सूर्याणी, सिद्धपुर (पाटन), गुजरात, १३वीं शती
९. सूर्याणी (धातु), पाटन तालुका (मेहसाणा), गुजरात, १४वीं शती
- सूर्याणी राणी बाव (पाटन), गुजरात, ११वीं शती

1. Fig. 10.6. Sireya with two consorts. Kherali (Mhesara), Gujarat, 13th cent. C.E.

2. Fig. 10.7. Sireya with two consorts. Nagark (Kherali), Gujarat, 13th cent. C.E.

3. Fig. 10.8. Suryani, Khambhat College Museum, Gujarat, 17th cent. C.E.

4. Fig. 10.9. Suryani, Naga Vadi (Bhavangar), Gujarat, 18th cent. C.E.

5. Fig. 10.10. Suryo, Gandhi Smriti Sangrahalaya, Bhavnagar, Gujarat, 19th cent. C.E.

6

Fig. 1000. Surya with single consort, Metal, State Museum, Lucknow (Acc. No. 4428), c. 14th cent. C.E.

Fig. 1001. Suryani, Sukhadevi (Surya's consort), Copper, 13th cent. C.E.

Fig. 1002. Surya's consort Rani Vāra, Brass, Patan Taluka (Maharashtra), Gujarat, 14th cent. C.E.

Fig. 1003. Suryani, Rani Vāra, Pagan (Maharashtra), Gujarat, 11th cent. C.E.

प्राचीन विदर्भ में शिक्षा (आरम्भ से ईस्वी छठवीं शताब्दी तक)

प्रा. डॉ. चन्द्रशेखर गुप्त*

प्राचीन वैदिक साहित्य में विदर्भ के निवासी गुरु-शिष्यों का इतस्ततः उल्लेख प्राप्त होता है जिसके आधार पर तत्कालीन शिक्षा की उन्नत स्थिति का परिचय सहज प्राप्त होता है। कुण्डिनपुर (वर्तमान कौण्डिन्यपुर, जिला अमरावती) से सम्बद्ध कौण्डिन्य तथा उनके कई वंशजों की वैदिक साहित्य में चर्चा आयी है। बृहदारण्यक उपनिषद् (२/५, २०; ४/५) के प्रथम दो वंशों की गुरुओं की तालिका में शाण्डिल्य के शिष्य के रूप में कौण्डिन्य उल्लिखित हैं। इसी उपनिषद् की प्रथम गुरुवंश तालिका में कौण्डिन्य के तथा अग्निवंश के शिष्य के रूप में कौण्डिन्यायन (२/५, २०) का उल्लेख आया है। दूसरे वंश में (४/५, २६) दो कौण्डिन्यों के शिष्य, औरणवाभ के शिष्य तथा कौण्डिन्य एवं अग्निवेश के शिष्य के रूप में भी कौण्डिन्यायन का नाम प्राप्त होता है। एक अन्य पाराशरी कौण्डिनीपुत्र को, माध्यंदिन शाखा के बृहदारण्यक उपनिषद् की अन्तिम गुरुवंशतालिका में (६/४/, ३०) गार्गीपुत्र का शिष्य बताया गया है।^१ परवर्तीकाल में कौण्डिन्यगोत्री ब्राह्मणों का, विदर्भ के कई अभिलेखों में उल्लेख प्राप्त होता है।^२ प्रश्नोपनिषद् में (१/१), वैदर्भी तथा सुकेशसु, सत्यकाम, सौर्यायणी, कौशल्य, कबन्धी प्रभृति द्वारा पिप्पलाद ऋषि का शिष्यत्व ग्रहण करते समय हाथों में समिधा लेने का उल्लेख मिलता है।^३ ऐतरेय ब्राह्मण (७/३४) से विदित होता है भीमवैदर्भ ने गुरुओं की एक परम्परा के माध्यम से, पर्वत (जिसे अनुक्रमणी द्वारा ऋग्वेद के अनेक सूक्तों के प्रणयन का श्रेय दिया गया है)^४ तथा नारद द्वारा सोमरस के स्थापनापन्न सम्बन्धी निर्देश प्राप्त किये थे।^५

रामायण तथा जातक साहित्य से विदित होता है कि प्राचीन काल में विदर्भ दण्डक-साम्राज्य में सम्मिलित था। दण्डक राजा ने एक बार उशना भार्गव ऋषि की अनुपस्थिति का लाभ उठा कर उनकी कन्या अरजा से बलात्कार किया जिसके फलस्वरूप उसका साम्राज्य उजड़ गया और कालान्तर में घने जंगल के रूप में परिवर्तित हो दण्डकारण्य संज्ञा से अभिहित हुआ। परवर्तीकाल में यह ऋषियों द्वारा बसाया गया और जनस्थान नाम से प्रसिद्ध हुआ। महाजनपदकाल में चेदि जनपद के बढ़ते महत्त्व के कारण विदर्भ उसके एक अंग के रूप में सीमित रह गया प्रतीत होता है। राजनैतिक दृष्टि से ही नहीं अपितु सांस्कृतिक दृष्टि से भी विदर्भ पिछड़ गया दृष्टिगत होता है। वेदबन्धु जातक में एक मन्त्रवेत्ता ब्राह्मण का उल्लेख हुआ है, जो नक्षत्रों के एक योग विशेष में मन्त्र पढ़ कर रत्नवर्षा करने में समर्थ था। बोधिसत्त्व इस ब्राह्मण से शिक्षा ग्रहण करते थे। इस कथा से ज्ञात होता है कि तत्कालीन विदर्भ की ख्याति मन्त्र-तन्त्र की दृष्टि से अधिक थी।^६

सातवाहनकालीन विदर्भ की शिक्षाव्यवस्था जानने का एक मुख्य स्रोत गुणाढ्य की बृहत्कथा है। गुणाढ्य की पैशाची प्राकृत में रचित बृहत्कथा के अभाव में उसके संस्कृत रूपान्तर पर निर्भर होना पड़ता है। कथासरित्सागर के प्रथम लम्बक में वर्णित गुणाढ्य की जन्मकथा तत्कालीन शिक्षा व्यवस्था जानने की दृष्टि से महत्त्वपूर्ण है। उस काल में दक्षिणापथ विद्यास्थान के रूप में सुप्रसिद्ध था।^७ गुणाढ्य विद्याध्ययन

* 546, नंद भवन, नवी शुक्रवारी, नागपुर-440032. M. 9325944284

कर अपने नगर सुप्रतिष्ठित में लौटा। इस प्रसंग में इस नगर का रोचक और विस्तृत विवेचन वहाँ प्रस्तुत किया गया है, जिसके तत्कालीन नगरजीवन का एक सजीव चित्र हमारे सम्मुख उपस्थित होता है। नगर में कहीं सामवेदी ब्राह्मण विधिपूर्वक सामगान गा रहे थे और कहीं वेदों के अर्थनिर्णय पर शास्त्रार्थ करते हुए दृष्टिगत हो रहे थे।^{१८} कहीं द्यूतकला की चर्चा हो रही थी तो कहीं वाणिज्यकौशल की कथाएँ सुनायी जा रही थी। वहीं एक मूर्ख और अव्यवहारी सामवेदपाठी (छन्दोगः) भी था, जिसका एक वेश्या और उसके विट उपहास कर रहे थे।^{१९} सुप्रतिष्ठित नगर वाकाटककालीन दानपत्रों में उल्लिखित सुप्रष्ठित आहार के मुख्यकेन्द्र तन्नामक नगर से अभिन्न है और उसकी स्थिति विदर्भ में थी।^{२०}

कुण्डिनपुर एक अन्य विद्याकेन्द्र था, जिसकी चर्चा कथासरित्सागर और बृहत्कथामञ्जरी की कई कथाओं में पायी गयी है।^{२१} इस स्थान का समीकरण विदर्भ की प्राचीन राजधानी के नगर से किया जाता है और यह अमरावती जिले में वर्धा (वरदा) नदी के तट पर स्थित कौण्डिन्यपुर से अभिन्न है।^{२२} पूर्वोक्त ग्रन्थों में कुण्डिनपुर के एक उपाध्याय की कथा दी गयी है, जिसके सात ब्राह्मण शिष्य थे। एक बार दुर्भिक्ष होने पर उपाध्यायने, अपने शिष्यों को अपने श्वसुर के पास भेजा। श्वसुरने उनके खानपान की चिन्ता न कर एक गाय देकर विदा किया। शिष्यों ने भूख से त्रस्त हो उस गाय को मार कर क्षुधा-शान्ति की और गुरु को सारी स्थिति समझा दी। उपाध्यायने अपने शिष्यों को क्षमा प्रदान की।^{२३} एक अन्य कथा में कुण्डिनपुर के एक चित्रकार का उल्लेख हुआ है।^{२४}

भण्डारा जिले के पवनी नामक ग्राम में मौर्यकाल में बने स्तूप तथा विहारों के अवशेष पिछले कुछ वर्षों पूर्व (१९६९में) प्रकाश में आये हैं। ये स्तूप क्रमशः मौर्य सातवाहन काल में निर्मित तथा पूजित थे।^{२५} इनमें से एक स्तूप की वेदिका पर प्राप्त अभिलेखों से तत्कालीन शिक्षा पद्धति पर भी प्रकाश पड़ता है। किन्तु इन अवशेषों से जो महत्वपूर्ण बात ज्ञात हुई, वह है—नागार्जुन से सम्बन्धित स्थान के निश्चिति की।

प्रसिद्ध बौद्ध दार्शनिक, शून्यवाद के प्रणेता नागार्जुन के विदर्भ से सम्बन्धित होने का प्रमाण, ह्वेनत्सांग के यात्राविवरण, तिब्बत के लामा तारानाथ द्वारा प्राचीन तिब्बती ग्रन्थों के आधार पर लिखे गये बौद्ध धर्म के इतिहास तथा नागपुर जिले के रामटेक ग्राम में स्थित 'नागार्जुन की गुफा' (देखिये चित्र) तथा किंवदन्तियों से प्राप्त था। तिब्बती तथा चीनी सूत्रों के अनुसार नागार्जुन अपने मातापिता द्वारा सात साल की उम्र में ही (अल्पायु होने की भविष्यवाणी के कारण) एक पहाड़ी पर छोड़ दिये गये थे। वहाँ महाबोधि अवलोकितेश्वर ने अनिष्ट निवारण कर उन्हें ज्ञान प्रदान किया। नागार्जुन से सम्बद्ध इस परिसर में आज भी अर्जुन वृक्षों (Terminali arjuna) की आज भी बहुतायत है, जो हृदयरोग उपचार में प्रमुखता से उपयोगी है। संभव है किसी हृदयविकार के कारण नागार्जुन को अल्पायु मान और उस दुःख से बचने उन्हें वहाँ छोड़ दिया गया हो। वृक्षायुर्वेद के ज्ञाता उन बौद्ध विद्वानों ने उनका उपचार किया ही नहीं अपितु उन्हें 'सिद्ध' भी बनाया। उनके नाम के दोनों पद (नाग + अर्जुन) इस दृष्टि से महत्वपूर्ण हैं। पवनी (जि. भण्डारा) के स्तूपवेदिका पर 'नाग' नाम मिलता है। ह्वेनत्सांग के यात्राविवरण से ज्ञात होता है।^{२६} कि नागार्जुन तत्कालीन सातवाहन राजा की राजधानी में एक प्राचीन संघाराम में रहते थे तथा बाद में एक पहाड़ में खुदवाये गये चैत्यविहार में रहने लगे थे।^{२७} ह्वेनत्सांग ने राजधानी का नाम नहीं दिया है, अतः इसकी पहचान के विषय में विद्वानों में मतभेद था। ह्वेनत्सांग द्वारा दी गयी दूरी, दिशानिर्देश तथा विवरण के आधार पर यह पवनी से अभिन्न प्रमाणित होती है।^{२८} ह्वेनत्सांग ने इस नगर में अशोक द्वारा बनवाये

स्तूप की उपस्थिति की चर्चा की है, जो पवनी में पाये गये मौर्यकालीन स्तूप से समीकृत किया जा सकता है। नागार्जुन तत्कालीन दार्शनिकों में प्रमुख स्थान रखते थे। उनके समीप विद्याध्ययन के उद्देश्य से दूर-दूर से लोग आया करते थे। श्रीलंका से देव नामक एक विद्वान् शास्त्रार्थ करने नागार्जुन के पास आये थे। नागार्जुन ने उनके साथ चर्चा कर उनकी विद्वत्ता की थाह ली और अपना उत्तराधिकारी नियुक्त किया। देवने भी उनसे प्रभावित हो उनका शिष्यत्व ग्रहण किया। विदर्भ में नागार्जुन से सम्बन्धित स्थान तीन हैं। पहला उनके बाल्यावस्था से सम्बद्ध, जहाँ उनका जन्म हुआ अथवा उन्हें छोड़ा गया था। यह सम्भवतः रामटेक की नागार्जुन पहाड़ी से अभिन्न है, जहाँ नागार्जुन की गुफा स्थित है तथा जोसे स्थानीय दंतकथाओं नागार्जुन से जोड़ती है। दूसरा स्थान सातवाहन राजा की राजधानी का प्राचीन संचाराम है, जो पवनी से समीकृत किया गया है। यहीं प्राप्त दूसरा चण्डकापुर स्तूप सम्भवतः उन्हीं का अंत्येष्टि स्थान है। पोलो मोलोकिली (भद्रावतीगिरि) तीसरा स्थान, जहाँ सम्भवतः उनका उत्तरकाल बीता, राजधानी से लगभग ५० मील दक्षिण-पश्चिम में स्थित पहाड़ी में खुदा शैलविहार था। यह स्थान भद्रावती (चाँदा ज़िले में स्थित भाँदक) है। नागार्जुन की कीर्ति परवर्तीकाल में भी धूमिल नहीं हुई। विक्रमशिला के प्रसिद्ध विश्वविद्यालय के विहार के कक्ष की दीवार पर जिन विशिष्ट विद्वानों के चित्र अङ्कित थे, उनमें नागार्जुन भी एक थे। विक्रमशिला की स्थिति बिहार राज्य के भागलपुर नगर से २४ मील पूर्वदिशा में स्थित पथरघाट में थी।^{१९}

पवनी स्तूप की वेदिका पर पाये गये कई अभिलेखों में दान-दाताओं का उल्लेख 'अन्तेवासी' के रूप में मिलता है। 'अन्तेवासी' विद्यार्थी का पर्याय है तथा इसका शाब्दिक अर्थ है — 'आचार्य के सान्निध्य में वास करने वाला। यह आचार्यकुलवासी का संक्षिप्त रूप माना जाता है।^{२०} अर्थात् 'अन्तेवासी' वे छात्र अथवा छात्रा हुआ करते थे, जो विहारों में रह कर शिक्षा प्राप्त करते थे। पवनी स्तूपाभिलेखों^{२१} में 'अन्तेवासी' (पवजित वरुनस अन्तेवासी), 'अन्तेवासिनी' (गोलाय अन्तेवासिनि) तथा 'अन्तेवासिनी भिक्षुणी' (महायसा अन्तेवासिनि भिछुनिया दानं) तीनों का उल्लेख हुआ है, जिससे स्पष्ट है कि न तो भिक्षु और भिक्षुणी अनिवार्य रूप से शिक्षा ग्रहण करते थे और न ही विहार में रहकर शिक्षा ग्रहण करने के लिए दीक्षा ग्रहण करना आवश्यक था। कोई भी स्त्री-पुरुष शिक्षा ग्रहण करने विहार में रह सकता था। भिक्षु और भिक्षुणियों में से भी कुछ अन्तेवासी के रूप में शिक्षा ग्रहण करते थे।

कुछ लोगों का अनुमान है कि बौद्ध शिक्षापद्धति में विद्यार्थी को शिक्षा हेतु प्रवेश लेने के लिए 'प्रव्रज्या' लेना आवश्यक था। संघ के किसी भी भिक्षु से प्रव्रज्या ली जा सकती थी। भिक्षु 'त्रिशरण' तथा 'दस शील' ग्रहण करवाते थे तथा 'प्रव्रजित' हुए विद्यार्थी को समयोचित उपदेश देते थे।^{२२} किन्तु पवनी स्तूपाभिलेखों से जो तथ्य प्रकाश आया है, वह इसके विपरीत है। पूर्वोक्तलिखित अभिलेखों में से एक में मात्र अन्तेवासिनी विशेषणयुक्त नाम है, जबकि एक में 'भिक्षुणी' के साथ और एक में 'प्रव्रजित' के साथ (पवजीत वरुनस अन्तेवासि) यह विशेषण प्रयुक्त हुआ है। स्पष्ट है कि 'अन्तेवासी' बनने के लिए न तो प्रव्रज्या लेना अनिवार्य था और न ही हर 'प्रव्रजित' विद्यार्थी होता था, जैसा कि कुछ अभिलेखों में मात्र 'प्रव्रजित' विशेषण मिलने से विदित होता है (पवजितस उत्तरकस मादिरेहि; पवजीतस उत्तरगुतस दानं; यखदिनाय पवजिताय दानं; रुदमिताय पवजिताय दानं)।^{२३}

प्रतीत होता है कि विद्याध्यायन के लिए जो व्यक्ति विहार में प्रवेश लेते थे उन्हें 'अन्तेवासी' कहा जाता था; इनमें दीक्षित तथा अदीक्षित दोनों वर्ग के लोग होते थे। स्वर्गीय डॉ. अनन्त सदाशिव अल्तेकर के अनुसार 'उपासक' प्रव्रज्याग्रहण करने के पश्चात् दस वर्षों तक अपने आचार्य के प्रत्यक्ष नियन्त्रण

में ही रहता था तथा पालि और संस्कृत भाषा का अभ्यास करता था। भिक्षुओं का पाठ्यक्रम काव्य, साहित्य, ज्योतिष प्रभृति लौकिक विषयों से रहित एवं धार्मिक विषयों की प्रमुखता लिए होता था। भाषा ज्ञान के पश्चात् त्रिपिटकों का सूक्ष्म अध्ययन प्रारम्भ होता था जिसके बाद बौद्ध धर्म और दर्शन के नये ग्रन्थ पढ़ाये जाते थे। इसके अनन्तर हिन्दू दर्शन, न्याय और धार्मिक ग्रन्थों का सावधानीपूर्वक अध्ययन कराया जाता था, जिसका प्रमुख उद्देश्य प्रतिद्वन्द्वियों को परास्त करना होता था। हिन्दू नैष्ठिक ब्रह्मचारी की भाँति बौद्ध भिक्षु भी आजीवन विद्यार्थी ही रहता था।^{१२५}

पवनी से प्राप्त और एक स्तूपालेख में 'नाग' नामक एक पञ्चनिकायिक (नागस पचनेकायिकस) विद्वान की चर्चा आयी है।^{१२६} स्पष्टतः यह उपाधि सुत्तनिपात के पाँचों निकायों यथा - दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, खुद्दकनिकाय, अङ्गुत्तरनिकाय तथा संयुक्तनिकाय के अध्येता विद्वान को संघ अथवा आचार्यकुल द्वारा प्रदान की जाती थी। कुछ विद्वान 'पञ्चनिकाय' को एक सम्प्रदाय के रूप में लेते हैं।^{१२७} कुछ प्राचीन अभिलेखों तथा ग्रन्थों में 'आचार्यकुल' एवं निकाय संज्ञाओं को सम्प्रदाय के अर्थ में प्रयुक्त किया गया है।^{१२८} किन्तु मात्र कुछ स्थानों पर ही इस अर्थ में प्रयुक्त होने के कारण कुछ विद्वानों की राय में बौद्ध धर्म के मात्र थेरवाद सम्प्रदाय में ही 'निकाय' साहित्यपरक अर्थ में प्रयुक्त होता था।^{१२९} जो भी हो, चर्चित शब्द 'पञ्चनिकायिक', चाहे सम्प्रदायवाचक अर्थ में प्रयुक्त हुआ हो अथवा बौद्धआगम-साहित्यपरक अर्थ में, दोनों दशा में इस तथ्य का परिचायक है कि अन्य बौद्ध केन्द्रों की भाँति विदर्भ में भी ईसापूर्व द्वितीय शती के आसपास पाँचों निकायों का अध्ययन प्रचलित था। विदर्भ के शैलविहारों तथा संघारामों की उपस्थिति भी इस तथ्य की परिचायक है कि अन्य स्थानों की भाँति इस प्रदेश में भी बौद्धशिक्षा सुयोजित एवं समृद्ध परिपाटी विद्यमान थी।

वाकाटक काल ई. ६-८वीं श.) में भी शिक्षादीक्षा का काफी प्रचार-प्रसार था, जैसा कि तत्कालीन अभिलेखों में उल्लिखित राजकर्मचारियों तथा ब्राह्मणों के विशेषणों और उपाधियों से प्रकट होता है। प्रभावती गुप्ता के पूना ताम्रपट्ट में दान प्राप्त करने वाले ब्राह्मण चनालस्वामी को 'आचार्य' कहा गया है।^{१३०} द्वितीय प्रवरसेन के सिवनी एवं पाण्डुराों ताम्रपत्रों के लेखक के रूप में प्रयुक्त 'आचार्य' संज्ञा^{१३१} व्यक्तिवाचक नाम है अथवा पदवाची कहना कठिन है। पूना ताम्रपत्र में दान प्राप्तकर्ता को विद्या में चतुर कहा गया है। जबकि अन्य सभी वाकाटक दानपत्रों में चारों वेदों में निष्णात विशेषण शब्द योजित है।^{१३२} प्रायः सभी ब्राह्मणों के नाम के सार्ध आर्य, आचार्य अथवा शर्मन्, स्वामिन् प्रभृति उत्तरपद जोड़े गये हैं। कुछ ब्राह्मणों के नाम के साथ तैत्तिरिय^{१३३}, तैत्तिरिकगणयाजि, तैत्तिरियायाध्वर्यवे^{१३४}, वाजि^{१३५}, त्रिवेदाय^{१३६}, अधिव्वाणिक (आथर्वणिक)^{१३७}, विषुववाचनक^{१३८} प्रभृति विशेषण उपलब्ध होते हैं, जिनसे स्पष्ट है कि तत्कालीन शिक्षादीक्षा में वैदिक विषयों का काफी महत्त्वपूर्ण स्थान था। नगरधन (प्राचीन नन्दिवर्धन, जिला नागपुर) से प्राप्त स्वामिराज के ताम्रपत्र में सामवेदी (छन्दोग) ब्राह्मण का उल्लेख हुआ है तथा एक अन्य ब्राह्मण को 'विद्वद्' कहा गया है।^{१३९} द्वितीय प्रवरसेन के जांब ताम्रपत्र लेख में कालुट्टक ब्रह्मचारी का उल्लेख प्राप्त होता है।^{१४०} यह 'नैष्ठिक ब्रह्मचारी' प्रतीत होता है, जो आजीवन ब्रह्मचर्य का व्रत लेकर अपना सारा काल धर्म तथा शिक्षा के कार्यों में व्यतीत करते थे। उनका उद्देश्य मोक्षप्राप्ति होता था; किन्तु तप और ध्यान द्वारा नहीं, अपितु धार्मिक साहित्य की सेवा में जीवन बिताकर। मानापमान से परे रह कर, वे सांसारिक माया से अछुते रह कर अपने अनुष्ठान में लगे रहते थे। ह्येनत्सांग ने भी इनकी चर्चा की है।^{१४१} कालुट्टक ब्रह्मचारी भी ऐसा ही 'नैष्ठिक ब्रह्मचारी' प्रतीत होता है।^{१४२}

वाकाटक काल में वत्सगुल्म (वासिम/वाशिम अब ज़िला मुख्यालय, पूर्वज़िला अकोला) एक प्रसिद्ध विद्याकेन्द्र था। यहाँ वाकाटक नरेश सर्वसेन तथा उनके वंशजों ने प्राकृत का प्रचार-प्रसार बड़े पैमाने पर किया, जिसके फलस्वरूप 'वच्छेमी' (वात्सगुल्मी) रीति नामक एक नई शैली का साहित्य जगत में आविर्भाव हुआ, जिसका निर्देश राजशेखर ने किया है।^{१३}

विदर्भ में संस्कृत, प्राकृत (पैशाची, सौरसेनी, महाराष्ट्री आदि), अपभ्रंश इ. भाषाओं का प्रचलन प्रमाणित होता है। स्वयं वाकाटक राजा संस्कृत तथा प्राकृत के रचनाकार थे। इसकी पुष्टि उन के द्वारा रचित हरिविजय, सेतुबन्ध (रावणवहो), गाथा सप्तशती की गाथाओं से होती है। नगरधन-हमलापुरी से प्राप्त एक वाकाटक कालीन शिल्प में बायीं हथेली पर एक ताड़पत्र पोथी, जो अभिलिखित है, पढ़ता हुआ आसनस्थ विद्वान अंकित है। पेटिकाशीर्षक ब्राह्मी मध्यभारत की ही नहीं, वाकाटकों की देन है।

विदर्भ में स्त्रीशिक्षा का प्रचलन तथा स्तर किसी स्वरूप का था, यह अज्ञात है; किन्तु प्राचीन काल से ही विदुषी स्त्रियों के उल्लेख इतस्ततः प्राप्त होते हैं। प्राचीन साहित्य में वैदर्भी विशेषण सहित विदर्भ की स्त्रियों का उल्लेख, उनके विशिष्ट स्थान का परिचायक है।^{१४} वैदिक काल की लोपामुद्रा के अतिरिक्त पौराणिककालीन विदर्भ की महिलाएँ यथा-रघुवंश के अज की महिषी इन्दुमती, नल की रानी दमयन्ती, कृष्णपत्नी रुक्मिणी प्रभृति-विदुषी थीं। बृहत्कथा में गुणाढ्य की कथा के सन्दर्भ में संस्कृत का ज्ञान न रखनेवाले अपने पति का उपहास करनेवाली संस्कृतज्ञ रानी की तथा नागार्जुन की मृत्यु चाहने वाले राजकुमार और उसकी माता के पाण्डित्यपूर्ण वार्तालाप की मनोरञ्जक कथाएँ आयी हैं। वाकाटक अभिलेखों में मात्र दो रानियों का उल्लेख हुआ है। प्रथम है द्वितीय रुद्रसेन की अग्रमहिषी तथा द्वितीय प्रवरसेन की माता प्रभावती गुप्ता का, जो द्वितीय चन्द्रगुप्त विक्रमादित्य की पुत्री थी तथा दूसरा उल्लेख नरेन्द्रसेन की महादेवी अञ्जितभट्टारिका है, जो कुन्तलनरेश की कन्या थी।^{१५} प्रभावती गुप्ता का वैद्यव्यावस्था में भले ही गुप्तनरेश द्वारा नियुक्त कर्मचारियों की सहायता हो। उसकी योग्यता का परिचायक है।

परवर्ती काल में भी विदर्भ में शिक्षा का प्रचार-प्रसार पूर्ववत् चलता जात होता है। ह्येनत्सांग के काल में लगभग १०० संचाराम इस प्रदेश में (पूर्वी विदर्भ तथा छत्तीसगढ़ क्षेत्र में, जिसकी तत्कालीन संज्ञा 'कोसल' अथवा 'दक्षिण कोसल' थी) थे, तथा उनमें १०,००० बौद्ध भिक्षु महायान शाखा के शास्त्रों का अध्ययन करते थे। ह्येनत्सांग ने यहाँ के निवासियों को तीव्र बुद्धिवाले तथा अध्ययनप्रिय कह कर उल्लिखित किया है।^{१६} ह्येनत्सांग की जीवनी में इस प्रदेश के एक ब्राह्मण का उल्लेख हुआ है जो इन-मिङ् (सम्भवतः 'हेतु विद्या')^{१७} नामक शास्त्र की व्याख्या करने में पारङ्गत था। ह्येनत्सांग सम्भवतः उसके साथ एक माह के लगभग यहाँ रह कर अध्ययन करता रहा।

सन्दर्भ तथा टिप्पणियाँ*

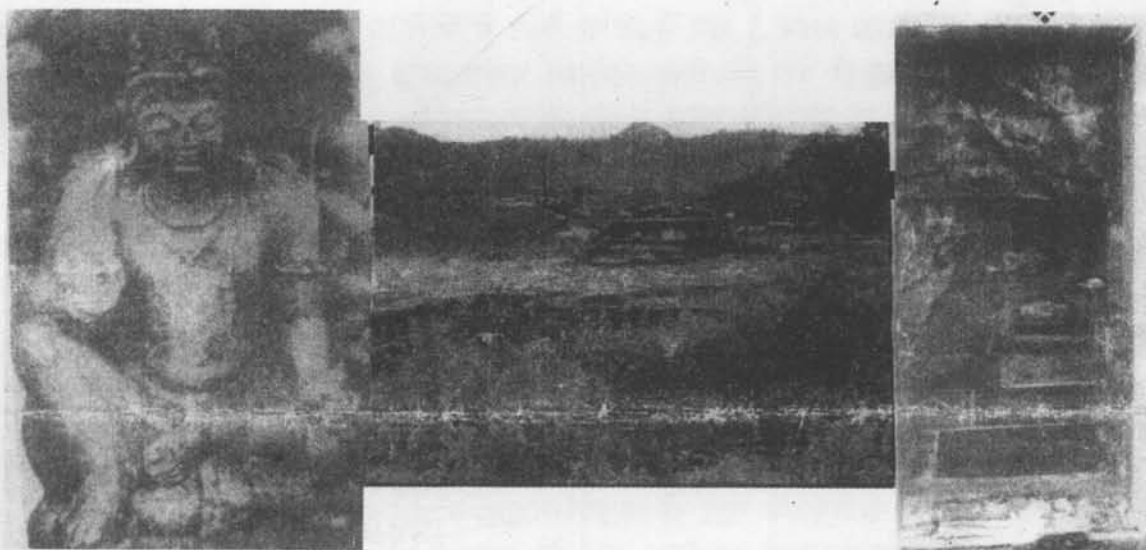
१. मैकडोनल तथा कीथ, 'वैदिक इण्डेक्स', ख. १. (राज कुमार राय द्वारा अनूदित) वाराणसी १९६२, पृ. ५९१
२. वासुदेव विष्णु निराशी, 'वाकाटक राजवंश का इतिहास तथा अभिलेख' (वा.रा.इ.अ.) (अजय मित्र शास्त्री द्वारा अनूदित), वाराणसी १९६४, पृ. १४४, प. १९; पृ. १६०, प. ४७, ४८, ५६; पृ. १८३ प. १७; पृ. २०९ प. २४, २८; पृ. २१०. प. ३१; पृ. २१५, प. ८, ९; कॉ. इ. इ. ख. ४. पृ. ६१६, प. ११।
३. सन्तोषकुमार दास, 'दि एज्युकेशनल 'सिस्टम ओफ द एंशिण्ट हिन्दूज', कलकत्ता १९३०, पृ. ३४९
४. 'वैदिक इण्डेक्स', ख. १, पृ. ५७२
५. 'पूर्वोक्त', ख. २, पृ. ११७।

६. 'जातक' (भदन्त आनन्द कौसल्यासन द्वारा अनूदित), ख. १, पृ. २१४ ।
७. स्वावष्टम्भेन विद्यानां प्राप्तये दक्षिणापथम् ।२२।
कालेन तत्र सम्प्राप्य सर्वा विद्याः प्रसिद्धिमान् ।
स्वदेशभागतोऽभूवं दर्शयिष्यन्निजां गुणान् ॥२३ — 'कथासरित्सागर', १/६
८. क्वचित्सामानि छन्दोगा गायन्ति च यथाविधि ।
क्वचिद् विवादो विप्राणामभूद् वेदविनिर्णये ॥२५ — 'पूर्वोक्त'
९. 'पूर्वोक्त', १।६।२६-६४
१०. वा. वि. मिराशी, 'स्टडीज़ इन इण्डोलोजी', ख. १, पृ. ७७-८१; संशोधन मुक्तावलि, सर १, पृ. १२४-३० ।
११. 'कथासरित्सागर', ५।५६-५७; ६।१।१०९-२०; 'बृहत्कथामञ्जरी', ७।१।५५।
१२. मोरेश्वर गंगाधर दीक्षित, 'एक्सक्वेशंस ऐंट कौण्डिन्यपुर', बम्बई, १९६८, पृ. १-६ ।
१३. 'कथासरित्सागर', ६।१।१०९-१२०; 'बृहत्कथामञ्जरी', ७।१।५५-६१ ।
१४. 'कथासरित्सागर', अलङ्कारवती लम्बक, ५।५६-५७ ।
१५. शां. भा. देव, ज. प. जोशी एवं अन्य, 'पवनी एक्सक्वेशंस १९६९-७०, नागपुर १९७२ ।
१६. के. सच्चिदानन्द मूर्ति, 'नागार्जुन' (महेन्द्र शाह द्वारा अनूदित), दिल्ली १९७१, पृ. ४५-४७ ध ।
१७. सेम्युअल बील, 'ट्रेवल्सओफ ह्येनसांग', ख. ४, पृ. ४१५, ४१८, ४२० ।
१८. अ. ह्येनत्सांग के यात्रावृत्त में विदर्भ से सम्बन्धित स्थानों के अभिज्ञान की विस्तृत चर्चा हेतु द्रष्टव्य, 'मेधा' (१९७१-७२), रायपुर, पृ. ३९-४५ पर प्रकाशित 'ह्येनत्सांग के यात्रा विवरण में दक्षिण कोसल', तथा ह्येनत्सांगच्या यात्राविवरणात विदर्भ-भारतीय इतिहास' आणि संस्कृति, आत्ते १९७५, मुंबई ग्रन्थ संग्रहालय ।
१९. अनन्त सदाशिव अल्लेकर, 'प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धति', पृ. ९९-१०० । लामा तारानाथ के विवरण पर आधारित नागार्जुनकालीन शिक्षा पद्धति के विस्तृत विवरण के लिए द्रष्टव्य, इण्डियन हिस्टोरिकल क्वार्टरली, ख. २८, भा. १, पृ. ४१-५० ।
२०. अल्लेकर, 'पूर्वोद्धृत', पृ. २३ ।
२१. चन्द्रशेखर गुप्त, 'विदर्भ का अभिलेखीय प्राकृत साहित्य, धम्मदीप', अ. ९, (१९७३), नागपुर, पृ. ७३, अभिलेख संख्या १९, २१, ९ ।
२२. सूर्यभान वाघमारे, 'प्राचीन भारतातील बौद्ध शिक्षण प्रणाली', पूर्वोक्त, पृ. ३९ ।
२३. चन्द्रशेखर गुप्त, 'पूर्वोद्धृत', पृ. ७३, अभि. सं. ५, ७, १२, १५ ।
२४. अल्लेकर, 'पूर्वोद्धृत', पृ. ११९ ।
२५. चन्द्रशेखर गुप्त, 'पूर्वोद्धृत', पृ. ७३, अभि. सं. ८; देव, तथा जोशी एवं अन्य, 'पूर्वोद्धृत', पृ. ३७ अभि सं. ८ ।
२६. अल्लेकर, 'पूर्वोद्धृत', पृ. ४० ।
२७. अजयमित्र शास्त्री, 'एन आउटलाइन ओफ अर्ली बुद्धिजम, इण्डोलाजिकल बुक हाउस, वाराणसी, १९७५, पृ. ६७-६८
२८. बरुआ तथा सिन्हा, भरहुत इन्स्क्रिप्शंस, ख. १, पृ. २८ इ. ।
२९. 'वा.रा.इ.अ.', पृ. १३८, पृ. १४ ।
३०. 'पूर्वोक्त', पृ. १६६, प. ३५; पृ. २११, प. ५५, टि. ५ ।
३१. 'पूर्वोक्त', पृ. १३९, प. १६ ।
३२. 'पूर्वोक्त', पृ. १५२, पृ. १५ ।
३३. 'पूर्वोक्त', पृ. १४४, प. १९; पृ. १६५, प. १९ ।
३४. 'पूर्वोक्त', पृ. १७७, प. १५; पृ. २०९, प. २४, २५; पृ. २१०, प. ३१ ।
३५. 'पूर्वोक्त', पृ. १८९, प. १८ ।

३६. 'पूर्वोक्त', पृ. २४८, प. ९१० ।
 ३७. 'पूर्वोक्त', पृ. १९४, प. २१ ।
 ३८. 'कलचुरि नृपति आणि त्यांचा काळ', नागपुर १९५६, पृ. १२९, प. ८, ११ ।
 ३९. 'वा.रा.इ.अ.', पृ. १४४, प. २० ।
 ४०. अल्लेकर, 'पूर्वोद्धृत', पृ. ७२-७३
 ४१. 'वा.रा.इ.अ.', पृ. ५७ ।
 ४२. 'कर्पूरमञ्जरी', श्लो. १ ।
 ४३. वैदर्भी भद्रवती, वैदर्भी भद्रसेनी प्रभृति द्रष्टव्य, शिलानाथ प्रधान, 'क्रोनोलोजी ओफ एंशिएण्ट इण्डिया', कलकत्ता, १९२७, पृ. ३१ ।
 ४४. 'वा.रा.इ.अ.', पृ. २९-३० ३३ ।
 ४५. सेम्युअल बील, 'ट्रेवल्स ओफ ह्येनत्सांग', ख. ४, पृ. ४१५, ४१८-२० ।
 ४६. 'द लाइफ ओफ ह्येनत्सांग', पृ. १३६ । बील ने इस शास्त्र का चीनी रूप त्सह-लिआइलुन दिया है ।

* प्रस्तुत आलेख भणसाली सेवाग्राम टाकळी (जि. नागपुर) के संस्थापक आचार्य भानुदास भणसाळी के 'स्वर्ण जयंति स्मारिका' के लिए लिखा गया था (पृ. ४७-५१) । लगभग ५० वर्षों पूर्व प्रकाशित इस स्मारिका की दुर्लभता के कारण इस का पुनः (कुछ परिवर्धन सहित) प्रकाशन भणसाळी ग्राम सेवा मंडळ, अध्यक्षा माताजी पुष्पाबेन देसाई के सौजन्य से यहाँ किया जा रहा है ।

— स्मरणिका, भणसाली ग्राम सेवा मंडळ, टाकली, नागपुर रजत जयंती १९७६, पृ. ४७-५२ ।

प्राचीन भारतीय कला में मत्स्य और मत्स्यावतार

डॉ. मीनू अग्रवाल*

तैत्तिरीय ब्राह्मण (१,५,२,१) में यज्ञ के ठीक ठीक मुहूर्त से परिचित मात्स्य नामक पुरोहित का उल्लेख है। ऋग्वेद (१०,६८,८) में केवल एक ही बार मत्स्य का उल्लेख है। अथर्ववेद (११,२,२५), मैत्रायणी संहिता (३,९,५ तथा ३,१४,२), तैत्तिरीय संहिता (२,६,६,१), शतपथ ब्राह्मण (१,८,१,१), छान्दोग्य उपनिषद (१,४,३), कौशीतकी उपनिषद (१,२ तथा ४,१) में मत्स्य का उल्लेख आया है। गोपथ ब्राह्मण में शाल्वों के सन्दर्भ में मत्स्य गण एक जाति के रूप में आते हैं। महाभारत के अनुशासनपर्व में गौ माहात्म्य प्रसंग में महर्षि च्यवन और राजा नहुष के संवाद में गंगा-यमुना के जल में मत्स्यों से घिरे भृगुनन्दन च्यवन मुनि का वर्णन है। इस आख्यान के अनुसार गंगा-यमुना के संगम में महर्षि च्यवन प्रविष्ट हुए और स्थिर भाव से बैठ गए। एक समय मछलियों से जीविका चलाने वाले मल्लाहों ने गंगा-यमुना के जल में जाल बिछा दिया, उस जाल में मत्स्यों से घिरे हुए भृगुनन्दन च्यवन मुनि भी खींच आए। जाल के आकर्षण से अत्यन्त खेद, त्रास तथा स्थल का स्पर्श होने के कारण बहुत से मत्स्य मर गए, भृगुनन्दन ने जब मत्स्यों का संहार देखा तो उन्हें बड़ी दया आई।

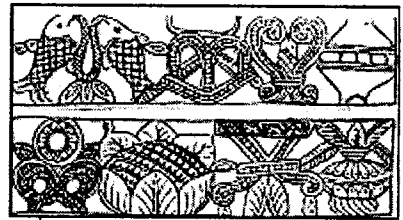
महाभारत में ही शांति पर्व के अध्याय १३७ में संकट से पहले ही बचाव करने के उपायों की चर्चा में भीष्म द्वारा तीन प्रकार के मत्स्यों की चर्चा की गई है : १. अनागतविधाता २. प्रत्युत्पन्नमति ३. दीर्घसूत्री। आख्यान के अनुसार किसी जलाशय में मत्स्य रहते थे। एक बार मछुआरे उस जलाशय पर आए और मछली मारने के लिए उस तालाब का पानी बाहर निकालने लगे। जलाशय का पानी घटता देख अनागतविधाता मत्स्य ने प्राण संकट पर पड़ने से पहले ही वहाँ से निकल चलने की सलाह दी। प्रत्युत्पन्नमति मत्स्य ने कहा कि संकट आने पर बचाव का रास्ता सोच लूँगा। इस पर दीर्घसूत्री मत्स्य ने भी उसका समर्थन किया। मछुआरों ने पानी कम करके जाल में सब मछलियों के साथ दीर्घसूत्री को भी फँसा लिया। जब मछुआरे उन मछलियों को दूसरे जलाशय पर ले जाकर धोने लगे तब प्रत्युत्पन्नमति मत्स्य फुर्ती से छिटक कर गहरे जल में चला गया किन्तु दीर्घ सूत्री उसी जाल में फँसा रहा और मारा गया।

चित्र १. सैन्धव मृत्पात्र पर मत्स्य

कला में मत्स्य के अंकन

सैन्धव मृत्पात्रों पर अनेक अलंकरण अभिप्राय मिलते हैं, इन अभिप्रायों में मछली के अभिप्राय भी हैं।^१ (चित्र सं.१). प्राक्मौर्ययुगीन अवशेषों में पिपरहवा स्तूप की धातुगर्भ मंजूषा के साथ स्फटिक की मंजूषा के ढकने पर बाहर की ओर मछली का उभारदार कटाव है।^२ भीटा से प्राप्त चौथी-पाँचवीं शती ई. के एक मुहर पर मत्स्य का अंकन 'बिलवेदसा' लेख सहित

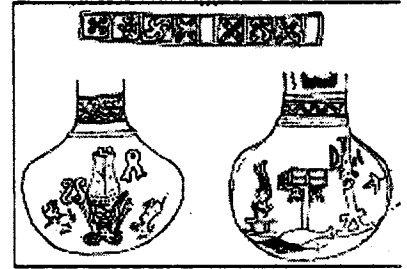
चित्र २. अष्टमांगलिक चिह्न में मीनयुगल, मथुरा आयागपट्ट

* एसोसीएट प्रोफेसर, प्राचीन इतिहास विभाग, एस एस खन्ना महिला महाविद्यालय, इलाहाबाद

मिलता है ।^१ मैनहाई, कौशाम्बी से प्राप्त शुंगकालीन वृष प्रतिमा में वृष के गले में तीन लड्डियों वाली माला में मध्य की पंक्ति में मत्स्य का क्षैतिज रूप में प्रभावी अंकन मिलता है ।^२ द्वार की देहली पर उत्कीर्ण किए जाने वाले मांगलिक प्रतीकों में मत्स्य की भी गणना की गयी - “पूर्णकुम्भाः कुशक्षत्रश्रीवृक्षादर्शचामरैः । कार्यास्तु मंगलाद्वारे दामभिः शंखमत्स्ययौ ।”^३ कुषाण काल में जैन आयागपट्टों पर अष्टमांगलक प्रतीकों का चित्रण किया गया है । मथुरा के आयागपट्टों (चित्रसंख्या २) पर सामान्यतया मिलने वाले मांगलिक चिह्न हैं-

स्वस्तिक	श्रीवत्स	नन्दावर्त	वर्द्धमान
भद्रासन	कलश	पुष्पपात्र	मीनमिथुन

बौद्ध कला में भी मांगलिक चिह्न उकेरे गए हैं । सांची स्तूप के उत्तरी तोरण के एक स्तम्भ पर दो मालाओं में दोनों सिरों के पद्म प्रतीक को छोड़कर खड्ग, परशु, श्रीवत्स, मीनमिथुन, पंकज, भद्रासन, अंकुश, दर्पण, वृक्ष आदि मांगलिक प्रतीक अंकित हैं । अष्टमांगलिक प्रतीकों से अलंकृत तलवार की मूठ का कांस्य आवरण सम्प्रति इलाहाबाद विश्वविद्यालय के प्राचीन इतिहास के संग्रहालय में है । शुंगकालीन इस मूठ पर निम्नलिखित मांगलिक चिह्नों (चित्रसंख्या ३) का अंकन है - मीनध्वज, नन्दावर्त, वैजयन्ती, स्वस्तिक, श्रीवत्स, धनुषबाण, पद्म और उज्जैनी प्रतीक^४ भीटा की एक मुहर पर मत्स्य का अंकन है,^५ राजघाट की भी एक मुहर पर मत्स्य का अंकन 'उपचदास' लेख सहित मिलता है ।

चित्र ३. तलवार की मूठ के कांस्य आवरण पर मीनध्वज प्रतीक

सृष्टि के प्रारम्भ में जल ही जल था । मत्स्य पहला जीव था जिसने प्राणियों की रचना का प्रतिनिधित्व किया । विष्णु का मत्स्यावतार सृष्टि के इसी विकास का प्रतीक था । पद्म पुराण के आख्यान के अनुसार शंख नामक असुर, जो समुद्र का पुत्र था, उसने देवों को परास्त कर वेदों का अपहरण कर लिया । ब्रह्मा द्वारा अनुरोध किए जाने पर विष्णु ने शंखासुर के वध का और जल से वेदों को लाने का वचन दिया । विष्णु मत्स्य रूप धारण कर आकाश से विन्ध्य पर्वत निवासी कश्यप मुनि की अंजलि में गिरे । मुनि ने करुणावश उस मत्स्य को कृमशः कमण्डलु, कूप, तालाब, समुद्र में डाल दिया । तदन्तर विष्णु ने शंखासुर का वध किया । उस शंख को लिए बदरीवन गए । ऋषियों को जल भीतर बिखरे वेदों की खोज की आज्ञा दी । तब तक वे प्रयाग में ठहरे । मुनियों ने यज्ञ और बीज सहित वेद मंत्रों का उद्धार किया । जिस वेद को जिस ऋषि ने उपलब्ध किया, वह उतने भाग का ऋषि मान लिया गया । सभीने एकत्र होकर प्रयाग में जाकर ब्रह्मा सहित विष्णु को वेद अर्पित किया । प्रयाग में ब्रह्मा को यज्ञ सहित वेदों की प्राप्ति हुई । उन्होंने प्रयाग में यज्ञ किया, उसी दिन से यह क्षेत्र ब्रह्म क्षेत्र कहलाया । कला में मत्स्यावतार को कई प्रकार से दिखाया गया है - १. क्षैतिज रूप में एकश्रृंगी मत्स्य २. ऊर्ध्वाधर रूप में गदाधारी मत्स्य ३. पद्ममपीठ पर शंख, चक्रधारी क्षैतिज मत्स्य ४. नीचे का हिस्सा मत्स्य और ऊपरी हिस्सा मानव रूपमें, आयुधों सहित । एकश्रृंगी मत्स्य के रूप में प्रयाग तीर्थावतार पट्ट तथा गढवा के अंकन प्रभावोत्पादक है ।

प्रयाग तीर्थावतार पट्ट पर मत्स्य (चित्रसंख्या ४)

यह शिलापट्ट सम्प्रति ब्रिटिश संग्रहालय लन्दन में है। मध्य में एकश्रृंग बड़ा मत्स्य प्रदर्शित है। विशालकाय मत्स्य का मुख दाहिनी ओर है, लेकिन चार वेदों का मूर्तिमान अंकन महामत्स्य की पीठ के ठीक ऊपर सामने मुँह किए बैठी मुद्रा में हैं। अभय मुद्रा में हस्त है। इन वेदों का उद्धार मत्स्य माधव ने किया था।^{१०} महामत्स्य के नीचे कुछ तपस्वियों का अंकन आसीन मुद्रा में है। सभी ऋषि एक ही मुद्रा में प्रदर्शित हैं। एक हाथ अभय मुद्रा में प्रतीत होता है, बाएँ हाथ में कमण्डलु लिए हैं, प्रतीक रूप में इन्हें पद्म पुराणोक्त उन ऋषियों का प्रतिनिधि कहा जा सकता है जिन्होंने बिखरे हुए वेदों को बटोरने, परिशोधित करने और यज्ञ सहित वेदों को ब्रह्मा सहित मत्स्य रूप विष्णु को सौंपने का कार्यदायित्व सम्हाला था। प्रयाग में सम्पादित यज्ञ में भी वे शामिल रहे होंगे। सबसे नीचले भाग में आठ नाग है, दाहिना हाथ अभय मुद्रा में, बाएँ हाथ में कमण्डलु है, प्रत्येक के मस्तक के पीछे केवल तीन फण हैं। इसी पंक्ति में अन्त में नाग से सम्पृक्त ग्रीवा वाला एक घट तथा एक अन्य सादा घट रखा है। इसके ऊपर की पंक्ति पर कुल ग्यारह आकृतियाँ हैं जिनमें प्रथम सात आकृतियों की पहचान सप्त समुद्र के रूप में की गई हैं। ये सप्त समुद्र हैं - क्षीरोदक, क्षारोदक, दध्योदक, इक्षुरसोदक, घृतोदक, सुरोदक और स्वादूदक समुद्र।

गढ़वा, इलाहाबाद से प्राप्त मूर्ति पर मत्स्य^{१०}

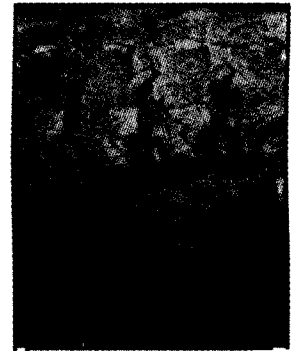
गढ़वा से प्राप्त दसवीं-ग्यारहवीं सदी के एक बड़े पाषाण-फलक पर विष्णु का मत्स्य रूप प्रदर्शित है। (चित्रसंख्या ५) चार वेदों के उद्धारक के रूप में है, मध्य में बड़े आकार की मत्स्य जिसका मुख दाहिनी ओर है, एकश्रृंगी मत्स्य का अंकन पद्म के ऊपर है। पद्मपत्र के नीचे जल की ऊर्मियाँ दिखाई गई हैं। मत्स्य के पीछे घटधारी चार वेद मानव रूप में खड़े हैं जिनका ऊपरी धड़ तक का भाग दृश्यमान है। यहाँ मत्स्यावतार का अंकन पूर्ण मत्स्य के रूप में है। इस अंकन को 'मत्स्यमाधव' की संज्ञा दी जा सकती है। ब्रह्म पुराण^{११} में कहा गया है कि "पूर्व काल में मत्स्य माधव ने समुद्रमग्न पृथ्वी पर रोहित मत्स्य का रूप धारण किया था। वेदों का उद्धार करने के लिए वे रसातल में रहे। यह माधव का आदि अवतार था। इस रूप में वे मत्स्यमाधव कहलाए - "एकार्णवजले पूर्व रोहितं रूपमास्थिमम्। वेदानां हरणार्थं रसातलतले स्थिताम्। चिन्तयित्वा क्षितिं सम्यक्तस्मिन्नस्थाने प्रतिष्ठितम्। आद्यावतरणं रूपं माधवं मत्स्यरूपिणम्।"

वसुधारा प्रतिमाओं में मत्स्य

ऐसी मृण्मूर्तियाँ मिली हैं जिनमें एक नारी के साथ मीन का अंकन है। वासुदेवशरण अग्रवाल^{१२} ने इसे वसुधारा का अंकन माना है। श्री रतनचन्द्र अग्रवाल ने भी इस प्रकार के अंकनों को वसुधारा से समीकृत किया है।^{१३} मोतीचन्द्र ने इसे ईरान की अनहित देवी का ही भारतीयकरण स्वीकार किया है।^{१४}

चित्र ४. प्रयागतीर्थावतारपट्ट पर एकश्रृंगी मत्स्य

चित्र ५. एकश्रृंगी मत्स्य, गढ़वा

कौशाम्बी से प्राप्त वसुधारा की दो मृण्मूर्तियाँ उल्लेखनीय हैं जिसमें मछली का अंकन उल्लेखनीय है—

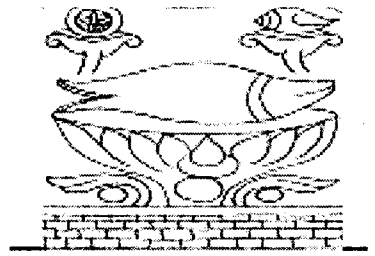
१. बाएँ हाथ में डोरी जिसमें दो मछलियाँ लटक रही हैं, दाहिने कटि पर अवलम्बित है, पार्श्व में बौनी स्त्री खड़ी है ।^{१५}

२. बाएँ हाथ में डोरी से बंधी दो मछलियाँ हैं ।

मथुरा से प्राप्त तथा लखनऊ संग्रहालय में संरक्षित प्रथम-द्वितीय शताब्दी ई. की वसुधारा की प्रतिमा में देवी अभय मुद्रा में मीनयुगल लिए खड़ी प्रदर्शित हैं ।^{१६}

कला में मीन के कुछ नए अनुप्रयोगों के दृष्टान्त

उड़ीसा के एक शिल्प (चित्रसंख्या ६) में विकसित पद्म पर क्षैतिज रूप में मत्स्य का सादा अंकन है उसके ऊपर बायीं ओर सनाल पद्म पर शंख तथा दाहिनी ओर सनाल पद्म पर चक्र को दिखाया गया है ।^{१७} यह विष्णु के मत्स्यावतार का बोधक है । एक अन्य शिल्प में मत्स्य को दो पैरों पर खड़े दिखाया गया है जो दाहिने हाथ में गदा लिए कर्ण पर टिकाएँ प्रदर्शित हैं ।^{१८} (चित्रसंख्या ७) वाराणसी के मणिकर्णिका घाट पर सिद्धिविनायक मंदिर के समीप एक चित्र में चतुर्भुजी शिव भैरव रूप में खड़े हैं । उनके तीन हाथों में डमरू, त्रिशूल और पात्र हैं लेकिन वाम नीचले हाथ से क्षैतिज आकार में छाता लिए वामन को पकड़े हैं । वामन के कटि भाग पर से लिपटे नाग को ऊर्ध्वाधर रूप में दिखाया गया है । नाग की पूँछ से चतुर्भुजी नृसिंह बंधे हैं, नृसिंह के नीचे वाराह, कूर्म और मत्स्य का अंकन है । यहाँ शिव की पहचान कल्पांत भैरव से की गई है । मत्स्य, कूर्म और वाराह तत्नाम सम्बन्धी अवतारों के परिचायक हैं । यह अपने आप में विरल चित्रांकन है ।^{१९} कांची के एकांबरेश्वर मंदिर से मध्यकालीन एक शिल्प पर शिव का अंकन एक पक्षी के रूप में है जो अपनी लंबी चोंच से मत्स्यावतार के प्रतीक किरीटधारी, चक्र, शंख धारी द्विभुजी मत्स्य मानव को पकड़े हैं ।^{२०}

चित्र ६. शंख चक्रधारी मत्स्य, उड़ीसा - शिल्प सहस्रदल से साभार उद्धृत

चित्र ७. ऊर्ध्वाधर रूप में गदाधारी मत्स्य, शिल्प सहस्रदल से साभार उद्धृत

सन्दर्भ

१. अग्रवाल, वासुदेवशरण, भारतीय कला,
२. अग्रवाल, वासुदेवशरण, भारतीय कला, पृ. ९६, चित्र १३०
३. मार्शल, एक्सकेवेशन्स ऐस्ट बीटा, ए. एस. आई. एनुअल रिपोर्ट, सीलिंग नं. ८४
४. कौशाम्बी संग्रहालय संख्या ए/३५
५. समरांगणसूत्रधार, ३४, २७
६. विस्तार के लिए दृष्टव्य, श्रीवास्तव, ए. एल. भारतीय कला सम्पदा, चित्र नं. १४१
७. मार्शल, ए.एस.आई.आर. १९११-१२, पृ. ५८, मुहर नं. ८४
८. Nagar, Shantilal, Indian God & Goddesses, B. R. Publishing Corporation, New Delhi, Vol. ५, page १८२

९. मत्स्य पुराण, १०९, ९
१०. अग्रवाल, मीनू, कुम्भपर्व प्रयाग, पृ. ६८
११. ब्रह्म पुराण, ६०, १ से ३
१२. स्टडीज इन इंडियन आर्ट, पृ. १०५
१३. अग्रवाल, रतनचन्द्र, 'ए गॉडेंज प्रॉम नोह इन राजस्थान', बुलेटिन ऑफ एशियंट इंडियन हिस्ट्री एंड आर्कियोलोजी, सं. ११, १९६८, फलक ५ चित्र ३, तथा दृष्टव्य, काला, सतीश चन्द्र, 'टेराकोटा गॉडेंस विद फिश', प्राच्य प्रतिभा, वॉल्यूम ४, सं. १, पृष्ठ ३८, टिप्पणी १५
१४. मोतीचन्द्र, बुलेटिन ऑफ प्रिंस ऑफ वेल्स म्यूजियम ऑफ वेस्टर्न इंडिया, सं. १ से २, १९७३, पृ. ४६, दृष्टव्य, काला, उपरोक्त, पृ. ४१, टिप्पणी ३५
१५. इलाहाबाद संग्रहालय, ए. एम. ५२४४ तथा ४६८०
१६. स्खनऊ संग्रहालय, सं. ए. ११४
१७. जोशी, एन. पी. तथा श्रीवास्तव, ए. एल., शिल्पसहस्रदल, वॉ. २, पृ. १००
१८. जोशी, एन. पी. तथा श्रीवास्तव, ए. एल. शिल्पसहस्रदल, वॉ. १, पृ. १०२
१९. कालेकर, एन. डी., 'काशी की प्राचीन देवमूर्तियाँ', आज दैनिक, वाराणसी, रविवार, २९ दिसम्बर, १९५७, तथा जोशी, एन. पी. तथा श्रीवास्तव, ए. एल., शिल्पसहस्रदल, वॉ. १, पृ. २८३
२०. Fredric, Louis, *Indian Temples and Sculptures*, London, १९५९, Plate २७९, page २४६ तथा एन. पी. जोशी तथा श्रीवास्तव, ए. एल., शिल्पसहस्रदल, वॉ. १, पृ. २७०

गणेश का तान्त्रिक स्वरूप

डॉ. क्षेत्रपाल गंगवार*

इलाहाबाद संग्रहालय के लघु चित्रों की विवरण-पुस्तिका देखते समय एक चित्र^१ के विवरण में 'गणेश श्रृंगारिक मुद्रा में' पाकर उस चित्र को देखने की जिज्ञासा हुई। मैं संग्रहालय में तत्कालीन अधिकारियों का आभारी हूँ कि उन्होंने मुझे चित्र का अवलोकन कराने के साथ उसका एक छायाचित्र भी उपलब्ध करा दिया।

अठारहवीं शती ईसवी के इस राजस्थानी लघु चित्र में उन्मुक्त प्राकृतिक परिवेश में पीठिकाविहीन गणेश पद्मासन में प्रदर्शित हैं। पृष्ठभूमि में छोटी-छोटी वनस्पतियाँ और दोनों पार्श्वों में नारंगी पुष्पों एवं कालिकाओं युक्त एक सदृश दो पौधे हैं, जिनकी ऊपरी मंजरियाँ गणेश की और अवनत हैं। गणेश के स्वाभाविक दक्षिण कर में क्षैतिज और ऊर्ध्वाकार रेखाओं से अलंकृत स्वर्णकलश तथा ऊपर उठे दक्षिण अतिरिक्त और वाम स्वाभाविक करों में क्रमशः अंकुश व नाग-पाश है। एकदन्ती गणेश मस्तक पर चन्द्रमा और त्रिनेत्र, वाम स्कन्ध से जंघा तक यज्ञोपवीत, मणि एवं मुक्ताजटित स्वर्ण केयूर, कंकण, नूपुर तथा ग्रीवा में तीन लड़ियों की मुक्ता-मालाओं के मध्य कण्ठश्री और मुक्ताजटित दीर्घ कण्ठद्वार धारण किये हैं। मुकुट के मध्य गुम्बदाकार आधार और चारों कोनों पर सनाल प्रस्फुटित रक्त कमल हैं।

गणेश की वाम जंघा पर आसीन द्विभुजी देवी कण्ठ, भुजा, कलाई, मस्तक, नाक, कान तथा पैरों में मुक्ता एवं स्वर्ण आभूषणों से सुसज्जित हैं। वे वाम कर में दीर्घनाल युक्त प्रस्फुटित रक्त कमल धारण किये हैं, जो गणेश के मुकुट के कमलों सदृश हैं। देवी अपने दक्षिण कर में गणेश का ध्वज (शिश्न) धारण किये हैं और गणेश अपने अतिरिक्त वाम कर तथा शुण्ड से देवी के वरांग (योनि) का स्पर्श करना चाहते हैं। चित्र की इसी विशेषता के आधार पर संग्रहालय की विवरण-पुस्तिका में इसे श्रृंगार मुद्रा मानने का भ्रम हो गया। वस्तुतः यह तान्त्रिक चित्र है, जिसके ऊपर लगभग डेढ़ पंक्ति में अशुद्ध संस्कृत का यह अभिलेख भी है —

पूर्व द्वारे संपूज्य दक्ष(क्षि)ण द्वारै(रे) गत्वा तथैवाद्भुदशत (तथैवाभ्युदक्षत) दूर्व सा(शा)खायां
दक्ष(क्षि)ण वाम पार्श्वयो प्राग्वत महालक्ष्मादि (लक्ष्म्यादि / लक्ष्म्यायां) चन्द्र द्वारे पू[ज्य] देवता
संपूज्य उंद (उन्दुरः) ग्लौ गणपतये नमः।^२

— अर्थात् पूर्व के द्वार पर पूजन करके दक्षिण द्वार पर जाकर वैसे ही अपूर्व अक्षत (तथा) दूर्वादल से दक्षिण-वाम पार्श्वों में पूर्व की भांति महालक्ष्मी को चन्द्र (कपूर / जल / मयूरपंख) से पूजकर मूषक (उन्दुरः) चन्द्रमा (ग्लौ) तथा गणपति को नमन।

१०-११वीं शती ई० के तन्त्रग्रन्थ शारदातिलक में गणपति^३, गजमुख गणेश^४, तथा हेरम्ब^५ नाम से चार स्थानों पर गणेश का एकाकी स्वरूप वर्णित है, जबकि पाँच स्थानों पर वे सशक्ति निरूपित हैं। अरुण वर्ण महागणपति का स्वरूप निर्धारित करते हुए तन्त्रकार ने उन्हें मस्तक पर चन्द्रमा और त्रिनेत्र,

* सिनियर रिसर्च फेलो संस्कृति मंत्रालय, भारत सरकार

जी-१०७, अंसल सुशान्त सीटी, कालवाड रोड, माचवा, जयपुर-३०३७०६. मो. ९९२४७ ०९३४२

सिर पर माणिक्यजटित मुकुट, अंगों में रत्नाभरण, हाथों में बीजपूरक, गदा, बाणमुक्त धनुष, चक्र, पद्म, पाश, उत्पल, ब्रीहि का अग्रभाग, माणिक्यमुक्त कुम्भ तथा शुण्डाग्र में रत्न कलश धारण किए महापीठ पर आसीन कहा है। साथ ही वे पुष्टि नामक प्रिया से आर्लिगित हैं (—१३/३५)।

शेष चार स्थानों पर लक्ष्मण देशिकेन्द्र ने गणेश के तान्त्रिक स्वरूपों का वर्णन किया है। नवें मण्डल के साढ़े तीन छन्दों में विघ्नराजगणेश का स्वरूप निर्धारित करते हुए कहा है —

ऐशाने पूजयेत् सम्यग्विघ्नराजं प्रियान्वितम् ॥२९॥

सुणिपाशधरं कान्तावरांगस्पृक्करांगुलिम् ।

माध्वीपूर्णकपालाढ्य विघ्नराज दिगम्बरम् ॥३०॥

पुष्करे विगलद्रत्नस्फुरच्चषकधारिणम् ।

सिन्दूरसदृशाकारामुददाममदविभ्रमाम् ॥३१॥

धृतरक्तोत्पलामन्यपाणिना तु ध्वजस्पृशम् ।

आश्लिष्टकान्तामरूपां पुष्टिमर्चेद्विगम्बराम् ॥३२॥

— ईशान कोण में अपनी प्रिया पुष्टि के साथ स्थित विघ्नराज गणेश का पूजन करे। दिगम्बर गणेश अंकुश, पाश, माध्वीक पूर्ण कपाल तथा पुष्कर (कुम्भ) से निःसृत रत्नों को चषक में धारण करते हुए अंगुलियों से वरांग का स्पर्श कर रहे हैं। साथ ही सिन्दूरवर्णी, मद के कारण उत्कट विलासो से युक्त, पद्मधारी, ध्वज का स्पर्श किये पति का आर्लिगन करने वाली दिगम्बरा पुष्टि का अर्चन करे।

त्र्यम्बक प्रकरण नामक तेरहवें पटल में सशक्ति गणेश का विरि गणपति, शक्ति गणपति और हस्तिमुख गणपति नाम से अधोवत् रूप में ध्यान करने का विधान है —

विरि गणपति

सिन्दूराभमिमाननं त्रिनयनं हस्तेषु पाशांकुशौ,

बिभ्राणां मधुमत्कपालमनिशं सार्धेन्दुमौलिं भजे ।

पुष्ट्याश्लिष्टतनुं ध्वजाग्रकरया पद्मोल्लसद्भस्तया

तद्योन्याहितपाणिमातवसुमत्पात्रोल्लसत् पुष्करम् ॥ १३/७०

— सिन्दूर के समान रक्तवर्ण, त्रिनेत्र, पाश, अंकुश, मधुमत्कपालधारी जो गणेश एक हाथ प्रियतमा के वरांग में डालकर उससे निःसृत रत्नों को पुष्कर में धारण कर रहे हैं तथा ऊपरी दो हाथों में पद्मधारी, एक हाथ से प्रिय का आर्लिगन किए और एक हाथ से जो पुष्टि प्रिय का ध्वजाग्र धारण किये हैं, ऐसे गणेश का मैं भजन करता हूँ।

शक्ति गणपति

मुक्तागौरं मदगजमुखं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं

हस्तैः स्वीयैर्दधतमरविन्दांकुशौ रत्नकुम्भम् ।

अंकस्थायाः सरसिजरुचः स्वध्वजालम्बिपाणे-

देव्या योनौ विनिहितकरं रत्नमौलिं भजामः ॥ १३/७९

— जो मुक्ता सदृश गौर वर्ण हैं, जिनके हस्ति-मुख से निरन्तर मद स्रवित हो रहा है, जो चन्द्रचूड़ एवं त्रिनेत्र हैं, जो हाथों में अरविन्द, अंकुश और रत्नकुम्भ धारण किये हैं, जो ध्वजाग्र का स्पर्श करती हुई

कमल सदृश कान्तियुक्त भार्या पुष्टि को अंकासीन किये उनके वरांग में एक हाथ डाले हैं, ऐसे रत्नमौलीश्वर का हम भजन करते हैं ।

हस्तिमुख गणपति

हस्तैर्बिभ्रतमिक्षुदण्डवरदौ पाशांकुशौ पुष्कर-

स्पृष्टस्वप्नमदावरांगमतयाऽश्लिष्टं ध्वजाग्रस्पृशा ।

श्यामांग्या विधृताब्ज्या त्रिनयनं चन्द्रार्धचूडं जवा

रक्तं हस्तिमुखं स्मरामि सततं भोगातिलोलं विभुम् ॥ १३/८६

— जो दो हाथों में वरमुद्रा युक्त इक्षुदण्ड तथा दो हाथों में पाश एवं अंकुश धारण किये हैं, पुष्कर (शुण्डाग्र) से भार्या का वरांग धारण किये हैं । एक हाथ में पद्म तथा अन्य में ध्वजाधारी श्यामांगी प्रिया से जो आश्लिष्ट हैं, ऐसे त्रिनेत्र तथा चन्द्रार्धधारी जवा सदृश रक्त वर्ण गजमुख गणपति का मैं स्मरण करता हूँ ।

पोल मार्टिन ड्यूगोथ ने 'इन्वैन्टर ओफ दि श्री वर्ल्ड्स' में तमिलनाडु से प्राप्त इसी स्वरूप की दो गणेश प्रतिमाओं के चित्र दिये हैं (फलक ६३ एवं ६४), परन्तु उसने उन्हें उच्छिष्ट गणपति के नाम से अभिहित किया है । इनमें से एक कांस्य तथा अन्य प्रस्तर निर्मित है । १५वीं शती ई० की कांस्य प्रतिमा में अभिधान भी मोदक, अंकुश तथा पाश हैं । दूसरी शक्ति बाणेश्वर तिरुशक्तिमुत्तम (तंजावुर) के सुखमण्डप पर संलग्न १६वीं शती ई० की प्रतिमा अत्यन्त विक्षत है ।^{१५}

प्रस्तुत तीनों स्वरूपों के साथ विघ्नराज गणेश के लक्षणों की तुलनात्मक तालिका इस प्रकार बनेगी—

नाम —	विघ्नराज गणेश	विरि गणपति	शक्ति गणपति	हस्तिमुख गणपति
गणेश				
१. वर्ण	—	सिन्दूर सदृश रक्त	मुक्ता सदृश गौर	रक्त वर्ण
२. परिधान	दिगम्बर	—	—	—
३. करों की संख्या	उल्लेख न होते भी अभिधानों के आधार पर चार होने चाहिए ।	चतुर्भुजी	चतुर्भुजी	चतुर्भुजी
४. अभिधान ।	१. अंकुश, २. पाश; ३. माध्वीकपूर्णकपाल ४. पुष्कर से निःसृत रत्नों को चबक में धारण करते हुए; ५. अंगुलियों से वरांग का स्पर्श;	१. अंकुश; २. पाश; ३. मधुमत्कपाल; ४. एक हाथ वरांग में डालकर निःसृत रत्नों को पुष्कर में धारण करते हुए;	१. अरविन्द; २. अंकुश; ३. रत्नकुम्भ; ४. वरांग में;	१. दो इक्षु दण्ड; २. वरद; ३. पाश; ४. अंकुश; ५. पुष्कर (शुण्ड) से वरांग का स्पर्श;
५. अन्य	—	मस्तक पर त्रिनेत्र	मस्तक पर त्रिनेत्र, चन्द्रचूड;	त्रिनेत्र, चन्द्रधारी

शक्ति

१. वर्ण	सिन्दूर	—	कमल सदृश	श्याम
२. परिधान	दिगम्बरा	—	—	—
३. कर	निश्चित ही द्विमुखी	चतुर्मुखी	—	द्विभुजी
४. अभिधान	१. रक्त कमल; २. ध्वज का स्पर्श; ३. गणेश का आर्लिगन	स्वाभाविकदोनों पद्म ३. ध्वजाग्र; ४. गणेश का आर्लिगन	ध्वजाग्रधारी	१. पद्म; २. ध्वजा;
५. अन्य	मदयुक्त	—	गणेश के पर्यंक में आसीत	आर्लिगनबद्ध
६. नाम	पुष्टि	पुष्टि	पुष्टि	—

तालिका के अवलोकन से स्पष्ट है कि प्रस्तुत चित्र में गणेश के करों की संख्या और उनका अंकुश अभिधान सभी स्वरूपों में सम्मिलित है। इनके अतिरिक्त रत्नकुम्भ और शक्ति की अंकासीनता मात्र शक्ति गणपति का लक्षण है। शेष विशेषताएँ अन्य स्वरूपों के अतिरिक्त मुख्यतः विघ्नराज गणेश और हस्तिमुख गणपति के स्वरूपों से ग्रहण की गयी हैं।

परन्तु गणेश एवं पुष्टि का नील वर्ण विचारणीय है, क्योंकि तन्त्रकार ने विरिगणपति को सिन्दूर सदृश रक्त, शक्ति गणपति को मुक्ता सदृश गौर तथा हस्तिमुख गणपति को रक्त वर्ण निरूपित किया है। इसी प्रकार एकाकी गणेश स्वरूपों में गणपति (१३/४) तथा गजमुख गणेश (१३/९३) दोनों को रक्त वर्ण बताया है। इस प्रकार गणेश के नील वर्ण का उक्त किसी भी स्वरूप में उल्लेख नहीं है। तन्त्रकार ने गणपति के आह्वान-विधान में गणाधिप, गणेशान, गणनामक और गजक्रीड़ा स्वरूपों को क्रमशः पीत, गौर, रक्त एवं नील वर्ण (१३/१०-११) तथा हेरम्ब को मोती, सोना, नील, कुन्द एवं कुंकुमवर्णी बताया है (१३/१०७)। इससे प्रतीत होता है कि चित्रकार ने गणेश के नील वर्ण की प्रेरणा इन्हीं दो स्थानों से ली है। जहाँ तक पुष्टि के नील वर्ण का प्रश्न है, हस्तिमुख गणपति स्वरूप में उनका वर्ण श्याम निर्धारित है। साहित्य में श्याम एवं नील को स्थानापन्न भी कर देते हैं। साथ ही गणेश की नील वर्णता के आधार पर उन्हें तद्वर्णी चित्रित कर दिया।

इस प्रकार प्रस्तुत चित्र के निर्माण में दो सम्भावनाएँ हैं — चित्रकारने शारदातिलक के सभी गणेश-स्वरूपों को सम्मिश्रित कर चित्र का निर्माण किया हो अथवा किसी अन्य तन्त्र-ग्रन्थ का आश्रय लिया हो। परन्तु इतना निश्चित है कि अठ्ठारहवीं शती ईस्वी के राजस्थान में तन्त्र-साधना प्रचलित थी। शारदातिलक के रचयिता ने पूर्ववर्ती आगमों के आधार पर ग्रन्थ-रचना की है (२५/८७) और उसके द्वारा प्रयुक्त विरि (१३/६६,६८) शब्द उल्लेखनीय है।

पाद-टिप्पणियाँ

१. क्रमांक २९१, टी.पी.आर. संख्या १०२
२. इसे पढ़ने के लिये लेखक राजस्थान विश्वविद्यालय में इतिहास एवं भारतीय संस्कृति विभाग के सेवा-निवृत्त प्रो. रामस्वरूप मिश्रजी का हार्दिक आभारी है।

३. गणपति (१३/४, १४३), सिन्दूर के समान रक्त वर्ण, मस्तक पर त्रिनेत्र तथा द्वितीया का चन्द्रमा, शरीर पर नाग, रक्त अंगराग, रक्त भस्म, शुण्डाग्र में बीजपूरक और हाथों में दन्त, पाश, अंकुश तथा वर-धारी ।
४. गजमुख गणेश (१३/९३) का स्वरूप गणपति सदृश ही वर्णित है, परन्तु चन्द्ररेख के स्थान पर पूर्ण चन्द्र और हाथ में वरद के स्थान पर कल्पलता का प्रावधान होने के अतिरिक्त नागों, अंगराग तथा वस्त्र का उल्लेख नहीं है ।
५. हेरम्ब (१३/१०७) को त्रिनेत्र और चन्द्रधारी, सूर्य के समान तेजस्वी, मुक्ता, स्वर्ण, नील, कुन्द एवं कुंकुमवर्णी, दशभुजी और सिंह पर आरूढ़ बताया है ।
६. प्रस्तुत विवरण एवं चित्रों की उपलब्धता हेतु लेखक प्रख्यात मूर्तिविद् डॉ. ए. एल. श्रीवास्तव (भिलाई) का आभारी है ।

मुद्राओं के अध्ययन से इतिहास में नये आयाम की संभावनाएँ

डॉ. ओम प्रकाश लाल श्रीवास्तव*

इतिहास और संस्कृति के संदर्भ में अभिलेखों एवं सिक्कों की भाँति मुद्राओं एवं मुद्राकों का भी विशेष महत्त्व है। इनके अध्ययन से नवीन सूचनाओं के साथ अन्य स्रोतों से ज्ञात तथ्यों की पुष्टि भी होती है। कभी-कभी मुद्राओं से ऐसे शासकों के बारे में पता चलता है, जिनका न कोई अभिलेख प्राप्त हुआ है और न कोई सिक्का ही। इस प्रकार इन नवीन साक्ष्यों से इतिहास में जो अन्तराल है, वह भरा जा सकता है। इस संदर्भ में पंचाल के शासक अश्वघोष, अषाढ, घोष एवं मेघक की चर्चा की जा सकती है।^१ इनके मुद्राओं के ऊपर पंचाल सिक्कों पर प्राप्त होने वाला तीसरा चिह्न उत्कीर्ण है जिससे यह प्रमाणित होता है कि ये पंचाल के ही शासक थे।

अश्वघोष के एक गुद्रांक पर तो पंचाल परम्परा के अनुसार शासक के नामानुरूप अश्व का अंकन प्राप्त होता है और यह अश्व 'घोष' करता हुआ (हिनहिनाता हुआ) भी उत्कीर्ण किया गया है। (आ. १)

(आ. १)

अश्वघोष की दूसरी मुद्रा पर मात्र पंचाल सिक्कों का तीसरा चिह्न ही उत्कीर्ण किया गया है, किन्तु दोनों प्रकार के मुद्राओं पर लगभग पहली-दूसरी शताब्दी ई. की ब्राह्मी लिपि में लेख 'अश्वघोषस' उत्कीर्ण है। अषाढ, घोष एवं मेघक के मृण्मुद्राओं पर क्रमशः

'अषाढ, घोषस' एवं 'मेघकस' लेख के साथ पंचाल सिक्कों का तीसरा चिह्न क्षैतिज अवस्था में उत्कीर्ण है। लिपि के आधार पर इनका भी समय पहली-दूसरी शताब्दी ई. निर्धारित होता है। अषाढ, घोष के मुद्रांक के संदर्भ में उल्लेखनीय है कि 'द' लिखने के लिए अक्षर 'द' और 'ह' का संयुक्ताक्षर प्रयुक्त किया गया है। इस प्रकार लिपिशास्त्र की दृष्टि से भी अषाढ, घोष का मुद्रांक महत्वपूर्ण है। (आ. २)

(आ. २)

पुनः पंचाल से प्राप्त भास्कर के मृण्मुद्राओं की भी चर्चा की जा सकती है।^२ इस पर पंचाल-परम्परा का पालन करते हुए ब्राह्मी लिपि में 'भास्करस्य' लेख के साथ भास्कर अर्थात् सूर्य के चिह्न का भी प्रयोग किया गया है, जैसा अहिच्छत्र शासक अच्युत के सिक्कों के पृष्ठभाग पर उसके नामानुरूप अच्युत अर्थात् भगवान विष्णु का आयुध 'चक्र' उत्कीर्ण किया गया है।^३ लिपि के आधार पर भास्कर का मुद्रांक चौथी शताब्दी ई. का प्रतीत

* रजिस्ट्रीकरण अधिकारी पूरावशेष एवं बहुमूल्य कलाकृति

१२/१-ए, मोतीलाल नहेरू मार्ग, बेलवीडियर प्रेस कम्पाउन्ड, इलाहाबाद-२११००२ (उ.प्र.)

होता है। अतः समुद्रगुप्त के समकालीन शासक अच्युत के पूर्व भास्कर को पंचाल का शासक माना जा सकता है, क्योंकि अच्युत को पराजित किये जाने के बाद पंचाल समुद्रगुप्त के राज्यान्तर्गत हो गया था¹⁰ इस संदर्भ में यह उल्लेखनीय है कि भास्कर का मृण्मुद्रांक अहिच्छत्र तथा अश्वघोष, अपाढ, घोष एवं मेघक का मृण्मुद्रांक बरेली जिले में स्थित ऊँचागाँव नामक पुरास्थल से प्राप्त हुआ है। अतः प्राप्ति-स्थल के आधार पर भी ये नवीन शासक पंचाल के ही शासक प्रमाणित होते हैं।

इसी प्रकार कौशाम्बी में मघवंश के शासक विजयमघ की चर्चा की जा सकती है जिसका कोई अभिलेख तो नहीं मिला है, परन्तु सिक्के एवं मृण्मुद्रांक दोनों प्राप्त हुए हैं। सिक्कों पर पूरा नाम 'विजयमघ' न मिलकर मात्र 'विजयम' ही उत्कीर्ण है, क्योंकि 'वि' के पहले और 'म' अक्षर के बाद भाला का अंकन है, जिसके बाद किसी भी अक्षर की संभावना नहीं है। जबकि इसके मृण्मुद्रांक पर 'महाराजस्य गौतमीपुत्रस्य श्रीविजयमघस्य' लेख उत्कीर्ण है¹¹। (आ. ३)

(आ. ३)

उसके मुद्रांक से विजयमघ की 'महाराज' की स्थिति ज्ञात होती है और पूरा नाम 'विजयमघ' भी। इससे पता चलता है कि वह 'गौतमीपुत्र' भी था। इस संदर्भ में यह विशेष रूप से उल्लेखनीय है कि कौशाम्बी से एक अन्य विजयमघ का भी मृण्मुद्रांक मिला है जिस पर 'महाराजस्य कौत्सीपुत्रस्य श्रीविजयमघस्य' लेख उत्कीर्ण है¹²। (आ. ४)

(आ. ४)

इससे पता चलता है कि कौशाम्बी के मघवंश में विजयमघ नामक दो शासक विद्यमान थे। इसकी पुष्टि उनके अलग-अलग प्रकार के सिक्कों से भी हो जाती है¹³।

उल्लेखनीय है कि समुद्रगुप्त के इलाहाबाद प्रस्तर स्तम्भलेख में आर्यावर्त के शासकों की सूची में 'रुद्रदेवमतिलनागदत्त चन्द्रवर्म-गणपतिनाग नागसेनाच्युतनन्दिबलवर्मन' का नाम प्राप्त होता है। कौशाम्बी से 'श्रीरुद्र' लेखयुक्त ताम्रमुद्रा के प्राप्त होने के आधार पर रुद्रदेव को कौशाम्बी का शासक मान लिया गया था।¹⁴ कौशाम्बी से ही 'नागदत्त' लेखयुक्त हाथी दाँत की एक मुद्रा प्राप्त हुई है।¹⁵ (आ. ५)

उल्लेख्य है कि मुद्रा अपने स्थान पर ही सुरक्षित रहती है जबकि मुद्रांक एवं सिक्के व्यापार आदि के संदर्भ में दूर-दूर तक की यात्रा कर लेते हैं। हाथी दाँत की यह मुद्रा चौथी शताब्दी ई. की है जिस पर नाग एवं शंख का अंकन है और समुद्रगुप्त का अभिलेख भी चौथी शताब्दी ई. का ही है। अतः कौशाम्बी से प्राप्त 'नागदत्त' नामांकित मुद्रा का सम्बन्ध समुद्रगुप्त के अभिलेख में वर्णित 'नागदत्त' से स्थापित करना समीचीन प्रतीत होता है। इस प्रकार समुद्रगुप्त के मुद्राओं के अध्ययन से इतिहास में नये आयाम की संभावनाएँ

(आ. ५)

अभिलेख में वर्णित नागदत्त ही कौशाम्बी का शासक प्रमाणित होता है, रुद्रदेव नहीं।^{१२} लखनऊ संग्रहालय में सुरक्षित 'श्रीरुद्र' नामांकित सिक्के का परीक्षण करने पर ज्ञात हुआ कि धातु एवं तकनीक के आधार पर यह सिक्का कौशाम्बी का न होकर हरयाणा-पंजाब क्षेत्र से सम्बन्धित है और सुनेत से 'श्रीरुद्रस्य' लेख युक्त चौथी शताब्दी ई. की लिपि में एक मृण्मुद्रांक भी प्राप्त हुआ है।^{१३} (आ. ६)

इस प्रकार रुद्रदेव कौशाम्बी का शासक न होकर हरयाणा-पंजाब का शासक प्रमाणित होता है। इसी संदर्भ में यह भी उल्लेख्य है कि झूँसी (इलाहाबाद) से नागदत्त का एक मृण्मुद्रांक भी प्राप्त हुआ है जिसपर चक्र के दोनों ओर शंख के साथ चौथी शताब्दी ई. की ब्राह्मी लिपि में 'नागदत्त' लेख भी उत्कीर्ण है।^{१४} (आ. ७)

किन्तु इस मृण्मुद्रांक का सम्बन्ध समुद्रगुप्त के अभिलेख में वर्णित नागदत्त से स्थापित करने का प्रयास ही नहीं किया गया, क्योंकि 'श्रीरुद्र' नामांकित सिक्के के कौशाम्बी से प्राप्त होने के आधार पर रुद्रदेव को ही कौशाम्बी का शासक मान लिया गया था। अब कौशाम्बी से नागदत्त की हाथी दाँत की मुद्रा तथा झूँसी से प्राप्त मृण्मुद्रांक के अध्ययन से यह स्पष्ट हो चुका है कि नागदत्त ही कौशाम्बी का शासक था, रुद्रदेव नहीं। इस प्रकार मुद्राओं एवं मुद्रांकों के अध्ययन से जहाँ पर नये तथ्यों की जानकारी प्राप्त होती है और अन्य स्रोतों से ज्ञात तथ्यों की पुष्टि होती है, वहीं पर पूर्व में स्थापित मान्यताओं को बदलने में भी साक्ष्य प्राप्त होते हैं।

इसी क्रम में कौशाम्बी से प्राप्त एक मृण्मुद्रांक की भी चर्चा की जा सकती है जिस पर लगभग दूसरी शताब्दी ई. की ब्राह्मी लिपि में लेख 'विष्णोपासकस्य' के साथ हल के साथ जुआ तथा त्रिरत्न का अंकन है।^{१५} (आ. ८)

एक मृण्मुद्रांक पर इस लेख के साथ इन चिह्नों का प्रयोग तत्कालीन संस्कृति एवं अर्थ-व्यवस्था पर प्रकाश डालता है। कृषि की दृष्टि से यह मृण्मुद्रांक बहुत ही महत्वपूर्ण है, क्योंकि इस पर उत्कीर्ण हल और जुआ आधुनिक हल और जुआ की भाँति ही है।

इससे स्पष्ट है कि मुद्राओं एवं मुद्रांकों के अध्ययन से इतिहास में अनेक नये आयामों की संभावनाएँ हैं जिनका इतिहास-लेखन में उपयोग हो सकता है, जिससे हमारा इतिहास अधिक पुष्ट और समृद्ध हो सकता है।

१. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल : क्ले सीलिंग्स ऑफ श्री अननोन पंचाल किंग्स, न्यूमिस्मैटिक डाइजेस्ट, जिल्द १९, पृ. २०३-२०७.
२. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल : ए पेयर ऑफ क्ले सीलिंग्स ऑफ टू अननोन पंचाल रूलर्स, जर्नल १८८] [गुजरात संशोधन मंडलनु त्रैमासिक : ज्ञान्युआरी-जून-२०१८; जुलाई-डिसेम्बर, २०१८

(आ. ६)

(आ. ७)

(आ. ८)

- ऑफ न्यूमिस्मैटिक सोसाइटी ऑफ इण्डिया, जिल्द ५७, पृ. १३३-१३४
३. एलन, जे., कैटलॉग ऑफ द सायन्स ऑफ एण्शिअण्ट इण्डिया, पृ. ११६, फ्लंक १४.१-५.
 ४. संदर्भ २
 ५. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल : क्लायन्स ऑफ दू किंग्स नेम्ड विजयमघ फ्रोम कौशाम्बी, न्यूमिस्मैटिक डाइजेस्ट, जिल्द ३२-३३, पृ. १९-२६
 ६. त्रिपाठी, आर. आर., मास्टर पीसेज इन इलाहाबाद म्यूजियम, १९८४, पृ. ४५, चित्र ७९
 ७. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल : ए क्ले सीलिंग ऑफ हिंदरदू अननोन रूलर ऑफ कौशाम्बी विजयमघ, द्वितीय, जे.एन.एस.आई., जिल्द ६७ (२००५), पृ. ५५
 ८. संदर्भ, ५
 ९. सरकार डी.सी. : सलेक्ट इस्क्रिप्शन्स, जिल्द १, १९४२, पृ. २५७
 १०. नागर, एम. एम. : सम न्यू एण्ड रेयर क्लायन्स फ्रोम कौशाम्बी (क्लियन्स ऑफ श्री रुद्र), जे.एन.एस.आई., जिल्द ११, पृ. १३-१४, फ्लंक ३, ६
 ११. दैवकरणि, विरजानन्द : भारत के प्राचीन मुद्रांक २०१०, नं. २३२
 १२. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल : समुद्रगुप्त के इलाहाबाद प्रस्तर अभिलेख में वर्णित नागदत्त की पहचान, जर्नल ऑफ गंगानाथ झा कैम्पस, इलाहाबाद, जिल्द ७१, पृ. ३११-३१३
 १३. सरस्वती, ओमानन्द : हरयाणे के प्राचीन मुद्रांक, झज्जर, संवत् २०३१, नं. १४५
 १४. थपत्याल, के. के. : स्टडीज इन एण्शिअण्ट इण्डियन सील्स, लखनऊ, १९७२, पृ. ३०६, फ्लंक १९, १०
 १५. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल : ए क्ले सीलिंग ऑफ विष्णोपासक फ्रोम कौशाम्बी, इतिहास दर्पण, जिल्द १३ (२), २००८, पृ. १४५

डॉ. ओम प्रकाश लाल श्रीवास्तव

रजिस्ट्रीकरण अधिकारी (से.नि.), पुरावशेष एवं बहुमूल्य कलाकृति, १२/१-ए, मोतीलाल नेहरू मार्ग, बेलवीडियर प्रेस कम्पाउण्ड, इलाहाबाद-२११००२ (उ.प्र.)

मो.-०९१२५०४९४१०, ०९३८९९२२३६२

मेल : oplalsrivastava@gmail.com

कालिदास की कृतिओं में जीवनकला

डॉ. बी. जी. पटेल*

केवल भारत के ही नहीं बल्कि जगत के साहित्य रसिकजन कालिदास के नाम से अनजान नहीं हैं। कालिदास भारत के एवं संस्कृत साहित्य के तो निःशंक महान कवि थे ही, उनके अनुगामी एवं अनजान भारतीयों ने अंजलि देते हुए, उनका सम्मान किया है। बाण ने उनकी मधुरसान्द सूक्तिओं की प्रशंसा की।¹ प्रसन्न राधवकार ने उनको 'कविकुलगुरु' की उपमा देते हुए, उनको "संस्कृत काव्य कामिनी के विलास" कहा है।² किसी ने उनकी उपमाकी प्रशंसा की है।³ तो किसीने वैदर्भी कविता स्वयं वृत्तवति श्री कालिदासवरम्।⁴ कहते हुए, उनकी वैदर्भी शैली की प्रशंसा की है। तदुपरांत पाश्चात्य विवेचकों ने भी कालिदास की मुक्त कंठ से प्रशंसा की है। ऐसे कवि कालिदास के जीवन एवं समय के बारे में ज्यादा कुछ जानकारी प्राप्त नहीं होती। हमारा शोधप्रलेख का विषय 'कालिदास की कृतिओं में जीवनकला' होने से यहाँ अप्रासंगिक चर्चा का लाघव किया गया है।

महाकवि कालिदास भारतीय संस्कृति एवं संस्कार के वाहक, चिंतक, संवर्धक एवं रक्षक थे। आपको भारतीय संस्कृति के प्रति गहरा लगाव था। इस लिए वे भारतीय जीवनदृष्टि को गहराई से समझे थे। अतः उनकी कृतिओं में भारतवर्ष के लोगों की जीवन जीने की कला (The Art of Living) सहज किन्तु सरल एवं सांकेतिक रूप से प्रस्तुत की गई है।

आदर्श जीवन :

कवि कालिदास ने सूर्यवंशी राजा जैसे कि रघु, दिलीप, अज.... राम, अग्निमित्र (रघुवंश), भगवान शिव (कुमारसंभव) आदर्श राजा दुष्यंत एवं पुरुर्वा (क्रमशः अभिज्ञानशाकुन्तल एवं विक्रमोर्वशीयम्) व आदर्श सेवक यक्ष (मेघदूत) आदि के गुणों का वर्णन करते हुए जीवनोपयोगी सुंदर सूचना का प्रस्तुतीकरण किया है।

सुंदरता को मानो-पहचानो :

प्रियेषु सौभाग्यकला हि चारूता⁵

((प्रियतम! का) सौंदर्य सचमुच ही प्रेमरूपी फलवाला होता है।)

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीकृतम्।⁶

(मधुर आकृतिवाले को कोई भी चीज़ अलंकार रूप नहीं होती ऐसा नहीं है।)

सौंदर्य की सार्थकता उसके लिए योग्य व्यक्ति को अपनी ओर खींचने में है। सतत बहते हुए सौंदर्य के झरने को यदि लेनेवाला किसी पात्र ही न हो तो फिर सौंदर्य की कोई महत्ता नहीं है। सर्वजनमनोभिरामं खलु सौभाग्यं नाम।⁷ (सचमुच ही सुंदर रूप (सौंदर्य) सब मनुष्यों के मन को प्रफुल्लित करता है।) सुंदरता कुदरत ने बक्षी हुई अनमोल सोगाद है। सुंदरता अलंकार या वस्त्र परिधान से आती

★ प्रिन्सिपाल, श्री तेजेन्द्रप्रसादजी स्वामिनारायण आर्ट्स कॉलेज, कोठंबा, ता. लुणावाडा, जि. महीसागर (गुजरात)

नहीं है। कहते हैं कि, जिसकी आकृति सुन्दर है, उसको सभी चीज सुन्दर लगती है। यथा हि न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं संशेवलासङ्गमपि प्रकाशते।^{१८} (कमल केवल भ्रमरों की श्रेणी से ही नहीं, सेवाल (शेवाल-लील) के संग से भी शोभता है।)

अहो सर्वावस्थासु चारूता शोभां पुष्यति।^{१९}

(अहो सौंदर्य सभी अवस्थाओं में शोभा में अभिवृद्धि करता है।)

तीव्र इच्छाशक्ति रखें :

मनोरथानागतिर्न विधते।^{२०}

(मन की इच्छाओं की अगति (रुकावट) नहीं होती।)

कईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयत्र निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत।^{२१}

इच्छित चीज प्राप्त करने के लिए दृढ़ बने हुए मन एवं नीचे गिरते पानी को कौन रोक सकता है? मनुष्य यदि तीव्र इच्छाशक्ति रखता है तो उसको कुछ भी अप्राप्त नहीं होता। अपनी इच्छा परिपूर्ण करने के लिए यदि वो सब साधन का अजमायश करे तो उसको सिद्धि मिलती ही है।

तीव्र इच्छा : उत्साह जीवन में आगे बढ़ने के लिए, सिद्धि प्राप्त करने के लिए, तरोताजा रहने के लिए टैनिक है।

प्रायेण हि नरेन्द्रश्री सोत्साहैरेव भुज्यते।^{२२}

((ज्यादातर) राज्यलक्ष्मी उत्साही मनुष्यों द्वारा भुगत की जाती है।)

उत्साहसम्पन्नं लक्ष्मीः स्वयं याति।^{२३}

(उत्साही (मनुष्य) की पास लक्ष्मी स्वयं आती है।)

इच्छा-उत्साह मनुष्य को आशावादी बनाता है। किसी भी कार्य को सिद्धि तक ले जाते हैं। अपने व्यक्तित्व को लोगों के मन में चिरंजीव बनाते हैं। हनुमानजी को समुद्र पार करने में एवं सीता के अनुशोधन में केवल उनके उत्साह ने ही मदद की थी।

शरीर को निरोगी रखें :

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।^{२४}

(सचमुच धर्म की साधना में शरीर अहं साधन है।)

पहला सुख खुद निरोगी रहे वो ही है। यह गुजराती उक्ति स्वास्थ्य की अहमियत दर्शाती है। किसी भी कार्य (धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष) की साधना के लिए शरीर को काफी तक्लीफ, दुःख, यातनाएँ सहन करनी पड़ती हैं। मन पर संयम रखना पड़ता है। यदि स्वास्थ्य अच्छा हो तो ही ये सब मुमकिन हो सकता है। Sound mind in sound body.

दुर्जन को पहचानें :

शाम्येत्प्रपकारेण नोपकारेण दुर्जनः।^{२५}

(दुर्जन सामने वाले के अपकार से शमित होता है। उपकार से नहीं होता।)

शाठ्यं सदा दुर्जने !^{१६} (दुर्जनों की साथ शठता रखें ।)

असत्संसार विषयजनसंसर्ग एव नरकम् ।^{१७} (दुर्जन का संग ही नर्क है ।)

पापैः सन्धि न कुर्यात् ।^{१८} (दुर्जनों की मैत्री नहीं करनी चाहिए ।)

याच्या मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।^{१९}

(अधिक गुणवाले के सामने की हुई, माँग निष्फल (लाभरहित) हो जाए वह अच्छा है, किन्तु अधम के सामने कामना पूर्ण होती है तो भी अच्छा नहीं ।)

तक्षकस्य विषं दन्ते मक्षिकाया स्तुते मस्तके ।^{२०}

वृश्चिकस्य विषं पुच्छे सर्वाङ्ग दुर्जने विषमे ॥

(सर्प का विष दाँत में होता है, मक्खी का जहर मुँह में होता है, बिछ्छु का जहर पुच्छ में होता है, जबकि दुर्जन का सर्व अंगों में होता है ।)

दुर्जनों को पहचानिए । उनसे अधिक दूरी का अंतर मत रखिए । उनको अपने रहस्य की जानकारी नहीं देनी चाहिए । दुर्जन का संग करने से हमारा पतन होता है । हमारे सूक्ष्म शरीर को असर होता है । उनके पापी विचारों से हमारे मानसिक स्वास्थ्य को जोखिम होता है । इसलिए उनको पहचानते हुए उनकी साथ संग नहीं करना चाहिए ।

सज्जन प्रशंसा :

सज्जनों के बारे में संस्कृत में बहुत कुछ कहा गया है । सज्जनों के लिए 'साधुपुरुष' ऐसा शब्द का प्रयोग भी किया जाता है । ऐसे सज्जनों मित्रों, बुजुर्गों, सहकार्यकों, परिवारजनों एवं गुरु के रूप में मिलते हैं । उनका संग करने से भवसागर को पार किया जा सकता है ।

वृत्तं हि महितं सताम् ।^{२१}

(सज्जनों का आचरण ही पूजनीय होता है ।)

विक्रियायै न कल्पते सम्बन्धाः सवनुष्ठिताः (सज्जनों ने रखे सम्बन्धों विकार के लिए होते नहीं हैं ।)

प्रत्युक्तं हि प्रणयिषु सतामीप्सितार्थकियेव ।^{२२}

(माँगनवाले सज्जनों के प्रति उसकी इच्छित क्रिया पूर्ण करना वही सच्चा उत्तर होता है ।)

सद्भिः सङ्ग प्रकृवीत सिद्धिकामः सदा नरः ।^{२३}

सिद्धि प्राप्त करनेवाले मनुष्यों को सज्जनों का संग करना चाहिए ।

इस तरह सज्जन व्यक्तियों के वचन एवं कर्म एक होने से उनके प्रति लगाव पैदा होता है । इस लिए सज्ज संगमे जीवन व्यतीत करना चाहिए ।

दृढ़ निश्चय :

न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ।^{२४}

(मनस्वी गति से बरतने वाला टीका को ध्यान में नहीं लेता, किन्तु दृढ़ निश्चय वीर एवं धीर

पुरुष की निशानी है ।)

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ ^{२६}

(मनस्वी (मन में निश्चय करते हुए - ऐसा) कार्य करने वाला मनुष्य सुख या दुःख को ध्यान में नहीं लेता ।)

निन्दन्तु नीतिनिपुर्णा यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् । ^{२७}

अधैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्यायात् पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

(नीति में निपुण मनुष्य निंदा करे या स्तवन करे, लक्ष्मी आये या इच्छा मुताबिक जाती रहे, मृत्यु आज हो या युगों के बाद आये, वीर पुरुषों योग्य रास्ते से चलित नहीं होते ।)

चाणक्य ने नन्द वंश का नाश करने की प्रतिज्ञा ली थी । नन्द वंश का विनाश नहीं हुआ तब तक उसने शिखाबन्धन नहीं किया था । महाराणा प्रताप ने जब तक मेवाड़ वापस न मिले तब तक ज़मीन पर सोने की प्रतिज्ञा ली थी एवं प्रतिज्ञा (दृढ़ निश्चय) का परिपालन किया था । इसमें से बोध लेने की जरूरत है ।

ज्ञानवृद्धों की आयु नहीं देखी जाती :

धर्मवृद्धेषु वयं समीक्ष्यते । ^{२८}

(धर्म में आगे बढ़े हुए मनुष्य के बारे में आयु लक्ष में नहीं ली जाती ।)

हमारे शास्त्रकारों ने तपस्वी एवं ज्ञानीजनों की ओर से निदर्शन प्राप्त करने का सलाह-मशवरा दिया है । ज्ञानवृद्ध यदि हम से उम्र में छोटा हो फिर भी बुद्धि में परिपक्व होता है ।

वृद्धं सेवया विज्ञानम् । ^{२९}

(वृद्धों की सेवा करने से विशेष ज्ञान आता है ।)

वृद्धानां वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते । ^{३०}

(आपत्ति आने पर वृद्धों का वचन ग्राह्य रखना चाहिए ।)

नित्य वृद्धे की सेवा करनेवाले की आयु विद्या यश एवं बलमें वृद्धि होती है ।

गुरुकृपा से आरूणि, उपमन्यु, श्वेतकेतु आदि ने ज्ञान की प्राप्ति की । विदुर की सलाह की अवगणना करने से दुर्योधन आदि के वंश का नाश हुआ । प्रह्लाद का अपमान करने से हिरण्यकश्यपु का नाश हुआ ।

विधि का प्राबल्य :

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ ^{३१}

(मनुष्य को दशा चक्र के आरे की भांति नीचे से ऊपर (एवं ऊपर से नीचे) जाती होती है ।)

इस जगत का भाग्यचक्र भी चक्र के आरे की तरह घूमता है । जब चक्र के कुछ आरे नीचे

जाते हैं किन्तु बाद में नीचे के आरे ऊपर जाते हैं एवं ऊपर के आरे नीचे आते हैं। ऐसी ही मनुष्य की दशा का है। सुख-दुःख, चढाव-पतन जीवन में क्रमशः आते हैं। मनुष्य को हिंमत एवं स्वस्थता नहीं खोते हुए, हँसते मुँह से सहन करना सीखना चाहिए।

संदर्भसूचि

१. निर्गतासु म वा कस्य कालिदासस्य सुक्तिषु । प्रीतिमधुरसाद्रासु मंजरीष्णिव जायते ॥ १/१६, पृ. ६ बाणःहर्ष चरित, संपादक : वसन्तकुमार भट्ट, प्रकाशकम : सरस्वती पुस्तक भंडार, अहमदाबाद, दूसरी आवृत्ति, १९९१
२. कविकुलगुरुः कालिदासोविलासः । जयदेवः प्रसन्नराव, संपादकः आचार्य शेषराज शर्मा (रेग्मी), प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, तृतीय आवृत्ति, वि.सं. २०२९
३. उपमाकालिदासस्य । अज्ञात
४. वैदर्भी कविता स्वयं वृत्तवति कालिदासस्य वरम । अज्ञात
५. कुमारसंभवः कालिदास । (कालिदास ग्रंथावली प्रभाग-२) संपादक : डॉ. गौतम पटेल । प्रकाशक : नीलम पटेल, अहमदाबाद प्रथम आवृत्ति, मार्च २०१४, पृ. १, पृ. ९३
६. कालिदासः अभिज्ञानशाकुन्तलम्, संपादक : प्रो. पी. सी. दवे, प्रकाशक : सरस्वती पुस्तक भंडार, अहमदाबाद आवृत्तिः अद्यतन, १९९२-९३, १.२०, पृ. ९४
७. भासः स्वप्नवासवदत्तम्, संपादक : डॉ. महेन्द्र दवे, डॉ. भाईलालभाई पटेल, प्रकाशक : पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद, दूसरी आवृत्ति, २०१२, अण्क-२, पृ. ७६
८. वही, कुमारसंभव, पृ. ९, पृ. ९४
९. कालिदासः मालविकाग्निमित्रम् (कालिदास ग्रंथावली-प्रभाग-३), संपादक : गौतम पटेल, प्रकाशक : नीलम पटेल, अहमदाबाद, प्रथम आवृत्ति, मार्च २०१४, पृ. ६४, पृ. ९४
१०. वही, कुमारसंभव, पृ. ५, पृ. १०६
११. वही, कुमारसंभव, पृ. ५, पृ. ९४
१२. भासः स्वप्नवासवदत्तम्, संपादक : डॉ. महेन्द्र दवे, डॉ. भाईलालभाई पटेल, प्रकाशक : पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद, दूसरी आवृत्ति, २०१२, पृ. ६७, पृ. ११२
१३. भर्तृहरिः नीतिशतक, संपादक : प्रो. सुरेश ज. दवे, प्रकाशक : सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, दूसरी आवृत्ति, २००६-०७, मित्रलाभ-१९३, पृ. ४०
१४. वही, कुमारसंभव, पृ. ३३, पृ. १००
१५. वही, कुमारसंभव, पृ. ४, पृ. ५८
१६. भर्तृहरिः नीतिशतक, संपादक : प्रो. सुरेश ज. दवे, प्रकाशक : सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, अद्यतन आवृत्ति, २००५-०६, श्लोक-२२, पृ. १०
१७. निरालंबोपनिषद्-१७, पृ. २४० (१०८ उपनिषद् - सरल गुजराती भावार्थसह) ज्ञान खंड प्रकाशक : युग निर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट, मथुरा । संपादक : पंडित श्रीराम शर्मा आचार्य, संस्करण : नववर्धित आवृत्ति, २०१०
१८. महाभारत, ५-३४-७०
१९. कालिदासः मेघदूत (कालिदास ग्रंथावली प्रभाग-२), संपादक : डॉ. गौतम पटेल, प्रकाशक : नीलम पटेल, अहमदाबाद, प्रथम आवृत्ति, मार्च २०१४, श्लोक-६, पृ. ३०९
२०. चाणक्यनीतिदर्पणः व्याख्याकार : गुज्जेश्वर चौधरी, संपादक : डॉ. नरेश झा, प्रकाशक : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, संस्करण-२०१५, ई. १७/८, पृ. १९९

૨૧. વહી, કુમારસંભવ, દ.૧૨, પૃ. ૧૧૫
૨૨. વહી, કુમારસંભવ, દ.૨૯, પૃ. ૧૧૮
૨૩. વહી, મેઘદૂત, શ્લોક-૧૧૯, પૃ. ૩૯૬
૨૪. ગરુડપુરાણ : ૧-૧૦૮-૨
૨૫. વહી, કુમારસંભવ, ૫.૮૨, પૃ. ૧૧૦
- ૨૬) ભર્તૃહરિ: નીતિશતક, સંપાદક : પ્રો. સુરેશ જ. દવે, પ્રકાશક : સરસ્વતી પુસ્તક ભણ્ડાર, અહમદાબાદ, અદ્યતન આવૃત્તિ, ૨૦૦૫-૦૬, શ્લોક ૮૨, પૃ. ૩૬
- ૨૭) વહી, શ્લોક ૮૨, પૃ. ૩૭
- ૨૮) વહી, કુમારસંભવ, ૫.૧૬, પૃ. ૯૬
- ૨૯) ચાણક્યસૂત્ર-૭, પૃ. ૧૪૭, ચાણક્યનીતિ-સૂત્ર, સંપાદક : મહેન્દ્ર મિતલ, પ્રકાશક : રાજા પોકેટ બુક્સ, દિલ્હી, નવીન સંસ્કરણ ૨૦૧૬
- ૩૦) વહી, હિતોપદશ, મિત્રલાભ - ૨૩, પૃ. ૧૮, ભટ્ટનારાયણ: હિતોપદેશ, સંપાદક : ડૉ. નારાયણ કંસારા, પ્રકાશક : સરસ્વતી પુસ્તક ભણ્ડાર, અહમદાબાદ, દ્વિતીય સંસ્કરણ, ૨૦૦૬-૨૦૦૭
- ૩૧) વહી, મેઘદૂત, શ્લોક ૧૧૪, પૃ. ૩૬૭

વિક્રમ વિશ્વવિદ્યાલય ઉજ્જૈન કાલિદાસ સમિતિ દ્વારા આયોજિત અખિલ ભારતીય કાલિદાસ સમારોહ, દિનાંક : ૩૧/૧૦/૨૦૧૭ સે ૦૬/૧૧/૨૦૧૭ આયોજિત સમારોહ મેં પ્રસ્તુત શોધપત્ર ।

मीडिया सौंदर्यशास्त्र

डॉ. मनीष गोहिल*

“अगर कुछ बेहद जरूरी है, तो भले चीजें आपके खिलाफ हो,

फिर भी आपको वो करना चाहिए।” – Elon Musk

मूलतः सौंदर्यशास्त्र संस्कृत आचार्यों की परंपरा तथा उनके द्वारा निर्मित नियामवली का प्रारूप माना गया है। परंपरित साहित्य में परिवर्तन स्वाभाविक है। अतः साहित्य के नए सौंदर्यशास्त्र में कई अधुनातन विषयों पर भी विचार होना अति आवश्यक है। उपर्युक्त एलॉन मस्क का कथन इसी बात की पुष्टि करता है।

जरूरी है कि परंपरित मापदण्डों पर ही साहित्य के सौंदर्य पक्ष की आलोचना हो? उत्तर मिल भी जाता है, जब साहित्य में दलित व आदिवासी सौंदर्यशास्त्र की चर्चा होती है तब।

वर्तमान में मीडिया भी एक साहित्यिक विधा बन चुका है। मीडिया के नित नए-नए रूप हमारे सन्मुख उभरते जाते हैं। आज तो देश के विश्वविद्यालयों में स्नातक-अनुस्नातक अभ्यासक्रम का एक अति महत्वपूर्ण भाग बन गया है – मीडिया एवं जनसंचार। इसके अभ्यास हेतु स्पेशल जनसंचार केन्द्र भी कार्यरत हैं।

स्वआनंद अथवा सामाजिक बोध के लिए लिखी जानेवाली रचना किसी भी शास्त्र की मोहताज नहीं है। हिंदी साहित्य में काव्य को काव्यशास्त्रीय नियम पर परखा जाना स्वाभाविक था। लेकिन वर्तमान समय में उन मानक आधारों को भी नयी दृष्टि से मूल्यांकित करना जरूरी है। पाश्चात्य सौंदर्यशास्त्र के हिंदी साहित्य पर प्रभाव को लेकर डॉ. मस्तराम कपूर की टिप्पणी ध्यान खींचती है। उनका मानना है कि – “पश्चिमी साहित्यशास्त्र के सम्पर्क में आने के बाद भी हमने अपनी धारणाओं पर पुनर्विचार नहीं किया, बल्कि उसको जैसे-तैसे अपने साहित्य के साथ संगति बैठाने की कोशिश की। रामचंद्र शुक्ल ने यह काम इतनी चतुराई से किया कि पश्चिमी शास्त्र की अवधारणाओं को भारतीय साहित्यशास्त्र की मूल धारणाएँ बना दिया।”

सौंदर्यशास्त्र के इस घालमेल से हिंदी समीक्षा अपनी मौलिक पहचान नहीं बना पाई और न ही हिंदी साहित्य की अन्तर्वेदना का सही मूल्यांकन कर पाई। बात का मूल कारण दलित एवं आदिवासी साहित्य है। कुछ आलोचकों ने इस साहित्य को साहित्य मानने से इन्कार कर दिया। पर आज हिंदी साहित्य की ये प्रधान विधा बन गया है। इसी प्रकार मीडिया का साहित्य भी एक विशेष पहचान लिए है। मीडिया साहित्य पर भी बहुत कुछ लिखा गया है और लिखा जा रहा है। मेरा यह शोध लेख मीडिया में आए परिवर्तन पर दृष्टिपात करता है।

एक बहुत प्रचलित उक्ति है – “तलवार से ज्यादा ताकत कलम में है।” मीडिया के संदर्भ में यह उक्ति सही है। सामाजिक परिवर्तन की प्रक्रिया में साहित्य और मीडिया दोनों की महत्वपूर्ण भूमिका

* एसोसिएट प्रोफेसर, हिंदी विभाग, श्रीमती आर. डी. शाह आर्ट्स एण्ड श्रीमती वी. डी. शाह कॉमर्स कॉलेज, धौलका-३८२२२५

है। साहित्य भावना के धरातल पर 'बेहतर मनुष्य' और 'बेहतर समाज' की संकल्पना को साकार करने में समाज मददगार बनता है और मीडिया अपनी संचरणशीलता के व्यापक परिप्रेक्ष्य में जनजागरण की पृष्ठभूमि तैयार करता है। "वस्तुतः किसी साहित्य के अद्यतन काल तथा अधुनातन संदर्भों को प्रस्तुत करना तथा उसी काल की सीमा में इयत्तात्मक रूप देना कठिन और जोखिम भरा होता है। अतीतकालीन साहित्य की प्रवृत्तियों का मूल्यांकन अपेक्षाकृत सरल होता है, किन्तु अद्यतन साहित्य की प्रवृत्तियों को समेटना लहरों को एकत्र करना जैसा ही कठिन। विज्ञान और प्रौद्योगिकी के अनवरत विकास के फलस्वरूप औद्योगिकीकरण, आण्विकीकरण, भूमंडलीकरण, मानवाधिकारों संबंधी अवधारणा का विकास तथा बाजारीकरण के नाना रूपों तथा निरन्तर बढ़ती उपभोक्तावादी संस्कृति के नूतन विकास ने साहित्य को बहुविध प्रभावित किया है।"^२

डॉ. सत्यदेव मिश्र के कथन को देखा जाए तो बात सही है कि आधुनिक काल के साहित्य को कई निरन्तर बढ़ती उपभोक्तावादी संस्कृति के नूतन विकास ने प्रभावित किया है। मीडिया भी निरन्तर बढ़ती हुई उपभोक्तावादी संस्कृति का एक भाग रहा है। साहित्य बहुजन हिताय बहुजन सुखाय को लेकर चलता है। अतः वैश्विक परिप्रेक्ष्य में देखा जाए तो मीडिया साहित्य भी बहुजन का साहित्य कहा जाएगा। वर्तमानकालीन समय मीडियाकालीन बन गया है। मीडिया का क्षेत्र विशाल है। वर्तमान भारत की एक नई तसवीर बन रही है और इसको बना रहा है — आज का मीडिया। मीडिया की क्रांति ने भूचाल लाकर खड़ा कर दिया है। पूरा भारतवर्ष इस समय एक तरह की समाचार क्रांति से गुजर रहा है। ऐसे में मीडिया को नजरअंदाज नहीं किया जा सकता।

साहित्य में सौंदर्यतत्त्व चार माने गए हैं — सौंदर्य, कल्पना, बिम्ब और प्रतीक। इस आधार पर साहित्य की विधाओं के सौंदर्यशास्त्र की समीक्षा की जाती है। लेकिन बदलते हुए समय के साथ साहित्य की चाल बदलती है और नए काव्यशास्त्र की आवश्यकता पड़ती है। भारतेन्दु ने 'नाटक' की रचना की और आधुनिक साहित्यशास्त्र में एक नया पन्ना जुड़ा। तब से लेकर अलग-अलग कालखंडों में जितने नए उन्मेष विकसित हुए, सभी अपने शास्त्र लेकर आए। क्या गद्य, क्या पद्य और क्या नाटक। साहित्य बहुवचनीय हुआ तो साहित्यशास्त्र भी बहुवचनीय हुआ। बहुवचनीय साहित्य का एक भाग मीडिया साहित्य भी माना जाएगा। मीडिया का सौंदर्यशास्त्र नए मापदण्डों पर देखा जाना स्वाभाविक है। मीडिया में भी सौंदर्य के सारे तत्त्व निहित हैं। मीडिया का अपना एक विशेष सौंदर्य है। मीडिया सौंदर्य इतना प्रभावक है कि आज इसके चंगुल से कोई भी बच नहीं पाता। इसने अपनी गिरफ्त में समाज के सारे वर्ग को बाँध लिया है। बच्चों से लेकर बूढ़ों तक इसके मोहजाल में बुरी तरह से फँसे हैं। यहाँ तात्पर्य है सोशल मीडिया का। हम देख रहे हैं मीडिया की ताकत को। क्योंकि मीडिया कलरफूल बन गया है। मनलुभावन सामग्री देकर मीडिया अपना उल्लू सीधा कर रहा है।

जिस प्रकार साहित्य में सौंदर्य का मापदण्ड भाषा को माना जाता है, ठीक उसी प्रकार मीडिया में भी भाषा को ही प्रधान मानकर उसके सौंदर्य को देखा जा सकता है। क्योंकि भाषा किसी भी देश की संस्कृति का अभय कोष होती है। व्यक्ति द्वारा विभिन्न रूपों में बरती जानेवाली हिंदी भाषा को भाषा विज्ञानियों ने स्थूल रूप से सामान्य और प्रयोजनमूलक — इन दो भागों में विभक्त किया है। प्रयोजनमूलक हिंदी आज इस देश में बहुत बड़े फलक और धरातल पर प्रयुक्त हो रही है। कैलाशनाथ पाण्डेय का यह कथन बिलकुल योग्य है कि — "केन्द्र और राज्य सरकारों के बीच संवादों का पुल बनाने में आज

इसकी महती भूमिका को नकारा नहीं जा सकता। आज इसने एक ओर कम्प्यूटर, टेलीक्स, तार, इलेक्ट्रानिक, टेलीप्रिंटर, दूरदर्शन, रेडियो, अखबार, डाक, फिल्म और विज्ञापन आदि जनसंचार के माध्यमों को अपनी गिरफ्त में ले लिया है।¹³ जिस प्रकार महात्मा गाँधी ने अखण्ड भारतीयता को ध्यान में रखते हुए 'हिन्दुस्तानी' के विकास एवं प्रचलन पर बल दिया था ठीक उसी प्रकार वर्तमान में प्रयोजनमूलक हिंदी अखण्ड भारतीयता को बनाये रखने का कार्य करती नज़र आ रही है।

मीडिया का एक ऐसा अनुभव होता है जो अलग-अलग तानों-बानों, स्थानों और रिवाजों से गठित होता है। परिणाम स्वरूप इसमें विविधता का होना स्वाभाविक है। प्रश्न का उठना स्वाभाविक है कि मीडिया की भाषा कौन-सी? उत्तर भी है, जो भाषा मीडिया को जीवन्त रूप दे वह। अर्थात् राष्ट्रीय स्तर पर हिंदी और प्रादेशिकता पर प्रदेश की भाषा। भारत जब 'इन्डिया' बनकर बात करता है तो समग्र विश्व ध्यान देता है। पर भारत सिर्फ भारत बनकर बात करता है तो सिर्फ भारत ही ध्यान देगा। आज मीडिया ने अपनी एक अलग भाषा बना ली है। जिसमें भारत 'इन्डिया' बनता जा रहा है। इस भाषा में अंग्रेजी के शब्दों का बाहुल्य बढ़ता जा रहा है। फिर भी जिस स्थान पर हिंदी का प्रयोग होता है उसमें भाषा की लवचीकता दिखायी देती है। यही मीडिया की सुंदरता है।

समाचारों के शीर्षक जितने आकर्षक होंगे, लोगों का ध्यान उतना ही ज्यादा जाएगा। मीडिया में शीर्षक लुभावनें बनाए जाते हैं। विशेषकर अखबारों की पूर्तियों की कॉलमों के शीर्षक ध्यानाकर्षक होते हैं। जिसमें काव्यतत्त्व भी विद्यमान रहता है। जैसे उदाहरण स्वरूप — “वक्त ने किया क्या हसीं सितम.....तुम रहे ना तुम, हम रहे ना हम!”¹⁴ इस शीर्षक में हिंदी फिल्म के गीत की पंक्ति है। पूरा लेख मनुष्य की अतृप्त इच्छाओं पर लिखा गया है। हम सब कोई न कोई रूप में अधूरे ही हैं। हमारी उस अधूरेपन पर जिन्दगी के बहते जा रहे समय की बात करता है यह लेख। इसमें मीडिया सौंदर्यशास्त्र की काव्यात्मकता, अलंकारिता, प्रतीकात्मकता, कल्पना सब कुछ विद्यमान हैं। ‘आर्टिफिशियल इन्टेलिजन्स : प्रश्नार्थ चिह्न या आश्चर्य चिह्न’ इसमें सोफिया नामक फिमेल ह्यूमनोइड (रोबोट) पर चर्चा है। भाषा की दृष्टि से शीर्षक देखे तो इसमें अंग्रेजी के साथ व्याकरणिक हिंदी भाषा का प्रयोग है। व्याकरण भाषा की सुंदरता को बढ़ाने का कार्य करता है। ‘वचनेषु किम् दरिद्रता?’¹⁵ शीर्षक शासक पक्ष द्वारा चुनाव के समय दिए गए ढेर सारे वचनों को पूरा न कर पाने के ऊपर व्यंग्यात्मक शब्दप्रहार करता है। यहाँ पर संस्कृत के श्लोक की पंक्ति दी गई है। इन उदाहरणों में काव्यशास्त्र के सारे उपकरण विद्यमान हैं। मीडिया में शीर्षक सबसे ज्यादा प्रभावशाली रहता है। विश्व प्रसिद्ध उपन्यास ‘रोबिन्सन क्रूसो’ के रचनाकार डेनियल डेफो का कहना था कि — “यदि कोई मुझसे पूछे कि भाषा का सर्वोत्तम रूप कैसा हो, तो मैं कहूँगा कि सामान्य वर्ग के विभिन्न क्षमतावाले पाँच सौ व्यक्ति जिसे अच्छी तरह से समझ सके, वही सर्वोत्तम भाषा है।”¹⁶

डेनियल डेफो की बात का तादृश उदाहरण हमें ‘जनसत्ता’ दैनिक में देखने को मिलता है। ‘जनसत्ता’ की भाषा सीधी — सरल रहती है। जैसे —

- ♦ बेबस मरीज़ और लूट का इलाज। (बेबसी का चित्र)
- ♦ नतीजों के निहितार्थ। (त्रिपुरा, नागालैण्ड, मनिपुर के चुनावी नतीजों पर शीर्षक)
- ♦ मोहनदास से महात्मा तक। (३०-१-२०१८, गाँधी निर्वाण दिन की सुर्खियाँ)

इन शीर्षकों में बिम्ब, प्रतीक, कल्पना सभी को देखा जा सकता है। न्यूज को आकर्षित करने के लिए शीर्षक अति उत्तम माध्यम रहता है। आधुनिक युग में पत्रकारिता पर व्यापक अनुसंधान हुए हैं। मीडिया की भाषा अपनी शब्दावली का विकास स्वयं करती है। जैसे —

- ♦ बोर्डर पर चीन का चीरहरण
- ♦ म्हारे छोरे छिछोरो से कम है कि
- ♦ राजनीति का गदर
- ♦ विराट खली से मिले कोहली

बोर्डर पर चीन का चीरहरण शीर्षक में एक प्रकार की प्रतीकात्मकता रही है। चीन द्वारा लगातार सीमा उल्लंघन किए जाने की घटना पर न्यूज का शीर्षक है। जबकि दूसरा शीर्षक आज के बिगडैल युवाओं पर व्यंग्यात्मक प्रतीक के रूप में रहा है। 'विराट खली से मिले कोहली' शीर्षक बिम्ब को प्रस्तुत करता है। कोहली का नाम यहाँ पर एक विशालता के बिम्ब को प्रस्तुत कर खली के शारीरिक पुट की विशालता पर ध्यान खींचता है। राजेन्द्र यादव तो नया सौंदर्यशास्त्र बनाने की बात करते हैं। वे कहते हैं — “जो नया सौंदर्यशास्त्र बनेगा, वह संघर्ष से शुरू होगा, उस यातना से शुरू होगा, चाहे वह उसका रिअलाइज़ करने अथवा उस यातना को, उसकी तकलीफ़ को, उसके भेदक रूप को समझने के रूप में हो, और उसके बाद बदलने की मानसिकता के रूप में हो, जिसे हम संघर्ष कह सकते हैं। तीसरा — एक स्वप्न के रूप में होगा। हमें करना क्या है? हमें समानान्तर सौंदर्यशास्त्र देना है, वैकल्पिक समाज बनाना है, यह सारा संघर्ष साहित्य में भी है और समाज में भी।”^{१८} राजेन्द्र यादव के मतानुसार दलित एवं आदिवासी सौंदर्यशास्त्र की तरह मीडिया सौंदर्यशास्त्र भी समानान्तर सौंदर्यशास्त्र कहा जाएगा। मीडिया भी वस्तुतः रिअलाइज़ के साथ ही अपनी बात प्रस्तुत करता है।

संघर्ष का भी अपना एक अलग सौंदर्य रहता है। मीडिया सत-असत से भरा है। उसके लिए उन खबरों की जवाबदेही है, जो समाज के हर तबक्के को असर करती है। कई बार मीडिया ने अपनी जवाबदेही से पल्लु झाड़ा है। बना दिए गए महान नेताओं की रेली या ढोंगी बाबाओं की लीला का जीवन्त प्रसारण करते समय देश में कहीं अत्यन्त महत्त्वपूर्ण बन रही या घटित हुई घटना के प्रति मीडिया अनभिज्ञ रहता है। उसके लिए महत्त्वपूर्ण घटना नेता की रेली या बाबाओं की लीला रहती है, नहीं कि देश की अन्य अति महत्त्वपूर्ण घटना। जब भी मीडिया कोई बुलेटिन को विशेष महत्त्व देता है, तो यह उसकी तटस्थता पर सवालिया निशान है। मीडिया को समाज का चौथा स्तंभ माना गया है। उसे समाज को सच ही दिखाना चाहिए। क्योंकि मीडिया में तथ्यों और कथ्यों पर बात होती है।

न्यूज चैनल प्रिंट और विजुअल मीडियम का मिला-जुला रूप कहा जा सकता है। इसमें प्रिंट मीडिया की बहुत गहरी चीजें इस्तेमाल होती हैं, चाहे वे स्क्रीन के नीचे वाले खबरों के टिकर के रूप में हों, टेक्स्ट हेडलाइंस के रूप में हों या फिर ग्राफिक्स के जरिए। अखबारों में पाठक पूरे वाक्य को देखकर उसका अर्थ निकालता है, जैसे कि —

- ♦ गठबंधन ने ध्वस्त किया योगी का गढ़। (पृ. १५, हिन्दुस्तान, १५-३-२०१८)
- ♦ बसपा के साथ आने से सपा का भी कद बढ़ा। (पृ. १५, हिन्दुस्तान, १५-३-२०१८)
- ♦ उत्तराखंड में सड़कों का कायाकल्प। (पृ. १७, हिन्दुस्तान, १५-३-२०१८)

- ♦ सपा — बसपा ने योगी व मौर्य के गढ़ ढहाए । (पृ. ३, अमर उजाला, १५-३-२०१८)
- ♦ गठबंधन ने बदली सियासी धारा, सपा — बसपा की जातीय रणनीति भाँप नहीं पाई भाजपा ।
(अमर उजाला, १४-३-२०१८)
- ♦ अनंत की यात्रा का पथिक स्टीफन हॉकिंग । (पृ. १९, अमर उजाला, १५-३-२०१८)
- ♦ अखिलेश की माया में फंसी भाजपा सीएम, डिप्टी सीएम की सीट गँवाई ।
(पृ. १, दैनिक भास्कर, सूरत, १५-३-२०१८)

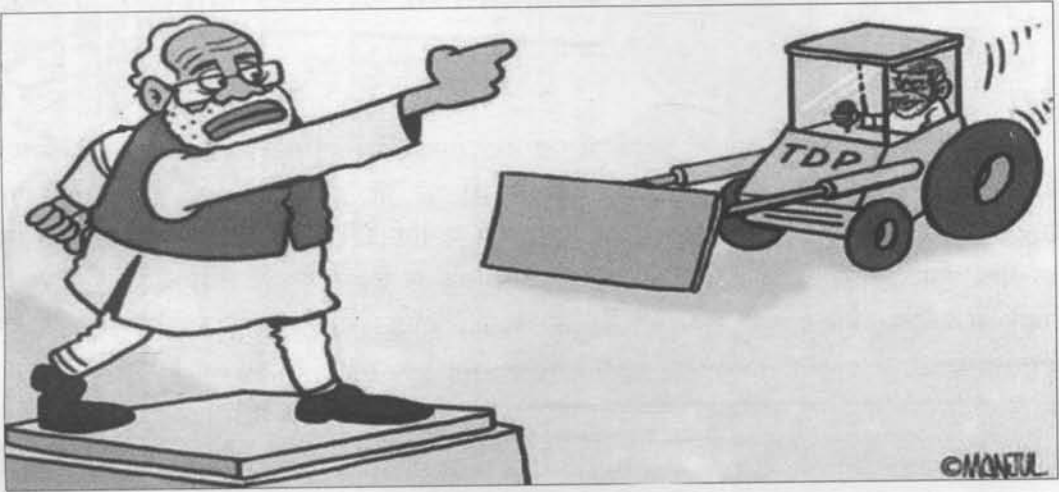
यहाँ शीर्षकों में बिम्बात्मकता, प्रतीकात्मकता तथा विचारबोध का पुट दिखायी देता है । कायाकल्प मनुष्य शरीर का होता है, पर नये भाषा प्रयोग में सड़कों का भी कायाकल्प होने लगा है । भाषा की सरलता के कारण पाठक तुरन्त ही अर्थ पकड़ लेता है । जबकि इलेक्ट्रानिक्स मीडिया में शब्दसमूह के रूप में नहीं, एक-एक करके बोले जाते हैं और अर्थ समझने के लिए श्रोताओं तथा दर्शकों को पूरे वाक्य को ज़हन में रखना होता है । इसलिए टेलीविज़न के लिए लेखन में शब्दों के सही चयन और वाक्यों के आसान गठन पर बहुत जोर दिया जाता है । न्यूज़ चैनलों ने हिंदी को अधिक लोकप्रिय बनाने और उसकी प्रतिष्ठा बढ़ाने में बहुत बड़ा योगदान दिया है । आज चैनलों के बाज़ार में हिंदी का सिक्का धड़ले से चल रहा है । भाषा का स्वभाव होता है कि वह समय और ज़रूरत के हिसाब से खुद को ढालती है । हिंदी ने भी टेलीविज़न न्यूज़ के हिसाब से खुद को ढाला है । एक तो टेक्नोलोजी की अपनी माँग होती है, इसलिए उसके मद्देनज़र हिंदी बदली है । फिर टारगेट वीवरशिप को ध्यान में रखकर भी उसमें बदलाव आए हैं । मोटे तौर पर मध्यवर्ग उसका दर्शक है । मान्यता है कि यह वर्ग फिलहाल विचारों से मुक्त हलकी-फुलकी भाषा चाहता है, ताकि उसे अपने दिमाग को ज्यादा तकलीफ न देनी पड़े । इसके अलावा इसमें अंग्रेजीपरस्ती भी है, इसलिए भाषा को इन दोनों स्तर पर बदला जा रहा है । हिंदी के स्थान पर इंगलिश का इस्तेमाल इसी वजह से बढ़ा है ।

मीडिया की भाषा में गिरावट की शिकायत अक्सर लोग करते हैं । ये शिकायत काफी हद तक सही भी है । वर्तमान में मीडिया में ऐसे लोगों की भरमार हो गई है जिन्हें भाषा का पर्याप्त ज्ञान नहीं है । इसलिए वर्तनी की अशुद्धियाँ तो वे बड़े पैमाने पर करते ही हैं, ग़लत शब्दों का प्रयोग भी कर जाते हैं, जिससे कई बार अर्थ का अनर्थ भी हो जाता है । मीडिया की भाषा साहित्यिक भाषा की तरह अलंकरण का बोझ लेकर नहीं चलती, न ही वह अकादमिक भाषा की तरह बौद्धिकता का बोझ ढोती है । वह तो सीधी-सरल बनकर चलती है । अगर मान ले कि शुद्ध हिंदी का प्रयोग करना ही है तो इन शब्दों को कौन समझेगा? जैसे — लौहपथगामिनी (ट्रेन), पारपत्र (पासपोर्ट), विद्युत दंड (ट्यूब लाइट), अध्ययन गोला (स्टडी सर्कल), संवेदनशील सूचकांक (सेंसेक्स) आदि । सीधा अर्थ है कि जो बोलचाल के शब्द हैं, उसी का प्रयोग करें । इसीलिए तो आज सभी चैनलों ने अपनी अपनी हिंदी चुन ली है । आज मीडिया का भाषाप्रयोग नवाचार का प्रयोग कहा जा सकता है । कहने में कोई आपत्ति नहीं कि आज मीडिया की भाषा लोकमंगलकारी हो गई है । लोक बोली में मीडिया बात करने लगा है जो सबकी समझ में आता है ।

मीडिया सौंदर्यशास्त्र में मीडिया में प्रस्तुत होनेवाले कार्टून को भी गिना जा सकता है । कार्टून एक ऐसा रूप है, जो मात्र चित्र द्वारा बहुत कुछ कह जाता है । कार्टून की अपनी एक भाषा होती है ।

कार्टून का अपना सौंदर्य होता है। कार्टून की भाषा में व्यंग्यात्मकता प्रधान रहती है। साथ-ही साथ कल्पना का पुट भी नज़र आता है। प्रतीक इसके प्राण होते हैं। बिम्ब का पुट कार्टून के प्रभाव को और अधिक प्रस्फुटित करता है। जैसे उदाहरण स्वरूप -

♦ प्रतीकात्मक -

(स्रोत - पृ. १८, गुजरात समाचार, दि. १-३-२०१८)

इस कार्टून में त्रिपुरा में लेनिन के स्टेचू को तोड़ देने के गूढार्थ में आंध्र प्रदेश में चंद्राबाबू नायडु द्वारा भाजपा से अपनी माँगें पूरी न होने पर समर्थन वापिस ले लेने की चेतावनी दिखायी देती है। यह कार्टून बहुत कुछ कह जाता है। कार्टून का सौंदर्य इसकी वक्र दृष्टि में निहित है। जो हास्य के साथ भविष्य के परिणाम की ओर इंगित करता है। इसी प्रकार एक ओर कार्टून जिसमें शासक पक्ष द्वारा विधानसभा के लगातार एक के बाद एक राज्य के चुनाव जीतते जाना और थोड़े समय बाद आ रहे साउथ में कर्नाटक के चुनावी दंगल पर बनाया गया यह काल्पनिक पुटवाला कार्टून बहुत कुछ व्यक्त करता है।

(स्रोत-hindi.oneindia.com/daily-cartoon-news/)

(स्रोत- hindi.oneindia.com/daily - cartoon - news)

यह कार्टून देश की बेरोजगारी पर व्यंग्य करता है। प्रधानमंत्री द्वारा कहे गए रोज़गार के उत्तर पर करारा जवाब देता है, यह व्यंग्य चित्र। /

(स्रोत - hindi.oneindia.com/daily - cartoon - news)

जबकि यह कार्टून धूम्रपान करके गंदकी फैलानेवालों को समर्पित है। स्वच्छता अभियान के प्रचार-प्रसार में रुकावट करनेवाले निर्लज्ज लोगों पर करारा व्यंग्य है।

(स्रोत - www.amarujala.com)

यह कार्टून लालूप्रसाद यादव के चारा घोटाले में जेल जाने पर उनके पक्ष के विधायकों का पक्ष को छोड़कर चले जाने की बात को व्यक्त करता है।

(स्रोत - www.mediavigil.com)

यह कार्टून मीडिया के कोर्पोरेट संचालन पर व्यंग्य करता है। मीडिया पर किसका प्रभुत्व है कि बात प्रतीकात्मक रूप में व्यक्त करता कार्टून है। कार्टून सबकुछ को व्यक्त कर देता है। उसका सौंदर्य एक विशिष्ट प्रकार का सौंदर्य रहता है।

तथ्यपरकता, वस्तुनिष्ठता पत्रकारिता के स्तंभ है। आज न्यूज चैनल की विश्वसनीयता घटी है, पर स्पीड बढ़ी है। हर न्यूज रूम एक डर में है। एक समय था कि दूरदर्शन गलती हो जाने पर

'रूकावट के लिए खेद है' कहता था, पर आज भाषा की गलती पर कोई चैनल माफ़ी नहीं माँग रहा। कारण है कि आज स्वयं बाज़ार चैनल्स के पास आने लगा है। मीडिया-माध्यमों ने 'यथार्थ' के साथ हमारे रिश्ते को इस कदर बदल दिया है कि हमारी इंद्रियाँ अब यथार्थ को सीधे-सीधे ग्रहण नहीं करती हैं। सूचना-क्रांति ने हमारे 'बोध' में ऐसा उलट-पलट किया है कि हमें पता ही नहीं है कि हम कब स्थानीय हैं और कब भूमंडलीय। सूचना के 'अतिबोध' ने हमारी प्रकृति, मिथक चेतना, भाषा-व्यवहार, प्रतीक सभी को बदल दिया है। हर क्षेत्र पर (प्रकृति-संस्कृति पर) बहुराष्ट्रीय पूँजी का वर्चस्व।

मीडिया साहित्य उत्तर आधुनिकतावाद का ही एक भाग है। आज का मीडिया विचारधारा, व्यक्तिगत आस्थाओं, त्रुटियों आदि को अपने विचारों का जामा पहना देता है और अपने दृष्टिकोणी मत को रखने का प्रयास करने लगा है। जिस प्रकार उत्तर आधुनिकतावाद में कविता का आकार या पाठ महत्वपूर्ण नहीं होता उसमें से व्यक्त होनेवाले अर्थों को, संदर्भों को उजागर करना महत्वपूर्ण होता है, ठीक उसी प्रकार मीडिया में उद्धाटित शब्दप्रयोग, वाक्यरचना तथा बोली को भी नये प्रयोजनमूलक शब्दावली के साथ सुसंगत करके ही समझना पड़ेगा। मीडिया का अपना प्रभुत्व स्थापित हो गया है और इसीलिए मीडिया का सौंदर्यशास्त्र भी दलित सौंदर्यशास्त्र की तरह अलग हो सकता है। इस संदर्भ में मैनेजर पांडेय का कहना तार्किक है - "कोई भी सौंदर्यशास्त्र एक दिन में नहीं बनता। प्रतिरोध और विकल्प का सौंदर्यशास्त्र तो और भी नहीं। वैसे तो हिंदी में कोई विकसित सौंदर्यशास्त्र नहीं है, लेकिन जो है उसके पीछे एक ओर संस्कृत के काव्यशास्त्र की लंबी परंपरा हैं तो दूसरी ओर पश्चिम के सौंदर्यशास्त्र का प्रभाव।"^१

सर्वविदित है कि यह युग मीडिया वर्चस्व का युग है। सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक और सांस्कृतिक वर्चस्व का यह मूलाधार है। मीडिया के बिना कोई भी विमर्श अनुष्ठान, कार्यक्रम, संदेश - सृजन, संघर्ष, अन्तर्विरोध फीका लगता है। मीडिया सिर्फ संचार नहीं है, सर्जक भी है। अतः इसकी सर्जकता का एक मापदण्ड इसका अपना निजी सौंदर्यशास्त्र माना जाएगा।

संदर्भ संकेत

१. पृ. ४५, 'दलित साहित्य का सौंदर्यशास्त्र', ओमप्रकाश वाल्मीकि, तीसरी आवृत्ति - २००९, राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली-११०००२
२. पृ. २, 'हिंदी साहित्य का उत्तरवर्ती काल, सत्यदेव मिश्र, संस्करण - प्रथम, २०१२, लोकभारती प्रकाश, महात्मा गाँधी मार्ग, इलाहाबाद-२११००१
३. पुस्तक के फ्लेप पर से, 'प्रयोजनमूलक हिंदी की नयी भूमिका', डॉ. कैलाश नाथ पाण्डेय, द्वितीय संस्करण-२००९, लोकभारती प्रकाश, महात्मा गाँधी मार्ग, इलाहाबाद-२११००१
४. पृ. १२, गजरात समाचार, शतदलपूर्ति, स्पेक्ट्रमीटर कॉलम, जय वसावडा (२९-१०-२०१७)
५. पृ. ५, गुजरात समाचार, शतदलपूर्ति, फ्यूचर सायन्स कॉलम, के. आर. चौधरी (२९-१०-२०१७)
६. पृ. ७, गुजरात समाचार, शतदलपूर्ति, टोकिंग पोइण्ट कॉलम, सुदर्शन उपाध्याय (२९-१०-२०१७)
७. दृष्टि The vision. the drishtilas.com.
८. पृ. १२६, युद्धरत आम आदमी (सं. रमणिका गुप्ता), अंक - ४१, १९९८
९. पृ. १०, 'दलित चेतना : सोच', डॉ. मैनेजर पांडेय (सं. रमणिका गुप्ता) नवलेखन प्रकाशन, १९९८, हजारी बाग, दिल्ली

प्राचीन भारत में कृषि

डॉ. सुलभ श्रीवास्तव*

यद्यपि धनार्जन एवं जीविकोपार्जन के अनेक साधन हैं, किन्तु कृषि सबसे श्रेष्ठ माध्यम है। ऋग्वेद में कहा गया है कि जुआ मत खेलो, कृषि कर्म करो, कृषि द्वारा प्राप्त धन को ही बहुत मानते हुए उसमें रमण करो, उसमें ही पारिवारिक सुख एवं ऐश्वर्य है ^१

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृशस्य वित्ते रमस्व बहुमन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्मः । ।

इससे पता चलता है कि वैदिक काल से ही कृषि-कर्म को महत्त्वपूर्ण माना जाता था। इससे भूख की तृप्ति के साथ-साथ धनधान्य की भी प्राप्ति होती है। हमारे लोक कवि घाघ ने भी कृषि की महत्ता बतलाते हुए कहा है -

उत्तम खेती मध्यम बान ।

निषिध चाकरी भीख निदान । ।

इसी क्रम में तमिल ग्रंथ 'तिरुक्कुरल' का भी उल्लेख किया जा सकता है, जिसमें कृषि के महत्त्व को निरूपित करते हुए कहा गया है -

बहु धन्यों से पूर्ण जग, है ही कृषि-प्रधान ।

तन दुखकर कृषि कर्म है, फिर भी यही महान ॥ ^२

X X X

अभाव कह कर कर्मकृषि, नहीं करते जो लोग ।

लख उनकी अविवेकता, हंसता खुद भूलोक ॥ ^३

इस प्रकार वैदिक काल से वर्तमान युग तक कृषि के संदर्भ में अनेक साहित्यिक साक्ष्य प्राप्त होते हैं। जहाँ तक पुरातात्विक साक्ष्यों की बात है, हड़प्पा सभ्यता से सम्बन्धित स्थल बनावली में मिट्टी का हल पाया गया है ^४ -

जो कृषि का प्रमुख उपकरण है। हल के माध्यम से ही बैलों की सहायता से खेत की जुताई करके अन्न को उत्पन्न किया जाता है जिससे क्षुधा की तृप्ति होती है। क्षुधा तृप्त न होने से मनुष्य विविध दुष्कर्मों में लिप्त हो जाता है (बुभुक्षितः किं न करोति पापम्)। अतः नाना प्रकार के पापों से बचने हेतु अन्न प्राप्त करने के लिए कृषि-कर्म को श्रेष्ठ बताया गया है। बनावली से प्राप्त हल के संदर्भ में उल्लेखनीय है कि कौशाम्बी (प्रयाग में गंगा, जमुना और सरस्वती के संगम से लगभग ५५-५६ किमी. दक्षिण-पश्चिम में यमुना नदी के बायें तट पर स्थित) से लगभग दूसरी शताब्दी ई. की ब्राह्मी लिपि में 'विष्णोपासकस्य' लेख के साथ एक मृण्मुद्रा पायी गयी है जिसपर जुआ के साथ हल एवं त्रिरत्न का अंकन है ^५

लगभग दो हजार वर्ष पूर्व की मुद्रा पर जुआ के साथ हल का अंकन विशेष रूप से महत्त्वपूर्ण है, क्योंकि ये दोनों कृषि के मुख्य उपकरण हैं। जुआ के माध्यम से हल के साथ बैलों को संयुक्त करके

* १२/१, ए - मोतीलाल नेहरू मार्ग, बेलवीडियर प्रेस कम्पाउण्ड, इलाहाबाद-२११००२ मो. ९३०५६७५७३०

खेत की जुताई की जाती है। कृषि के उपकरणों का पुरातात्विक साक्ष्य क्षेत्र विशेष ही नहीं, बल्कि पूरे भारत में कृषि के इतिहास की दृष्टि से महत्वपूर्ण है।

अन्न उत्पन्न करके सामान्य दिनों में उपयोग के साथ ही अकाल हेतु सुरक्षित रखने का पुरातात्विक साक्ष्य प्राप्त होता है। सोहगौरा ताम्रपत्रलेख (कांस्य फलकलेख) में कहा गया है कि श्रावस्ती के महामात्रों के मानवसिति शिविर से जारी किये गये इस आदेश से सिलिमत (सिरमत) एवं वसगाम (बाँसगाँव) में स्थापित दो-तीन घरों वाले कोष्ठागारों में माथुल, चच, मोदम, भलकन और छल दुष्काल के लिए रखे जायँ, इनको अन्यथा न छुआ जाय।^{१६} इस प्रकार ईसा पूर्व के इस अभिलेख के अनुसार दुर्भिक्ष के लिए भी शासन द्वारा अन्न की व्यवस्था की जाती थी। यह शासकीय नीति कृषि पर ही आधारित थी। इसलिए शासन द्वारा कृषि पर भी ध्यान दिया जाता था। सोरगौरा कांस्यफलकलेख की भाँति दक्षिण कोसल के कलचुरि शासक रत्नदेव तृतीय के खरोद प्रस्तर अभिलेख में कहा गया है कि जब कोश क्षीण हो गया, गजसेना कमजोर हो गयी, अकालादि से राज्य की स्थिति खराब हो गयी, तब उसके मंत्री गंगाधर ने अपनी नीतियों के बल पर सुधार करके राजा के सप्तांग शासन को सुदृढ़ कर दिया।^{१७} इससे स्पष्ट है कि अकालादि में उपज की स्थिति खराब हो जाने पर शासक अपने स्तर से व्यवस्था करता था।

अभिलेखों से यह भी पता चलता है कि शासकों द्वारा विद्वान ब्राह्मणों को जो भूमि दान दी जाती थी, वह भूमिछिद्र न्याय द्वारा दी जाती थी। ब्राह्मण अपने परिश्रम से कृषि के अयोग्य भूमि को कृषि योग्य बनाते थे और उस भूमि पर उनका पूरा अधिकार होता था। पुष्यभूति सम्राट हर्ष के तीनों ताम्रपत्रलेखों-बाँसखेड़ा^{१८}, मधुबन^{१९} और कुरुक्षेत्र^{२०} में स्पष्ट रूप से भूमिछिद्र न्याय द्वारा दान (.....भूमिच्छिद्रन्यायेन मया पितुः परमभट्टारक महाराजाधिराज) का उल्लेख है। हर्ष ने अपने ताम्रपत्रलेखों में यह भी उल्लेख किया है कि उसके इस दान का लोगों द्वारा अनुमोदन किया जाना चाहिए, किन्तु उसके पूर्व के अभिलेखों में लिखा गया है कि जो भूमि दान करना है, वह साठ हजार वर्ष तक स्वर्ग सुख भोगता है और जो इसमें व्यवधान उत्पन्न करता है अथवा प्रदत्त भूमि पर अधिकार करता है, वह नरक में वास करता है।^{२१} इस कथन से यही पता चलता है कि कृषि-कर्म में व्यवधान सबसे बड़ा दोष माना जाता था। अतः शासकों/दानकर्ताओं ने सबको सचेत कर दिया था कि कोई व्यवधान उत्पन्न न करे। इस प्रकार कृषि-कर्म पर लोगों का विशेष ध्यान था।

इस संदर्भ में उल्लिखित है कि कृषि द्वारा लोग अन्न उत्पन्न करके अपने क्षुधा को तृप्त तो करते ही थे, शासकों के लिए यह उनके राजस्व का एक प्रमुख साधन था। ईसा पूर्व द्वितीय शताब्दी में कालिदास^{२२} ने भी लिखा है कि शासक रक्षा करने के उपलक्ष्य में कृषि के उपज का छठवाँ भाग राजस्व के रूप में प्राप्त करते थे।^{२३} अतः प्राचीन काल में प्रजा और राजा दोनों कृषि-कर्म को महत्व देते थे, जिससे उनके सम्मुख भूख की समस्या नहीं थी। अतः आज भी इसी दृष्टि से अपने विचारों एवं कार्यों में समायोजन की आवश्यकता है ताकि कृषकों को कोई परेशानी न हो और भोजन की समस्या का समाधान हो सके।

सन्दर्भनोंध

१. ऋग्वेद १०.३४.१३
२. सिंह, मीरा : श्रीमद्भगवद्गीता और तिरुक्कुरल एक नवीन विवेचन, इलाहाबाद, २०११, पृष्ठ १६२ (कुरल, १०३१)

३. वही, कुरल, १०४०
४. लाल, बी.बी. : द सरस्वती फ्लोज आन, नई दिल्ली, २००२, पृ. १०१
५. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल : ए क्ले सीलिंग ओफ विष्णोपासक फ्राम कौशाम्बी, इतिहास दर्पण, जिल्द १३ (२), २००८, पृष्ठ १४५.
६. वर्मा, ठाकुर प्रसाद : पुराभिलेख चयनिका, वाराणसी, १९९०, पृष्ठ. ८८-८९
(सवतियन महमतन ससने मनवसिति क । ड सिलिमते वसगमे च एते दवे कोठगलानि । तिघवनि माथुल चच मोदम भलकन छ । ल कयियति अतियायिकय नो गहितवय)
७. श्रीवास्तव, सत्य प्रकाश : कलचुरि अभिलेखों का साहित्यिक एवं सांस्कृतिक अनुशीलन, सुलभ प्रकाशन, वाराणसी, २०१०. पृ. ३०
८. बूलर, जी : इपिग्रैफिया इण्डिका, जिल्द ४, पृ. २०८-२११
९. वही, जिल्द १, पृ. ६५-७५.
१०. शर्मा, आर.सी. : ज्ञान प्रवाह, बुलेटिन नं. ५ (२००१-२००२), पृ. २२७-२३२.
११. वेद व्यास का कथन अनेक गुप्तकालीन एवं परवर्ती अभिलेखों में प्राप्त होता है -
षष्ठिं वर्षं सहस्राणि स्वर्गे मोदति भूमिदः ।
आक्षेप्ता चानुमन्ता च तान्येव नरके वसेत् । ।
१२. श्रीवास्तव, ओम प्रकाश लाल, कालिदास की तिथि : ईसापूर्व द्वितीय शताब्दी, जर्नल ओफ गंगानाथ झा, केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, जिल्द ५४-५५, पृ० १४१-१४६
१३. वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषेरनु ज्ञामधिगम्यमातः ।
औधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः । । - रघुवंश, २/६६.

Email : sgeography@gmail.com

विद्यार्थीओं का तनाव दूर करने के लिए 'योगाभ्यास'

डॉ. श्रद्धा राय
अल्पा शुक्ल

हमारे पूरे देश का आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक और आरोग्य विषयक भावि देश के युवान वर्ग पर अवलंबित है। हमारा युवाधन समृद्ध, स्वस्थ और तंदुरस्त होगा तो ही कुटुम्ब, राज्य और देश समृद्ध बनेगा, और उसके लिए एकमात्र सही और सरल उपाय है, उन लोगों को योगाभिमुख करने का।

अपनी भारतीय संस्कृति और परम्परा में थके शरीर और मन में से बाहर आने के लिए हजारों वर्ष पूर्व 'योगशास्त्र' रचयिता पतंजलि ने योगाभ्यास पर वजन दिया है। आज परिस्थिति ऐसी विकट है कि विद्यार्थी के प्रश्न अनेक हैं, पर समाधान के लिए कोई दिशा नहीं है। आज विद्यार्थी अत्यंत विकट परिस्थिति में जी रहा है। निषेधक विचार-हताशा-निराशा से वह घिरा है। उसका आत्मविश्वास खो गया है। निर्णय लेने में काफी परेशानी आज का विद्यार्थी महसूस कर रहा है।

अपना लक्ष्य प्राप्त करने के लिए अर्जुन की तरह यौगिक जीवनशैली अपनाना जरूरी है। विद्यार्थी का मन चंचल बन कर चारों तरफ भटकता रहता है। विश्वास और श्रद्धा प्राप्त करने के लिए योगाभ्यास जरूरी है। ईर्ष्या, संघर्ष से दूर रहने का रास्ता या आत्मसंयम और शिस्त की प्राप्ति योगाभ्यास से प्राप्त कर सकते हैं।

योगशास्त्र के आठ अंग हैं। यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान और समाधि। इन आठ अंगों के अभ्यास द्वारा मन को शांत करना है। विद्यार्थी का जीवन यम-नियम के बिना अधूरा है। आहार, विहार और निद्रा के नियम द्वारा विद्यार्थी तन तथा मन से शांत रहता है। निद्रा का ज्यादा या कम खाना स्वास्थ्य के लिए हानिकारक है। जल्दी सोना और सुबह जल्दी उठना स्वास्थ्य के लिए फायदाकारक है। सुबह ४ से ५ के बीच उठने से शरीर स्फूर्तिला रहता है। मन प्रफुल्लित रहता है। सुबह पढ़ने से ज्यादा ताजगी आती है और यादशक्ति भी बढ़ती है। उसी तरह ज्यादा भोजन अभ्यास में चिन्म पैदा करता है, परंतु कम खाना शरीर के स्वास्थ्य के लिए आवश्यक है। अशक्ति हो उस समय शरीर की आवश्यकता (विटामिन्स) के मुताबिक आहार पसंद करना चाहिए।

प्रश्न घूमने जाने का यानि विहार का भी है। योग्य समय के आयोजन द्वारा उसे संभव बनाया जा सकता है। घर-परिवारवालों के साथ योग्य पर्यटन करे। परंतु आज-कल मम्मीपाँ बच्चों को धमकाने में और पप्पा कमाने के पीछे पड़े हैं। देखा-देखी और स्पर्धा ने विद्यार्थी को संघर्ष में रख दिया है। उन सबसे मुक्ति प्राप्त करने का मार्ग योगाभ्यास है।

योगाभ्यास द्वारा एकाग्रता बढ़ती है जिससे पढ़ाई में मन लगता है। याद ज्यादा रहता है। जिनसे पढ़ाई में ज्यादा रुचि रहती है और आनंद आता है।

चित्त की एकाग्रता और स्वस्थता सभी कामों में शिस्तता लाती है। समग्र जीवनशैली बदल जाती है। विद्यार्थी की सर्जनशक्ति खिल उठती है। आत्मसंयम और आत्मशिस्त का विकास होता है। योग

निर्णयशक्ति आती है। विवेकपूर्ण ढंग से सभी काम किये जा सकते हैं। ध्येय प्रत्ये की निष्ठा और संकल्प-शक्ति परिश्रम की प्रेरणा योगाभ्यास द्वारा प्राप्त होती है।

योग अभ्यास द्वारा आत्मविश्वास विकसित होता है। नीरसता और आलस दूर होती हैं। काम में नवीनता और उत्साह बढ़ता है। योग्य अभ्यास पद्धति भी योग द्वारा प्राप्त होती है। मेरा कहना है कि योग अभ्यास द्वारा तन और मन दोनों को स्फूर्ति मिलती है। आत्मश्रद्धा और आत्मबल बढ़ते हैं। मानवता, प्रेम, सहिष्णुता, एकाग्रता, कर्तव्यपालन जैसे गुण विकसित होते हैं जो भविष्य के लिए मार्गदर्शक बनते हैं।

जो विद्यार्थी रिलेक्स है, वह दूसरों की विषमता और विचित्रता को समझ सकता है। सफलता - निष्फलता में समन्वय रख सकता है। चित्रित परिस्थिति में शांति एवं धीरज रखता है। जीवन के रहस्य को समझ सकता है।

Most beautiful music in the world is your heartbeat. It gives you an assurance that you survive even when the world leaves you alone.

अपनी शक्ति को सर्जनात्मक बनाता है। जबकि अस्वस्थ शरीर, मन सदा क्रोध, तिरस्कार, विद्रोह से व्यथित रहता है। ऐसे व्यक्ति की धास की प्रक्रिया अनियमित बन जाती है। तनावपूर्ण विद्यार्थी का उठना, बैठना, बोलना, कार्य करना बेचेनीयुक्त होता है।

शरीर और मन के पारस्परिक संबंध को आज विज्ञान स्वीकार रहा है। जब कि योग का कहना है कि मन पर ही सच्ची स्थिति का आधार है।

विद्यार्थी का मन सबसे चंचल है। मरकट की तरह इधर-उधर घूमता रहता है। इस मन को डराकर - धमकाकर नहीं; परन्तु वात्सल्य से, प्रेम से सही दिशा में ले जाना है। एकाग्रता प्राप्ति के लिए यह अत्यन्त जरूरी है। मन, हृदय, बुद्धि एवं चित्त की स्वस्थता के लिए एकाग्रता अनिवार्य है। इसके लिए शुद्ध शरीर और स्वस्थ मन जरूरी है। तनावपूर्ण शरीर कभी एकाग्रता प्राप्त नहीं कर सकता है। स्वस्थ जीवन के लिए योगिक जीवन-शैली आवश्यक है। विद्यार्थी के जीवन में सुख, शांति, आनंद, कार्यक्षमता, आशा निर्माण के लिए एक मात्र उपाय हैं, 'योगाभ्यास' तो दूसरी तरफ अपने संतान की सुख-शांति के लिए माता-पिता को योगिक जीवन अपनाना चाहिए। स्पर्धा एवं ईर्ष्या से तभी बाहर आया जा सकता है। संतान सिर्फ डॉक्टर-इंजीनीयर ही बने ऐसी प्रतिष्ठा, मोह में से बाहर आइये।

આનંદમીમાંસા

ગૌતમ પટેલ*

આનંદ જીવમાત્રનું લક્ષ્ય. આનંદ ન હોય તો જીવન જીવવા જેવું પણ ન જણાય. આ આનંદની મીમાંસા ભારતવર્ષમાં છેક વેદનાકાળથી આરંભાઈ છે. સર્વપ્રથમ ‘આનંદ’ શબ્દ સમજીએ.

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આનંદ શબ્દ દુનદિ સમૃદ્ધૌ (ધા.પા. ૬૭) એ ધાતુ પરથી સિદ્ધ થાય છે. ધાતુનો અર્થ અહીં સમૃદ્ધિ છે. માનવી જ્યારે સમૃદ્ધ થાય ત્યારે આનંદનો આવિષ્કાર થાય છે. અનુભૂતિ થાય છે.

ભારતભૂમિમાં સંસ્કૃતમાં સર્વપ્રથમ રચાયેલ અમરકોશમાં આનંદના પર્યાયો આપ્યા છે —

મુત્ત્રીતિઃ પ્રમદો હર્ષ-પ્રમોદામોદ-સંપદા ।

સ્યાદાનન્દથુરાનન્દઃ શર્મ-શાત-સુખાનિ ચ ॥^૧

(૧) મુદ્ (સ્ત્રી.) (૨) પ્રીતિઃ (સ્ત્રી.) (૩) પ્રમદઃ (પુ.) (૪) હર્ષઃ (પુ.) (૫) આમોદઃ (પુ.) (૬) આનન્દથુઃ (પુ.) (૭) આનન્દઃ (પુ.) (૮) શર્મન્ (નપુ.) (૯) સુખમ્ (નપુ.)

‘વાચસ્પત્યમ્’^૨ અનુસાર (૧) હર્ષઃ, (૨) સુખમ્, (૩) દુઃખાભાવઃ, (૪) બ્રહ્મન્ (૫) મોદઃ, (૬) પ્રમોદઃ (૭) પ્રીતિઃ (૮) મદ્યમ્ અને (૯) વિષ્ણુઃ અર્થ આનંદ શબ્દના થાય.

સુખનું વિરોધી દુઃખ કે તડકાનું વિરોધી છાંયડો, દિવસનો વિરોધી રાત એવા શબ્દો મળે છે પણ આનંદ એક એવો શબ્દ છે કે એનો કોઈ વિરોધી શબ્દ જ નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે કે આપણી પરંપરાએ આનંદ શબ્દને બ્રહ્મનો પર્યાયવાચી માન્યો છે. આનન્દં બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ ॥^૩ બ્રહ્મ જેમ એક અને અદ્વિતીય છે એના વિરોધી કોઈ નથી. એ રીતે આનંદ પણ અદ્વિતીય છે એનો વિરોધી કોઈ નથી.

સર મોનિયર વિલિયમ્સના અંગ્રેજી શબ્દકોશમાં^૪ આનંદના ભાવને સમજવા અંગ્રેજી શબ્દો આપ્યા છે, જેમ કે happiness, joy, sensual pleasure, pure happiness, a thing wished for. આ અર્થોમાં અમરકોશ કે વાચસ્પત્યમ્માં દર્શાવેલ બધા ભાવો સમાવાયા નથી. એક આશ્ચર્યની બાબત એ છે કે ઉપનિષદોના અનુવાદ દરમ્યાન યુરોપના અનેક વિદ્વાનોએ આનંદનો અંગ્રેજી પર્યાય bliss વાપર્યો છે પણ એ bliss શબ્દનો સમાવેશ મોનિયર વિલિયમ્સના શબ્દકોશમાં નથી.

ઋગ્વેદમાં આનંદ શબ્દનો પ્રયોગ જોવા મળે છે; જેમ કે

સોમેનાનન્દં જનયન્ ઇન્દ્રાયેન્દો પરિ શ્રવ ॥^૫

વળી આ સૂક્તમાં મંત્ર આવે છે—

યત્રાનન્દાશ્ચ મોદાશ્ચ મુદઃ પ્રમુદ આસતે ।

કામસ્ય યત્રાપ્તાઃ કામાસ્તત્ર મામતૃતં કૃધીન્દ્રાયેન્દો પરિ શ્રવ ॥^૬

અહીં અમરકોશમાં મળતા આનંદ શબ્દનો મોદઃ, મુદઃ, પ્રમોદઃ વગેરે પર્યાયો એક સાથે વપરાયા છે.

શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેયી સંહિતામાં મંત્ર છે :

* ‘વાલમ’, એલ-૧૧૧, સ્વાતંત્ર્ય સેનાની નગર, નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. મો. ૯૯૨૫૦૧૧૮૦૧

एष ते योनिर्मोदायत्त्वानन्दाय त्वा महसे त्वा ।^९

અહીં મોદઃ, આનન્દઃ અને મહસ્ શબ્દ છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદ મુજબ આનંદ જ બ્રહ્મ છે. આનંદમાંથી આ સઘળાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, આનંદથી જ જન્મેલા બધા જીવે છે અને જ્યારે પ્રયાણ કરે છે ત્યારે આનંદમાં જ પ્રવેશે છે. જુઓ —

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दा इत्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।^{१०}

બૃહદારણ્યકોપનિષદ મુજબ આપણે આનંદની એક માત્રાને આધારે જીવીએ છીએ. જુઓ :

एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवानन्दस्यन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ।

પ્રત્યેક માનવીની હૃદયગત ભાવના દુઃખનિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિની હોય છે. એ માટે એને જે કંઈ બંધનરૂપ જણાતું હોય એમાંથી એ છૂટવાની અત્યંત ઉત્કંઠા સેવતો હોય છે.

Aldous Huxley કહે છે કે —

“There is in all of us a desire, sometimes latent, sometimes conscious and passionately expressed to escape from the prison of our individuality, an urge to self-transcendence.”^{૧૧}

આવી તીવ્ર ઇચ્છાએ ઉપનિષદના ઋષિઓને ‘બ્રહ્મ’ની શોધ તરફ વાળ્યા. અને તેઓએ સત્-ચિત્-આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મની શોધ કરી. વાસ્તવમાં આ ત્રણને બ્રહ્મના ગુણો નહીં પણ સ્વરૂપ જ ગણવામાં આવે છે. તેમાંય વિદ્વાનો આનંદને સત્ અને ચિત્ની અનુભૂતિની પરાકાષ્ઠા (culmination) માને છે. આ માટે વાસ્તવમાં અનુભૂતિની આવશ્યકતા છે. એ પરાક્રશ્નો આનંદ સ્વાનુભૂતિ દ્વારા જ શક્ય છે. તે અનુભૂતિ હોવાથી શબ્દનો વિષય ન બની શકે. અનુભૂતિ હૃદયનો વિષય છે. હૃદય એને અનુભવે છે પણ હૃદય પાસે શબ્દો નથી. જ્યારે જીભ વર્ણવી શકે છે પણ એ બિચારીને અનુભવનું સૌભાગ્ય જ નથી. આથી આનંદ પરબ્રહ્મની જેમ શબ્દાતિગ-શબ્દથી પર છે. આમ છતાં એને સમજવા-સમજાવવા શબ્દપ્રયોગ થતા આવ્યા છે એટલે એ ‘શબ્દસહ’ પણ કહી શકાય.

આનન્દ શબ્દને સમજાવવા માટે આદિ શંકરાચાર્યે સુખમ્ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. ‘અત્રેદં વિચાર્યતે । આનન્દશબ્દો સુખવાચી । અત્ર ચ બ્રહ્મણો વિશેષણત્વેન આનન્દશબ્દઃ શ્રૂયતે । શ્રુત્યન્તરે ચ આનન્દો બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । ... યો વૈ ભૂમા તત્સુખમ્ ।’

આનંદ એટલે સુખ અને સુખ ‘ભૂમા’માં છે, અલ્પમાં નહીં. આદિ શંકરાચાર્ય કહે છે ‘મહત્’ ‘નિરતિશય’ ‘બહુ’ એ ભૂમાના પર્યાયો છે અને એ ભૂમાથી જે કંઈ જુદું છે - ભિન્ન છે એ બધું અલ્પ છે અને તેથી એમાં સુખ નથી. જુઓ :

यो वैभूमा महन्निरतिशयं बह्विति पर्यायास्तत्सुखम् । ततोऽर्वाकसातिशयत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति । अल्पस्याधिकतृष्णाहेतुत्वात् । तृष्णा च दुःखबीजम् ।... अतो भूमैव सुखम् ।^{૧૨}

બૃહદારણ્યકોપનિષદ તો જાણે કે અનુશાસન કરે છે કે બ્રહ્મની આનંદ તરીકે જ ઉપાસના કરો —

आनन्द इत्येनमुपासीत ।^{૧૩}

બ્રહ્મને આનંદ ગણીને ઉપાસના કરીએ તો શું મળે ? તૈત્તિરીય ઉપનિષદ સરસ કહે છે —

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कदाचन ॥^{૧૪}

જેને પ્રાપ્ત કર્યા વિના વાણી મનની સાથે પાછી ફરે છે એ આનંદરૂપ બ્રહ્મને જાણનારો ક્યારેય ડર પામતો નથી. કોઈનાથી ડરતો નથી. અને યાદ રાખવાનું છે કે ‘અભય’ને ઉપનિષદમાં મુક્તિનો પર્યાય માનવામાં આવે છે. એક વાર આનંદમય બ્રહ્મને જાણ્યું – અને જાણ્યું એટલે તત્ત્વમય થઈ ગયા (To know means to be – the process of knowing is the process of becoming.) પછી ક્યાંય ભયને સ્થાન નથી. ભય તો દ્વિતીયાદ્ વૈ ભયં ભવતિ – પણ જ્યાં આનંદમય એકત્વ સિદ્ધ થઈ જાય પછી ભયને ક્યારેય ક્યાંય કદાપિ સ્થાન હોતું નથી. આ છે ઉપનિષદનું આનંદ-દર્શન.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ વિસ્તૃત વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે –

આત્મૈવાધસ્તાદાત્મોપરિણાદાત્મા પશ્ચાદાત્મા પુરસ્તાદાત્મા દક્ષિણત આત્મોત્તરત આત્મૈવેદં સર્વમિતિ । સ વા એષ સર્વં પश्यन्नेवं મન્વાન एवं વિજાનન્નાત્મરતિરાત્મક્રીડ આત્મમિથુન આત્માનન્દઃ સ સપ્રાદ્ભવતિ તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ ।^{૧૩}

“હવે આત્મા રૂપે જ ભૂમાનો આદેશ કરવામાં આવે છે. આત્મા જ નીચે છે, આત્મા જ ઉપર છે, આત્મા જ પાછળ છે, આત્મા જ આગળ છે, આત્મા જ જમણી બાજુ છે, આત્મા જ ડાબી બાજુ છે, અને આત્મા જ બધું છે. તે આ આવી રીતે જાણનાર, આવી રીતે મનન કરનાર અને વિશેષ રૂપે આ પ્રકારે જાણનાર આત્મરતિ, આત્મક્રીડ, આત્મમિથુન અને આત્માનંદ હોય છે. તે સ્વરાટ્ છે અને સંપૂર્ણ લોકમાં તેની યથેચ્છ ગતિ હોય છે.”

આ થયું આત્માને આનંદરૂપ જાણવા, માનવા અને અનુભવવાનું ફળ. આવા સ્વરાટ્ ભારતદેશે અનેક જોયા છે. આજ પણ છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે.

મૈત્રાયણી ઉપનિષદ^{૧૪} મુજબ આનન્દં વિજ્ઞાન (રસઃ) આનંદ એ વિજ્ઞાનનો રસ છે. આગળ વધીને એ કહે છે : આનન્દમમૃતરૂપમ્ – આનંદ અમૃતરૂપ છે. અમર છે, અજર છે, શાશ્વત છે. અલબત્ત આ સાત્ત્વિક આનંદની વાત છે. ગણેશોત્તરતાપનીય^{૧૫} ઉપનિષદમાં આનન્દો ભવતિ સ નિત્યો ભવતિ – જે આનંદ હોય છે તે નિત્ય બને છે.

શાસ્ત્રકારોએ આનંદના અનેક પ્રકારો જાણ્યા છે, માણ્યા છે અને પ્રમાણ્યા છે. (૧) બ્રહ્માનંદ (૨) વિષયાનંદ (૩) કાવ્યાનંદ (૪) કર્માનંદ (૫) જ્ઞાનાનંદ (૬) પ્રેમાનંદ (૭) સત્યાનંદ (૮) અધ્યાત્માનંદ (૯) ભજનાનંદ (૧૦) ભટકવાનો આનંદ – વગેરે. પણ આ સહુમાં બ્રહ્માનંદ એ મુક્તિનું કારણ છે; બાકીના ભક્તિનું કારણ બની શકે છે.

ઉપસ્થ-જનનેન્દ્રિય કે જિહ્વા-જન્ય આનંદનો નિર્દેશ પાછળથી ઉપનિષદોમાં પણ થયો છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ કે ગંધની અનુભૂતિ વિષયાનંદ જરૂર આપે છે, પણ એ ક્યારેય મુક્તિનું દ્વાર ન બની શકે તેવાં અનેક પ્રવચનો પણ થયાં છે. શબ્દ વગેરે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતો આનંદ ક્ષણિક અને નાશવંત છે. ભક્તિ-પ્રેમજન્ય આનંદ અનેક રીતે ચઢિયાતો છે.

વિદ્યારણ્ય સરસ્વતીએ પંચદશીમાં જીવનમાં ગાંઠે બાંધવા જેવી વાત કહી છે –

યાવદ્યાવદહંકારો વિસ્મૃતોઽભ્યાસયોગતઃ ।

તાવન્તાવત્સૂક્ષ્મદૃષ્ટિર્નિજાનન્દોઽનુમીયતે ॥^{૧૬}

યોગના અભ્યાસથી જેટલો જેટલો અહંકાર ભુલાઈ જાય છે તેટલા તેટલા પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મદષ્ટિવાળા સાધકને આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.

હું – અહં – અહંકાર એ બધા અનુ-આનંદનું મૂળ છે. જો એ અહંકાર ઓગળી જાય તો આનંદ

આપોઆપ અનુભવાય છે. વાદળ ખસે એટલે સૂર્યનું દર્શન થાય. ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણનનું એક વાક્ય સ્મૃત્યુપસ્થિત થાય છે કે —

If individual ego is desolved God makes him an instrument in his own work.

જો માનવીનો અહંકાર ઓગળી જાય તો ઈશ્વર એને પોતાના (મહાન) કાર્યમાં નિમિત્ત બનાવે છે. આમ અહંકાર જેટલો ઘટે આનંદ એટલો વધે.

આદિ શંકરાચાર્યે આનંદની અવસ્થાને અતિષ્ઠી કહી છે — અતિશયેન દુઃખં હન્તિ ઇતિ અતિષ્ઠી આનન્દાવસ્થા સુખાવસ્થા ।^{૧૭}

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આનંદની મીમાંસા વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. ત્યાં ‘આનંદવલ્લી’ જ છે જેમાં ઉપનિષદના ઋષિનું દર્શન છે.

યુવાસ્યાત્ સાધુ યુવાઽધ્યાપકઃ । આશિષ્ઠો દૃઢિષ્ઠો બલિષ્ઠઃ । તસ્યેયં પૃથિવી સર્વા વીત્તસ્ય પૂર્ણા સ્યાત્ । સ ઈકો માનુષઃ આનન્દઃ ।^{૧૮}

યુવાન સાધુ હોય, યુવાન અધ્યાપક હોય, તે આશિષ્ઠ — અત્યંત આશાવાળો, દૃઢિષ્ઠ — અત્યંત દૃઢ મનોબળવાળો અને બલિષ્ઠ — અત્યંત બળવાન હોય તેને માટે આ પૃથ્વી વીત્તથી—ધનધાન્યથી ભરેલી હોય. આ થયો એક માણસનો આનંદ. અહીં નોંધવાનું મન થાય છે કે આદિ શંકરાચાર્યે આશિષ્ઠનો અર્થ આશાસ્તૃતમઃ — અત્યંત આશાવાળો કર્યો છે. પરંતુ રસિકલાલ છો. પરીખે એનો અર્થ ‘અત્યંત ઝડપવાળો’ એવો કર્યો છે.^{૧૯} તેઓ અહીં મૂળ શબ્દ આશા નહીં, પણ આશુ લેવાનું સૂચવે છે.

આ સ્થળે ઉપર દર્શાવ્યું તે મનુષ્યનો આનંદ છે તેમ કહ્યું. પણ મનુષ્યગંધર્વ, દેવગંધર્વ, પિતૃ, ચિરલોક, આજ્ઞાનજ્ઞાન, કર્મદેવ, દેવ, ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, પ્રજાપતિ અને છેલ્લે બ્રહ્મનો આનંદ દરેક પૂર્વના કરતાં સોગણો વધારે ગણાવ્યો છે. ગણિતની રીતે ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ X ૧૦૦ = ૧૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦ જેટલો માણસ કરતાં બ્રહ્મનો આનંદ થાય. ટૂંકમાં ગણ્યો ગણાય નહીં એટલો આ આનંદ છે. વાત પણ સાચી છે. બ્રહ્મનો આનંદ અગણ્ય, અકલ્પ્ય, અગણિત, મન અને વાણીની મર્યાદાથી પર હોય એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી.

સર્વસાર નામના પાછળના એક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે —

સુખચૈતન્યસ્વરૂપો અપરિમિતાનન્દસમુદ્રઃ અવશિષ્ટસુખરૂપશ્ચાનન્દ ઇત્યુચ્યતે ।^{૨૦}

આનંદરસ એ મહાલીલા છે અને પુરુષ આનંદના રસમાં રમણ કરે છે એવું ‘સામરહસ્યોપનિષદ’માં કહ્યું છે. વળી પુરુષોત્તમ આનંદમય છે એવું વિધાન પણ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. જુઓ :

આનન્દરૂપે આશ્રિતાઃ । તન્મયતાં પ્રપેદિરે । આનન્દસ્તુ, મહાલીલયાઃ કારણં ભવતિતરામ્ । આનન્દરસેષુ પુરુષોઽયં રમતે । આનન્દસંવલિતયા માયયા આનન્દોત્પન્ન એવ ભવતિ । આનન્દમયસ્તુ પુરુષોત્તમોઽતિરિચ્યતે ।^{૨૧}

પ્રાચીન વિદ્વાનોએ આનંદની મીમાંસા કરતી વખતે જે સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી આનંદ જન્મે છે તેની ઉપેક્ષા કરી નથી. કૌશીતકિ ઉપનિષદ કહે છે : કેન આનન્દમ્ ઇતિ પ્રજામિતિ ઉપસ્થેન ।^{૨૨} ઉપસ્થ એટલે જનનેન્દ્રિય. ગર્ભોપનિષદ તો કહે છે : જિહ્વોપસ્થશ્ચાનન્દઃ ।^{૨૩} અહીં જનનેન્દ્રિય સાથે જીભના આનંદનો પણ ઉલ્લેખ છે, એ જ વાત તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં પણ છે — પ્રજાતિરમૃતમાનન્દઃ ઇત્યુપસ્થે ।^{૨૪} આદિ શંકરાચાર્યનું અહીં ભાષ્ય છે —

प्रजातिरमृतम् अमृतत्वप्राप्तिः पुत्रेण ऋणमोक्षद्वारेण आनन्दः सुखम् इत्येतत् । सर्वमुपस्थानिमित्तं ब्रह्मैव
अनेन आत्मना उपस्थे प्रतिष्ठितम् इति उपास्यम् ।^{२५}

ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકામાં પાંચે ઇન્દ્રિયોના આનંદની વાત છે —

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रभिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गनन्दाश्च पञ्चानाम् ॥^{૨૬}

તેજોબિન્દુ ઉપનિષદ મુજબ જે આનંદમાત્ર છે તે જીવ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. હું આનંદધન કેવળ
બ્રહ્મ છું. જુઓ — આનન્દમાત્રરૂપોડસ્તિ યઃ જીવન્મુક્તઃ સ ંચ્યતે । આનન્દધન ંવાડહં બ્રહ્માસ્મિ કેવલમ્ ।^{૨૭}

આનંદ વાસ્તવમાં તન્મયતામાં છે. જો તમે પ્રભુમાં તન્મય બનો પછી તમને તમારું ઘર પણ યાદ નહીં
આવે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ગોપીઓની દશાનું વર્ણન છે —

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।

तद्गुणान्येव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥^{૨૮}

વલ્લભાચાર્ય તો સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે કે — આત્માનન્દસમુદ્રસ્થં કૃષ્ણમેવ વિચિન્તયેત્ ।^{૨૯}

એક વાત ખાસ ધ્યાન રાખવાની છે —

विषयानन्दस्य कर्तारः सन्ति भार्यादया भुवि ।

स्वात्मानन्दस्य कर्ता तु स्वस्मादन्यो न विद्यते ॥

अहं हि सर्वकर्माणां कर्ता भोक्ता प्रभुस्तथा ।

आनन्दाय सदा योग्यं कार्यं हि क्रियते मया ॥^{૩૦}

જગતમાં વિષયોનો આનંદ ઉત્પન્ન કરનારાં પત્ની વગેરે અનેક હોય છે. પણ સ્વાત્માનંદનો કર્તા
તો માણસ પોતાની જાતે એકલો જ છે, તેનાથી બીજો કોઈ હોઈ શકે જ નહીં. ભાઈ ! તું જ તારો આનંદ
બન. હું જ સર્વ કર્મોનો કર્તા છું. ભોક્તા છું. સ્વામી છું. આથી હંમેશા આનંદ માટેનું જ કામ હું કરી રહ્યો છું.

મારા ગુરુદેવ અનંતશ્રીવિભૂષિત વેદદર્શનાચાર્ય સ્વામીશ્રી ગંગેશ્વરાનંદજી મહારાજનું વિધાન છે —

जिससे मन पर बोझ हो, विषाद का अनुभव आये और आनन्द की मात्रा में कमी पड़ने लगे तो
भूलकर भी वह काम न करना, भले ही उसके लिये बड़ी से बड़ी शक्ति प्रेरित करती हो ।^{३१}

તેઓશ્રી વારંવાર કહેતા હતા કે —

जितने आनन्द में उतने प्रभु की गोद में । और जितना शोक में, दुःख में इतना माया की गोद में ।
जहाँ बैठना हो वहाँ बैठो । पसन्दगी अपनी अपनी ।

પાદટીપ

૧. અમર. ૧-૪-૨૪, ૨૫
૨. વાયસ્પત્યમ્ ભા. ૧, પૃ. ૭૧૭-૭૨૪
૩. તૈત્તિ. ઉપ. ૩-૬-૧
૪. Sir Monier Williams, 'A Sanskrit-English Dictionary', p. 139
૫. ઋગ્વેદ, ૮-૧૧૩-૬
૬. ઋ.વે. ૮-૧૧૩-૧૩
૭. શુ.પ.વે.વા.સં. ૧૮-૮

૮. તૈ.ઉપ. ૩-૬-૧
૯. Aldous Huxley, 'The American Review', p. 47, October 1959
૧૦. છા. ઉપ. શાં.ભા. ૨૩-૧
૧૧. બૃ.આ.ઉપ. ૪-૧-૬૬
૧૨. તૈ. ઉપ. ૨-૪-૧
૧૩. છાં. ઉપ. ૭-૨૫-૨
૧૪. મૈ. ઉપ. ૬-૧૩
૧૫. ગ.ઉપ. ૪-૮
૧૬. પંચદશી ૨-૯૮
૧૭. બૃ.આ.ઉપ. શાં.ભા. ૨-૧-૧૯
૧૮. તૈ. ઉપ. ૨-૮-૧
૧૯. જુઓ : રસિકલાલ પરીખ, આનંદમીમાંસા, પૃ. ૯૧
૨૦. સર્વ સારોપનિષદ્, પ્રકા. અઘાર, ૧૨
૨૧. સામરસોપનિષદ્ ૯૯
૨૨. કૌ. ઉપ. ૧-૭
૨૩. ગર્ભ ઉપ. ૪
૨૪. તૈ. ઉપ. ૩-૧૦-૩
૨૫. તૈ. ઉપ. શાં. ભા. ૩-૧૦-૩
૨૬. સાંખ્યકારિકા ૨૮
૨૭. તેજોબિન્દુ ઉપ. ૪-૩-૨૬
૨૮. ભા.પુ. ૧૦-૩૦-૪૪
૨૯. વલ્લભાચાર્ય, સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી - ૧૯
૩૦. ગૌતમ પટેલ
૩૧. રતન ફોઝદાર, 'યોગેશ્વર ગુરુગંગેશ્વર', ભાગ-૧, પૃ. ૧૪

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક નવપ્રસ્થાનમાં એ. કે. ફાર્બસનું પ્રદાન

ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી

એલેક્ઝાન્ડર કિનલોક ફાર્બસ ગુજરાતને આધુનિક સંસ્કૃતિના રસ્તે દોરનાર પ્રથમ પથદર્શક અને યુગપુરુષ હતા. સંસ્કૃતિના દરેક ક્ષેત્રે એમણે ગુજરાતને નવપ્રસ્થાન કરાવ્યું. ઉચ્ચકક્ષાની પૂર્ણ સમયની નોકરી કરતાં કરતાં એ ગુજરાતી પ્રજાને સમજતા રહ્યા, સમજાવતા રહ્યા અને સુધારવાની પ્રવૃત્તિ કરતા રહ્યા. એમણે ગુજરાતને મધ્યકાલીન યુગના અંધકારમાંથી અર્વાચીન સંસ્કૃતિના પ્રકાશમાં મૂકી આપ્યું. ભાષા, સાહિત્ય, શિક્ષણ, પત્રકારત્વ, ઇતિહાસ, સંશોધન, પુરાતત્ત્વ, સમાજસુધારો વગેરે ક્ષેત્રોમાં નવી કેડી કંડારી એ રસ્તે ગુજરાતને આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમનું એ યુગકાર્ય ગુજરાત કદી ભૂલી શકે એમ નથી. એમની સર્જનાત્મક બહુમુખી પ્રતિભા અને પ્રવૃત્તિઓને કારણે ગુજરાત સદાને માટે એમનું ઋણી રહેશે.

આવા મહામાનવ એ. કે. ફાર્બસસાહેબનો જન્મ તા. ૭મી જુલાઈ, ૧૮૨૧ના રોજ લંડનમાં થયો હતો. એમના પિતાનું સ્કોટિશ કુટુંબ ખાનદાની માટે અને માતાનું કુટુંબ વિદ્યતા માટે પ્રસિદ્ધ હતું. એમણે શાળા અને કોલેજનું શિક્ષણ લંડનમાં લીધું હતું. એમની ઇચ્છા સ્થપતિ બનવાની હતી. તેથી એમણે ઈંગ્લેન્ડના પ્રસિદ્ધ સ્થપતિ જ્યોર્જ બાસ્સોવિની પાસે આઠ મહિના સુધી અભ્યાસ કર્યો. પરંતુ તે પછી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની 'સિવિલ સર્વિસ'માં જોડાઈને ૧૮૪૨માં તેઓ એની હેલીબરી શાળામાં તાલીમ માટે દાખલ થયા. ત્યાં એમણે ઘણાં ઇનામો મેળવ્યાં, જેમાં પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વવિદ સર વિલિયમ જોન્સના ગ્રન્થોનો સેટ પણ હતો. એ ગ્રન્થોનો એમણે અભ્યાસ કર્યો અને એ ઇનામમાં મળ્યાનું તેમને ગૌરવ હતું.

ઈંગ્લેન્ડની તાલીમ પૂરી થયા પછી ૧૮૪૩ની ૧૫મી ડિસેમ્બરે એ હિંદના કિનારે ઊતર્યા. હિંદમાં વહીવટી તાલીમ માટે અહમદનગરના કલેક્ટરની ઓફિસમાં એમની નિમણૂક થઈ. બે માસમાં એમણે હિંદુસ્તાની ભાષાની અને એ પછી મરાઠી ભાષાની પરીક્ષા પસાર કરી. વહીવટી જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યા. થોડો સમય ખાનદેશમાં અને અન્ય સ્થળે કામ કર્યા પછી ૧૮૪૬ના નવેમ્બરમાં તેઓ અમદાવાદમાં મદદનીશ ન્યાયાધીશ (આસિસ્ટન્ટ જજ) તરીકે નિમાઈને આવ્યા. એ સમયે એમની વય ૨૫ વર્ષની હતી.

અમદાવાદ આવીને એમણે પ્રથમ અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્ટર ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ પાસે ગુજરાતી ભાષા શીખવાનું શરૂ કર્યું. પરંતુ એમની ઇચ્છા ગુજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્યના સંશોધનની હતી. એ માટે એમને પૂર્ણ સમયના વિદ્વાન અને સંશોધકની જરૂર હતી. એમની સાથે ન્યાયતંત્રમાં જ કામ કરતા સરદાર ભોળાનાથ સારાભાઈને એમણે વાત કરી. ભોળાનાથ સારાભાઈ આ સમય સુધીમાં કવિ દલપતરામના પરિચયમાં આવી ચૂક્યા હતા. એટલે એમણે કવિ દલપતરામના નામનું સૂચન કર્યું. અમદાવાદની વેપારી પેઢીના કાસદ દ્વારા દલપતરામને વઢવાણ સંદેશો મોકલી અમદાવાદ બોલાવવામાં આવ્યા.

દલપતરામ પગે ચાલીને ૧૮૪૮માં અમદાવાદ આવ્યા અને ખાનપુરના ચાંદા-સૂરજના મહેલમાં એ. કે. ફાર્બસસાહેબને મળ્યા. એ ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે ચાંદા-સૂરજનો મહેલ એ ફાર્બસની ઓફિસ અથવા નિવાસસ્થાન હશે. પગાર અંગેની વાતચીતમાં બંને વચ્ચે થોડી મીઠી ગેરસમજૂતી થઈ. ફાર્બસે દલપતરામને માસિક પંદર રૂપિયા પગાર આપવાનું જણાવ્યું. પરંતુ દલપતરામ એ બાર માસનો પગાર સમજ્યા. તેથી એમણે એક વર્ષના રૂપિયા ૧૨૫ની માંગણી કરી. માસિક ૧૫ એટલે વર્ષના ૧૮૦ રૂપિયા પગારની સ્પષ્ટતા થતાં દલપતરામે આનંદ સાથે આ નોકરી સ્વીકારી. દલપતરામની પારણા કરતાં એમને વધારે પગાર મળ્યો.

ફાર્બસ પોતે એમની પાસે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી એમાં પારંગત બન્યા. પરંતુ ફાર્બસના જીવનનું મુખ્ય લક્ષ્ય ગુજરાતના રાજવંશોની વંશાવળીઓ, ઐતિહાસિક કાવ્યો, દંતકથાઓ, જૈન રાસ, બારોટો અને વહીવંચાઓ પાસેનું સાહિત્ય વગેરે મેળવીને ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું હતું. એ માટે એમણે સમગ્ર ગુજરાતમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું. દરેક પ્રવાસમાં એ દલપતરામને સાથે લઈ જતા. તેઓ ઐતિહાસિક માહિતીવાળા ગ્રંથો ખરીદી લેતા અથવા એની નકલ કરાવી લેતા. ગુજરાતીઓની માન્યતાઓ અને સામાજિક-ધાર્મિક રીતરિવાજોથી તેઓ પરિચિત બન્યા અને તેનો તેઓ આદર કરતા. તેઓ પગપાળા પ્રવાસમાં નકશો, નાણાં, પિસ્તોલ અને લાકડી પોતાની પાસે રાખતાં.

પાટણના જૈન ગ્રંથભંડારમાં તેઓ હસ્તપ્રતો જોવા અને મેળવવા ગયા ત્યારે જૈન સાધુઓની ઉપસ્થિતિમાં એમને બેસવા માટે ખુરશી આપવામાં આવી. પરંતુ તેઓ ખુરશી ઉપર બેસવાને બદલે નીચે ચાકળા ઉપર બેઠા. જૈન સાધુઓને માનપૂર્વક વસ્ત્રો વહોરાવ્યાં. તેઓ ધાર્મિક સ્થળમાં જાય ત્યારે બૂટ બહાર કાઢીને જ્યાં સુધી જઈ શકાય ત્યાં સુધી જ જતા. બ્રાહ્મણો, હિંદુ સાધુઓ અને ભૂખ્યા લોકોને એ સીધું (અનાજ) અપાવતા. રસ્તામાં વટેમાર્ગીઓ સાથે વાત કરી એમનાં સુખદુઃખ જાણતાં. એ વહીવટી અધિકારી હોવા છતાં એમનામાં વિનય, વિવેક, દયા અને કડુણાના સદ્ગુણો હતા. એમની પ્રવૃત્તિઓ પાછળ તેઓ અંગત પગારમાંથી ખર્ચ કરતા. ઘણી વાર તો એમનો આખો પગાર એમાં વપરાઈ જતો અને એમને ઈંગ્લેન્ડથી પૈસા મંગાવવા પડતા. એમને લગતા સાહિત્યમાં ક્યાંય એમનાં લગ્ન કે પત્ની વિશે ઉલ્લેખ આવતો નથી. એટલે તેઓ આજીવન અપરિણીત રહ્યા હશે એમ માની શકાય.

એક વાર ઉત્તર ગુજરાતમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં તેઓ વનરાજ ચાવડાની મૂર્તિ જોવા ગયા ત્યારે હીરજી નામનો બારોટ એમને મળવા આવ્યો. એણે એક જૂનો ગ્રંથ આપવાના બદલામાં એક-બે ગામ બક્ષિશ આપવાની માંગણી કરી ત્યારે ફાર્બસે દલપતરામ મારફત એને ‘હનુમાન નાટક’ની વાત સંભળાવી. એક ભક્તે નાટકમાં હનુમાનજી પાસે એવી માંગણી કરી કે, ‘બાપજી, મને બૈરી મેળવી આપશો તો હું તમને તેલ ચડાવીશ.’ હનુમાનજીએ એને જવાબ આપ્યો કે, ‘જો હું તને બૈરી આપી શકતો હોત તો હું કુંવારો શું કામ રહેત ?’ આ કથા દ્વારા ફાર્બસે એને સમજાવ્યું કે ‘જો હું તને ગામ દાનમાં આપી શકતો હોત તો હું પોતે જ બે-ચાર ગામ લઈ લેત અને આ સરકારી નોકરી ન કરત. એટલે તને ગામ દાનમાં આપવાની મને સત્તા નથી.’

એ મહીકાંઠામાં પોલિટિકલ એજન્ટ હતા ત્યારે ઈડરના ઠાકોરસાહેબની મદદથી એમણે ઈડરમાં ‘કવિમેળો’ ગોઠવ્યો હતો અને એમાં આવેલા કવિઓને ઇનામો આપ્યાં હતાં. ગુજરાતના કવિઓ સાથે પરિચય કેળવવા અને એમની પાસેની હસ્તપ્રતો મેળવવા એમણે આ કવિમેળો યોજ્યો હશે. ગુજરાતનું આ પ્રથમ કવિસંમેલન ગણી શકાય.

દલપતરામની મદદથી થોડું કામ થયા પછી એમણે ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનાં વિકાસ અને સંશોધન માટે સને ૧૮૪૮ની ૨૬મી ડિસેમ્બરે અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (વર્તમાન ગુજરાત વિદ્યાસભા)ની સ્થાપના કરી. તેઓ પોતે એના મંત્રી બન્યા અને બીજા પાંચ અંગ્રેજ અધિકારીઓની કાર્યવાહક સમિતિ બનાવી. શિક્ષિત અને શ્રીમંત ગુજરાતીઓ પણ એના કાર્યમાં મદદ કરતા. થોડા આજીવન સભ્યો બનાવી મુંબઈ રાજ્યના ગવર્નરને એના પેટ્રન બનાવવામાં આવ્યા. સોસાયટીની મૂડી શેઠ હઠીસીંગ કેસરીસીંગની પેઢીમાં રાખવાનું નક્કી થયું. ફાર્બસસાહેબે જણાવ્યું છે કે ‘એ વખતે ગુજરાતી ભાષા માત્ર બજારભાષા હતી. એમાં વાંચવાલાયક કંઈ પુસ્તકો ન હતાં અને લોકો અજ્ઞાની તથા વહેમી હતા.’ તેથી ‘સારાં ગુજરાતી પુસ્તકો છપાવવાં અને પુસ્તકોના સંગ્રહ માટે એક કિતાબખાનું (પુસ્તકાલય) સ્થાપવું.’ એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું મુખ્ય ધ્યેય રાખવામાં આવ્યું.

સોસાયટીની સ્થાપના પછી ૧૦મા દિવસે એટલે કે ૧૮૪૮ની ૫મી જાન્યુઆરીએ સોસાયટી તરફથી ‘નેટિવ લાઈબ્રેરી’ની ભદ્રના કિલ્લાના મેડા ઉપર પહેલે માળે એક ઓરડામાં સ્થાપના કરવામાં આવી. ગુજરાતનું એ પ્રથમ પુસ્તકાલય હતું. એની બાજુમાં જેલના કેદીઓને રાખવાનો ઓરડો હતો. સમય જતાં આ ગ્રંથાલયનો ઘણો વિકાસ થયો. સોસાયટીની ઓફિસ પણ આ ગ્રંથાલયમાં જ હશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

૧૮૪૮ની રજી મેના રોજ સોસાયટી તરફથી ‘વર્તમાન’ (વર્તમાન) નામનું અઠવાડિક સમાચારપત્ર શરૂ થયું. ગુજરાતનું એ સૌપ્રથમ સમાચારપત્ર હતું. એ દર બુધવારે પ્રસિદ્ધ થતું. તેથી ‘બુધવારિયા’ તરીકે ઓળખાતું. એમાં અમદાવાદ શહેરના બનાવોના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થતા. એની જાહેરમાં ચર્ચા થતી. લોકોમાં એણે નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા જગાડી. એ પછી ‘ખબરઅંતર’ અને ‘સમશેરબહાદુર’ નામનાં પત્રો શરૂ થયાં. એમની વચ્ચે હરીફાઈ થતી. ૧૮૫૧માં જેલના કેદીઓની એમનાં સગાંઓ સાથે થતી વાતચીત વિશે ‘વર્તમાન’માં જે સમાચાર પ્રસિદ્ધ થયા એણે મોટો વિવાદ અને વિરોધ જગાવ્યો. છતાં ‘વર્તમાન’ ચાલુ રહ્યું હતું.

સને ૧૮૫૦ની ૧૫મી મેના રોજ સાહિત્યનું સામયિક ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ પાક્ષિક તરીકે શરૂ થયું. દરેક માસની ૧૫મી તારીખે અને છેલ્લી તારીખે એ પ્રસિદ્ધ થતું. એની પૃષ્ઠસંખ્યા ૧૬ અને કિંમત દોઢ આનો હતી. પરંતુ ગ્રાહકસંખ્યા વધે તો એની કિંમત એક આનો કરવાની ખાતરી આપવામાં આવી હતી. આ સામયિકમાં લોકોને ઉપયોગી વિષયોનું જ્ઞાન આપવામાં આવશે એવું કહેવામાં આવ્યું હતું. આ પાક્ષિક ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ લગભગ દોઢ વર્ષ ચાલીને બંધ પડ્યું. એ પછી ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસે સ્થાપેલી વિદ્યાભ્યાસક મંડળીએ એનો વહીવટ હાથમાં લીધો અને એપ્રિલ, ૧૮૫૪થી માસિક તરીકે એનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું. ત્યારથી અત્યાર સુધી ૧૫૮ વર્ષથી સતત નિયમિત રીતે એનું પ્રકાશન થાય છે. ભારતની પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં આટલું જૂનું માસિક અથવા સામયિક કદાચ આ એક જ હોય એમ બની શકે.

૧૮૪૮ની ૮મી જુલાઈથી સોસાયટીએ છોકરા અને છોકરીઓની ગુજરાતી શાળા શરૂ કરી. કુટુંબશંકર દયાશંકર એના હેડ માસ્ટર હતા. એ પછી શેઠ હઠીસીંગનાં વિધવા પત્ની હરકુંવર શેઠાણીએ છોકરીઓની અલગ શાળા બંધાવવા રૂપિયા ૬૦૦૦/- અને એના નિભાવ માટે બીજા રૂપિયા ૧૨,૦૦૦/- આપતાં સોસાયટીએ છોકરાઓની શાળા બંધ કરી અને કન્યાશિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવા છોકરીઓની શાળાનું સંચાલન ચાલુ રાખ્યું. હરકુંવર શેઠાણીને આ અને બીજા મોટાં દાન આપવા માટે અંગ્રેજ સરકારે ‘નેક નામદાર સખાવતે બહાદુર’નો ઈલ્કાબ આપ્યો હતો. આમ, સોસાયટીએ કન્યાશિક્ષણને પ્રથમથી જ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું અને સૌપ્રથમ કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી એનું સંચાલન કર્યું હતું.

એ. કે. ફાર્બસસાહેબે ગુજરાતીમાં સારાં મૌલિક નાનાં પુસ્તકો લખાય એ માટે ઈનામી નિબંધ-હરીફાઈઓ યોજવાનું નક્કી કર્યું. પ્રથમ હરીફાઈનો વિષય ‘ભૂત’ હતો. એ વિષયમાં શ્રેષ્ઠ નિબંધ લખનારને રૂપિયા ૧૫૦૦નાં ઈનામોની જાહેરાત થઈ. એ હરીફાઈ માટે આવેલા ત્રણ નિબંધોમાંથી કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનો ‘ભૂતનિબંધ’ શ્રેષ્ઠ ઠર્યો એટલે એને એ ઈનામ અપાયું. કવિ દલપતરામનો એ પ્રથમ નિબંધ ખૂબ સારો અને વખણાયો હતો. એટલે ફાર્બસે એનું અંગ્રેજી ભાષાંતર કરી અંગ્રેજી સામયિકમાં છપાવ્યો. ઉર્દૂમાં પણ એ નિબંધનું ભાષાંતર થયું. એ પછી અનુક્રમે ‘જ્ઞાતિપ્રથા’ અને ‘બાળલગ્ન’ વિશે નિબંધ-હરીફાઈ યોજી એમાં શ્રેષ્ઠ ઠરેલા નિબંધોને ઈનામો આપ્યાં. આ રીતે ગુજરાતી ગદ્યલેખન અને સામાજિક સુધારાને પ્રોત્સાહન અપાતું હતું. આ ઈનામી નિબંધોને પુસ્તક રૂપે છાપીને લોકોમાં એનો પ્રચાર કરવામાં આવતો. સમય જતાં સોસાયટીએ પોતાનું છાપખાનું શરૂ કર્યું, જેથી મુદ્રણ અને પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ સારી રીતે થઈ શકે.

સને ૧૮૫૦માં ફાર્બસની નિમણૂક સુરતમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે થઈ. ત્યાં તેઓ લગભગ એક વર્ષ સુધી રહ્યા. સંશોધનનું કામ ચાલુ રહે એ માટે ફાર્બસ દલપતરામને પણ પોતાની સાથે સુરત લઈ ગયા.

તેઓ સુરતમાં રહ્યા ત્યાં સુધી દલપતરામને પણ પોતાની પાસે રાખ્યા. દલપતરામ નોંધે છે કે અમદાવાદથી સુરત જવાના પ્રવાસમાં ફાર્બસ હંમેશાં પહેલી ટુકડીમાં આગળ જતા અને દલપતરામને રહેવાની સારી જગ્યા નક્કી કર્યા પછી બીજી ટુકડીમાં એમને બોલાવતા.

ફાર્બસે સુરતમાં પણ ‘સુરત અઘાવીશી સોસાયટી’ની સ્થાપના કરી અને પોતે એના મંત્રી બન્યા. આ સોસાયટીના ઉપક્રમે એમણે ‘સુરત સમાચાર’ નામનું સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું, જે સુરતનું સૌપ્રથમ સમાચારપત્ર હતું. એ ઉપરાંત, ૧૮૫૦માં એમણે એન્ડ્રુઝ લાઈબ્રેરીની સ્થાપના કરી, જે આજે પણ કાર્યરત છે. આ ગ્રંથાલયમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની સુરતની કોઠીનું જૂનું રેકૉર્ડ હતું. પરંતુ હવે તે નાશ પામ્યું છે. ફાર્બસે આ લાઈબ્રેરીના ઉપક્રમે વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી જેમાં દલપતરામે સુરતના સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજીના પ્રમુખપદે ‘હુન્નરખાનની ચડાઈ’ નામનું વ્યાખ્યાન આપ્યું. એ વ્યાખ્યાનમાં કવિ નર્મદે વિદ્યાર્થી તરીકે હાજરી આપી હતી.

એ ઉપરાંત, એ સમયે સુરતમાં શહેર સુધરાઈ (મ્યુનિસિપાલિટી)ની સ્થાપના સામે લોકોનો જે વિરોધ હતો તે શાંત કરવાનું કામ ફાર્બસે દુર્ગારામ મહેતાજી અને દલપતરામને સોંપ્યું. એ બંનેની સમજાવટને લીધે લોકોનો વિરોધ શાંત થયો અને ૧૮૫૨માં સુરતમાં શહેર સુધરાઈની સ્થાપના થઈ. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ એ માટે ફાર્બસને પત્ર લખી એમની પ્રશંસા કરી હતી. આમ, ફાર્બસે સુરતમાંના નિવાસ દરમિયાન ઘણું કામ કર્યું હતું. માત્ર એક વર્ષમાં એમણે ઘણી પ્રવૃત્તિઓ કરી.

૧૮૫૩ સુધી ફાર્બસ એમણે એકઠી કરેલી ઐતિહાસિક સામગ્રીનું સંકલન અને સંપાદન કરતા રહ્યા. ૧૮૫૩ થી ૧૮૫૬ સુધી તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને આ સામગ્રીનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરીને ૧૮૫૬માં એમણે ‘Rasmala or the Hindu Annuals of the Province of Gujarat’ના બે ગ્રંથો ઈંગ્લેન્ડના પ્રકાશક દ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યા. ૧૮૬૮માં રણછોડભાઈ ઉદયરામે કરેલો એનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘રાસમાળા અથવા ગુજરાત પ્રાન્તનો ઇતિહાસ’ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

‘રાસમાળા’નું પ્રકાશન એ ફાર્બસનું મહાન, ભગીરથ અને સીમાચિહ્નરૂપ કાર્ય હતું. જૈન સાધુઓએ લખેલા ઐતિહાસિક કાવ્યગ્રંથો, બારોટો, ચારણો અને વહીવંચાઓનું સાહિત્ય, લોકકથાઓ, દંતકથાઓ, જૈન રાસ વગેરેમાંથી એમણે ગુજરાતના રાજવંશોના ઇતિહાસને સંકલિત કરીને એની રજૂઆત કરી. એમાં પોતે દોરેલાં ઐતિહાસિક સ્થાપત્યનાં ચિત્રો પણ મૂક્યાં. ‘રાસમાળા’ એ સૌપ્રથમ વખત પ્રસિદ્ધ થયેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ હતો. ગુજરાતના ક્ષત્રિય રાજવંશોનો ઇતિહાસ અને વંશાવળીઓ એમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન અને એ પૂર્વે દેશી રાજ્યોમાં કેવા કરાર અને દસ્તાવેજો થતા એના નમૂના પણ એમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. એ કરારોમાં રાજ્યના બારોટોને સાક્ષી અને જામીન તરીકે રાખવામાં આવતા, જેથી રાજાઓ એનો ભંગ ન કરે. જે કાર્ય કર્નલ જેમ્સ ટોડે રાજસ્થાન માટે કર્યું, ગ્રાન્ટ ડકે મહારાષ્ટ્ર માટે કર્યું, એવું જ ચિરંજીવ કામ એ. કે. ફાર્બસે ગુજરાત માટે કર્યું.

ફાર્બસ સાહેબ ઈંગ્લેન્ડ ગયા ત્યારે દલપતરામને નોકરીની સલામતી માટે સાદરાની મહીકાંઠા પોલિટિકલ એજન્ટની ઓફિસમાં હેડ ક્લાર્ક તરીકે મૂકીને ગયા હતા. પરંતુ અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રવૃત્તિ ખૂબ મંદ પડી. અમદાવાદની અંગ્રેજ શાળાના હેડમાસ્ટર ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસની રાજકોટ બદલી થતાં એમની જગ્યાએ સુરતથી ટી. બી. કર્ટિસ હેડ માસ્ટર તરીકે અમદાવાદ આવ્યા હતા. સોસાયટીના મંત્રી તરીકે પણ કર્ટિસ હતા. એમણે સોસાયટીનું કામ સુધરે એ માટે દલપતરામને સાદરાની નોકરી છોડી અમદાવાદ આવવા જણાવ્યું, પરંતુ દલપતરામે આવવાનો ઇન્કાર કર્યો. એટલે કર્ટિસે ફાર્બસને ઈંગ્લેન્ડ પત્ર લખ્યો. ફાર્બસે દલપતરામ ઉપર પત્ર લખી એમને અમદાવાદ જવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે દલપતરામે સંમતિ આપી અને કર્ટિસને લખ્યું :

‘સ્વદેશનું હિત ચાહીને આવીશ અમદાવાદ;
સોસાયટીને સેવવા બાર-તેર દિન બાદ.’

આમ, ઈંગ્લેન્ડમાં હતા ત્યારે પણ ફાર્બસ સોસાયટીની ચિંતા કરતા હતા એ સાબિત થાય છે. દલપતરામની ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં ‘સ્વદેશ’ શબ્દ કદાચ પહેલી વખત વપરાયો છે એની નોંધ લેવી જોઈએ. સમય જતાં હિંદમાં સ્વદેશી વસ્તુઓ વાપરવાની ચળવળ શરૂ થઈ હતી.

૧૮૫૬માં ફાર્બસ ઈંગ્લેન્ડથી બીજી વાર હિંદ આવી ગુજરાતમાં આવ્યા. એમને મહીકાંઠા અને કાઠિયાવાડમાં પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે કામગીરી સોંપવામાં આવી. ૧૮૫૮માં એમણે કાઠિયાવાડના બહારવટિયાઓને જેર કરવાનું કામ કર્યું. ૧૮૫૭ના વિપ્લવ પછીની પરિસ્થિતિને પણ કુનેહથી સંભાળી લેવાનું કામ એમણે કર્યું.

એમના જીવનનો છેલ્લો તબક્કો મુંબઈમાં શરૂ થયો. ૧૮૬૨ થી ૧૮૬૫ સુધી એમણે મુંબઈમાં વડી અદાલતના ન્યાયાધિશ (હાઈકોર્ટ જજ) તરીકે કામ કર્યું. એ દરમિયાન એમને મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ (વાઈસ ચાન્સેલર) બનાવવામાં આવ્યા. જમશેદજી જીજીભાઈ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સના અધ્યક્ષ તરીકે એમની નિમણૂક થઈ. રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબઈ શાખાના પ્રમુખ બનવાની એમને વિનંતી કરવામાં આવી. પરંતુ એમણે આવી મોટી સંસ્થાના પ્રમુખપદનો અસ્વીકાર કરી માત્ર ઉપપ્રમુખપદનો સ્વીકાર કર્યો.

૧૮૬૫ની શરૂઆતમાં મુંબઈના ગુજરાતી સાહિત્યકારો, શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને સુધારકોને મુંબઈમાં સાહિત્યને લગતી એક સંસ્થા સ્થાપવાની ઈચ્છા થઈ. થોડી વિચારણા પછી તેઓ ફાર્બસને મળ્યા. ફાર્બસે એ વિચારને ઉત્સાહભરે આવકાર્યો. ડૉ. વિલ્સનના પણ એને આશીર્વાદ મળ્યા. આ સંસ્થાની સ્થાપના માટેની પહેલી અનૌપચારિક બેઠક વાલકેશ્વરમાં ફાર્બસસાહેબના બંગલે મળી. એ પછી માર્ચ, ૧૮૬૫માં મુંબઈના ટાઉન હોલમાં વિધિસરની બેઠક બોલાવીને ‘ગુજરાતી સભા’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં આવી. એ માટે મોટું ભંડોળ એકઠું કરવામાં આવ્યું.

એ પછી રૂના ભાવમાં અને કંપનીઓના શેરોમાં મંદીનો મોટો કડાકો બોલ્યો. એમાં દલપતરામને નુકસાન થયું અને નર્મદને મુંબઈના શ્રીમંતો પાસેથી મળતી આર્થિક મદદ બંધ થઈ. એ. કે. ફાર્બસને મસ્તકનો રોગ લાગુ પડ્યો અને સને ૧૮૬૫ની ૩૧મી ઓગસ્ટે પૂનામાં માત્ર ૪૪ વર્ષની નાની વયે એમનું અવસાન થયું. એ પછી મુંબઈના સાહિત્યકારોએ ‘ગુજરાતી સભા’ સાથે ફાર્બસનું નામ જોડીને એનું નામ ‘ફાર્બસ ગુજરાતી સભા’ રાખ્યું. આ સંસ્થા ગૌરવપૂર્ણ કામગીરી કરીને આજે પણ સારી રીતે કાર્યરત છે. ફાર્બસના અવસાન પછી મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં ફાર્બસ ચંદ્રક આપવાની શરૂઆત થઈ હતી.

ગુજરાતમાં ફાર્બસની કારકિર્દીની શરૂઆત ન્યાયતંત્રની કામગીરીથી થઈ અને એનો અંત પણ ન્યાયતંત્રની કામગીરીથી આવ્યો. એમના ગંભીર, ઠરેલ, શાંતિપ્રિય અને વિચારશીલ સ્વભાવને કારણે ન્યાયતંત્રની કામગીરી એમને વધારે ફાવે તેવી હતી. જરૂર પડે ત્યારે કલેક્ટર કે પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે પણ એમણે સફળ કામગીરી કરી હતી.

ફાર્બસના અકાળ અવસાનથી એમના પરમ મિત્ર દલપતરામને અસહ્ય દુઃખ થયું. વિરહની વેદનાને વાચા આપવા એમણે ‘ફાર્બસવિરહ’ નામનું દીર્ઘ કાવ્ય લખ્યું. એમાં દલપતરામે એમના અંગત સંબંધો અને લાગણીનું ઉખાસભર ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે. એ કાવ્ય પરથી ફાર્બસના વ્યક્તિત્વનાં કેટલાંક પાસાંઓનો ખ્યાલ આવે છે. દલપતરામ જ્યારે મળવા જતાં ત્યારે ફાર્બસ ‘માય ડિયર’ કહીને પ્રેમથી ઊઠીને એમને સામે લેવા આવતા. દલપતરામ એમને સારું કાવ્ય સંભળાવતા ત્યારે એ ‘વાહ ! વાહ !’ બોલી ઊઠતા. દલપતરામ ફાર્બસના ગુણોનું વર્ણન કરતાં નીચેની પંક્તિઓમાં જણાવે છે :

‘કામ, ક્રોધ, લોભને કબજામાં કીધા હતા તે,
કૃપાનાથ તેથી તારા કર્મબંધ કાંપશે.’

આ જ વિરહકાવ્યમાં કવિ ફાર્બસના અવસાન પછીની સ્થિતિ વર્ણવતાં લખે છે :

‘ગુણગ્રાહક ફાર્બસ ગયો, લડ્યા યુરોપ નૃપાળ;
કવિ, કંપની, કપાસની કિંમત ઘટી આ કાળ.’

આ પંક્તિઓમાં યુરોપના રાજાઓ વચ્ચે થયેલું યુદ્ધ અને કપાસ તથા કંપનીના શેરોના ભાવ ઘટવાથી કવિઓ મુશ્કેલીમાં મુકાયાનો ઉલ્લેખ છે.

ફાર્બસે પોતાના પ્રતીક (એમ્બ્લેમ અથવા લોગો) તરીકે ફૂકડાનું ચિત્ર રાખ્યું હતું એ આપણને ‘ફાર્બસવિરહ’ની નીચેની પંક્તિઓ પરથી જાણવા મળે છે :

‘કાગળના બીડા પર ફૂકડાની છાપ દેખી,
દૂર હોય દોસ્ત તો ય ધારતો હું દૂંકડા.’

આમ, દલપતરામના ‘ફાર્બસવિરહ’માંથી ફાર્બસ વિશે કેટલીક મહત્વની માહિતી આપણને મળે છે. દલપતરામની માફક મુંબઈના સાક્ષર મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ પણ ‘ફાર્બસ જીવનચરિત્ર’ નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. એ પુસ્તક પણ ફાર્બસના જીવનની વિગતો જાણવા ઉપયોગી છે.

૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં ફાર્બસસાહેબની શતસંવત્સરી (જન્મશતાબ્દી) ઊજવાઈ હતી. આ જન્મ-શતસંવત્સરી નિમિત્તે તા. ૭મી જુલાઈ, ૧૯૨૧ના દિવસે એ સમયના જૂના પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર સભા રાખવામાં આવી હતી, જેમાં ૧૫૦ શ્રોતાઓ હાજર હતા. એમાં વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ અને એમની પુત્રી વિનોદિની નીલકંઠ હાજર હતાં. એ સમારંભમાં પ્રથમ ઓનરરી સેક્રેટરી રમણભાઈ નીલકંઠે પોતાના પ્રવચનમાં ફાર્બસસાહેબની સેવાઓનું વર્ણન કર્યું. એ પછી સોસાયટીના પ્રમુખ કેશવ હર્ષદ ધ્રુવને સભાનું પ્રમુખસ્થાન લેવા અને આ પ્રસંગે ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળ પાસે ખાસ તૈયાર કરાવેલી ફાર્બસની તસવીરને ખુલ્લી મૂકવા વિનંતી કરી. બેરિસ્ટર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ એ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યા પછી પ્રમુખ કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે ફાર્બસની તસવીરને ખુલ્લી મૂકેલી જાહેર કરી. તસવીરના અનાવરણ પછી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે આ વિશિષ્ટ પ્રસંગે ‘એશિયાઈ હૂણો’ વિશે પ્રવચન આપ્યું. એ પ્રવચન સોસાયટીએ છપાવ્યું હતું અને સને ૨૦૦૭માં એની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરી છે.

૧૯૬૫માં ફાર્બસસાહેબની ૧૦૦મી પુણ્યતિથિ મુંબઈમાં ઊજવાઈ હતી. એ પ્રસંગે સને ૧૯૬૫ની ૩૧મી ઓગસ્ટે મુંબઈના ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હોલમાં એક મોટી સભા યોજાઈ હતી, જેમાં પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારો જ્યોતીન્દ્ર દવે, ઉમાશંકર જોશી, ચંદ્રવદન મહેતા અને યુનીલાલ મડિયાએ ફાર્બસની બહુવિધ સંસ્કારસેવાઓને અંજલિ આપી હતી. એ પછી ૧૯૬૬માં મુંબઈના પરિચય ટ્રસ્ટે યુનીલાલ મડિયાલિખિત ‘વિદ્યાપ્રેમી ફાર્બસ’ નામની પરિચયપુસ્તિકા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એમાં પુસ્તિકાના લેખક મડિયા જણાવે છે, ‘ગુજરાતને ગુજરાતીતાનું સર્વપ્રથમ આત્મભાન કરાવનાર, ભાષા-સાહિત્ય અને સંસ્કારક્ષેત્રે એક અગ્રયાથી તરીકેનું પાયાનું કામ કરનાર આને સંસ્કારપૂત અને ગૂર્જરપ્રેમી અંગ્રેજના ગુણ, દલપતરામની આગાહી મુજબ, કામ કામ ફેલાઈ રહ્યા છે અને ફેલાતા રહેશે.’

ફાર્બસે સ્થાપેલી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ૧૯૪૬માં ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’નું નવું નામ ધારણ કર્યું. ફાર્બસે સ્થાપેલી આ સંસ્થાના વિકાસમાં અનેક સાહિત્યકારો અને થોડા અંગ્રેજ અધિકારીઓ ઉપરાંત શેઠ હડીસીંગ, હરકુંવર શેઠાણી, શેઠ હીમાભાઈ વખતચંદ, શેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ, સુરતના શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, શેઠ સોરાબજી જમશેદજી, શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ વગેરે શ્રીમંતોનાં મોટાં દાનોનો પણ

આમ, એ. કે. ફાર્બસે ગુજરાતને વહેમ, અંધશ્રદ્ધા અને કુરિવાજોમાંથી મુક્ત કરી આધુનિક સંસ્કૃતિના રસ્તે આગળ પધાવવાનું કામ કર્યું. સદીઓથી અંધકારમાં આચડતી પ્રજાનો હાથ પકડીને એને આગળ વધવાની પ્રેરણા અને બળ એમણે આપ્યાં. સંસ્કૃતિની નવરચનામાં એમણે મજબૂત પાયો નાંખી આપ્યો. એમના પ્રબળ પુરુષાર્થ અને પ્રવૃત્તિઓનાં મીઠાં ફળ આજે ગુજરાત ચાખી રહ્યું છે. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એ. કે. ફાર્બસનું સ્થાન અને પ્રદાન સદાને માટે અમર રહેશે.

એ. કે. ફાર્બસ

કવિશ્રી દલપતરામ

હરકુંવર શેઠાણી

બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બી. આર. આંબેડકર*

ડૉ. જયકુમાર ર. શુક્લ*

બંધારણીય કાયદાના નિષ્ણાત, પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી, દલિત આગેવાન અને સમાજસુધારક ભીમરાવ રામજી આંબેડકરનો જન્મ મધ્યપ્રદેશના મઉ ગામે ૧૪મી એપ્રિલ, ૧૮૯૧ના રોજ, હિંદુઓમાં અસ્પૃશ્ય ગણાતી મહારજાતિમાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી રામજી માલોજી સકપાલ બ્રિટિશ હિંદના લશ્કરમાં સૂબેદાર હતા. તેમનાં માતૃશ્રીનું નામ ભીમબાઈ હતું. તેમના પિતાશ્રી કબીરપંથી હતા. તેમનું કુટુંબ રત્નાગીરી જિલ્લાના દાપોલી તાલુકાના આંબેડ ગામનું વતની હતું. ભીમરાવ તેમનાં માતાપિતાનું ચૌદમું સંતાન હોવાથી, તેઓ મજાકમાં પોતાને માટે ‘ચૌદમું રતન’ કહેતા. તેમનું કુટુંબ આર્થિક રીતે ગરીબ હોવા છતાં, સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું હતું.

ભીમરાવની માત્ર ૧૪ વર્ષની વયે, ૧૯૦૫માં રમાબાઈ (૯ વર્ષનાં) સાથે લગ્ન થયાં. રમાબાઈ ગરીબ મહારકુટુંબનાં તથા નિરક્ષર હતાં. ઈ.સ. ૧૯૩૫માં તેમનું અવસાન થયું. ભીમરાવે બીજી વાર ડૉ. શારદા (નામ બદલીને સવિતા) કબીર સાથે ૧૯૪૮માં પુનર્લગ્ન કર્યાં. તે મુંબઈના સારસ્વત બ્રાહ્મણ કુટુંબનાં હતાં.

ભીમરાવે ૧૯૦૮માં, મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી. તે પછી વડોદરા રાજ્યના પ્રજાવત્સલ મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાની શિષ્યવૃત્તિ મેળવીને ૧૯૧૩માં યુ.એસ. ઉચ્ચ અભ્યાસાર્થે ગયા. ત્યાં કોલંબિયા યુનિ.માં અભ્યાસ કરીને, ૧૯૧૫માં અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં એમ.એ. અને ૧૯૧૬માં પીએચ.ડી. થયા. એ જ વર્ષે તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને લંડન સ્કૂલ ઓફ ઈકોનોમિક્સ એન્ડ પોલિટિક્સમાં જોડાયા. તે સાથે ગ્રેજ ઇનમાં જોડાઈને બેરિસ્ટરનો તથા અર્થશાસ્ત્રમાં એમ.એસસી.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પરંતુ શિષ્યવૃત્તિની મુદત પૂરી થતાં, અભ્યાસ અધૂરો રાખીને ભારત પાછા ફર્યા. શિષ્યવૃત્તિની શરત મુજબ તેઓ વડોદરા રાજ્યની નોકરીમાં જોડાયા. ત્યાં તેમને ઘણા ખરાબ અનુભવો થયા. સવર્ણોએ તેમને ખૂબ પજવ્યા. તેથી તેઓ મુંબઈ ગયા અને ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૦ સુધી મુંબઈની સિડનહામ કોલેજ ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈકોનોમિક્સમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે સેવા આપી. આ દરમિયાન નાણાં બચાવીને તથા મિત્રોની મદદથી નાણાં મેળવીને, અભ્યાસ પૂરો કરવા, ૧૯૨૦માં ઈંગ્લેન્ડ ગયા. તેમણે ૧૯૨૧માં એમ.એસસી. અને ૧૯૨૩માં ડી.એસસી. (ડોક્ટર ઓફ સાયન્સ)ની ડિગ્રી મેળવી. એ જ વર્ષે ભીમરાવ બેરિસ્ટર પણ થયા.

સ્વદેશ પાછા ફરીને તેમણે મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત શરૂ કરી. તે સાથે જાહેરજીવન, સામાજિક-રાજકીય કારકિર્દી, લેખક અને કેળવણીકારની કારકિર્દી શરૂ કરી. તે અગાઉ ડિસેમ્બર, ૧૯૧૯થી જૂન ૧૯૨૦ સુધી તેમણે ‘મૂક નાયક’ નામથી મરાઠી પખવાડિક પ્રગટ કર્યું. જાન્યુઆરી, ૧૯૧૯માં તેમણે સાઉથબરો રિફોર્મ્સ કમિટી સમક્ષ જુલાની આપી. તેમાં તેમણે દલિતો માટે રાજકીય હકોની માગણી કરી. જુલાઈ, ૧૯૨૪માં તેમણે અસ્પૃશ્યોની નૈતિક અને ભૌતિક પ્રગતિ માટે મુંબઈમાં ‘બહિષ્કૃત હિતકારિણી સભા’ સ્થાપી. ૧૯૨૬માં ત્યાંની સિડનહામ કોલેજમાં અર્થશાસ્ત્રનું અધ્યાપન કર્યું. હિંદુ ધર્મમાં ચાતુર્વર્ણની વ્યવસ્થાને કારણે જ અસ્પૃશ્યતાનો જુદો વર્ગ થયો છે. તેના મૂળમાં ‘મનુસ્મૃતિ’ ગ્રંથ છે. તેથી ૧૯૨૭માં તેમણે મહાડ

* નિવૃત્ત પ્રાધ્યાપક અને અધ્યક્ષ, ઈતિહાસ વિભાગ, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯ અને

સંપાદક - સમાજવિદ્યા વિભાગ, ગુજરાતી વિશ્વકોશ

૫, રત્નાપાર્ક, સેક્ટર-૩, ઘાટલોડીયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧. ફોન : ૨૭૪૮૧૧૦૯

મુકામે ‘મનુસ્મૃતિ’ની એક નકલ જાહેરમાં બાળી.

ઈ.સ. ૧૯૨૫ થી ૧૯૩૦ દરમિયાન મુંબઈ રાજ્યમાં તેમણે અસ્પૃશ્યો માટે ચાર બોર્ડિંગ હાઉસ સ્થાપ્યાં. અસ્પૃશ્યોની સ્થિતિ સુધારવા માટે તેમણે એપ્રિલ, ૧૯૨૭માં ‘બહિષ્કૃત ભારત’ નામનું મરાઠી પખવાડિક તથા ‘જનતા’ નામથી સાપ્તાહિક નવેમ્બર, ૧૯૩૦માં શરૂ કર્યું. સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭માં તેમણે અસ્પૃશ્યો તથા સવર્ણોમાં સામાજિક સમાનતાનો ઉપદેશ આપવા ‘સમાજ સમતા સંઘ’ સ્થાપ્યો. આ સંસ્થાના કાર્યક્રમોમાં આંતરજાતીય લગ્ન તથા આંતરજાતીય ભોજન મહત્વના કાર્યક્રમો હતા. માર્ચ, ૧૯૨૮માં તેમણે ‘સમતા’ નામનું આ સંસ્થાનું મુખપત્ર શરૂ કર્યું.

ડિસેમ્બર, ૧૯૨૭માં કોલાબા જિલ્લાના મહાડ ગામના તળાવમાંથી હરિજનોને પણ પાણી લેવાનો અધિકાર મળવો જોઈએ. તે માટે તેમણે સત્યાગ્રહ કર્યો. માર્ચ, ૧૯૩૦માં નાસિકના પ્રસિદ્ધ કલારામ મંદિરમાં અસ્પૃશ્યોને દર્શન કરવા પ્રવેશ મળવો જોઈએ તે માટેના સત્યાગ્રહનું તેમણે નેતૃત્વ કર્યું. આ બંને સત્યાગ્રહો ઐતિહાસિક મહત્વના છે.

આ સમય દરમિયાન, દલિતોના નેતા ઉપરાંત એક બાહોશ વકીલ તરીકે પણ તેઓ પ્રસિદ્ધ થયા. ૧૯૨૮માં મુંબઈની સરકારી લૉ કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા. તે પછી આંબેડકર તે કોલેજમાં ૧૯૩૫-૩૮ સુધી આચાર્યપદે રહ્યા. ૧૯૩૫માં તેમને સન્માનભર્યા Perry Professor of Jurisprudence નીમવામાં આવ્યા.

૧૯૨૬ થી ૧૯૩૪ સુધી તેમને મુંબઈની ધારાસભાના સભ્ય નીમવામાં આવ્યા. આ સમય દરમિયાન તેમણે ખેડૂતો, કામદારો તથા દલિતોના કલ્યાણ માટેના ખરડા રજૂ કર્યા, પરંતુ રૂઢિચુસ્ત સભ્યોના વિરોધને લીધે તે ખરડા પસાર થયા નહિ. લંડનમાં મળેલી ત્રણ ગોળમેજી પરિષદો (૧૯૩૦-૩૩)માં દલિતોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમને નીમવામાં આવ્યા. તેમણે તેની કેટલીક સમિતિઓમાં પણ સેવા આપી. સાયમન કમિશન (૧૯૨૮) સમક્ષ તેમણે ભારપૂર્વક રજૂઆત કરી કે ભારતના બધા દલિતોને લઘુમતીનો દરજ્જો આપવો જોઈએ. ૧૯૩૮માં તેમના પ્રોત્સાહનથી દલિતોની પ્રથમ અખિલ ભારતીય પરિષદ યોજવામાં આવી. તેમાં વીસ હજાર જેટલા દલિતો હાજર રહ્યા હતા.

૧૯૪૨માં આંબેડકર ગવર્નર-જનરલની એક્ઝિક્યુટિવ કાઉન્સિલમાં જોડાયા. એ હોદ્દા પરથી તેમણે ૧૯૪૨થી ૧૯૪૬ સુધી શ્રમખાતું સંભાળ્યું.

દલિતોને હિંદુઓથી અલગ બેઠકો ફાળવીને બ્રિટિશ સરકાર દેશની એકતા તોડવા માગતી હોવાથી ગાંધીજીએ બીજી ગોળમેજી પરિષદમાં તેનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમ છતાં બ્રિટિશ સરકારે કોમી ચુકાદામાં દલિતો માટે ૭૧ બેઠકો અલગ ફાળવી. તેથી તેના વિરોધમાં ગાંધીજી, પુણે મુકામે જેલમાં હોવા છતાં, ૨૦મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ થી આમરણાંત ઉપવાસ પર ઉતર્યા. આ સમસ્યા ઉકેલવા વાસ્તે કેટલાક દેશનેતાઓ પુણેમાં ભેગા થયા. ડૉ. આંબેડકરને પણ ત્યાં બોલાવ્યા. તેમની સાથે કલાકો અને દિવસો સુધીની મંત્રણાઓના પરિણામે, ૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ ગાંધીજી અને આંબેડકર વચ્ચે ‘પુણે કરાર’ થયા. તદનુસાર હિંદુઓની કુલ બેઠકોમાંથી ૧૪૮ બેઠકો દલિત માટે અલગ રાખવામાં આવી.

ડૉ. આંબેડકરની પ્રેરણાથી મુંબઈ ખાતે જુલાઈ, ૧૯૪૫માં ‘પીપલ્સ એજ્યુકેશન સોસાયટી’ સ્થાપવામાં આવી. આ સંસ્થાએ મહારાષ્ટ્રમાં દલિતો માટે અનેક શિક્ષણસંસ્થાઓ તથા વસ્તીગૃહો શરૂ કર્યાં.

‘પુણે કરાર’ પછી ૧૩ ઓક્ટો. ૧૯૩૫ના રોજ તેમણે નાસિક જિલ્લાના યેવલા ખાતે એક જાહેર સભામાં જાહેર કર્યું કે દલિતો હિંદુ ધર્મ છોડશે; કારણ કે હિંદુઓમાં તેમને કદાપિ સામાજિક સમાનતા મળશે નહિ. ૧૯૩૮-૪૦ માં તેમણે શીખ ધર્મ વિશે વિચાર્યું. પરંતુ આખરે ૧૪મી ઓક્ટો., ૧૯૫૬ના રોજ, તેમણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પોતાના અનુયાયીઓને બૌદ્ધ ધર્મ અપનાવવા કહ્યું. નાગપુરમાં પોતાના લગ્નો

અનુયાયીઓને તેમણે દીક્ષા આપી. તેમ છતાં, અનેક હરિજનો પોતાના મૂળ ધર્મમાં પાછા ફર્યા, કારણ કે ધર્મપરિવર્તનથી તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો નહિ.

ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી, કેન્દ્ર સરકારના પ્રથમ મંત્રીમંડળમાં ગાંધીજીના આગ્રહથી તેમને કાયદા ખાતાના મંત્રી નીમવામાં આવ્યા. આંબેડકર બંધારણ સભાના સભ્ય હતા અને બંધારણ સમિતિ દ્વારા ઘડવામાં આવેલ મુસદ્દા સમિતિના અધ્યક્ષ પણ હોવાથી, તેમને ‘બંધારણના ઘડવૈયા’ કહેવામાં આવે છે. તબિયત બગડવાને કારણે તેમણે સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૧માં કેન્દ્રના મંત્રીમંડળમાંથી રાજીનામું આપ્યું. સરકારમાં હતા ત્યારે, તેમણે ‘હિંદુ કોડ બિલ’નો મુસદ્દો એવો સરસ તૈયાર કર્યો કે તેઓ ‘આધુનિક મનુ’ તરીકે ઓળખાય છે. કેબ્રુઆરી, ૧૯૫૨માં સંસદની ચૂંટણીમાં તેમનો પરાજય થયો. પરંતુ મે, ૧૯૫૨માં મુંબઈની ધારાસભા દ્વારા કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સમાં તેમને નીમવામાં આવ્યા. ૧૯૫૩માં બીજી વારની ચૂંટણીમાં પણ તેમનો પરાજય થયો.

આંબેડકરે ૧૯૫૦માં સિલોનમાં, ૧૯૫૪માં મ્યાંમારમાં, તથા ૧૯૫૬માં નેપાળમાં વર્લ્ડ બુદ્ધિસ્ટ કોંગ્રેસમાં ભાગ લીધો હતો. ભારતમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા તેમણે ૧૯૫૫માં ‘ભારતીય બુદ્ધ મઘસભા’ સ્થાપી હતી.

આંબેડકરે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તેમાંથી થોડાં પુસ્તકો આ પ્રમાણે હતાં :

૧. ‘કાસ્ટ્સ ઇન ઇન્ડિયા - ધેર મિકેનિઝમ, જિનેસિસ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ’ (૧૯૫૬)
૨. ‘ધ પ્રોબ્લેમ ઓફ ધ રૂપી’ (૧૯૨૩)
૩. ‘ઇવોલ્યુશન ઓફ પ્રોવિન્સિયલ ફાઈનાન્સ ઇન બ્રિટિશ ઇન્ડિયા’ (૧૯૨૭)
૪. ‘થોટ્સ ઓન પાકિસ્તાન’ (૧૯૪૧)
૫. ‘રાનડે, ગાંધી એન્ડ ઝીણા’ (૧૯૪૩)
૬. ‘હુ વેર ધ શૂદ્રાઝ એન્ડ હાઉ ધે કેમ ટુ બી ધ ફોર્થ વર્ણ ઇન ધી ઇન્ડો-આર્યન સોસાયટી’ (૧૯૪૬)
૭. ‘થોટ્સ ઓન લિંગ્વિસ્ટિક સ્ટેટ્સ’ (૧૯૫૫)

આંબેડકરની પ્રતિભા ગતિશીલ હતી. ઘરમાં તેઓ સાદાં કપડાં પહેરતા. પરંતુ જાહેરમાં તેઓ પાશ્ચાત્ય પહેરવેશ પહેરતા. તેમને પુસ્તકો પ્રિય હતાં અને તેમની પોતાની લાઈબ્રેરીમાં હજારો પુસ્તકો હતાં. પોતાના શરૂઆતના જીવનમાં તેમને કડવા અનુભવો થયા હતા. તેથી તેઓ હિંદુ સમાજના કઠોર આલોચક બન્યા હતા. અસ્પૃશ્યો માટે અધિકારો મેળવવા તેમણે સત્યાગ્રહોનું નેતૃત્વ લીધું હતું. તેઓ કોંગ્રેસ અને સ્વતંત્રતાની માગણીનો વિરોધ કરતા હતા. દલિતોના અધિકારો જળવાઈ રહે, તે માટે તેઓ પરદેશી શાસન પસંદ કરતા હતા, પરંતુ સ્વતંત્રતા મળ્યા બાદ, દેશનું બંધારણ અને હિંદુ કોડ બિલ ઘડવામાં તેમણે પોતાની શ્રેષ્ઠ શક્તિ બતાવી હતી.

ઈ.સ. ૧૯૫૨માં તેમણે રિપબ્લિકન પાર્ટી ઓફ ઇન્ડિયા સ્થાપી અને તેના પ્રમુખ થયા. સ્વતંત્ર ભારતના લશ્કરમાં છ બેટેલિયનમાં માત્ર મહાર જ્ઞાતિના સૈનિકોની ભરતી થાય છે. ૧૯૫૨માં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની કોલંબિયા યુનિવર્સિટીએ તેમને ડૉક્ટર ઓફ લોઝની ડિગ્રી આપી. ભારતની સરકારે ૧૯૯૦માં તેમને મરણોત્તર ‘ભારતરત્ન’નો સર્વોચ્ચ ખિતાબ આપ્યો હતો. ૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૫૬ના રોજ નાગપુરમાં તેમનું અવસાન થયું.

સંદર્ભસૂચિ

૧. Keer, Dhananjay : ‘Dr. Ambedkar : Life and Mission’ (1962).
૨. ધનવંત ઓઝા, ‘ડૉ. આંબેડકર’ (૧૯૬૩)
૩. ‘The Times of India’ : 12-1-1950, 19-5-1951, 29-12-1952, 7 to 10th-12-1956.
૪. ઠાકર, ધીરુભાઈ (મુખ્ય સંપાદક) : ‘ગુજરાતી વિશ્વકોશ’ ખંડ : (૨), ૨૦૦૨, પૃ. ૫૦૦-૫૦૩
૫. Sen, S. P. (Editor) : ‘Dictionary of National Biography’, Calcutta, 1972. p. 46-47.
૬. મહેરિયા ચંદુ : (સંપાદક) : ‘સમતાના સેનાની : ડૉ. આંબેડકર’ (અમદાવાદ, ૨૦૧૫)

બંધારણના ઘડવૈયા ડૉ. બી. આર. આંબેડકર]

પ્રાચીન પુરાતત્ત્વીય સ્થળો : મહેરગઢ અને ધોળાવીરાનો મૂલ્યાંકન-અભ્યાસ

પ્રો. નીતિનભાઈ કોઠારી*

સર્વેક્ષણ અને ઉત્ખનન એ માનવીય પ્રવૃત્તિ તથા નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિની જાણકારી પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયાનાં બે અંગો છે. ઉત્ખનન એ અતીતની જાણકારી માટે ઉપલબ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ દર્શાવતી પુરાતત્ત્વની મુખ્ય પદ્ધતિ છે; જ્યારે સર્વેક્ષણથી પુરાતન વસ્તુઓનાં પ્રાપ્તિસ્થાનો શોધીને, તે સ્થળે દેખાતી વિવિધ માનવસર્જિત વસ્તુઓનાં તેની નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિમાં સૂક્ષ્મ અવલોકનો સાથે નોંધ કરવામાં આવે છે.

પ્રાચીનકાળમાં માનવસર્જિત વસ્તુઓ બની હશે તેના અત્યારે પ્રાપ્ત થતા અવશેષોનો ખોજ-અભ્યાસ કરીને પુરાતત્ત્વવિદ્યા દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલી માનવબુદ્ધિનો ક્યાસ કાઢી શકાય. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિની સમજ માટે તત્કાલીન ભૂસ્તર, ભૂરચના તથા પર્યાવરણનાં તત્ત્વોનો આધાર લઈ શકાય. આ આધારો પરથી વિવિધ વસ્તુઓના ઉદ્ભવ-વિકાસ તથા હ્રાસ અથવા રૂપાંતરનાં કારણોની આપણને જાણ થાય છે.

‘યુનેસ્કો’ સંસ્થા દ્વારા જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે અત્યાર સુધીમાં વિશ્વમાં આશરે ૧૫૦૫ સ્થળોએ ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું છે. આ પૈકી સૌથી વધુ ઈરાનમાં છપ્પન (૫૬) સ્થળોએ અને ચીનમાં બાવન (૫૨) સ્થળોએ ઉત્ખનન થયું છે. ત્યારબાદ ઈટાલી-૩૯, ફ્રાન્સ-૩૪, ભારત-૩૨ અને ઈજિપ્તમાં પણ ૩૨ સ્થળોએ ઉત્ખનન થયેલું છે. આ સિવાય મેક્સિકો અને ઉઝબેકિસ્તાન ખાતે ૩૧, ફિલિપાઈન્સ ખાતે ૨૯, તેમજ ઈન્ડોનેશિયા અને રશિયામાં ૨૭ જ્યારે સ્પેન ખાતે ૨૩ સ્થળોએ ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું છે. આ સિવાય અન્ય ૧૪ દેશોમાં પણ ઉત્ખનન થયું છે ખરું, પણ તે સ્થળોની સંખ્યા ઓછી છે.

ભારતીય પુરાતત્ત્વવિદ્યાનો ઇતિહાસ કોલકાતામાં એશિયાટિક સોસાયટીની સ્થાપના થવાથી શરૂ થયો એમ ગણી શકાય. ઈ.સ. ૧૭૫૦માં જોન હેઝ્રી પ્રોજેએ એલિફન્ટાની ગુફાની મુલાકાત લઈને પુરાવશેષોના સંશોધનનો પ્રારંભ કર્યો. પરંતુ પુરાતત્ત્વવિદ્યા અને ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા અને ભવ્યતાને ઉજાગર કરવાનો શ્રેય તો જેમ્સ પ્રિન્સેપને ફાળે જાય છે. બ્રિટિશ સરકારને ખોજકાર્યનું મહત્ત્વ સમજાતાં ૧૮૬૧માં ‘આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા’ની સ્થાપના કરી. ૧૮૮૫ સુધીમાં એલેક્ઝાન્ડર કર્નિંગહામે નાલંદા, તક્ષશિલા, પેશાવર, મુલતાન વગેરે સ્થળોએ સર્વેક્ષણ અને ઉત્ખનનમાં રસ લીધો. ત્યાર બાદ જોન માર્શલે સિંધ અને પંજાબમાં સર્વેક્ષણ અને ઉત્ખનન માટે બે ભારતીયો-રાખલદાસ બેનરજી અને નની ગોપાલદાસ મજમુદારને ઉપરોક્ત વિસ્તારમાં મોકલ્યા. તેઓએ ઈ.સ. ૧૯૨૨માં મોહેં-જો-દડોનું ઉત્ખનન કર્યું અને વિશ્વની પ્રાચીનતમ સભ્યતાને વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કરી. મોહેં-જો-દડોની સંલગ્ન સંસ્કૃતિ પાકિસ્તાન-હસ્તકના પંજાબના હડપ્પાક્ષેત્રમાંથી મળી આવી. ગુજરાતમાં પણ રંગપૂર, રોજડી, લોથલમાંથી હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે. આ સિવાય આશરે ૧૯૬૭-૬૮માં કચ્છ જિલ્લાના રાપર નજીક આવેલ ‘ધોળાવીરા’ ખાતેથી પણ હડપ્પા સંસ્કૃતિને સંલગ્ન અવશેષો ઉત્ખનન દ્વારા શોધી કાઢવામાં આવ્યા. ધોળાવીરાને હડપ્પન સંસ્કૃતિની પાંચમા ક્રમની સૌથી મોટી જગ્યા (site) માનવામાં આવે છે, જેની ખોજ માટેનો શ્રેય ડો. રવીન્દ્ર બિસ્ત અને જે.પી. જોષીને ફાળે જાય છે. હડપ્પન સંસ્કૃતિનો સમયગાળો આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો ગણવામાં આવે છે.

* ૯, સંસ્કાર સોસાયટી, બેંક ઓફ બરોડા સ્ટાફ સોસાયટી, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૫૧.

ફોન : (૦૭૯) ૨૬૮૧૧૮૦૩, મો. ૯૯૭૯૯૩૩૨૭૪

તાજેતરમાં મેળવાયેલ નૂતન પાષાણયુગ (Neolithic) પહેલાંના અવશેષો મહેરગઢ – Mehargarh (પાકિસ્તાન)માંથી ઉત્ખનન દ્વારા પ્રાપ્ત થયા છે. તેનો અંદાજિત સમયગાળો ઈ.સ. ૭૦૦૦-૩૩૦૦ હોવાનું જણાવાયું છે.

મહેરગઢ ફારસી શબ્દ ‘મિહર’ ઉપરથી બન્યો હોવાનું જણાય છે. ‘મિહર’નો અર્થ સૂર્ય થાય છે. મહેરના અર્થો ઉપકાર/આભાર/કૃપા/સદ્ભાવ/માયા/અમીદષ્ટિ અને સૂર્ય તથા ગઢ એટલે કિલ્લો થાય છે. તત્કાલીન મહેરગઢમાં વસતા લોકો સૂર્યવંશી હતા, એટલે કે સૂર્યના પૂજક હતા. સૌરાષ્ટ્રમાં વસવાટ કરતા લોકોની એક જાત પણ મહેર (મેર) છે. તેઓ પણ સૂર્યના પૂજકો હોવાની સંભાવના છે.

‘મનુસ્મૃતિ’ના આધારે મહેરગઢ એક ઊંચાણવાળો ભૂમિભાગ હતો; જે મેલુડા તરીકે ઓળખાતો હતો. કુદરતી આપત્તિને કારણે દરિયાનાં પાણી તેના ઉપર ફરી વળ્યાં હશે. પરિણામે ત્યાંની સંસ્કૃતિનો નાશ થયો હશે. મહેરગઢ સમુદ્રકિનારે વસેલું હોવાથી તેનો વેપાર ઇજિપ્ત અને મેસોપોટેમિયા સાથે પણ હશે.

મહેરગઢ :

ભૌગોલિક સ્થાન : ૨૮° ૩૭’ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૭° ૦૩’ પૂર્વ રેખાંશ.

મહેરગઢ પાકિસ્તાનના બોલનઘાટ નજીક સિંધુખીણની પશ્ચિમે તેમજ ક્વેટા, કલાત અને સીબ્રી શહેરોની પશ્ચિમે સ્થિત છે. આ સ્થળની શોધ ૧૯૭૪માં ફ્રેન્ચ પુરાતત્ત્વવિદ જીન ફ્રેન્કોઈસ જારીગે (Jean-Francois Jarrige) કરેલી અને તેમની રાહબરી હેઠળ ૧૯૭૪ અને ૧૯૮૬માં તેમજ પુનઃ ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૦નાં વર્ષોમાં ઉત્ખનન કરવામાં આવ્યું હતું. તત્કાલીન સમયગાળામાં મહેરગઢની વસાહત ૨(બે) ચો.કિ.મી. (અંદાજિત ૪૯૫ એકર) વિસ્તારમાં; એક નાના ગામ રૂપે હોવાનો અંદાજ મૂકવામાં આવે છે. આ ઊભી થયેલી વસાહતનો સમયગાળો આશરે ઈ.પૂ. ૭૦૦૦-૫૫૦૦ વર્ષનો માનવામાં આવે છે. આ સ્થળના છ ટેકરાઓ (Mounds)માંથી ઉત્ખનન દ્વારા અંદાજે ૩૨૦૦૦ પુરાતત્ત્વીય ચીજવસ્તુઓ માનવસર્જિત ઉપકરણો રૂપે મેળવવામાં આવેલી છે.

મહેરગઢના સમકાલીન સમયગાળાના બલૂચિસ્તાનમાં આવેલ કાચી મેદાન અને બોલનઘાટ પાસેનું બોલન થાળું કે જ્યાંથી પુરાતત્ત્વીય અવશેષો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. આ ઘાટ પાસેથી પસાર થતો માર્ગ પૂર્વ ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, બલૂચિસ્તાન અને સિંધુ ખીણને સાંકળે છે. સિંધુ ખીણની પશ્ચિમ ધાર ઉપર આવેલ ઊબડ-ખાબડ વિસ્તારમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્ય અવશેષો ઈ.પૂ. ૨૫૦૦ સમયગાળાના હોવાનું મનાય છે.

મહેરગઢની વસાહત મેસોપોટેમિયા અને ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિના સમયગાળાને સમકક્ષ માનવામાં આવે છે. વળી સૌપ્રથમ વાર ભારતીય દ્વીપકલ્પમાં ઈ.પૂ. ૭૦૦૦ થી ઈ.પૂ. ૫૦૦૦ના સમયગાળાના અહીંના માનવઐતિહાસનો ક્રમ પણ શોધી કાઢવામાં આવ્યો છે. પુરાતત્ત્વવિદોએ ૧૯૬૮થી ૧૯૭૪માં પિરાક (Pirak), ૧૯૭૫ થી ૧૯૮૫માં મહેરગઢ અને ૧૯૮૫ થી ૧૯૯૬માં નૌશેરો (Nausharo) ખાતે થયેલાં ઉત્ખનન અને સંશોધનો ઉપરથી આ ક્રમની જાણકારી મેળવી છે.

અહીં થયેલાં ઉત્ખનન અને સંશોધનો ઉપરથી અંદાજ મૂકવામાં આવ્યો છે કે તત્કાલીન મહેરગઢના લોકો જે તે સમયનાં સંસ્કૃતિના ઉત્તર અફઘાનિસ્તાન, વાયવ્ય ઈરાન અને દક્ષિણ મધ્ય એશિયાના લોકો સાથે પણ સંપર્ક ધરાવતા હતા.

મહેરગઢમાં થયેલાં ઉત્ખનનને આધારે પાકિસ્તાન-સ્થિત ઇસ્લામાબાદની કાયદે-આઝમ યુનિવર્સિટીના પુરાતત્ત્વવિદ પ્રો. અહેમદ હસનઘણક જણાવે છે કે “મહેરગઢના અવશેષોએ સિંધુ સંસ્કૃતિની સમગ્ર વિચારધારા બદલી નાંખી છે.”

પ્રાચીન પુરાતત્ત્વીય ત્થળો : મહેરગઢ અને ધોળાવીરાનો મૂલ્યાંકન-અભ્યાસ]

[૨૩૭

આ અવશેષોના સંદર્ભમાં પુરાતત્ત્વવિદ શ્રી કેથરિન જારીગે (Catherine Jarrige) નોંધ્યું છે કે “મહેરગઢના અવશેષોથી ત્યાંના ગ્રામ્ય જીવનની વસાહતના તબક્કા જાણી શકાયા છે.”

મહેરગઢના ઉત્ખનનમાંથી મળેલા અવશેષોને આધારે પુરાતત્ત્વવિદોએ ગહન અભ્યાસ કરીને તે સંસ્કૃતિને આઠ તબક્કામાં વહેંચી છે.

તબક્કો પહેલો [કાળગાળો : ઈ.પૂ. ૭૦૦૦ થી ૫૫૦૦]

આ ઉત્તરપાષાણયુગમાં અહીંના લોકો ખેતીની પ્રવૃત્તિમાં રસ દાખવતા હશે. મોટેભાગે ભટકતી પ્રજા દ્વારા પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ સાથે ઘઉં, જવ વગેરેની ખેતી (સ્થળાંતરિત) ચાસ પાડીને કરાતી હશે. તેઓ અનાજનો સંગ્રહ કોઠાર(granaries)માં કરતા હશે. તદ્દુપરાંત અહીંથી બોર અને ખજૂર અશ્મી રૂપે પ્રાપ્ત થયેલ છે. ઘેટાં, બકરાં અને ગાયો જેવાં પશુઓને વાડામાં રાખતા હશે એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. તેઓના આવાસોના નિર્માણમાં કાંપની ઈંટોનો ઉપયોગ કરાયેલો હોવાનું મનાય છે. ઉત્ખનન દ્વારા આવાસો ત્રણ કે ચાર કક્ષવાળા મળી આવ્યા છે. વળી અહીંથી સંખ્યાબંધ કબરો પણ શોધી કાઢવામાં આવી છે. તેનું નિર્માણ ખૂબ ચોકસાઈપૂર્વક થયું હોવાનું જાણવા મળે છે. તેમના રિવાજ મુજબ શબ સાથે ડામર જેવા પદાર્થના પડ ચઢાવેલા ટોપલાઓ, પથ્થરનાં હથિયારો, બંગડીઓ અને પ્રાણીઓને પણ દફનાવી દેતા હશે, એવું ઉપલબ્ધ પુરાતત્ત્વીય અવશેષો પરથી કહી શકાય. જીવિત માનવીના દાંતમાં શાર પાડવાની તકનિક વિકસી હશે તેવું પણ માનવામાં આવે છે,^૪ એટલે કે તેઓ દંતચિકિત્સામાં નિપુણ હશે તેવું અનુમાન કરી શકાય. આ પ્રકારના અવશેષો ફક્ત મહેરગઢ ખાતેથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. જેને ઉત્તર પાષાણયુગના પ્રારંભિક કાળના માનવ-ઈતિહાસનું સૌથી જૂનું ઉદાહરણ ગણાવી શકાય. પુરુષોની કબરોમાંથી વિવિધ સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ છે. કેટલીક કબરોમાંથી ચૂનાના પથ્થરોમાંથી તેમજ સમુદ્રની છીપમાંથી બનાવેલાં ઘરેણાં, પીરોજ (turquois), અર્ધકીમતી પાષાણો; આરસપહાણમાંથી બનાવેલાં સ્ત્રીઓ અને પ્રાણીઓનાં પૂતળાં પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. આથી કહી શકાય કે આ પ્રદેશના રહેવાસીઓનો સંપર્ક અફઘાનિસ્તાનના બદાકશાન (Badakshan)ના પહાડી પ્રદેશ તથા સમુદ્રકિનારા સાથે હોવો જોઈએ. પાષાણ-કુહાડી પણ કબર અને આવાસોમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. મોટે ભાગે આવી પાષાણ-કુહાડીઓ દક્ષિણ એશિયામાં થયેલા ઉત્ખનન દરમિયાન વધુ સંખ્યામાં મળેલી છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે મહેરગઢના લોકોનો સંપર્ક દક્ષિણ એશિયા સાથે પણ હશે.

તબક્કો બીજો અને ત્રીજો [કાળગાળો (ચિનાઈ માટીનાં વાસણો ઉપયોગમાં આવ્યાં તે અને તે પછીનો સમયગાળો) : ઈ.પૂ. ૫૫૦૦ થી ઈ.પૂ. ૪૮૦૦; અને ઈ.પૂ. ૪૮૦૦ થી ઈ.પૂ. ૩૫૦૦]

બીજો તબક્કો : આ કાળગાળામાં વિવિધ કારીગરીવાળા અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે, જેના પરથી તે સમયની આધુનિક તકનિકોનો ખ્યાલ આવે છે. અહીં થયેલા ઉત્ખનન દરમિયાન માટીમાંથી બનાવેલ ટેરાકોટા સ્વરૂપનાં પૂતળાં પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. સ્ત્રીઓનાં પૂતળાં રંગેલાં, ઘરેણાંથી શણગારેલાં અને કેશગુંફનવાળાં, નિતંબ ભરાવદાર અને શિશુને તેડીને ઊભી હોય તેવાં મળ્યાં છે. જેને ‘દેવી’ એટલે કે માતૃદેવી (Mother Goddess) તરીકે પૂજતા હશે તેવું વિદ્વાનોનું માનવું છે. ગેરુ ચઢાવેલાં શબવાળાં બે દફનસ્થળો પણ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે.

ત્રીજો તબક્કો : આ કાળગાળા દરમિયાન માટીમાંથી બનાવેલ પૈડું (Terracotta wheel), શિલ્પો તેમજ પ્રાણીઓનાં ક્લાત્મક પૂતળાં પણ મેળવાયાં છે. તદ્દુપરાંત માટીનાં વાસણો અને ધાતુની કેટલીક વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે.

તબક્કો ચૌથો-પાંચમો અને છઠ્ઠો [કાળગાળો : ઈ.પૂ. ૩૫૦૦ થી ઈ.પૂ. ૩૨૫૦; ઈ.પૂ. ૩૨૫૦ થી ઈ.પૂ. ૩૦૦૦; ઈ.પૂ. ૩૦૦૦ થી ઈ.પૂ. ૨૬૦૦]

આ ચોથા તબક્કામાં વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાવાળાં પૂતળાં જેમાં સ્ત્રીઓની નાજુકતા અને લજ્જા દર્શાવેલી જોવા મળે છે.

પાંચમા અને છઠ્ઠા તબક્કા દરમિયાન કલાનો વધુ વિકાસ થયો હશે. આ કાળ દરમિયાન પૂતળામાં અને અન્ય કલાકૃતિઓમાં પાંદડાં અને ફૂલો દર્શાવાયાં છે. વળી ચામડાં કમાવવા માટે પથ્થરનાં હથિયારો, ધાતુનાં હથિયારો પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. વિવિધ રંગના મણકા પણ અહીંથી મળ્યા છે. એટલે કે આભૂષણો બનાવવાના ગૃહ/કુટિર ઉદ્યોગ સાથે લોકો સંકળાયેલા હશે.

તબક્કો સાતમો અને આઠમો [કાળગાળો : ઈ.પૂ. ૩૦૦૦ થી ૨૬૦૦; ઈ.પૂ. ૨૬૦૦ થી ૨૦૦૦]

આ તબક્કાઓમાં બળતણની શોધ થઈ હશે અને તેનો ઉપયોગ માટીનાં વાસણો પકવવા માટે થયો હશે. આ સમયગાળામાં માટીનાં વાસણો કલાત્મક અને ગુણવત્તાવાળાં પ્રાપ્ત થયાં છે. આ સમયગાળામાં ગૃહઉદ્યોગનો વધુ વિકાસ થયો હશે તેમ માની શકાય. ત્યારબાદ કાંસા અને તાંબાનાં વાસણો બનાવવાનો પ્રયાસ પણ કરાયો હશે તેમ કહી શકાય.

મહેરગઢના અંતિમ (આઠમા) તબક્કાના કાળગાળા દરમિયાન પ્રાચીન વસાહતના અવશેષો ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાંથી પણ ઉત્ખનન કરતાં મળી આવ્યા છે. ગુજરાતના કચ્છ જિલ્લાના રાપર તાલુકામાં આવેલ 'ધોળાવીરા' ખાતે પ્રાચીન વસાહત શોધી કઢાઈ છે.

ધોળાવીરા :

ભૂજથી આશરે ૧૪૦ કિ.મી. દૂર પૂર્વ તરફ રાપર તાલુકામાં મોટા રણના ખદીર બેટના ધોળાવીરા ગામથી ૨ કિમી. દૂર હડપ્પીય સંસ્કૃતિનું જ આયોજિત અને પ્રાચીન સમકાલીન નગર ઉત્ખનન દ્વારા શોધી કાઢવામાં આવ્યું છે. ૧૯૬૭માં આ ટિંબાની જાણકારીનું શ્રેય લોકકલાકાર શંભુદાને ફાળે જાય છે.

આ પ્રાચીન વસાહત ઉત્તર-દક્ષિણ ૬૦૦ મીટર અને પૂર્વ-પશ્ચિમ ૭૭ મીટરના ઘેરાવામાં ફેલાયેલી છે. ધોળાવીરાનો શાબ્દિક અર્થ ધોળા = સફેદ, વીરા = કૂવો એમ થાય છે. જ્યારે ભગવદ્ગોમંડલમાં દર્શાવ્યા મુજબ ધોળા/ધોરાનો અર્થ બપોર એટલે કે અતિશય ગરમીનો અનુભવતો પ્રદેશ પણ કહી શકાય. આશરે ૧૨ મીટર ઊંચી દીવાલોવાળી કિલ્લેબંધી ધરાવતી આ નગરની રચના સિંધુ સંસ્કૃતિનાં અન્ય નગરો જેવી જ જણાઈ છે. પુરાતત્ત્વવિદોએ આ વસાહતને પણ મુખ્યત્વે સાત તબક્કામાં વહેંચી છે.

તબક્કો પહેલો [કાળગાળો : ઈ.પૂ. ૨૬૫૦ થી ૨૫૫૦]

ઉત્ખનનકર્તા પુરાતત્ત્વવિદો એવા તારણ પર આવ્યા છે કે વસાહતો મેદાની વિસ્તારમાં ઊભી કરાઈ હશે. એટલું જ નહિ, પણ સ્થાપત્યકલા / સિદ્ધાંતોને લક્ષમાં રાખીને આયોજન કરાયું હશે. આવાસોના નિર્માણમાં ચોક્કસ ગાંધી એટલે કે ૪x૨x૧ ના પ્રમાણવાળી ઈંટોનો ઉપયોગ થયો હોવાનું જણાય છે. આ ઉપરાંત આભૂષણ માટેના મણકા બનાવવાનાં સાધનો તેમજ તાંબાની ધાતુની કેટલીક વસ્તુઓ પણ શોધી કઢાઈ છે.

તબક્કો બીજો [કાળગાળો : ઈ.પૂ. ૨૫૫૦ થી ૨૫૦૦]

આ તબક્કામાં મકાનોની દીવાલો સુરક્ષાને લક્ષમાં રાખીને પહોળી બનાવાઈ હશે. આવાસોમાં પાણીનો સંગ્રહ અને નિકાલ કરવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી હોવાનું પણ જાણી શકાયું છે.

તબક્કો ત્રીજો [કાળગાળો : ઈ.પૂ. ૨૫૦૦ થી ૨૨૦૦]

ધોળાવીરાના ખોજ-સંશોધનમાં આ તબક્કો વધુ મહત્ત્વ ધરાવે છે. આ તબક્કામાં વસાહતનો

વિસ્તાર વધ્યો હોવાનું જાણવા મળે છે. આ નગરની રચના / વસાહતને સમજવા વિદ્વાનોએ તેને ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી છે :

(૧) રાજમહેલ અથવા મુખ્ય શાસન અધિકારીનું રહેઠાણ / આવાસ - Citadel

(૨) ઉપ-અધિકારી / અન્ય અધિકારીઓના આવાસ - Upper Town

(૩) સામાન્ય નગરજનોના આવાસ - Lower Town

(૧) રાજમહેલનું નિર્માણ ઊંચાણવાળા વિસ્તારમાં થયું હોવાનું જણાય છે. તે મજબૂત કિલ્લાથી સુરક્ષિત છે અને ચંદરની જરૂરિયાતો જેમાં પાણી લાવવાની તેમજ નિકાલ કરવાની તથા સ્નાનાગાર બનાવેલા હોવાની જાણકારી મેળવી શકાઈ છે.

(૨) ઉપ-અધિકારી / અન્ય અધિકારીઓના આવાસો રાજમહેલથી દૂર નિર્માણ થયેલા જણાય છે. એમાં આર્થિક રીતે સુખી-સમૃદ્ધ લોકો રહેતા હશે, કારણ કે અહીં નિર્માણ કરાયેલા આવાસો બેથી પાંચ કક્ષવાળા હોવાનું જણાયું છે. નગરને રક્ષણાત્મક દીવાલોથી સજ્જ કરાયેલું જોવા મળ્યું છે. આ નગરમાં પાણીની વ્યવસ્થા માટે કૂવાનું નિર્માણ કરાયેલું હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. આ નગર આશરે ૩૦૦ મીટરના ઘેરાવામાં હોવાનું મનાય છે.

(૩) સામાન્ય નગરજનોના આવાસ વિભાગમાં કારીગરો અને શ્રમિકો વસવાટ કરતા હશે એમ કહી શકાય. આવાસોમાં વપરાયેલી ઈંટો અસમાન માપની જોવા મળે છે. માટીનાં વાસણો ઘાટ વગરનાં અને નિમ્ન ગુણવત્તાવાળાં જોવા મળ્યાં છે. ઘરેણાં બનાવવાની દુકાનો મળી આવી હોવાથી આ વિસ્તાર શ્રમજીવીઓ માટેનો હોવાનું માની શકાય છે.

આ તબક્કામાં મુદ્રાઓ, તોલમાપનાં સાધનો, વિશિષ્ટ આકારનાં માટીનાં વાસણો તથા જે લિપિ મળી તે પણ ઉચ્ચકક્ષીની હોવાનું માનવામાં આવે છે. હડપ્પન સંસ્કૃતિનું સૌપ્રથમ હડપ્પન લિપિ ધરાવતું દસ અક્ષરોનું “ચિહ્નપટ” (Sign Board) પણ પ્રાપ્ત થયું છે. જેમાં અક્ષરોનું પણ ચોક્કસ માપ છે. દરેક અક્ષરની લંબાઈ ૩.૮ સે.મી. અને પહોળાઈ ૨.૫ થી ૨.૭ સે.મી. છે. જે આજ દિન સુધીના ‘લિપિયન’ લિપિના અક્ષરો પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાં એ સૌથી મોટા ગણાય છે. વળી તે વિશ્વમાં અદ્વિતીય હોવાનું મનાય છે. આ લિપિ આજદિન સુધી વણઊંકલી રહી છે, તેનો સર્વમાન્ય અર્થ / અનુવાદ નક્કી થશે તો જ આ ‘ચિહ્નપટ’નું રહસ્ય સ્પષ્ટ થશે. કીમતી પથ્થરોનાં આભૂષણો પણ શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે.

તબક્કો ચોથો [કાળગાળો : ઈ.પૂ. ૨૨૦૦ થી ૨૦૦૦]

આ તબક્કામાં હડપ્પીય સંસ્કૃતિના ઉત્તમ નમૂનારૂપ મૃતભાંડ, માટીનાં વાસણ/કીકરાં રૂપે, મુદ્રાઓ, પથ્થરનાં ઓજારો, શંખ અને માટીની કલાત્મક વસ્તુઓ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે. ચૂનાના પથ્થરમાંથી બનાવેલી ગૃહઉપયોગી વસ્તુઓ પણ શોધી કાઢવામાં આવી છે.

તબક્કો પાંચમો [સમયગાળો : ઈ.પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૮૦૦ અને ઈ.પૂ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦]

આ સમયગાળામાં નગર અને દુર્ગયુક્ત મહેલની રચના નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી હોવાનું જણાય છે. ગૃહવપરાશનાં આ પાત્રો પણ પ્રમાણમાં નિમ્ન કક્ષાનાં હોવાનું જણાયું છે.

તબક્કો છઠ્ઠો [સમયગાળો : ઈ.પૂ. ૧૮૫૦ થી ૧૭૫૦ અને ઈ.પૂ. ૧૭૫૦ થી ૧૬૫૦]

ગુજરાતમાં આવેલ અન્ય હડપ્પી સંસ્કૃતિનાં સ્થળો કરતાં બિન્ન સ્થિતિ આ તબક્કામાં જોવા મળી છે. નગરરચનાનાં આયોજન અને નગરના વિસ્તારમાં ઘણું પરિવર્તન જાણવા મળ્યું છે. નગરનો વિસ્તાર પણ ઘટેલો જોવા મળ્યો. પરંપરાગત માટીનાં વાસણો, મુદ્રા અને મુદ્રાંકો, તોલમાપનાં સાધનોમાં પણ ઘણું પરિવર્તન જોવા મળ્યું. અર્થાત્ આ કાળગાળો પરિવર્તનનો કાળગાળો ગણાવી શકાય.

તબક્કો સાતમો [સમયગાળો ઈ.પૂ. ૧૬૫૦ થી ૧૪૫૦]

આ તબક્કામાં આવાસો ચોરસને બદલે વર્તુળાકારના જોવા મળ્યા છે. દીવાલો બનાવી તેના પર લાકડાના સ્તંભ ઊભા કરી, તેના પર શંકુ આકારની છતવાળાં મકાનો બનાવેલાં જોવા મળ્યાં છે. તે આવેલા પરિવર્તનનો નિર્દેશ કરે છે. માટીનાં વાસણો, આભૂષણો, તોલમાપનાં સાધનો પણ છદ્ધ તબક્કા જેવાં જ હતાં. આ કાળગાળા દરમિયાન કુદરતી આપત્તિને કારણે આ વસાહત નાશ પામી હોવાનું મનાય છે, ત્યાર બાદ કોઈ પુનઃ વસવાટ થયેલો નહીં હોય. આમ એક હજાર વર્ષના લાંબાગાળા બાદ હડપ્પા સમયની સંસ્કૃતિ હંમેશને માટેના કાળના ગર્તમાં વિલય થઈ ગઈ હશે એમ માની શકાય.

ઉપર દર્શાવેલા જુદા જુદા તબક્કા દરમિયાન પ્રાપ્ત થયેલી અન્ય સામગ્રી :

તાંબાને છૂટું પાડવાની ભઠ્ઠી, ગુલાબી રંગનાં માટીનાં વાસણો, શંખની તેમજ અન્ય ધાતુની બંગડીઓ, વિભિન્ન પ્રકારનાં મોતીમણકા, વીંટીઓ, ઔષધિ (શિલાજિત), પકવેલી માટીના દાંતિયાઓના અશ્મીઓ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે.

ફલશ્રુતિ / ઉપસંહાર :

- મહેરગઢ અને ધોળાવીરાના ઉત્ખનનના સમયગાળાને લક્ષમાં રાખીને જોઈએ તો મહેરગઢના અંતિમ તબક્કા પછી અથવા એ જ સમયગાળા દરમિયાન લોકો નદીમાર્ગે કદાચ ધોળાવીરામાં આવીને વસ્યા હશે. એ સમયગાળામાં સિંધુ નદી કે સિંધુની શાખાનદી દ્વારા મહેરગઢ અને ધોળાવીરા સંકળાયેલાં હશે. વિદ્વાનોનો એવો પણ મત છે કે ધોળાવીરા કદાચ એક ટાપુ હોઈ શકે અથવા તો તે નદીકિનારે વસેલું હોઈ શકે.
- મહેરગઢના આવાસો અને ધોળાવીરાના આવાસોની રચનામાં પણ સામ્ય જોવા મળે છે. બંનેનાં ઉત્ખનનો દરમિયાન મકાનોની દીવાલોની ઈંટોમાં પણ એકરૂપતા જોવા મળી છે.
- મણકા બનાવવાનાં સાધનો અને મણકાની ગુણવત્તા પણ લગભગ એકસરખી હોવાનું જણાયું છે.
- માટીનાં વાસણો તથા આભૂષણોમાં પણ સામ્ય જોવા મળ્યું છે.
- બંને સ્થળોએ ચૂનાના પથ્થરોનો ઉપયોગ થતો હશે એવું મળેલા અવશેષો ઉપરથી કહી શકાય.
- બંને સ્થળના લોકોની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ખેતી હશે એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે. ખેતી સાથે પશુપાલનની પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સંકળાયેલા હોય તે સ્વાભાવિક છે.

તેમ છતાં દાંતમાં શાર પાડ્યા હોવાની બાબતમાં ચિકિત્સાના સંદર્ભે જોઈએ તો મહેરગઢના કેટલાક લોકો પ્રમાણમાં વધુ નિષ્ણાત હશે તેવું અનુમાન કરી શકાય. જ્યારે ધોળાવીરાના અંતિમ તબક્કામાં વર્તુળાકાર વસાહત અને આવાસોની રચના જોવા મળી તે પણ એક વિચાર માંગી લે છે.

પાદટીપ

૧. 'ભગવદ્ગોમંડલ', ભાગ-૭, પૃ. ૭૦૮૪/૮૫
૨. 'મેલુહા', લે. 'આમિષ', રજૂઆત : વર્ષા પાઠક, પૃ. ૧૦૮, પ્રકા. : આર. આર. શેઠની કંપની
૩. જુઓ પરિશિષ્ટ-૧
૪. 'Nature', April 2006

મહેરગઢમાં થયેલ ઉત્ખનન દરમિયાન મળેલા અવશેષોનો સમયગાળો

ક્રમ	તબક્કો	સમયગાળો-વર્ષ (આશરે)
૧.	તબક્કો — પહેલો	ઈ.પૂ. ૯૦૦૦ થી ૫૫૦૦
૨.	તબક્કો — બીજો	ઈ.પૂ. ૫૫૦૦ થી ૪૮૦૦
૩.	તબક્કો — ત્રીજો	ઈ.પૂ. ૪૮૦૦ થી ૩૫૦૦
૪.	તબક્કો — ચોથો	ઈ.પૂ. ૩૫૦૦ થી ૩૨૫૦
૫.	તબક્કો — પાંચમો	ઈ.પૂ. ૩૨૫૦ થી ૩૦૦૦
૬.	તબક્કો — છઠ્ઠો	ઈ.પૂ. ૩૦૦૦ થી ૨૬૦૦
૭.	તબક્કો — સાતમો	ઈ.પૂ. ૨૬૦૦ થી ૨૦૦૦

ધોળાવીરાના ઉત્ખનન દરમિયાન મળેલા અવશેષોનો સમયગાળો

ક્રમ	તબક્કો	સમયગાળો-વર્ષ (આશરે)
૧.	તબક્કો — પહેલો	ઈ.પૂ. ૨૬૫૦ થી ૨૫૫૦
૨.	તબક્કો — બીજો	ઈ.પૂ. ૨૫૫૦ થી ૨૫૦૦
૩.	તબક્કો — ત્રીજો	ઈ.પૂ. ૨૫૦૦ થી ૨૨૦૦
૪.	તબક્કો — ચોથો	ઈ.પૂ. ૨૨૦૦ થી ૨૦૦૦
૫.	તબક્કો — પાંચમો	ઈ.પૂ. ૨૦૦૦ થી ૧૮૦૦ અને ઈ.પૂ. ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦
૬.	તબક્કો — છઠ્ઠો	ઈ.પૂ. ૧૮૫૦ થી ૧૭૫૦ અને ઈ.પૂ. ૧૭૫૦ થી ૧૬૫૦

૧૭મા સૈકામાં જાહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મા સૈકામાં કેમ પડી ભાંગ્યું ? સુરતના જહાજપતિ અબ્દુલ ગફુરનો (૧૬૨૨-૧૭૧૮) કેસ સ્ટડી

ડૉ. મકરંદ મહેતા

આ અભ્યાસ અબ્દુલ ગફુરનું રૂઢિબદ્ધ જીવનચરિત્ર નથી. તે અબ્દુલ ગફુર અને અબ્દુલ ગફુર ફિનોમિનાને લાંબા ગાળાની ભૌગોલિક, રાજકીય, આર્થિક, દરિયાઈ વાહનવ્યવહાર, ટેક્નોલોજિકલ અને વાણિજ્યવિષયક પ્રક્રિયા સાથે સાંકળે છે. તે અબ્દુલ ગફુર અને સુરત બંદરને હિંદી મહાસાગર સાથે જોડે છે. આ કેસ સ્ટડી લુસિયન ફેર્વ, માર્ક બ્લોશ અને ફર્નાન્ડ બ્રુઝેલ જેવા ફ્રેન્ચ એનાલ્સ સ્કૂલના પ્રણેતાઓએ વિકસાવેલા “લાંબાગાળાના” (Longue duree) અને ‘સમગ્રતયા’ ઇતિહાસના (total history) ખ્યાલાત્મક અભિગમ ઉપર આધારિત છે. ઇતિહાસ ઉપરાંત સામાજિક વિષયોમાંથી પ્રાપ્ત થતી સૂઝોનો ઉપયોગ કરીને અહીં અરબી સમુદ્ર, હિંદી મહાસાગર અને રાતા સમુદ્રનું અનુસંધાન સુરત બંદર અને તેના પીઠપ્રદેશ (hinterland) સાથે પહેલી જ વખત ગુજરાતી ભાષામાં કરવામાં આવ્યું છે. અત્રે દર્શાવવામાં આવેલા સમકાલીન નકશાઓ અને ફોટોગ્રાફ્સ પ્રસ્તુત લેખનો મહત્વનો ભાગ છે.

કેટલીક વાર ઐતિહાસિક ઘટનાઓ દંતકથાઓ અને નવલકથાઓ કરતાં પણ વધારે રોમાંચક અને અવનવી હોય છે. ૮૬ વર્ષનું લાંબું આયુષ્ય ભોગવનાર અબ્દુલ ગફુર અને તેના વ્યાપારી સામ્રાજ્યનો ઉદય, વિકાસ અને અસ્ત કેવી રીતે થયો તે આ લેખના કેન્દ્રમાં છે.

વહોરા, ખોજા અને મેમણ ગુજરાતની વિશ્વભરમાં જાણીતી મુસ્લીમ વ્યાપારી કોમ છે. અબ્દુલ ગફુર (૧૬૨૨-૧૭૧૮) પટણી સુન્ની વહોરા હતો. પટણી સુન્ની વહોરા અને દાઉદી વહોરાઓ ગુજરાતની યશસ્વી વ્યાપારી કોમ તરીકે વિશ્વવિખ્યાત છે. અબ્દુલ ગફુરે ૧૬૬૧માં સુરતમાં સ્થળાંતર કર્યું તે પહેલાં તે પાટણની મદ્રેસામાં મૌલવી હતો. તેથી તેના નામ આગળ “મુલ્લા” શબ્દ ઉમેરાયો. અબ્દુલ અને તેના બાપદાદાની પરંપરા વ્યાપારી નહીં પણ ધાર્મિક હતી. તેમ છતાં તે પોતાનાં બુદ્ધિબળ અને ઊંચી મહત્વાકાંક્ષાને લીધે વિશ્વના કરોડપતિ જહાજપતિ અને વેપારી તરીકે પંકાયો. સુરતી પટણી જમાતે (સ્થાપના : ૧૮૬૪) દસ્તાવેજો દ્વારા તેની સ્મૃતિ જાળવી રાખી છે. આવા યશસ્વી સાહસિકનું બિઝનેસ એમ્પાયર કેમ પડી ભાંગ્યું ? તેના અવસાન બાદ તેના પૌત્ર મહંમદઅલીનું ખૂન ક્યાં કારણોસર થયું ? અત્યાર સુધી અજાણ રહેલી આ વાતની ચર્ચા અત્રે કરવામાં આવી છે. અબ્દુલ ગફુરનાં કૌટુંબિક વ્યાપારના અસ્ત માટે લાંબાગાળાની દૃષ્ટિએ મુખ્ય ત્રણ કારણોને જવાબદાર ગણીને તેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે :

૧. આપખુદ અને લાંચિયું મુઘલ વહીવટીતંત્ર.

૨. મુઘલ રાજ્ય અને વ્યાપાર (state and business) વચ્ચે સમજૂતી અને સહકારનો સદંતર અભાવ. વળી મુઘલોનું નૌકાદળ પણ અત્યંત નિર્બળ હતું.

૩. મધદરિયે અંગ્રેજ અને ડચ વેપારીઓ અને ચાંચિયાઓની દાદાગીરી. તેમણે મહાસાગરીય સામ્રાજ્યવાદ (oceanic imperialism) સ્થાપ્યો હતો.

અબ્દુલ ગફુરે સુરતમાં વિકસેલી આર્થિક તકોનો લાભ લીધો હતો. તેના વ્યાપારી અને જહાજ નેટવર્કને સમજવામાં સુરત બંદરની જાણકારી જરૂરી છે.

સુરત બંદર : એશિયાનું મહત્વનું એન્ટ્રેપોટ :

૧૬મા સૈકાના મધ્યભાગથી આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર તરીકે સુરતનો ઉગમ અને વિકાસ થયો હતો. તેનાં કેટલાંક મહત્વનાં કારણો હતાં. સુરત ગુજરાતનાં કૃષિપ્રધાન ગામડાંઓ ઉપરાંત નવસારી, બીલીમોરા, વલસાડ, ભરૂચ, વડોદરા, પાટણ, નડિયાદ, મહેમંદાવાદ, રાજકોટ, ભાવનગર અને ભૂજ જેવા હુન્નર-ઉદ્યોગના કેન્દ્ર ઉપરાંત દિલ્હી, આગ્રા અને બનારસ સાથે અને દક્ષિણમાં નંદરબાર અને બુરહાનપુર સાથે માર્ગવ્યવહાર દ્વારા સંકળાયેલું હોવાથી દૂરદૂરનાં પ્રોડક્ટિવ સેન્ટર્સમાંથી સુરતના કસ્ટમ્સ હાઉસનાં ગોદામોમાં માલ ઠલવાતો હતો. સુરતનો પીઠપ્રદેશ (hinterland) ઘણો વિશાળ હતો. સુરત ગુજરાતના નગરો અને ગામડાંઓ સાથે સંકળાયેલું (urban-rural nexus) બંદરીય નગર હતું. (નકશો-૧)

સુરત સીધુંસાદું બંદર ન હતું. તે આયાત-નિકાસની દૃષ્ટિએ તેમજ પુનઃ આયાત-નિકાસની દૃષ્ટિએ (trans-shipment) વિશ્વનું પ્રખ્યાત entrepot હતું. નરહરિ કે. ભટ્ટે રચેલ “વિનયન શબ્દકોશ - અંગ્રેજી-ગુજરાતી” મુજબ entrepot = અનામત જમા કરવા માટેનો ભંડાર-ગોદામ; આયાત-નિકાસ માટેનું વેપારી કેન્દ્ર; પુનર્નિકાસ વેપાર. વીરજી વોરા, ભીમજી પારેખ, હરિ વૈશ્ય, હાજી ઝહીદ બેગ, મિરઝા માસૂમ, અહમદ ચલેબી, અબ્દુલ ગફુર, આત્મારામ ભૂખણ અને વનમાળીદાસ તાપીદાસ જેવા જૈન, વૈષ્ણવ વણિક, વહોરા, ખોજા અને મેમણ વેપારીઓ અગ્નિ એશિયામાં ઈન્ડોનેશિયા અને મલેશિયાથી શરૂ કરીને પશ્ચિમ એશિયાના મસ્કત, અને રાતા સમુદ્ર તરફ આવેલા સોકોત્રા, કોફી માટે વિશ્વપ્રસિદ્ધ મોખા (મોચા), એડન અને છેક કોન્સ્ટન્ટિનોપલ સુધી આયાત-નિકાસનો વેપાર કરતા. તેમનાં વહાણો જાવા, સુમાત્રા, બાલી, અચીન, બાન્ટમ, મલુકુ, સુંદા, બંદા અને સુલવેસી જેવા અગ્નિ એશિયાનાં બંદરો અને ટાપુઓમાં જતા, ગુજરાત અને હિંદમાં ઉત્પન્ન થયેલો માલ વેચતા અને ત્યાંથી મરીમસાલા, અગરબત્તી અને ધૂપ જેવાં સુગંધી દ્રવ્યો ખરીદીને સુરત પાછા ફરતા. આ માલનું દેશમાં વેચાણ થતું અને તેની સાથે હવે ગુજરાતી વેપારીઓ ઈસ્ફહાન, બંદર અબ્બાસ, મસ્કત, મોખા, એડન અને છેક ઈજિપ્ત અને કોન્સ્ટન્ટિનોપલ સુધી જતા. (નકશો-૨) આ દેશો અને બંદરોમાં ગુજરાતી વેપારીઓ, શરાફી, દલાલો, આંગડિયાઓ અને મજૂરો વસવાટ કરતા હોવાથી સુરતનું વ્યાપારી નેટવર્ક વ્યાપક સ્વરૂપમાં ફેલાયેલું હતું. અબ્દુલ ગફુર તેના કેન્દ્રરૂપ હતો. સુરત માત્ર વેપારી કેન્દ્ર ન હતું. દેશભરના મુસલમાનો સુરત બંદર થઈને મક્કાની હજયાત્રા માટે વહાણોમાં બેસીને જતા હોવાથી તે મુઘલ હિંદનાં ‘બંદર મુબારક’ (Gateway to Macca) તરીકે ઓળખાતું. અબ્દુલ ગફુરે મુસ્લિમ યાત્રાળુઓ માટે પણ વહાણો બાંધ્યાં હતાં. સુરત બંદરનું મહત્વ પિછાનીને ઈંગ્લિશ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ અહીં ૧૬૧૩માં, ડચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ ૧૬૧૬માં અને છેલ્લે ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીએ ૧૬૬૭માં તેમની કોઠીઓ સ્થાપી હતી. અંગ્રેજોની કોઠી મુલ્લા ચકલામાં હતી જ્યાં હાલ સુરતની મ્યુનિસિપલ ઓફિસો બેસે છે. એક બંદરીય નગર તરીકે મુઘલ સમયની સુરતની ઓફિસો અને રહેઠાણો મહત્વનાં છે. તાપી નદીને અડીને કસ્ટમ્સ હાઉસ, કિલ્લો અને ટંકશાળ આવ્યા હતા. તેની સમીપમાં આવેલા ‘દરબાર’માં મુઘલ ગવર્નર રહેતો હતો. પાસે મોટું મેદાન હતું અને તેને અડીને આવેલા સોદાગરપુરામાં જહાજપતીઓ રહેતા હતા. અબ્દુલ ગફુરની હવેલી સોદાગરપુરામાં હતી. એણે વસાવેલા મુલ્લચકલામાં પણ એની હવેલી હતી. (નકશો-૩) ડચોની કોઠી બડેખાનાં ચકલામાં, નાનપુરા વિસ્તારમાં આવી હતી જ્યાં આજે જીવનભારતી શિક્ષણ સંસ્થા કાર્યરત છે. ફ્રેન્ચ કોઠી પણ મુલ્લા ચકલામાં હતી. તે અંગેના સમકાલીન વિરલ ફોટોગ્રાફી આ સાથે સામેલ છે. બળદગાડાનાં જમાનામાં દોરવામાં આવેલા અંગ્રેજ અને ડચ કંપનીઓના સ્કેચ અહીં ખૂબ મહત્વનાં છે.

સુરત કોસ્મોપોલિટન બંદરીય નગર હતું. અહીં જૈન, હિંદુ, પારસી, ખોજા, દાઉદી અને સુન્ની વહોરા અને મેમણ ઉપરાંત તુર્ક, યહૂદી, આર્મેનિયન, આરબ, પર્શિયન, ઈથિયોપિયન, અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, ડચ, જર્મન અને ઇટાલિયન વેપારીઓ રહેતા હતા. આ તો વિવિધ ભાષાઓ બોલતા માણસોનો, આવનજાવન

કરતા માણસોનો શંભુમેળો. તેને અનુરૂપ સુરતે તેનું વ્યક્તિત્વ ખીલવ્યું હતું. ૧૬૫૦માં સુરતની વસ્તી આશરે ચાર લાખની હતી. આ નગરમાં વેપારીઓ, શરાફો, મુનીમો અને આંગડિયાઓ ઉપરાંત કારીગરો, માછીમારો, હકીમો, વૈદો, વેશ્યાઓ, નર્તકીઓ, સંતો, સૂફીઓ, અનાજ-કરિયાણાના વેપારીઓ ઉપરાંત માલિસ-ચંપીના ફેરિયાઓ રહેતા હતા. ૧૬૨૩માં સુરતની મુલાકાતે આવેલા ઇટાલિયન મુસાફર પીટ્રો ડેલાવેલે નોંધ્યું હતું : “આ શહેરમાં વિવિધ ધર્મો અને કોમોના માણસો વસે છે અને તેઓ વિવિધ ભાષાઓ બોલે છે. તેણે સુરતમાં તથા તેની સમીપમાં આવેલા સુંવાળી (Swally) બંદરમાં નૃત્યાંગનાઓ સાથે મોજમસ્તી કરી હતી. ઈ.સ. ૧૬૨૩માં પીટ્રો ડેલાવેલે દોરેલો સુરતનો સ્કેચ અત્રે મોજૂદ છે. મુદ્દો એ છે કે સુરત બહુસાંસ્કૃતિક, બહુભાષી અને બહુ-નૃજાતીય સમુચ્ચય તરીકે (મલ્ટિ-કલ્ચરલ, મલ્ટિ-લિંગ્વલ અને મલ્ટી-એથ્નિક) વિકસ્યું હતું.

સુરત ધનિક નગર હોવાથી અહીં પૈસા પ્રાપ્ત કરવા કથાકારો અને કીર્તનકારો પણ આવતા હતા. અગાઉ નોંધ્યું છે તે મુજબ સુરત નંદરબાર અને બુરહાનપુર સાથે માર્ગવ્યવહાર અને વ્યાપાર દ્વારા ગાઢ રીતે સંકળાયું હતું. વડોદરાથી મહાકવિ પ્રેમાનંદ (૧૬૪૦-૧૭૧૦) અવારનવાર પગપાળા અને બળદગાડા મારફત સુરત જતા અને ત્યાંથી નંદરબાર અને બુરહાનપુર જતા. ‘ઉદર નિમિત્તે પરદેશ કીધો... મૂરત કીધું સુરત, થયું પૂર્ણ નંદરબાર.’ એક કથાકાર અને માણભટ્ટ તરીકે પ્રેમાનંદે તેનો પ્રોફેશનલ કસબ સજમાવીને ધન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

અબ્દુલ ગફુર સુરતની પચરંગી આબોહવાના પ્રતીકરૂપ હતો.

મુલ્લા અબ્દુલ ગુફર (૧૬૨૨-૧૭૧૮) :

અબ્દુલ ગફુરનું મહત્વ એ છે કે એ ૧૬૭૦ થી ૧૭૧૮માં તેનાં મૃત્યુ સુધી સુરતનાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનાં કેન્દ્રસમાન હતો. અબ્દુલ ગફુર ગુજરાતી ઉપરાંત અરબી ભાષા જાણતો હતો. ૧૬૬૧માં સુરતમાં સ્થળાંતર કર્યા બાદ તે પ્રખ્યાત વેપારી, જહાજપતિ અને શાહબંદર હાજી ઝહીદ બેગની પેઢીમાં લહિયા અને ગુમાસ્તા તરીકે જોડાયો. તેના જીવનમાં નવો વળાંક આવ્યો. તે મુલ્લા મટીને શાહસોદાગર થયો ! તેનાં અંગ્રેજ મિત્ર એલેક્ઝાંડર હેમિલ્ટને ૧૭૦૧માં લખ્યું : “અબ્દુલ ગફુરને હું ઘણા સમયથી ઓળખું છું. તે ૧૮ જહાજોનો માલિક છે. ઈંગ્લિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કુલ વેપાર કરતાં પણ તેનો દરિયાપારના દેશો સાથેનો વેપાર વધારે બહોળો અને સમૃદ્ધ છે.”

અબ્દુલ ગફુર તેનાં ભાઈ અબ્દુલ વહાબ અને કુટુંબીજનો સાથે સોદાગરપુરામાં રહેતો હતો. તેણે સમીપમાં મુલ્લા ચક્રો વસાવ્યો હતો. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોની કોઠી મુલ્લા ચક્રામાં આવી હતી. અબ્દુલ ગફુર વિવિધ જાતનાં નાનાંમોટાં વહાણો ધરાવતો — કોટિયો, બગલો, ગંજો, ઢઉ, ગુરાબ, દંગી, બતેલો વગેરે. એની તહેનાતમાં સંખ્યાબંધ નાખુદા, સારંગ, ટેલ, માલમ, સુકાની, ભંડારી, હિરાણી અને ખલાસીઓ રાખતો. મોટે ભાગે તેઓ મુસ્લિમ હતા, પણ હિંદુ સારંગો અને બગોળશાસ્ત્રીઓ પણ તેના નૌકા-કાફલામાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા. તેના શરાફો, ગુમાસ્તાઓ અને હિસાબકિતાબ તથા નામાઠામાનું કામ કરતા તજજ્ઞો મોટે ભાગે હિંદુ અને જૈન હતા. અબ્દુલ ગફુરનાં વહાણો હિંદી મહાસાગર અને રાતા સમુદ્રમાં પ્રવૃત્ત હતા. ૧૭૦૧માં તેનાં નીચેનાં વહાણો નોંધાયેલાં હતાં. નીચેનાં કોષ્ટક ઉપરથી વહાણનું નામ અને તે માલ વહન કરવાની તેની ક્ષમતાનો ખ્યાલ આવશે.

ક્રમ	વહાણનું નામ	કેટલા ટન ખાંડીમાં
૧	ફતેહ-ઇ-ગંજ	૧૪૦૦
૨	અહમદી	૧૪૦૦
૩	ફતેહ-ઇ-મુરાદ	૧૩૦૦
૪	ગંજ જૌહર	૭૦૦

૧૭મા સૈકામાં જાહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મા સૈકામાં કેમ પડી ભાંગ્યું ?...]

[૨૪૫

૫	ફત્તેહ	૭૦૦
૬	ફત્તેહ-ઈ-બક્ષ	૧૨૦૦
૭	હુસેની	૮૦૦
૮	ફૈઝ બક્ષ	૮૦૦
૯	કરીમી	૮૦૦
૧૦	ફત્તેહ-ઈ-મુહમદી	૭૦૦
૧૧	ગંજ-ઈ-બક્ષ	૬૦૦

સુરતનું કસ્ટમ્સ હાઉસ (ફુરજો) સુરતની જાહોજલાલીના કેન્દ્રરૂપ હતું. સીઝન વખતે તે કીડિયારાની જેમ ઊભરાતું. કસ્ટમ્સ હાઉસના બે સર્વોચ્ચ અધિકારીઓ શાહબંદર (customs master) અને મીર-ઈ-બહર (harbour master) હતા. અધિકારીઓ લાંચિયા હતા અને દાણથોરો ખુશ હતા. અબ્દુલ ગફુર નાના-મોટા કસ્ટમ્સ અધિકારીઓને ‘ખુશ’ રાખતો હતો. તેનું વ્યાપારી નેટવર્ક પૂર્વ આફ્રિકામાં ઝાંઝીબાર, મોમ્બાસા, નૈરોબી અને મોગાદીસુમાં તથા પશ્ચિમ એશિયામાં બસરા, ઓમાન, સોકોત્રા, મોખા અને એડન જેવાં બંદરો અને ટાપુઓમાં ફેલાયું હતું. (નકશો-૨) તે સમયે તાપી નદીનો તટ કાંપને લીધે સાંકડો થઈ ગયો હોવાથી વહાણો લાંગરવાનું મુશ્કેલ હતું. બીજી તરફ સુરતથી ૧૫ કિ.મી. દૂર આવેલ સુંવાળી બંદરની ખાડી પુષ્કળ લાંબી અને પહોળી હોવાથી ત્યાં અનેક વહાણો લાંગરી શકાતાં હતાં. પણ તેની ઉપર છેક ૧૬૧૩થી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેનો પગદંડો જમાવ્યો હતો. મુઘલ શાસકોનું પાણી પર જોર ન હતું. આવાં કારણોસર અબ્દુલ ગફુરે અઠવામાં વિશાળ ડક્કો (wharf) બંધાવ્યો. અહીં તેનાં ૩૦૦ થી ૮૦૦ ટન સુધીનાં વહાણો લાંગરતા અને તે ગરબીસમુદ્ર, હિંદી મહાસાગર અને રાતા સમુદ્રની અવર-જવર કરતાં હતાં. દરિયાઈ વ્યાપાર દ્વારા અબ્દુલ ગફુર અઢળક દ્રવ્ય કમાયો હતો. તેથી સવાલ એ થાય છે કે સુરતના અન્ય વેપારીઓની જેમ એને ક્યાં પ્રતિકૂળ પરિબળોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો? એક તો એ કે મુઘલ વહીવટીતંત્ર આપખુદ અને લાંચિયું હતું. વળી યુરોપિયન ચાંચિયાઓ અને ચાંચિયા સાથે ભળી ગયેલા અંગ્રેજ અને ડચ વેપારીઓનો તેમણે સામનો કરવો પડ્યો હતો.

આપખુદ, લાંચિયું અને દરિયાઈ તાકાતની દૃષ્ટિએ અણધાર મુઘલ વહીવટીતંત્ર :

૧૭મા સૈકા દરમિયાન મુઘલ શહેનશાહો ઉપરાંત અમદાવાદ અને સુરતના ગવર્નરો (સૂબેદાર) હિંદી તથા વિદેશી વેપારીઓ પાસેથી પુષ્કળ લાંચ લેતા હતા અને તેને માટે જોરજુલમી કરતા હતા. તેનાં અનેક દૃષ્ટાંતો છે. જેમ કે જહાંગીરના સમયમાં એમ્બેસેડર તરીકે આવેલા સર ટોમસ રોગે (૧૬૧૫-૧૬૧૮) જહાંગીર અને એના દરબારીઓને પુષ્કળ લાંચ આપીને ઈંગ્લિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માટે વિશેષાધિકારો પ્રાપ્ત કર્યા હતા. તે જ પ્રમાણે સુરતનું કસ્ટમ્સ હાઉસ લાંચરુચિતની દૃષ્ટિએ નામચીન બન્યું હતું. જર્મન મુસાફર જે. આલ્બર્ટ ડી. મેન્ડેલ્સો જ્યારે ૧૬૩૮માં સુરતના બંદરમાં ઊતર્યો કે તરત સુરતના ગવર્નર મુઈઝ-ઉઝ-ઝમાને તેની પાસેથી કીમતી ભેટો માંગી. તેણે લાંચ આપવાની ના પાડી તેથી ગવર્નરે તેના કાંડામાં પહેરેલું સોનાનું કડું ઉતારીને છીનવી લીધું ! તે જ પ્રમાણે ૧૬૭૦-૧૬૭૪માં હિંદમાં રહેલા ફ્રેન્ચ મુસાફર એબે કેરે લખ્યું છે કે મીરજા સૈદુલ્લાના ત્રાસથી સુરતના હિંદુ અને જૈન વેપારીઓ એવા ત્રાસી ગયા હતા કે તેમણે ઔરંગઝેબને ફરિયાદ કરી કે ગવર્નર અમારી પાસેથી બળપૂર્વક પૈસા પડાવે છે એટલું જ નહીં, પણ અમારા ધર્મની બાબતમાં માથું મારે છે. પણ ઔરંગઝેબે મૌન સેવતાં તેમણે સુરતથી હિજરત કરી જવાનું નક્કી કર્યું. તેથી મીરજા સૈદુલ્લાએ શહેરના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા અને હિજરતનો પ્રયત્ન કરવા બદલ તેમને ફટકા મરાવ્યા. સુરતના સૂબેદારો (ગવર્નર) મીર મુસા અને હકીમ સાદરાએ જૈન વેપારી વીરજી વોરાને ફરજ પાડીને તેના બિઝનેસ પાર્ટનર્સ બનાવ્યા હતા. કસ્ટમ્સ ઓફિસરો અને ગવર્નરો એકરૂપ થઈને લાંચ લેતા હતા.

તેમની સાથે 'વહેવાર' કરનાર ચાલાક વેપારીની કસ્ટમ્સ ડ્યૂટી માફ કરવામાં આવતી ! વેપારીઓ પણ સમજી હતા ! મુદ્દો એ છે કે રાજ્ય અને વ્યાપાર વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો સુમેળ ન હતો. મુઘલ શાસન વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જુલમી, નિર્દય અને કઠોર હતું. ઔરંગઝેબે મુસ્લીમ વેપારીઓની કસ્ટમ્સ ડ્યૂટી માફ કરી હતી. યુરોપીયન વેપારીઓને સુરત બંદર પર માત્ર ૨૫ ટકા જ કસ્ટમ્સ ડ્યૂટી ભરવી પડતી. હિંદુ અને જૈન વેપારીઓએ ૫ ટકા ડ્યૂટી ભરવી પડતી ! તેની ઉપરથી મુઘલોની આર્થિક નીતિનો ખ્યાલ આવશે. આપણે પાછળથી જોઈશું કે ઈંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડનાં રાજ્યો તથા વેપારીઓ વચ્ચે કેટલો બધો સહકાર અને સુમેળ પ્રવર્તતો હતો. યુરોપીય દેશોએ વાણિજ્યવાદ (Mercantilism) અપનાવ્યો હોવાથી વેપારી કંપનીઓને રાજ્યોનો સંપૂર્ણ ટેકો મળ્યો હતો. આ રીતે ઈંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડે દરિયાઈ સત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી. મુઘલ શાસકો દરિયાઈ તાકાતનું મૂલ્ય કદી પણ આંકી શક્યા ન હતા. ગુજરાતીઓનાં વહાણો જ્યારે જ્યારે લૂંટાતાં ત્યારે તેઓ લાચાર થઈ જતા. મુઘલ નૌકાદળ અત્યંત નિર્બળ અને પછાત હોવાથી યુરોપિયન સત્તાઓ મુઘલ શાસકો અને સુરતના જહાજપતિઓ તથા વેપારીઓને ધાક-ધમકી આપીને પૈસા પડાવતી.

દરિયાઈ આતંકવાદ : અંગ્રેજ અને ડચ વેપારીઓ અને ચાંચિયાઓ :

એક તરફ આપખુદ અને લાંચિયું મુઘલ વહીવટીતંત્ર અને મુઘલોની એન્ટિ-બિઝનેસ પોલિસી, બીજી તરફ ઈંગ્લેન્ડ અને હોલેન્ડની વેપારી કંપનીઓને રાજ્ય તરફથી સંપૂર્ણ સહકાર. ત્રીજી તરફ ૧૬મી સૈકામાં પોર્ટુગીઝો અને ૧૭મી સૈકામાં અંગ્રેજો, વલંદાઓ અને ફ્રેન્ચોનું દરિયાઈ વર્ચસ્વ. અબ્દુલ ગફુરના વેપારી ગૃહને તેમજ સમગ્ર અબ્દુલ ગફુર ફિનોમિનાને સમજવામાં લાંબાગાળાનાં પ્રસંગો અને ઘટનાઓ વચ્ચેનું એકીકરણ (integration) અને વિશ્લેષણ જરૂરી છે. તે મુજબ પોર્ટુગીઝ મુસાફર ડુરાટ બારબોસા (૧૪૮૦-૧૫૨૧) સુલતાન મહંમદ બેગડાના સમયમાં ગુજરાતમાં રહ્યો હતો અને ખંભાત, ચાંપાનેર, અમદાવાદ, દીવ અને દમણની મુલાકાત લીધી હતી. એણે લખ્યું હતું કે ખંભાત ધીકતું, આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર હોવા છતાં સુલતાનો પોર્ટુગીઝોનું દરિયાઈ વર્ચસ્વ જોઈને તેમને નમે છે. તેણે પોર્ટુગીઝોના અવારનવાર દરિયાઈ હુમલાઓનું વર્ણન કરીને લખ્યું હતું : “દરિયા ઉપર પ્રભુત્વ સ્થાપીને જ કોઈ પણ દેશ વિશ્વમાં સત્તા સ્થાપી શકે છે.” વિશ્વવિખ્યાત નેવેલ ઇતિહાસકાર આલ્ફ્રેડ મહને ૧૮૮૦માં પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથ “The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783”માં લખ્યું હતું કે અંગ્રેજો એ સશક્ત નૌકાદળ વધારીને સમુદ્ર ઉપર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને એશિયા-આફ્રિકામાં સામ્રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. ફ્રેન્ચ એનાલ્સ સ્કૂલના પ્રવર્તક ફરનાન્ડ બ્રુઝેલે (૧૮૦૨-૧૮૮૫) પણ તેના ગ્રંથો (Civilization and Capitalism, 15th-16th Centuries) અને “The Mediterranean World in the Age of Philip II”) દ્વારા એ જ વાત દોહરાવી છે કે દરિયાઈ સત્તાએ યુરોપિયનોને વેપારમાં મોનોપોલી પૂરી પાડી હતી.

૧૬મી સૈકામાં ખોબા જેટલા નાના પોર્ટુગલે જે અદાથી દીવ, દમણ અને ગોવામાં સત્તા સ્થાપી તે બતાવે છે કે ગુજરાતના સુલતાનો ભૂમિ પર ગમે તેટલા શૂરા હોય પણ પાણી આગળ તેઓ લાચાર હતા. ગોવાના ગવર્નર ૧૫૩૫માં એવો હુકમ છોડ્યો હતો કે ગુજરાતનાં વહાણો સૌપ્રથમ દીવ બંદરમાં આવે અને ત્યાં જકાત ભર્યા પછી જ તે દરિયાઈ વેપાર કરી શકે. એક પણ સુલતાને કે મુઘલ બાદશાહે ચાંચિયાગીરીથી રક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા સશસ્ત્ર નૌકાદળ સ્થાપ્યું ન હતું. બીજી તરફ પોર્ટુગીઝો, અંગ્રેજો અને ડચો “લોર્ડ્સ ઓફ ઓસન” તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. નવાઈની વાત એ છે કે અંગ્રેજ ચાંચિયાઓ હેન્રી શેરમન અને કેપ્ટન હેગર્સ્ટને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે ભળી જઈને જોધાબાઈનું (અકબરની પત્ની અને જહાંગીરની માતા) હજયાત્રા માટે સુરતથી ઊપડેલું જહાજ ૧૬૧૭માં મધદરિયે લૂંટી લીધું હતું. જહાંગીર લાચાર હતો ! તેને બીજે વર્ષે (૧૬૧૮) જ્યારે અમદાવાદના વેપારી, નગરશેઠ અને મહાજનોના વડા શાંતિદાસ ઝવેરી અને અમદાવાદી વેપારીઓનું વહાણ લૂંટાયું તે સમયે બ્રિટિશ એલચી સર ટોમસ રો અમદાવાદમાં હતો. અમદાવાદનો સૂબેદાર (ગવર્નર) ઇમ્તીયાઝ-ઉદ્-દૌલા હતો. શાંતિદાસ અને અમદાવાદના વેપારીઓ અને મહાજનોએ ગવર્નર ઉપર

૧૭મી સૈકામાં જહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મી સૈકામાં કેમ પડી ભાંગ્યું ?...

દબાણ લાવીને અંગ્રેજ કોઠીવાળાઓ, વેપારીઓ અને મુઘલ સત્તાધીશોની સંયુક્ત બેઠક બોલાવી. જ્યારે શાંતિદાસે કંપનીની ચાંચિયાગીરી સામે ફરીયાદ કરી ત્યારે સર ટોમસ રોએ તેમને જવાબ આપ્યો કે જો અમદાવાદના વેપારીઓ અંગ્રેજોના જહાજમાં તેમનો માલ મોકલે તો અમે તેમના માલનું રક્ષણ કરીશું. આ સાંભળીને ઇમ્તીયાઝ-ઉદ્-દૌલા તાનમાં આવી ગયો અને તેણે સર ટોમસ રોનો પ્રસ્તાવ સ્વીકારી લીધો. તે સમયે શાંતિદાસે ગવર્નરને સણસણતો જવાબ આપ્યો કે તમે મુઘલ શાસકો વેપારમાં શું સમજો ? તમારી જાહોજલાલી અમારા જેવા બુદ્ધિશાળી વેપારીઓને આભારી છે. બ્રિટિશ જહાજોમાં અમારો માલ મોકલીને અમે ગુજરાતના તળપદા વહાણવટા ઉપર કુહાડો મારીએ એમ તમે કહો છો ! તમને શરમ નથી આવતી ! સમકાલીન અહેવાલો મુજબ શાંતિદાસે મહાજનસત્તાનો ઉપયોગ કરીને અંગ્રેજોને (તે સમયની ભાષામાં “ટોપીવાળાઓને”) કેદમાં પુરાવ્યા અને પૂરેપૂરું વળતર પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ અંગ્રેજોને કેદમાંથી મુક્ત કરાવ્યા. પણ આવાં દૃષ્ટાંતો આંગળીને વેઢે ગણાય એવાં હતાં. મુઘલ રાજ્ય અને વ્યાપાર વચ્ચે કોઈ સહકાર કે સુમેળ ન હતો. ડી. પંત નામનાં ઇતિહાસકારે અનેક ઓતોને આધારે બતાવ્યું છે કે અકબરથી શરૂ કરીને ઔરંગઝેબ સુધીના ‘મહાન મુઘલો’ અને તેમના સૂબેદારો વેપાર-વાણિજ્ય પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન હતા એટલું જ નહીં, પણ તેઓ મનસ્વી રીતે વિદેશ વેપારમાં માથું મારીને તેને રૂંધતા હતા. તેથી સવાલ એ થાય છે : “ક્યાં આક્રમક વાણિજ્યવાદની (mercantilism / statism / protectionism / bullionism) નીતિને વરેલું બ્રિટિશ વેપાર તરફી ઇંગ્લેન્ડ ?! અને ક્યાં વેપાર ઉપર તરાપ મારતું આપખુદ મુઘલ શાસન ?! રાજ્ય અને કંપનીના સહકાર દ્વારા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વેપારમાંથી રાજકીય સત્તા તરફ ધીમી ગતિએ આગળ ધપી રહી હતી. અબ્દુલ ગફુર તો આ પ્રકારના વ્યાપક વૈશ્વિક ફિનોમિનાનો નિમિત્ત હતો !

સૂર્યાસ્ત તરફ સુરત : અબ્દુલ ગફુરના વેપારી સામ્રાજ્યનું પતન :

આપખુદ મુઘલ શાસન, નિરંકુશ થતી જતી ચાંચિયાગીરી અને સુરતના દરિયાઈ વેપારનો અસ્તાચળ — આ ત્રણ પ્રક્રિયાઓ ૧૬૮૦ પછી સમાંતર રીતે ચાલી હતી. ઔરંગઝેબના શાસનના (૧૬૫૮-૧૭૦૭) અંતિમ ત્રણ દાયકાઓ દરમિયાન જેમ જેમ મુઘલ શાસનનું વિઘટન વધતું ગયું તેમ તેમ અંગ્રેજો અને વલંદાઓનું દરિયા ઉપરાંત સુરતના કાંઠાળ વિસ્તારમાં પણ પ્રભુત્વ વધવા લાગ્યું. ઔરંગઝેબ પછી ગાદીએ બેઠેલા બહાદુરશાહ (૧૭૦૭-૧૭૧૨), જહાંદારશાહ (૧૭૧૨-૧૭૧૩), ફરુખસિયર (૧૭૧૩-૧૭૧૯) અને મુહમ્મદશાહ (૧૭૧૭-૧૭૪૮) નિર્બળ સાબિત થયા અને કઠપૂતળીની જેમ બદલાતા ગયા. મધ્યસ્થ સત્તા ક્ષીણ થતાં પ્રાદેશિક સત્તાઓ બેફામ બની. આવા સંજોગોમાં સામ્રાજ્યના વિઘટનની સાથે સાથે જેમ જેમ દરિયાઈ ચાંચિયાગીરી વકરવા લાગી તેમ તેમ સુરત બંદર તેના પીઠપ્રદેશથી (hinterland) વિખૂટું પડતું ગયું. જે ત્વરાથી શિવાજીએ ૧૬૬૪માં અને ૧૬૭૦માં એમ બબે વખત સુરત શહેરને લૂંટ્યું તે બતાવે છે કે સુરત જેવા મહાન બંદરીય નગરનું રક્ષણ કરવાની દૃષ્ટિએ મુઘલ સૈન્ય સાવ બાયલું સાબિત થયું હતું. ૧૬૬૪માં ગવર્નર ઈનાયતખાન અને ૧૬૭૦માં ગવર્નર મીરજા સઈફઉલ્લા શિવાજીનો સામનો કરવાને બદલે કિલ્લામાં સંતાઈ ગયા હતા. બીજી તરફ મુઝીબર અંગ્રેજ અને ડચ કોઠીવાળાઓએ બંદૂકો તૈયાર રાખીને શિવાજીને લૂંટફાટ કરતાં અટકાવ્યા હતા. ૧૬૬૯માં તો સુરતમાં સર્વત્ર હાહાકાર મચી જાય તેવી ઘટના બની હતી. ઔરંગઝેબની ધર્માધ નીતિના ભાગ રૂપે સુરતના મુસ્લિમ કાઝી અને મૌલવીએ ૩ હિંદુ અને ૨ જૈનોને મુસલમાન બનાવી દીધા હતા. ભીમજી પારેખ અને વીરજી વોરાના નેતૃત્વ હેઠળ સુરતના વેપારીઓએ જડબેસલાક હડતાલ જાહેર કરી. ગાંધીજીના જન્મનાં બરાબર ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ૧૬૬૯માં સુરતના વેપારીઓ અને લોકોએ મુઘલ શાસન સામે અહિંસક અસહકારનું આંદોલન છેડ્યું. પણ ઔરંગઝેબ અને સુરતના કાઝી ઉપર તેની કોઈ જ અસર ના થતાં ૮૦૦૦ વેપારીઓ હિજરત કરીને ભરૂચ જતા રહ્યા. પરિસ્થિતિ એટલી હદે વકરી કે છેવટે ઔરંગઝેબે માફી માંગી. સુરતે ખીલવેલી અહિંસક બંદરીય સંસ્કૃતિના હાર્દરૂપ આ પ્રસંગો હતો. પ્રજાકીય આંદોલન ભલે સફળ થયું, તેમ છતાં સુરતને લાગુ પડેલા કુવહીવટરૂપી રોગનાં લક્ષણો

(symptom) ચાલુ જ રહ્યા, તે વકર્યા અને અંતે તેની શારીરિક દુર્બળતા (atrophy) વધતી ગઈ. સુરત ખોખલું અને મૃતપ્રાય થઈ ગયું.

તેની અસર અબ્દુલ ગફુરના વેપારી સામ્રાજ્ય ઉપર પડે તે સ્વાભાવિક હતું. સુરતમાં પ્રવર્તતી અરાજકતાનો (anarchy) લાભ અંગ્રેજ અને ડચ કોઠાવાળાઓએ પૂરેપૂરો ઉઠાવ્યો. અંગ્રેજ ચાંચિયા હેત્રી એવરીએ સુરતના કોઠીવાળાઓની રહેમ નજરથી ૧૬૯૫માં ખુદ ઔરંગઝેબનું હજયાત્રા કરવા સુરતથી ઊપડેલું જંગી જહાજ “ગંજ-ઈ-સવાઈ” સપ્ટેમ્બર ૧૬૯૫માં મધદરિયે લૂંટી લીધું. તેમાં સુરતનાં ખૂબ પુરાણા અને પ્રતિષ્ઠિત એડુસી સૈયદ કુટુંબની સ્ત્રીઓ પણ સામેલ હતી. તેથી હાહાકાર થઈ ગયો. ઔરંગઝેબના સમકાલીન ઇતિહાસકાર ખાફીખાને લખ્યું છે તે મુજબ ચાંચિયાઓએ સોનાચાંદીની પાટો લૂંટવા ઉપરાંત મુસ્લિમ મહિલાઓની પણ લાજ લૂંટી. કેટલીક સ્ત્રીઓએ આત્મહત્યા કરી. તે જ વર્ષે વળી થોમસ ટ્યુ નામના અંગ્રેજ ચાંચિયાએ બબેલ-અલ-મંડેલ (આજના યેમેન દેશ પાસે આવેલ સામુદ્રધુની) પાસે અબ્દુલ ગફુરનાં બે વહાણો ‘ફેજ રેમન’ અને ‘ફત્તેહી’ લૂંટ્યાં. ૧૬૯૮માં અંગ્રેજ ચાંચિયા વિલિયમ કીડે અબ્દુલ ગફુર અને તેના મિત્ર હસન હમદાનીનાં વહાણો હિંદી મહાસાગરમાં લૂંટી લીધાં અને માડાગાસ્કરમાં ‘છૂમંતર’ થઈ ગયા. (હેત્રી એવરી થોમસ ટ્યુ અને બિલીયમ કીડનાં પ્રાપ્ત થયેલા વિરલ ફોટોગ્રાફો અત્રે સામેલ છે.) ૧૬૯૮માં ફરીથી વહાણો લૂંટાયાં. તેથી છેવટે અબ્દુલ ગફુર અને અન્ય જહાજપતિઓએ ડચ અને અંગ્રેજો સાથે “કોન્વોય કોન્ટ્રેક્ટ” કર્યો. તે મુજબ ડચ અને અંગ્રેજ વેપારીઓનાં યુદ્ધવાહક જહાજો સુરતીઓનાં માલવાહક વહાણોની આસપાસ ફૂંડાળું વળીને વીંટળાઈ જાય અને સંરક્ષણ પૂરું પાડે. તે બદલ સુરતના જહાજપતિઓ તેમને ઊંચી પ્રોફેશનલ ફી આપે ! આ પ્રકારના કરારને સમકાલીન શબ્દોમાં “મુચલકા” કહેવામાં આવતા, પણ તે પણ પોકળ સાબિત થયા અને અબ્દુલ ગફુરનાં વહાણો લૂંટાતાં રહ્યાં.

૧૭૦૧માં અને ૧૭૦૪માં અબ્દુલ ગફુરનાં વહાણો ફરીથી લૂંટાયાં તેથી સુરતમાં હાહાકાર મચી ગયો. ૧૭૦૪ની લૂંટમાં ૭૦ લાખ રૂપિયાનો માલ લૂંટાયો હતો, તેમાં હિંદુ અને જૈનોનાં વહાણોનો પણ સમાવેશ થતો હતો. તેથી હવે અબ્દુલ ગફુર, અબ્દુલ રહેમાન, સુલેમાનજી, કાસિમભાઈ અને મહંમદ શાહેદ ઉપરાંત સુરતના વૈષ્ણવ નગરશેઠ લાલદાસ વિઠ્ઠલદાસ (ભીમજી પારેખના પૌત્ર), વેણીદાસ ત્રીકમદાસ, ભાઈજી સુરદાસ, મહુકચંદ, જેઠીભાઈ મહેતા, નાના ભગવાનભાઈ, વનમાળીદાસ તાપીદાર અને આત્મારામ ભૂખણ જેવા હિંદુ અને જૈન વેપારીઓએ મહાજનોની મદદથી હડતાલ પાડી. તેમણે સુરતના ગવર્નર નજાબતખાનને ફરિયાદ કરી કે તેમની હાજરીમાં જ મુચલકાઓ (contracts) પર સહીઓ થઈ હોવા છતાં અંગ્રેજ અને ડચ વેપારીઓએ તેનો ભંગ કરીને અમારાં વહાણો લૂંટ્યાં છે. તેઓ છેક ઔરંગઝેબ સુધી ફરિયાદ લઈ ગયા અને કહ્યું કે “છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં ટોપીવાળાઓએ અમારા ૧૪૦ લાખ રૂપિયા ઉપરાંત સંખ્યાબંધ સોનાચાંદીની લગડીઓ (bullion) લૂંટી છે. આપ મુઘલ શહેનશાહ હોવાથી અમારું (‘રૈયત’) રક્ષણ કરવાની જવાબદારી આપની છે.” પણ આવી અરજીઓ પથ્થર ઉપર પાણી જેવી પુરવાર થઈ. ખુદ ઔરંગઝેબ જ દખ્ખણમાં મરાઠાઓનો અને બીજાપુર અને ગોલકોંડાના સુલતાનોનો સામનો કરી રહ્યો હતો. જે ઔરંગઝેબ અને સુરત ખાતેના તેના ધર્મીય અધિકારીઓ હિંદુ અને જૈનોને વટલાવવામાં ‘ઇસ્લામનો વિજય’ સમજતા હતા તેઓ યુરોપિયનોનો વાળ પણ વાંકો કરી ન શક્યા. ઊલટાનું ગવર્નર નજાબતખાન, કિલ્લેદાર હમીદખાન, શાહબંદર મીરજા મહંમદ સલીમ અને નાખુદા ઇબ્રાહીમખાને અબ્દુલ ગફુર અને લાલદાસ વિઠ્ઠલદાસનું જન આંદોલન કચડી નાંખ્યું.

આવા સંજોગોમાં ઇસ્લામી કાયદા અને નીતિનિયમોના ચુસ્ત રખેવાળ ઔરંગઝેબનું અહમદનગરમાં (પૂનાથી ૧૨૧ કિ.મી. દૂર) તા. ૩-૩-૧૭૦૭ના રોજ અવસાન થયું. ત્યાર પછી મુઘલ સામ્રાજ્ય પત્તાના મહેલની જેમ પડી ભાંગ્યું. સુરત ઉપર મરાઠાઓનાં સંખ્યાબંધ આક્રમણો શરૂ થયાં. આવાં કારણોસર સુરત બંદરનો પીઠપ્રદેશ (hinterland) ખૂબ ઘટી ગયો. વળી નજાબતખાન (૧૭૦૧-૧૭૦૮), અમાનતખાન,

૧૭મા સૈકામાં જાહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મા સૈકામાં કેમ પડી ભાંગ્યું ?...

[૨૪૯

મુહમ્મદ બેગખાન, સૈયદ હરનઅલીખાન અને રૂસ્ત-હુસૈનખાન જેવા સુરતના ગવર્નરોએ સુરતના વેપારીઓને લૂંટવા માંડ્યા. અંગ્રેજોનું દરિયા પર પહેલેથી જ જોર હતું. હવે સુરતના વહીવટીતંત્ર ઉપર પણ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું જોર વધ્યું. બીજી તરફ ૧૮મા સૈકાની શરૂઆતથી મુંબઈ બંદર ઝડપથી ખીલતું ગયું અને તેનો લાભ લેવા પારસી, ખોજા, વહોરા, જૈન, ભાટિયા, લોહાણા અને વૈષ્ણવ વણિકોએ સુરત અને તળ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાંથી સ્થળાંતર કરવા માંડ્યા. હકીકતમાં તો છેક ૧૬૬૯માં ભીમજી પારેખ સહિત સુરતના સંખ્યાબંધ હિંદુ અને જૈન વેપારીઓએ સુરતની કોઠીના પ્રમુખ જિરાંલ ઔગીયરને વિનંતી કરી હતી કે ઔરંગઝેબની ધર્મી નીતિથી અમે ત્રાસી ગયા હોવાથી અને મુંબઈમાં અમે અમારો ધર્મ જાળવી શકીએ એમ હોવાથી અમારે મુંબઈમાં સ્થળાંતર કરવું છે. પણ ખુદ ઔગીયરે ઔરંગઝેબથી ડરીને તેમને કહ્યું હતું કે સ્થળાંતર માટે હજુ સમય પાક્યો નથી. ત્યાર પછી તો સુરત એવું તો ઘસાતું ગયું કે સુરતના સંખ્યાબંધ વહોરા અને ખોજા જહાજપતિઓ ઉપરાંત કેટલાક જૈન અને હિંદુઓએ મુંબઈમાં સ્થળાંતર કર્યું. આવા સંજોગોમાં અત્યંત વયોવૃદ્ધ થયેલા અબ્દુલ ગફુરનું સુરતના સોદાગરપુરામાં આવેલી તેની હવેલીમાં તા. ૩-૧-૧૭૧૮ના રોજ અવસાન થયું. તેનું અવસાન થતાં જ સુરતના ગવર્નર હસનઅલીખાને તેની ૮૦ લાખ રૂપિયાની મિલકત જપ્ત કરી દીધી. તે સમયના રિવાજ મુજબ જે વ્યક્તિને કાયદેસરનો પુત્ર કે પુત્રી ના હોય તેની મિલકત રાજ્ય છીનવી લેતું હતું. જોકે ખુદ ગવર્નર અબ્દુલ ગફુરની મિલકત “ચાંઉ” કરી ગયો હતો. પણ વસ્તુસ્થિતિ એ હતી કે અબ્દુલ ગફુરે તેના ભત્રીજા અબ્દુલ્લા હઈને દત્તક લીધો હતો. તેથી અબ્દુલ્લા હઈ દિલ્હી ગયો, અને શહેનશાહ ફરુખસિયરને લાંચ આપી. ફરુખસિયરે તેને ‘ઉદત-ઉન-તુજાર’નો ઈલ્કાબ આપ્યો અને શાહી ફરમાન આપ્યું. આ ફરમાનને આધારે અબ્દુલ્લા હઈએ અબ્દુલ ગફુરની મિલકત પાછી મેળવી.

અબ્દુલ્લા હઈએ એના બાપનો વ્યવસાય ચાલુ રાખ્યો. પણ હવે સમય તદ્દન બદલાયો હતો. અંગ્રેજ અને ડચ વેપારીઓ અને ચાંચિયાઓનું કાંઠાળ પ્રદેશો ઉપર પણ વર્ચસ્વ વધી ગયું હતું. તેથી તેણે અને તેના પુત્ર મુલ્લા મહંમદઅલીએ (અબ્દુલ ગફુરનો પૌત્ર) રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરવાનાં ફાંફાં મારવા માંડ્યા. મહંમદઅલીએ (૧૬૯૪-૧૭૩૩) અંગ્રેજો સાથે પણ સમજૂતી કરી. એક તરફ તેણે રાજકીય સત્તા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસો કર્યા અને બીજી તરફ અંગ્રેજો અને વલંદાઓને ભારે પ્રમાણમાં પૈસા આપીને વહાણોને દરિયામાં તરતાં રાખ્યાં. આશામાં ને આશામાં મહંમદઅલીએ અઠવામાં વિશાળ જમીન ખરીદી લઈને ત્યાં જહાજવાડો બાંધ્યો, અને પોતે કોઈ શહેનશાહની જેમ હુકમો કરવા લાગ્યો. તેણે સુરતના અંગ્રેજો સાથે કાવતરું રચીને ગવર્નર સોહરાબખાનને ઉથલાવી નાંખ્યો અને તેને સ્થાને તેગબેગખાન નામના માણસને બેસાડ્યો. પણ જ્યારે આ વહોરા વેપારી અને જહાજપતિએ પોતાનું લશ્કર ઊભું કર્યું અને વધાર્યું ત્યારે સોહરાબખાનને વહેમ ગયો કે મુહમ્મદઅલી પણ રાજકીય શતરંજ રમી રહ્યો છે. તેથી સોહરાબે વ્યૂહ રચીને મુલ્લા સાથે દોસ્તીનો હાથ મિલાવ્યો. તેણે મિજલસ ગોઠવીને શહેરના આગેવાનોને આમંત્રણ આપ્યું. મહંમદઅલી પણ દરબારમાં આવ્યો. પણ સોહરાબે તેને પકડાવીને કેદમાં પૂર્યો. જેલમાં એક દિવસ ખોરાકમાં ઝેર ભેળવવામાં આવ્યું. ભોજન લેતાં જ માર્ચ ૧૭૩૩માં મહંમદઅલીનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું, અને તેની સાથે સુરતની જહોજલાલીનો પણ અસ્ત થઈ ગયો. અંગ્રેજોએ ૧૭૫૯માં સુરતનો કિલ્લો જીતી લઈને તેની ટોચ ઉપર યુનિયન જેક ફરકાવ્યો. હવે સુરતના પોતાના દરિયાપારના વેપાર જેવું કશું જ ના રહ્યું. છેવટે લોર્ડ વેલેસ્લીએ ઈ.સ. ૧૮૦૦માં નાસીરુદ્દીનને નવાબપદેથી હાંકી મૂક્યો. આમ એક સમયનું ‘સોનાની મુરત’ ગણાતું સુરત મહાબંદર ધીમે ધીમે બેહાલ થઈને પડી ભાંગ્યું.

જે વર્ષે અબ્દુલ ગફુરના પૌત્ર મહંમદઅલીનું ઝેરની અસરથી અવસાન થયું તેનાં ૧૦૦ વર્ષ પછી સુરતમાં સમાજસુધારક અને કવિ નર્મદનો જન્મ (૧૮૩૩) થયો હતો. નર્મદ સુરતી હતો અને ઇતિહાસનો પણ અભ્યાસી હતો. એણે ૧૮૬૫માં પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથ ‘સુરતની મુખતેસર હકીકત’ તવારીખની દૃષ્ટિએ સુરતની ચડતી-પડતીને સમજવામાં મદદરૂપ છે. નર્મદ વળી બુદ્ધિશાળી અને સંવેદનશીલ કવિ હતો. સાહિત્યકાર

અને સર્જક તરીકે નર્મદે તેના કાવ્ય દ્વારા સુરતનું ઐતિહાસિક રૂપાંતર ભાવજગતમાં કર્યું છે. નર્મદનું કાવ્ય આ લેખ સાથે સુસંગત હોવાથી તેની કેટલીક પંક્તિઓ રજૂ કરીને લેખ સમાપ્ત કરીશું :

“આ તે શા તુજ હાલ, ‘સુરત સૂનાની મૂરત’;
થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સુરત.
રે હસી હસીને રડી, ચ્હડી ચ્હડિ પડી તું બાંકી;
દિપી કુંદનામાં જડી, પડી રે કથીરે ઝાંખી.
ચમકતું તુજ રૂપ, સોળસેં સત્તરસેંમાં;
કિલ્લા લાતી કોટ મચેલા રંગો જેમાં.
રંગ રંગ નિશાન, યુરપ વેપારી ધામે;
બંદર કુટની માંહી, ધામધૂમો બહુ જામે.
દેશ દેશનો માલ, વળી અહીંનાં બંદરનો;
રહે આવે ને જાય, બહાર લક્ષ્મી મંદિરનો.
બંદરમાં જુથ વ્હાણ, જેહને જોતાં રાયો;
દોલતની તે ખાણ, મણિપારસ તે સાયો.
સુરત તારિ શી સુરત, જનો કહાંના લલચાવ્યા !;
ફિરંગી ને અંગ્રેજ, વલંદા ફાંસિસ આવ્યા.
મત્સર જાગે તેહ, ભૂડું એકેકનું ધારે;
થયો પ્રથમ તો લાભ, તાહરાં જનને ભારે.
ધૂસ્યા જયમ અંગ્રેજ, વલંદા, ત્યમ બહુ બહેક્યા;
પછિ વંઠચૂ બહુ કામ, સંપને આવે ફેંક્યા.
ખટપટનો લઈ લાભ, શિવાજીએ ભડ ભાળી;
ચોંસઠ ને સિત્તેર, સોળનામાં હરિ ખાલી.
ઉપરા ઉપરી માર, સૂલતાની આસમાની;
પડવા માંડ્યો ખૂબ, નિશાણી છે બહુ ધાની.
નવાબ બેદરકાર, કારભારી નીલમ સહુ;
ટોપીની ખટપટ, લોક ને લશ્કરમાં બહુ.
મુંબઈથી અંજાઈ, લોક તો વસ્યા જઈ તહિં;
અસ્ત થયો તુજ સુરજ, રાત તો પડી ગઈ અહિં.
તાપી દક્ષિણ તટ, સુરત મુજ ધાયલ ભૂમિ;
મને ઘણું અભિમાન, ભોંય તારી મેં ચૂમી.
શરીર ઘસાયું તોય, તેટલું મન નથી રે;
પડી પડી પણ હજી, દીપે તન મન થકી રે...
આ તે શા તુજ હાલ, ‘સુરત સૂનાની મૂરત’;
થયા પુરા બેહાલ, સુરત તુજ રડતી સુરત.”

પરિશિષ્ટો

ફોટોગ્રાફો :

૧. ૧૬૨૩માં ઇટાલિયન મુસાફર પીટ્રો ડેલાવેલે દોરેલું સુરત બંદરનું ચિત્ર. Merchants Ports, p. 122

૧૭મા સૈકામાં જાહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મા સૈકામાં કેમ પડી ભાંગ્યું ?...

[૨૫૧]

૨. ૧૭મા સૈકાનું સુરત બંદર, કિલ્લો તથા આસપાસની ઇમારતો, Merchants Ports, p. 120
૩. ૧૬૧૩માં અંગ્રેજોએ તાપી નદીના તટ પર કસ્ટમ હાઉસ પાસે બાંધેલી કોઠી.
૪. ૧૬૧૬માં ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ બહેખાના ચકલામાં બાંધેલી કોઠી.
૫. સુરત બંદરનું લાક્ષણિક દૃશ્ય
૬. અંગ્રેજ ચાંચિપો હેનરી એવરી. Merchants Ports, p. 119

નકશા :

૧. ગુજરાત અને આસપાસનાં સ્થળો સાથે જોડાયેલો સુરતનો પીઠપ્રદેશ
૨. હિંદી મહાસાગરનાં બંદરો સાથેનો સુરતનો વ્યાપારી સંબંધ.

સંદર્ભસૂચિ

ગુજરાતી :

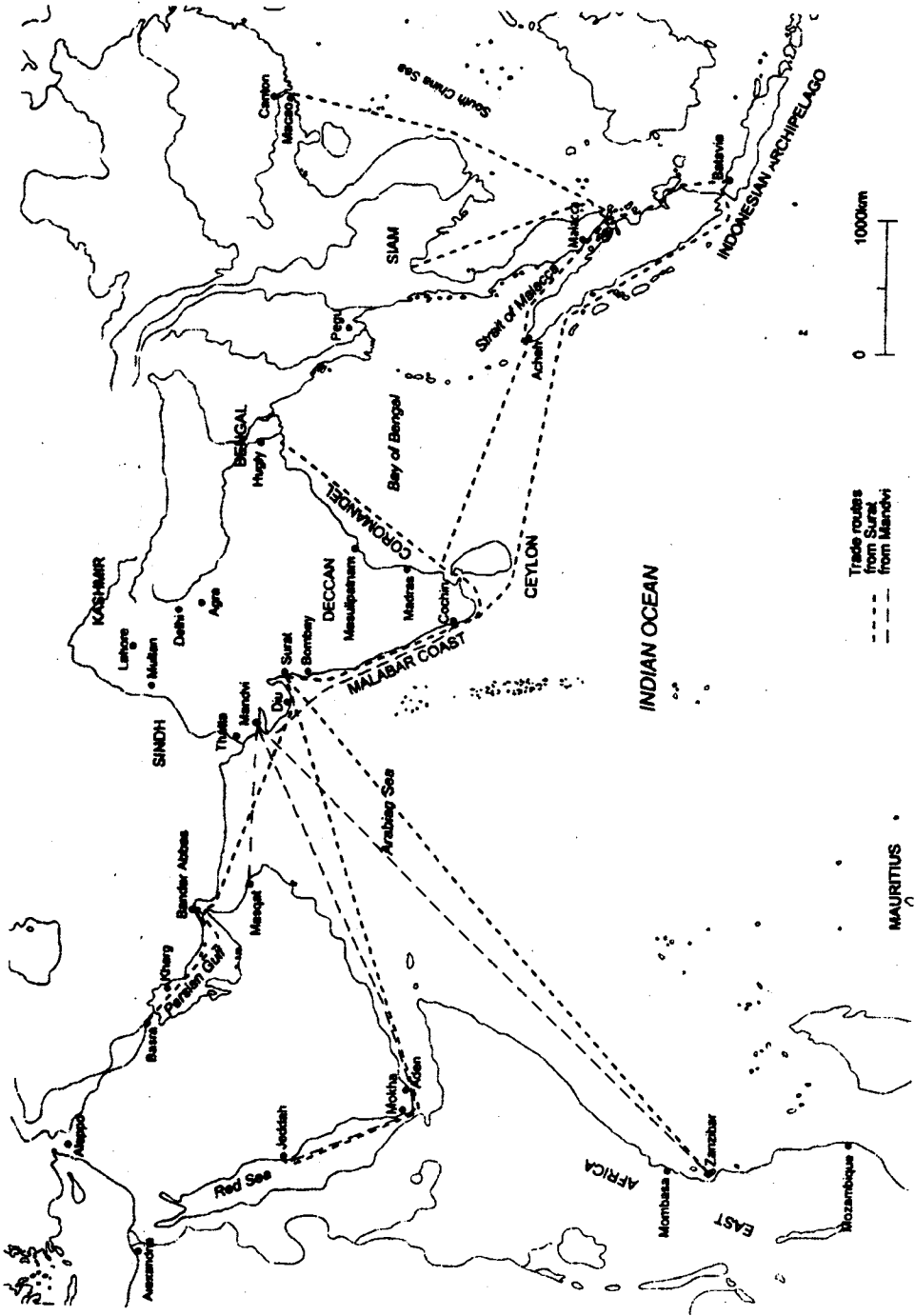
- કોઠારી, નીતિન. હિંદી મહાસાગર (અમદાવાદ, ૨૦૧૦)
- ગુજરાત રાજ્ય. ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ, સુરત જિલ્લો (ગાંધીનગર, ૧૯૮૪)
- પંડ્યા, નર્મદાશંકર લાલશંકર. સુરતની મુખતેસર હકીકત (મુંબઈ, ૧૮૬૬)
- દેસાઈ, ઈશ્વરલાલ ઇચ્છારામ. સૂરત સોનાની મૂરત (સુરત, ૧૯૫૮), પુનઃ પ્રકાશન, સૂરત, ૨૦૦૪
- નાયક, છોટુભાઈ. ગુજરાત પર અરબી-ફારસીની અસર (અમદાવાદ, ૧૯૫૪)
- પટેલ, એદલજી. સુરતની તવારીખ (સુરત, ૧૮૮૦)
- બારડોલીકર, દીપક. વહોરા વિભૂતિઓ (વડોદરા, ૧૯૮૬)
- બારડોલીકર, દીપક. સુન્ની વહોરાનો ઇતિહાસ (કરાંચી, ૧૯૮૪)
- મહેતા, મકરંદ. ગુજરાત અને દરિયો (વડોદરા-અમદાવાદ, ૨૦૧૨)
- મહેતા, મકરંદ. મહાજનોની યશગાથા (મુંબઈ, ૧૯૮૪)
- મહેતા, મકરંદ. ઇતિહાસ, સમાજ અને સાહિત્યમાં ગુજરાત (અમદાવાદ, ૨૦૦૮)
- માંકડ, હરિલાલ રંગીલદાસ. વહાણની પરિભાષા (અમદાવાદ, ૧૯૩૫)
- મુંબાઈ નર્મદ શતાબ્દી સમિતિ. નર્મદ શતાબ્દી ગ્રંથ (મુંબઈ, ૧૯૩૩)
- મેઘાણી, મોહન. સત્તરમી અને અઠારમી સદીનું સુરત (સુરત, ૨૦૦૫)
- મેઘાણી, મોહન. પીટર વેન ડેન બ્રોકની સૂરત ડાયરી, અનુવાદ (સુરત, ૨૦૦૭)
- મેઘાણી, મોહન. સોળમી સદીનું સૂરત (સુરત, ૧૯૮૮)
- રાજગોર, શિવપ્રસાદ. ગુજરાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ (અમદાવાદ, ૧૯૭૬)

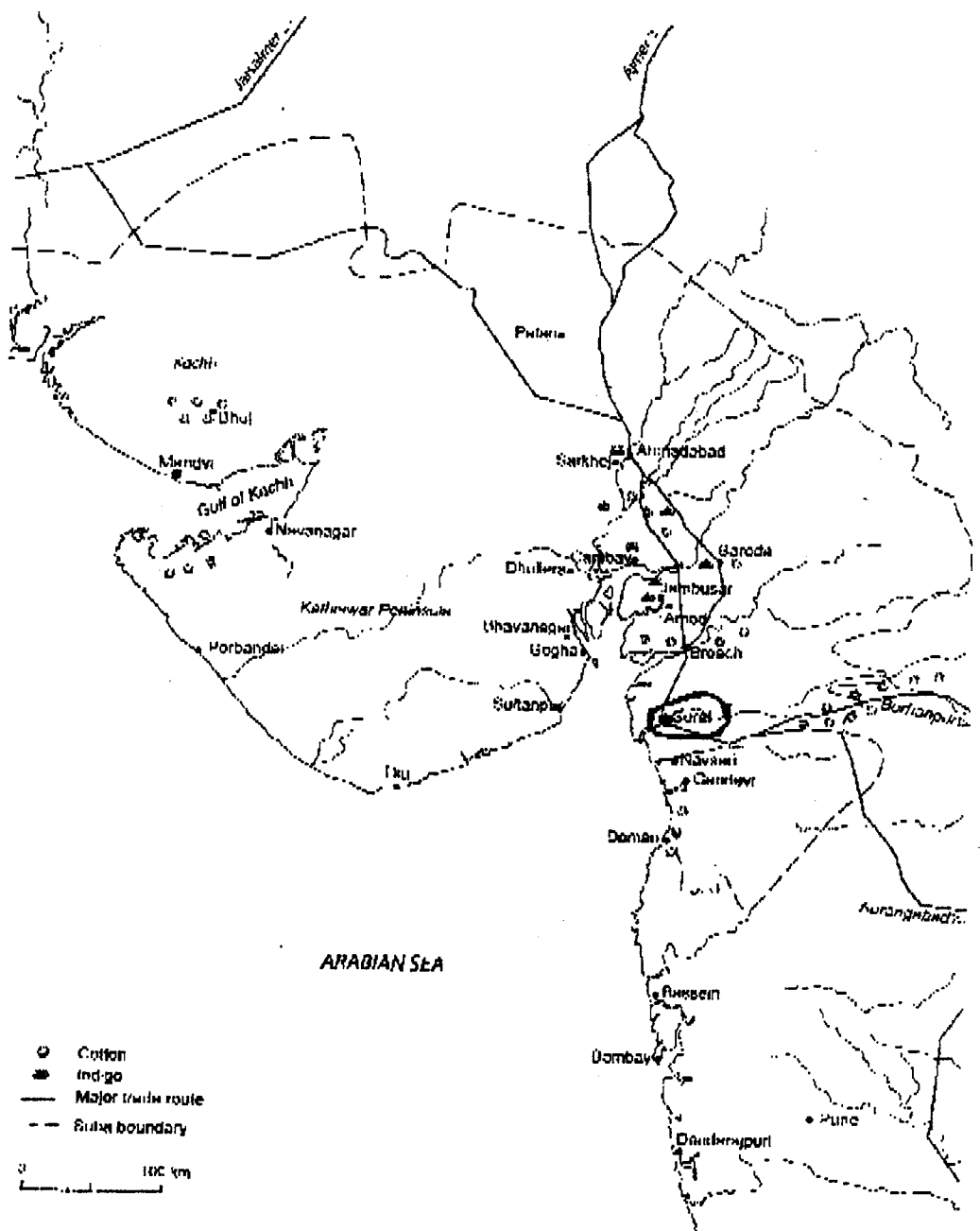
અંગ્રેજી :

- Anderson, Philip. The English in Western India Being the History of the Factory at Surat and Bombay (London, 1856)
- Burguiere, Andre and Jane Marie Todd. The Annals School : An Intellectual History (Amazon, 2009)
- Banga, Indu (ed.). Ports and Thai Hinterland in India, 1700-1750 (New Delhi, 1992)
- Chandra, Satish (ed.). The Indian Ocean Explorations in History, Commerce and Politics (New Delhi, 1987)
- Clark, Stuart. The Annals School : Critical Assessments in History (Routledge, 1999)
- Commissariat, M. S. Mandelslo's Travels in Western India, A.D. 1638-9 (Oxford,

1931)

- Dasgupta, Ashir. Indian Merchants and Decline of Surat, C. 1700-1750 (Wiesbaden, 1979)
- Dasgupta, Ashin and M. N. Pearson. (eds.) India and Indian Ocean 1500-1800 (Calcutta, 1987)
- Fawcett, Charles (ed.). English Factories in India 1678-1684, Surat and Malabar Coast (Oxford, 1954)
- Forrest, G. W. Cities of India Past and Present (London, 1903).
- Foster, Williams (ed.). A New Account of the East Indies by Alexander Hamilton (London, 1930).
- Foster, Williams (ed.) English Factories in India, 1618-1669, 13 Vols. (Oxford, 1906-1927)
- Gokhale, B. G. Surat in the Seventeenth Century : A Study in Urban History of Pre-modern India (Bombay, 1978)
- Gopal Surendra. Commerce and Crafts in Gujarat 16th and 17th Centuries : A Study in the Impact of European Expansion on Precapitalist Economy (New Delhi, 1975)
- Gray, Albert and H.C.P. Bell (eds.). The Voyager of Francois Pyrard of Laval to the East Indies, the Maldives, the Moluccas and Brazil, 2 Vols. (London, 1888)
- Keller, Sara and M. N. Pearson (eds.). Port Towns of Gujarat (Delhi, 2014)
- Lokhandwala, M. F. (Trans.) Mirat-i-Ahmadi (Baroda, 1965)
- Maloni, Rubi. Surat : Port Town of the Mughal Empire (Mumbai, 2000)
- Mansel, Dames. The Book of Dharte Barbosa, 2 Vols. (London, 1918-21)
- Mathews, K. S. Portuguese and the Sultanate of Gujarat 1500-1573 (Delhi, 1986)
- Mehta, Makrand. Indian Merchants and Entrepreneurs in Historical Perspective (Delhi, 1991)
- Mehta, Makrand. Merchants and Ports of Gujarat (Ahmedabad, 2016)
- Mehta, Makrand. History of International Trade and Customs Duties in Gujarat (Ahmedabad, 2009)
- Mehta, Makrand. Beyond Boundries International Trade Linkages and Migration of Gujaratis (Ahmedabad, 2009)
- Mookarji, R. K. History of Indian Shipping (London, 1912)
- Pant, D. Commercial Policy of the Mughals (Bombay, 1930)
- Pearson, M. N. Coastal Western India (New Delhi, 1976)
- Rawlinson, H. G. A Voyage to Surat in the year 1689 by J. Orington (Oxford, 1929)
- Ray, Animesh. Maritime Indian Ports and Shipping (New Delhi, 1995)
- Sen Surendranath. Indian Travels of Thevenot and Careri (New Delhi, 1949)
- Shah, N. J., History of Indian Tariffs (London, 1924)
- Subramanian, Lakshmi and Rajat Ray. 'Merchants and Politics : From the Great Mughals to the East India Company' in Dwijendra Tripathi (ed.). Business and Politics in India & Historical Perspective (Delhi, 1991)

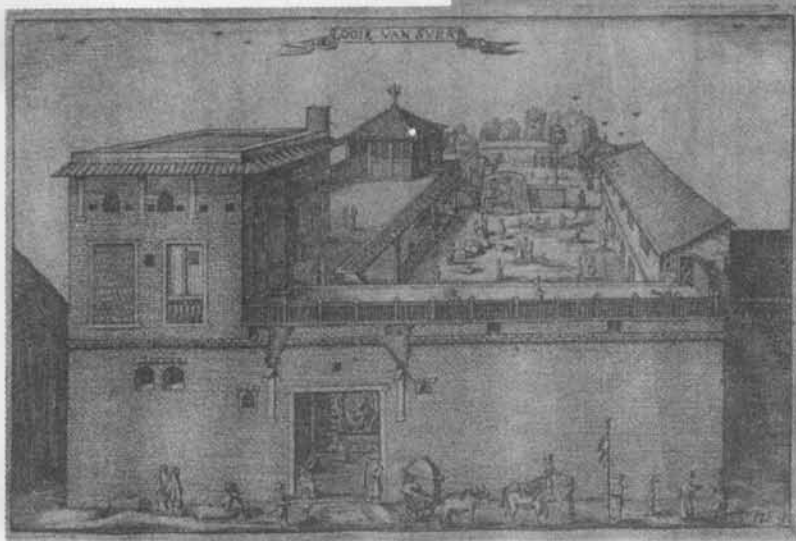
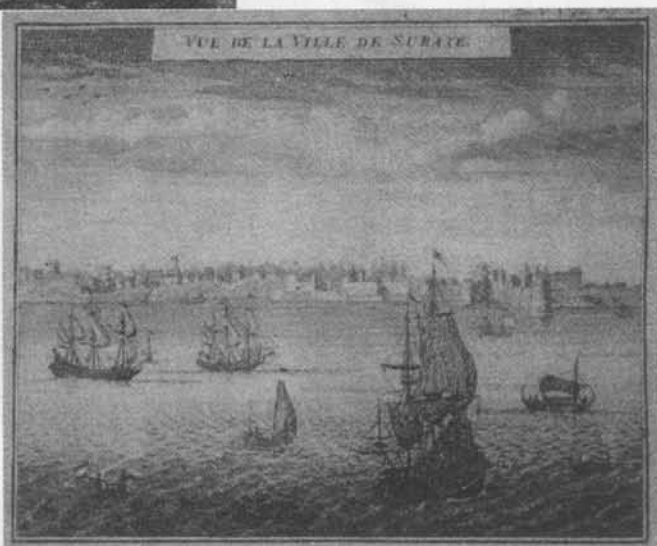
૧૭મા સૈકામાં જાહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મા સૈકામાં કેમ પડી ભાંગ્યું ?...

[૨૫૫]

સુરત બંદરનું લાક્ષણિક દૃશ્ય.
- સુરત સોનાની મુરત, પૃ. ૩૦

પીટ્રો ડેલાવેલે ૧૬૨૩માં
સુરતનો દોરેલો સ્કેચ

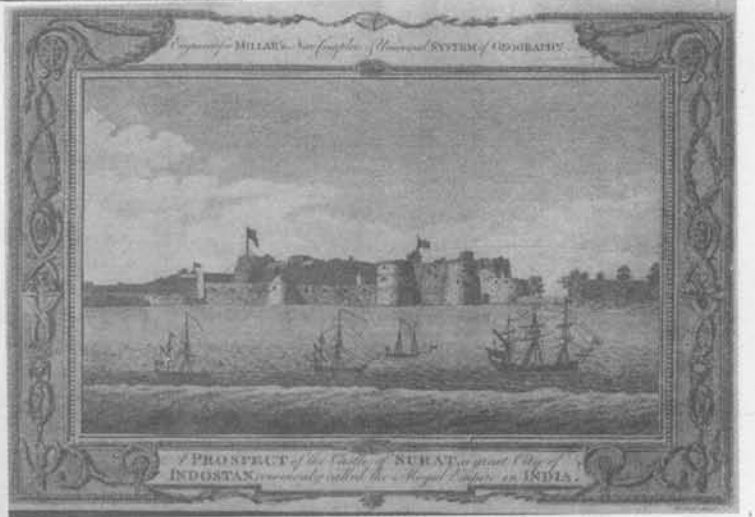

૧૬૧૬માં ડચ ઇસ્ટ
ઇન્ડિયા કંપનીએ બડેખાનાં
ચકલામાં બાંધેલી કોઠી

૧૬૧૩માં અંગ્રેજોએ તાપી નદીના
તટ પર કસ્ટમ્સ હાઉસ પાસે
બાંધેલી કોઠી.

૧૭મા સૈકાનું સુરત બંદર :
કિલ્લો તથા આસપાસની
ઈમારતો

૧૮૬૫માં અબ્દુલ ગફુરનું
વહાણ લૂંટનાર અંગ્રેજ
ચાંચીયો થોમસ ટયુ.

૧૭મા સૈકામાં જાહોજલાલી ભોગવતું સુરત બંદર ૧૮મા સૈકામાં કેમ પડી ભાંગ્યું ?...

[૨૫૭]

૧૮૬૫માં ઔરંગઝેબનું વહાણ લૂંટનાર અંગ્રેજ યાંચીયો હેનરી એવરી

૧૮૬૮માં અબ્દુલ ગફુરનું વહાણ લૂંટનાર અંગ્રેજ યાંચીયો વીલીયમ કીડ

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને માનવહક્ક

પ્રિ. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ

“ઈર્ષા અને પિક્કાર, ઝઘડા અને વિવાદોથી ગ્રસ્ત કડવી થઈ ગયેલી જિંદગી એ શું જિંદગી છે, વત્સ ? પ્રેમની ઘડીઓ, નમ્રતા અને શાન્તિની ઘડીઓ એ જ માત્ર જિંદગીની ઘડીઓ છે.”

દુનિયાભરમાં માનવહક્કોને ઠેસ પહોંચી રહી છે એ શું ફરી ફરી કહેવા જેવું છે ? યુદ્ધો, આતંકવાદ, હડહડતો પિક્કાર, ઊંચાં સ્થાનોને નીચે પાડી દેતી અનૈતિકતા તથા માનવીય મૂલ્યો માટેનો આત્યંતિક અનાદર — આ બધાંથી સંત્રસ્ત દુનિયામાં એનું ભાગ્યે જ આશ્ચર્ય થાય કે માનવીય હક્કોનો અનાદર જ માત્ર નહીં, તેમને બધાં દ્વારા, સજાથી મુક્ત હોય તેમ, ઠેસ પહોંચી રહી છે. જે રાષ્ટ્ર માનવગૌરવને ઓળખતું નથી ને એનો આદર નથી કરતું તે કાલક્રમે નાશ પામે છે કે વસવાલાયક રહેતું નથી.

સૌપ્રથમ વાર, ૧૦મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ને દિવસે, વૈશ્વિક માનવહક્કોની ઘોષણા થઈ. પછી તરત જ મહિલાઓ અને બાળકોના શ્રમ અંગેનાં સંમેલનો યોજવામાં આવ્યાં. પ્રથમ દર્શને જ માનવહક્ક પશ્ચિમની દુનિયાનો સંકલ્પ બની ગયો. અરે, ઈંગ્લેન્ડનો મેગ્ના કાર્ટા કે બિલ ઓફ રાઈટ્સ વગેરે ૧૩મી સદીના પુરાવા છે. જો ભારતીય પુરાકલ્પનો અને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં પ્રાચીન પુસ્તકો — વેદ, પુરાણ, સ્મૃતિઓ, નીતિશાસ્ત્ર (વિદુરનીતિ), ચાણક્યનીતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો, જેનું નામ નથી પાડવામાં આવ્યું તે, માનવીય હક્કોનો ખ્યાલ ધરાવતી માર્ગદર્શિકા અને અમુક ધોરણો યુક્ત જીવનશૈલીના સંપર્કમાં આપણે આવીએ છીએ.

સમાનતાનો હક્ક :

ભારતના બંધારણની વિવિધ કલમો UDHR 7 તથા આર્ટિકલ ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮ તથા ૧૯ એમ દર્શાવે છે કે દરેક નાગરિકને કાયદાની દૃષ્ટિએ સમાનતાનો હક્ક મળ્યો છે; કાયદાનું સમાન રક્ષણ મળ્યું છે; ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થળ, અસ્પૃશ્યતા આદિના ભેદ વિના સમાનપણે જીવવાનો હક્ક છે. આ જ આદર્શો વેદોમાં નિરૂપણ પામ્યા છે કે બધા જ માનવો એક જાતિ છે અને તે માનવજાતિ. એટલે કે વસુધૈવ કુટુંબકમ્ — આખું વિશ્વ એ જ એક કુટુંબ.

અજ્યેષ્ઠાસો અકનિષ્ઠાસ એતે ।

સ ભ્રાતરો વાવૃધુઃ સૌભગાય ॥

કોઈ પણ ચડિયાતું નથી કે ઊતરતું નથી. બધા મનુષ્યો ભાઈ-ભાઈ છે અને તેમણે એકબીજાનું કલ્યાણ થાય તે રીતે વર્તવું (રહેવું) જોઈએ અને તે સમાન પ્રગતિને માટે.

યથા સર્વાણિ ભૂતાનિ ધરા ધરાયતે સમમ્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ વિભ્રતઃ પાર્થિવં વ્રતમ્ ॥

પૃથ્વી દરેક મનુષ્યને જે રીતે આશ્રય પૂરો પાડે છે તે રીતે રાજાએ, કોઈ પણ ભેદભાવ વિના, દરેકને રક્ષણ પૂરું પાડવું જોઈએ.

પ્રતિજ્ઞાં ચાધિરોહસ્વ મનસા કર્મણા ગિરા ।

પાલયિષ્યામ્યહં ભૌમં બ્રહ્મ ઇત્યેવ ચાસકૃતિ ॥

यश्चात्र धर्यो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।

तत्पशंकः करिष्यामि खवशो न कदाचन ॥

‘મહાત્મારત’ના શાન્તિ પર્વ (૫૯; ૧૦૬-૧૦૭)માં શાસક (રાજા)ને આ પ્રમાણે માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે -

“રાજાએ નિર્ભય થઈને અને દંડનીતિ પ્રમાણે, અંગત મનોરથો, માન્યતાઓ, ગુસ્સો, સ્વાર્થ, કોઈ અસર કે કુપ્રભાવ હેઠળ આવ્યા વિના ફર થયા વિના, આ બધાથી યુક્ત રહીને તેણે રાજ્ય કરવું જોઈએ.”

“શાન્તિપર્વ” (૮૬; ૨૪-૨૬)માં આગળ જણાવ્યું છે : ‘રાજાએ વૃદ્ધ નાગરિકો, અંધજનો, અપંગો, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ આદિના કલ્યાણ અર્થે તેમને રહેઠાણ, ભોજન, ઔષધો અને અન્ય આવશ્યક જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ પૂરી પાડવી જોઈએ.” આ વાત બંધારણની કલમ ૧ અને ૨ (અનુચ્છેદ ૨૧) સાથે મળતી છે.

લઘુતમ વેતનનો ખ્યાલ ‘શુકનીતિ’ (શ્લોક ૮૦૫, ૮૦૬)માં અપાયો છે. એમાં દર્શાવ્યું છે કે મહેનતાણું જીવનજરૂરિયાતો સાથેના સુમેળમાં હોવું જોઈએ.

શિક્ષણ :

UDHRના આર્ટિકલ ૨૬(૧)(૨) અને આર્ટિકલ ૨૧(A) અનુસાર, બંધારણના ૮૩મા સુધારા મુજબ, શિક્ષણ એ હવે મૂળભૂત જરૂરિયાત છે.

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं ।

विद्या भोग करी विशःशुखकारी विद्या गुरुणां गुरुः ॥

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं ।

विद्या राजसु पूजिता नतु धनं विद्यादिहीनः पशु ॥

“વિદ્યા એ ગુપ્ત ધન છે જે માનવીને સુખ, કીર્તિ અને રોજી આપે છે. વિદ્યા એ ગુરુની પણ ગુરુ છે. તે વિદેશમાં બંધુ છે. તે સર્વોચ્ચ શક્તિ છે. વિદ્યાને લીધે રાજાઓ પણ વિદ્યાધરોને પૂજે છે. વિદ્યા વિનાનો નર એ પશુ જેવો છે.” (ભર્તૃહરિ)

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥

જે માતાપિતા તેમનાં બાળકોને ભણાવતાં નથી તે તેમનાં શત્રુ અને પાપી છે. જેમ હંસોની મધ્યે બગલો શોભતો નથી તેમ અશિક્ષિત જન શિક્ષિતોની વચ્ચે લાગે છે. (ચાણક્યનીતિ)

આ આદર્શ ભારતના બંધારણના આર્ટિકલ ૩૫૦ (A)માં મુકાયો છે જે બાળકને માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાનો હક્ક આપે છે.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यतो तास्तु न पूज्यन्त सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥૪૬॥

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति नु यत्रता वधते तद्धि सर्वदा ॥૪૭॥

જે સ્થળે સ્ત્રીઓનું સન્માન થાય છે ત્યાં દેવતાઓ વાસ કરે છે. જ્યાં સ્ત્રીનું અપમાન થાય છે અને તે દુઃખ ભોગવે છે તે કુટુંબ પણ દુઃખી થવા પામે છે અને છેવટે તેનો નાશ થાય છે. (૩ : ૫૬ અને ૫૭)

સુવાસિનીઃ કુમારીશ્ચ રોગિણી ગર્ભિણી સ્ત્રિયઃ ।
 અવિધિભ્યોઽગ્ર એવૈતાન્ભોજયેદવિચારયન્ ॥૧૧૪॥
 અદત્ત્વા તુ ય એતેભ્યઃ પૂર્વં ભુક્તેઽવિચક્ષણઃ ।
 સ ભુજ્ઞાનો ન જાનાતિ શ્વર્ગધૈર્ગ્નિમાત્મનઃ ॥૧૧૫॥

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં અતિથિજનો દેવતુલ્ય મનાયા છે અને તેમનું ઉચિત આતિથ્ય થવું જોઈએ — ભોજન વગેરે દ્વારા. પરંતુ નવપરિણીતા, કન્યા, રોગગ્રસ્ત સ્ત્રી, ગર્ભવતી સ્ત્રી વગેરેને તો સૌથી વધુ અગ્નિમતા આપવી જોઈએ—ભોજન વગેરે આપવામાં. અતિથિ કરતાં પણ વધુ અગ્નિમતા. સમજુ માનવીએ પહેલાં તેમને ભોજન આપવું જોઈએ, નહિતર મૃત્યુ પછી તેમના દેહને શ્વાન અને ગીધ ભરખી જાય છે.

સપશ્ચાનાં તુ ત્રયો ધર્મ્યા દ્વાવધર્મ્યો સ્મૃતાવિહ ।
 પેશાચશ્ચાસુરશ્ચૈવ ન કર્તવ્યૌ કદાચન ॥૨૫॥
 એત્વા છિત્વા ચ ક્રોશન્તીં રુદતીં ગૃહાત્ ।
 પ્રસહ્ય કન્યાહરણં રક્ષસો વિધિરુચ્યતે ॥૩૩॥
 સુપ્તાં ભુતાં પ્રમતાં વા રહો યત્રોપગચ્છતિ ।
 સ પાપિષ્ઠો વિવાહાનાં પૈશાચશ્ચાષ્ટઽધમઃ ॥૩૪॥

સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સન્માન જળવાય અને તેમનું ગૌરવ થાય તે હેતુથી મનુસ્મૃતિમાં વિવિધ પ્રકારના વિવાહનું વર્ણન સાંપડે છે. એમાંથી રાક્ષસવિવાહ અને પિશાચવિવાહ ત્યાજ્ય મનાયા છે. રાક્ષસવિવાહ સ્ત્રીનું અપમાન કરીને, તેના ઘરનાં દ્વાર તોડીને, બળજબરી કરીને, અપહરણ કરીને થાય છે. જ્યારે પિશાચવિવાહ રડતી સ્ત્રી સાથે, કેફી દ્રવ્ય પાઈને, માનસિક રોગ ધરાવતી સ્ત્રી સાથે કે દારૂની અસરમાં આવીને થાય છે. એ ઉપરાંત ઊંઘતી સ્ત્રી સાથે શરીરસંબંધ બાંધ્યા પછી થતા વિવાહ પણ પિશાચવિવાહના પ્રકારમાં આવે છે.

બાલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધયા વાપિ યોષિતા ।
 ત સ્વાતંત્ર્યેણ કર્તવ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ
 બાલ્યે પિતુર્વશ તિષ્ઠેત્પાણિગ્રહણસ્ય યૌવને ।
 પુત્રાણાં ભર્તરિ પ્રેતે ન ભજે ત્સ્ત્રીસ્વતન્ત્રતામ્ ॥
 પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ યૌવને ।
 રક્ષન્તિ સ્થવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતન્ત્ર્યમર્હતિ ॥
 કાલેઽદાતા પિતા વાચ્યો વાચ્યશચ્ચુપયન્પતિ ।
 મૃતે ભર્તરિ પુત્રસ્તુ વાચ્યો માતુરક્ષિતા ॥

સ્ત્રીઓનું કૌમાર્યાવસ્થામાં પિતા રક્ષણ કરે છે, યૌવનાવસ્થામાં પતિ રક્ષણ કરે છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રો રક્ષણ કરે છે; ખરેખર સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય હોતું નથી. આ દરજ્જો સ્ત્રીના ગૌરવ અને સન્માનને જાળવનારી છે. (૫ : ૧૪૭ અને ૧૪૮, ૮ : ૩ અને ૪)

ન કન્યાયાઃ પિતા વિદ્વાન્ગૃહ્ણીયાચ્છુલ્કમણ્યપિ ।
 ગૃહાણઃ શુલ્કં હિ લોભેન સ્યાન્નરોઽપત્યવિક્રયી ॥૫૧॥
 સ્ત્રી ધનાનિ તુ યે મોહાદુપજીવન્તિ બાન્ધવાઃ ।
 નારી યાનાનિ વસ્ત્ર વા તે પાપા યાન્ત્યધોગતિમ્ ॥૫૨॥

ઽથા પિતાએ પુત્રીનું દહેજ લેવું ન જોઈએ. આવો લોભી મનુષ્ય તો વિકેતા છે. વર, પિતા કે ભાઈ

— આમાંથી કોઈ પણ સ્ત્રીધનનો ભોક્તા બને અર્થાત્, તેનાં ઘરેણાં કે વાહન પોતાના અંગત લાભ માટે વાપરે તો તે નરકમાં જાય છે. (૩ : ૫૧ અને ૫૨)

યોડકામાં દૂષયેત્કન્યાં સ સધો વધમર્હતિ ।

સકાયા દૂષયસ્તૂલ્યો ન વધં પ્રાપ્નુપાન્નરઃ ॥૩૬૪॥

જે વ્યક્તિ કોઈ કન્યા ઉપર બળાત્કાર કરે છે અને તેનું કૌભાર્ય ખંડિત કરે છે તેનો વધ કરવો જોઈએ. (૮ : ૩૬૪)

ન માતા ન પિતા ન સ્ત્રી ન પુત્રસ્ન્યાગમર્હતિ ।

ત્યજન્નપતિતાનેતાન્શજ્ઞા દંડય શતાનિ ષટ્ ॥૩૮૧॥

કોઈ પણ ત્રુણ્યે તેનાં માતા-પિતા, પત્ની કે બાળકોનો ત્યાગ નહીં કરવો જોઈએ. નહિતર પ્રત્યેકને માટે ૬૦૦ સોનામહોરોનો દંડ ભરવાને પાત્ર તે થશે. (૮ : ૩૮૮)

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાં પુરુષૈરાપ્તકારિભિઃ ।

આત્માનમાત્મના યાસ્તુ રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥૧૨॥

સ્ત્રીઓની રક્ષા તેમને ઘરોમાં પૂરી રાખીને ન થાય પણ તેની દ્વારા થાય જે સ્ત્રીને સુરક્ષિત રાખવા સમર્થ છે. તે જ ઉત્તમ રક્ષા છે.

યથૈવાત્મા તથા પુત્રઃ પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠન્ત્યાં કથમન્યો ધનં હરેત્ ॥૧૩૦॥

પુત્ર અને પુત્રી બેઉ પિતાના આત્માનો અંશ છે, તેથી તે જુદાં કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેથી, પુત્રીને પણ, કોઈ પણ ભેદભાવ વિના, સમાન હક્ક આપવો જોઈએ.

વશાડપુત્રાસુ વૈવં સ્યાદ્રક્ષણં નિષ્કુલાસુ ચ ।

પ્રતિવ્રતાસુ ચ સ્ત્રીષુ વિધવાસ્વાતુરાસુ ચ ॥

જીવન્તીનાં તુ તાસાં યે તદ્ધરેયુઃ સ્વબાન્ધવાઃ ।

તાજિઞ્છિષ્યાચ્ચૌરદણ્ડેન ધાર્મિકઃ યુથિવીપતિઃ ॥

રાજાએ સંતાનરહિત, વિધવા, રોગી કે એકાકી સ્ત્રીની સંપત્તિનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. જો તેની સંપત્તિ કોઈ પચાવી પાડે તો તેને રાજાએ શિક્ષા કરવી જોઈએ.

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રસવેત્કાર્યવાન્નઃ ।

અવૃત્તિકષિતા હિ સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્યપિ ॥૭૪॥

ધન કમાવ! વિદેશ જતા પતિએ પોતાની પત્નીના ભોજન અને નિર્વાહની વ્યવસ્થા પ્રથમ કરવી જોઈએ. (૭ : ૭૪)

‘મનુસ્મૃતિ’ સ્ત્રીદક્ષિણ દર્શાવવા અંગે જણાવે છે — નાવિકે નદીપાર કરાવતાં સ્ત્રીઓ પાસેથી માત્ર ચોથા ભાગની જ ભિતરાઈ લેવી જોઈએ. અને, અલભત, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને તો મફત જ સેવા આપવી જોઈએ. (૮ : ૪૦૦ થી ૪૦૮)

ન ભોગં કલ્પયેત્ત્રીષુ દેવરાજધનેષુ ચ ॥

કાત્યાયન સૂત્ર કહે છે : ‘સ્ત્રીઓની સંપત્તિ, રાજ્યની સંપત્તિ કે મંદિરની સંપત્તિ પ્રતિકૂળ કબજો કરીને નહીં મેળવવી જોઈએ.’ સંપત્તિમર્યાદા કાયદાની દૃપમી કલમના સંદર્ભમાં, પ્રતિકૂળ કબજાનો સિદ્ધાંત,

જેઓ ચોરને ખોરાક પૂરો પાડીને, આશ્રય આપીને કે અન્ય રીતે સહાય આપે છે તેમને ગુનેગાર ગણીને શિક્ષા કરવી જોઈએ. જો પોલીસ કે સૈનિકો પણ ગુનેગારને આશરો આપવામાં સંડોવાયેલા હોય તો, તેમને પણ ગુનેગાર જેવા ગણીને, સરખી શિક્ષા કરવી જોઈએ. (૨૧૧, ૨૧૨)

यश्चापि धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मजीवनः ।

दण्डेनैव तम्योषેत्स्व काद्वर्भाद्धि विच्युतम् ॥

ग्रामघाते हिताभंगे पथि भोषाभिदर्शने ।

भक्तितो नाभिथावंतो निर्वास्यां सपरिच्छच्चवदाः ॥૨૭૪॥

જ્યારે હોનારત સર્જઈ હોય, હુલ્લડો થયાં હોય, કુદરતી આપત્તિ આવી હોય, બંધ તૂટ્યો હોય કે ચોરને પકડવાનો હોય — ત્યારે પોલીસે અને સૈનિકોએ તેમની ફરજમાં તકેદારી રાખવી જોઈએ. નહીંતર, તેમને શિક્ષા કરવી જોઈએ અને માથે મુંડન કરાવીને દેશપાર કરવા જોઈએ.

बन्धनागाराध्यक्षस्य संतुद्धकमनाख्याप चारयतः

चतुर्विंशत् पणो दंडः, कर्म कारयतो द्विगुणः ।

स्नानान्यत्वं गमयोतऽन्नपानं वा रुन्धतष्षण्णवति दण्डः ।

परिक्रेशयत् उत्क्रોचयतो वा मध्यमस्साहसदण्डः ।

ध्नतस्साहस्त्र ॥ चोरडामरिकभार्या मध्यमः ।

સંરુદ્ધિકાચાર્યામુત્તમઃ ॥

જો જેલ-અધિકારી ફરજો બજાવવામાં નિષ્ફળ જાય તો નીચે મુજબ શિક્ષા તેને કરવી જોઈએ :

૧. કોઈ વ્યક્તિની તેનો અપરાધ જણાવ્યા વિના ધરપકડ કરી હોય — ૨૪ પણ (પણ એ ચાણક્યના સમયનું ચલણ છે.)
૨. ત્રાસ આપવા માટે અને ગેરવાજબી દબાણ કરવા માટે. (૪૮ પણ)
૩. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જતાં ખોરાક કે પાણી ન આપ્યાં હોય તો, ૮૬ પણ આવી કૂર વર્તણૂક માટે.
૪. યાતના આપી હોય, પૈસા કે લાંચ માટે. (વાજબી દંડ)
૫. કેદમાં જ મૃત્યુ થાય તેવી હિંસા આચરી હોય તો ૧૦૦૦ પણ.
૬. રોગિષ્ઠ ગુનેગારની પત્ની સાથે અનૈતિક સંબંધ રાખવા માટે. (વાજબી દંડ)
૭. કેદમાં હોય તેવી સ્ત્રી સાથે દેહસંબંધ રાખવા માટે. (સૌથી વધુ દંડ)

સંરુદ્ધસ્ય વા તતૈવ ઘાતઃ ।

તદેવાધ્યક્ષેણ ગૃહીતાયામાર્યાયાં । વિદ્યાત્ ॥

કેદખાનામાં જ બળાત્કારને માટે મૃત્યુદંડની સજા હતી.

તો પછી માનવહક્કોના ભંગ માટેનો ઉકેલ શો રહે છે ? છે કોઈ સાર્વત્રિક ઈલાજ ? ચાર દાયકા સુધી શિક્ષણક્ષેત્રે સેવાઓ આપ્યા પછી, મને ખાતરી થઈ છે કે, ઉકેલ શિક્ષણના ઊંચી જરૂરિયાત પ્રમાણેના, પ્રકારમાં રહેલો છે. મારું પેપર પૂરું કરતાં પહેલાં મને, બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં બચી ગયેલા એક નાગરિકની દર્દભરી વિનંતી વાંચવા દો, જેમાં તે કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ નથી ચાહતો —

“નિરાશ્રિતોની છાવણીમાં હું આશ્રય પામેલો છું. મારી આંખોએ જે જોયું તે કદાચ કોઈ ન જુએ !

ઇજનેરોએ બાંધેલી ગેસ-ચેમ્બરો; શિક્ષિત ડોક્ટરોએ ઝેરયુક્ત કરી દીધેલાં બાળકો; તાલીમબદ્ધ નર્સોએ મારી નાંખેલાં બાળકો; હાઈસ્કૂલ તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા મારી નંખાયેલાં સ્ત્રીઓ અને નવજાત શિશુઓ !”

તેથી હું શિક્ષણ અંગે સાશંક છું. મારી તમને વિનંતી છે — વિદ્યાર્થીઓને માનવી થવામાં (માનવપણું દર્શાવવામાં) સહાય કરો ! તમારા પ્રયત્નો કદી રાક્ષસોને સરજે નહીં ! કૌશલ્યપૂર્ણ અસ્થિર મગજવાળા કે શિક્ષિત તુંડમિજાજીઓ પણ ન સરજે ! વાચન, લેખન અને ગણિત તો જ મહત્વનાં છે જો તે આપણાં બાળકોને અધિક માનવી—માનવીપણામાં સ્થિર—રાખે !”

માહેશ્વરસૂત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન

ૐ. હર્ષદેવ માધવ*

પાણિનીય વ્યાકરણ માહેશ્વરસૂત્રો પર આધારિત છે. આ સૂત્રો ભગવાન મહેશ્વરે પોતાના ડમરુના અવાજમાંથી ઉત્પન્ન કર્યા છે એવું માનવામાં આવે છે. પાણિનિને હિમાલય પર તપ કરતી વખતે, ભગવાનની આરાધના કરતી વખતે અચાનક ભગવાન શિવને ડમરુનો અવાજ સંભળાયો અને એમને માહેશ્વરસૂત્રો પ્રાપ્ત થયાં એવું મનાય છે. આ સૂત્રો નીચે મુજબ છે :-

અ ઇ ડ ણ । ઋ લ્ ક્ । એ ઓ ઙ્ । એ ઔ ચ્ ।
હ ય વ ર ઢ્ । લળ્ । જ્ મ ઙ્ ણ ન મ્ ।

જ્ઞ મ જ્ઞ

ષ ઢ ધ ષ ।

જ બ ગ ડ દ શ્ । ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત વ્ ।

ક પ ય્ । શ ષ સ ર્ । હ લ્ ।

મહેશ્વર — આ સૂત્રો માહેશ્વરસૂત્રો છે અર્થાત્ ભગવાન મહેશ્વર દ્વારા તેનો ઉદ્ભવ થયો છે. તંત્રમાં રુદ્ર, ઈશ્વર, શિવ અને મહેશ્વર અલગ છે. શિવસૂત્ર અનુસાર સદાશિવ કે મહેશ્વર સર્વશ્રેષ્ઠ છે. રુદ્ર ત્રણ દેવોમાંના એક છે. બ્રહ્મા સૃષ્ટિના સર્જક છે, વિષ્ણુ પાલક છે અને રુદ્ર સંહારક છે. ઈશ્વર સ્ફુટ ઈદંતા અને અહંતાના સમાનાધિકરણરૂપ સમાન વિશ્વગ્રાહ્ય છે. ઈશ્વર ભટ્ટારકથી અધિષ્ઠિત છે — મંત્રેશ્વર વર્ગરૂપ ગ્રાહક.

સદાશિવ તત્ત્વ : અહંતાચ્છાંદિત સ્ફુટ ઈદંતાત્મક પરાપર રૂપ વિશ્વગ્રાહ્ય છે. ગ્રાહક છે સદાશિવ મંત્રમહેશ્વર. (સદાશિવ ભટ્ટારકથી અધિષ્ઠિત મંત્રમહેશ્વર પ્રમાતા.)^૧

ટૂંકમાં ભગવાન મહેશ્વર શૈવદર્શનમાં સર્વોચ્ચ તત્ત્વ છે. પાણિનીય વ્યાકરણના ટીકાકાર આ સૂત્રોની રચના ભગવાન મહેશ્વરે કરી છે એમ માને છે.^૨ સૂત્રોની રચના કેમ થઈ ? માહેશ્વરસૂત્રોના સંદર્ભમાં એક પ્રસિદ્ધ શ્લોક છે કે —

નૃત્તાવસાને નટરાજરાજઃ

નનાદ ઢઘ્ઘાં નવપઞ્ચવારમ્ ।

ઝઘ્ઘર્તુકામઃ સનકાદિસિદ્ધાન્

એતદ્ વિમર્શે શિવસૂત્રજાલમ્ ॥

આ સૂત્રો સનકાદિ સિદ્ધો માટે રચવામાં આવ્યાં છે. આનું પ્રયોજન મુક્તિ છે. માત્ર વાગ્વ્યવહાર કે સંસારનો વ્યવહાર ચલાવવા માટે નથી. સનત્કુમાર સદૈવ મોક્ષપારાયણ સિદ્ધ ઋષિઓ છે. શાક્તતંત્રમાં સનત્કુમારોએ “સનત્કુમારતંત્રમ્”ની રચના કરી છે. સનત્કુમારો ભગવતી પરામ્બાના પણ ઉપાસક હતા. આથી માહેશ્વરસૂત્રોનો સંબંધ શાક્તતંત્રની સાથે પણ છે.^૩

ચૌદની સંખ્યાનું રહસ્ય : માહેશ્વરસૂત્રોની સંખ્યા ચૌદ કેમ છે ? એક અને ચારનો સરવાળો પાંચ થાય છે. એટલે કે માહેશ્વરસૂત્રો પંચવક્ત્ર શિવ દ્વારા નિર્મિત છે અને એનું પ્રયોજન પણ સંસારમુક્તિ

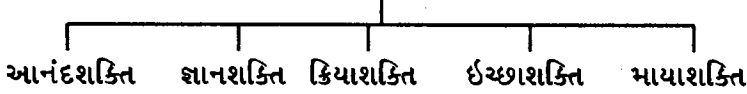
* ‘સંકેતમ્’ - ૮, રાજતિલક બંગ્લોઝ, આબાદનગર બસ સ્ટોપ પાસે, બોપલ, અમદાવાદ

છે. ચૌદ વિદ્યાઓ, ચૌદ ભુવનો પ્રસિદ્ધ છે. એટલે કે શિવના ડમરુના અવાજથી ચૌદ ભુવનોમાં ક્ષોભ થયો હતો અથવા તો સ્પંદન થયું હતું. ચાર વેદ, છ વેદાંગ, મીમાંસા, તર્કવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણ દ્વારા ચૌદ વિદ્યાઓ બને છે. આ રીતે ભાષાના ઉદ્ભવથી વિદ્યાનું અવતરણ થયું — આ તાત્પર્ય છે.^૪

શ્રીયંત્રમાં સર્વસૌભાગ્યદાયક ચક્ર ચૌદ ત્રિકોણોથી બને છે. આ લખનારનું માનવું છે કે માહેશ્વર-સૂત્રોનું ભાષાનું સર્વસૌભાગ્યદાયક ચક્ર છે. એની ચર્ચા પછી કરીશું.

ચૌદની સંખ્યાનું અહીં બીજી રીતે પણ વિભાજન છે જે શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે — નવ અને પાંચ. શ્રીયંત્રનાં નવ ચક્ર છે અને ભગવાન શિવનાં પાંચ મુખ; એટલે કે માહેશ્વરસૂત્ર શિવ અને શક્તિનો સંગમ છે. માહેશ્વરસૂત્રોમાંથી નવ સૂત્રો અને પાંચ સૂત્રોનું વિભાજન કરવાથી ડમરુના બે અડધા ભાગ થઈ શકે છે. શિવસૂત્ર અનુસાર ભગવાન શિવની પાંચ શક્તિઓ છે. આ શક્તિઓ — (૧) આનંદશક્તિ (૨) ઇચ્છાશક્તિ (૩) જ્ઞાનશક્તિ (૪) ક્રિયાશક્તિ (૫) માયાશક્તિ - છે.

(સ્વાતંત્ર્યરૂપા ચિત્તિશક્તિ)

માહેશ્વરસૂત્રોથી શિવની આ પાંચ શક્તિઓનું અવતરણ થયું છે.^૫ જ્યોતિષમાં નવ-પંચમ યોગ થાય છે. અહીં માહેશ્વરસૂત્રોમાં શિવ-શક્તિનો નવ-પંચમનો યોગ છે.

ભગવાન શિવ વિશ્વગથઘ્ન છે અને પરમાત્મા ગ્રાહક. ભગવાન મહેશ્વરે માહેશ્વરસૂત્રો દ્વારા વિશ્વને ગ્રાહ્ય બનાવ્યું છે. નવની સંખ્યાનું પણ એક રહસ્ય છે. શ્રીચક્રમાં નવ ત્રિકોણ છે. લિપિના પણ નવ વર્ગ છે. આ વાત ભૂતમાતૃકાની ચર્ચામાં સ્પષ્ટ થશે. આમ તો સોળની સંખ્યા પૂર્ણ માનવામાં આવે છે. ષોડશ કલાવાન પુરુષની ઔપનિષદિક અવધારણા પણ આપણે જાણીએ છીએ. શિવસૂત્રોમાં જ્ઞાન વિશે અલગ અલગ સૂત્રો છે — “જ્ઞાનં બન્ધઃ ।” (શિવસૂત્ર, ૧-૧-૨). બીજું સૂત્ર છે — “જ્ઞાનાધિષ્ઠાનં માતૃકા ।” (શિવસૂત્ર, ૧-૪). આ રીતે ભાષા બંધનનું કારણ પણ છે. માહેશ્વરસૂત્રોમાં પૂરી માતૃકા સમાવિષ્ટ નથી. જો પૂરી માતૃકા હોય તો આ માલિની મંત્ર બની જાય છે. એટલા માટે ચૌદની સંખ્યા સૂચિત કરે છે કે માહેશ્વરસૂત્રોની બહાર કેટલીક વાતો છે અથવા તો માહેશ્વરસૂત્રોને જાણ્યા પછી પણ કંઈક બાકી રહી જાય છે. માહેશ્વરસૂત્રો પર નજર નાખીએ તો “અ, દ, ડ, ણ, ઋ, લૃ, ક્, એ, ઓ, ઙ્, ઇ, ઈ, ઔ, ચ્” — આ સ્વરનાં સૂત્રો છે, જેને અચ્ પ્રત્યાહારથી આપણે ઓળખીએ છીએ, પણ અહીં ‘આ’, દીર્ઘ ‘ઈ’, દીર્ઘ ‘ઊ’, દીર્ઘ ‘ઋ’ અને અઃ આ પાંચ સ્વરો નથી. શાક્તતંત્ર અનુસાર હ્રસ્વ સ્વર શિવ છે અને દીર્ઘ સ્વર શક્તિ.^૬ જે રીતે શક્તિના સ્વરો ગૂઢ છે એ રીતે માતૃકાના ળ, ક્ષ અને જ્ઞ અને ઞ — આ વર્ણો પણ માહેશ્વરસૂત્રોમાં નિહિત નથી. ‘અ’થી શરૂ કરીને ‘ક્ષ’ સુધી વિસ્તૃત વર્ણમાલામાં ‘ક્ષ’ અને ‘જ્ઞ’નું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આજ્ઞાયકના ‘ક્ષ’ અને ‘ક્ષં’ બીજ છે.^૭ આથી માહેશ્વરસૂત્રોથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી આજ્ઞાયકના બીજ ‘ક્ષ’નું જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહે છે. માહેશ્વરસૂત્રોમાં પાંચ હ્રસ્વ અને ચાર દીર્ઘ સ્વર શિવ અને શક્તિનું સાયુજ્ય સૂચવે છે, પરંતુ પાંચની સંખ્યા શિવનું પ્રભુત્વ સૂચિત કરે છે. એટલા માટે પાંચ શિવત્રિકોણ અને ચાર શક્તિત્રિકોણવાળાં માહેશ્વરસૂત્રો શિવનું શ્રીયંત્ર છે. માહેશ્વરસૂત્રોમાં ૪૩ વર્ણ છે. શ્રીયંત્રમાં પણ ૪૩ ત્રિકોણ છે પણ માહેશ્વરસૂત્ર ‘અ’થી શરૂ થાય છે અને ‘હ’થી પૂરાં થાય છે. ‘હ’ પણ ભગવાન શિવનો વાયક છે.

માહેશ્વરસૂત્રોમાં ‘અં’ અને ‘અઃ’ સ્વર પણ નથી. ‘અં’ પરમાત્માનો વાયક છે અને ‘અઃ’ શક્તિનો વાયક છે. એટલા માટે માહેશ્વરસૂત્રોને સિદ્ધ કરવા માટે અનુસ્વારની સાથે પાઠ કરવો પડશે. આ તાંત્રિક રહસ્ય છે.

માહેશ્વરસૂત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન]

માહેશ્વરસૂત્રોમાં શિવ પ્રધાન છે એનું કારણ એ છે કે માહેશ્વરસૂત્રોમાં પાંત્રીસ વખત ‘અ’ આવે છે.’

મા.સૂ.		આદિ	ઇત્
૧	અ / ઇ / ઉ	ળ	૩
૨	ઋ / ૠ	ક્	૫
૩	એ / ઓ	ઙ	૭
૪	ૈ / ઔ	ચ	૯
૫	હ (અ) / ય (અ) / વ (અ) / ર (અ)	ટ	૧૩
૬	લ(અ)	ળ	૧૪
૭	જ (અ) / મ(અ) / ઙ (અ) / ન (અ) / ન્(અ)		૧૯
૮	ઙ(અ) / મ્(અ)	જ	૨૧
૯	ઘ(અ) / ઢ(અ) / ધ્(અ)	ષ	૨૪
૧૦	જ્(અ) / બ્(અ) / ગ્(અ)		
	ઢ(અ) / ઢ્(અ)	શ	૨૯
૧૧	ઘ્(અ) / ફ(અ) / ઘ્(અ) / ઢ(અ) / થ(અ) ચ્(અ)		
	ટ(અ) / ત્(અ)	વ	૩૭
૧૨	ક્(અ) / પ્(અ)	ય	૩૯
૧૩	શ્(અ) / ષ્(અ) / સ્(અ)	ર	૪૨
૧૪	હ(અ)	લ	૪૩

305

અષ્ટાધ્યાયીનું અંતિમ સૂત્ર ‘અ અ’ છે. તેમાં બીજો ‘અ’ સંવૃત છે. આ રીતે આ છત્રીસ સંખ્યામાં શિવસૂત્રના છત્રીસ તત્વો સમાન માહેશ્વરસૂત્રમાં ‘અ’ વ્યાપ્ત છે. આમ માહેશ્વરસૂત્રોમાં છત્રીસ તત્વોવાળા પરમેશ્વરથી બ્રહ્માંડનો વિસ્તાર સૂચવાય છે.

* ‘હ’ વર્ણનું રહસ્ય :

માહેશ્વરસૂત્રોમાં બે વાર ‘હ’ આવે છે. (૧) હયવરદ્ । પાંચમા સૂત્રમાં અને (૨) ‘હલ્’ ચૌદમા સૂત્રમાં. ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પહેલાં ‘હ’ સઘોષ મહાપ્રાણ છે અને બીજો ‘હ’ અઘોષ છે. બીજા ‘હ’નું ઉચ્ચારણ આપણે વિસર્ગ રૂપે કરીએ છીએ. જેમ કે રામઃ, રામૌ, રામાઃ વગેરે. એટલે કે ચૌદમા સૂત્રનો ‘હ’ વિસર્ગ છે અને વિસર્ગ શક્તિ છે. આ રીતે માહેશ્વરસૂત્રોનો પ્રપંચ ‘અ’થી શરૂ થાય છે અને વિસર્ગમાં સમાપ્ત થાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શિવથી ઉત્પન્ન સૃષ્ટિ મહામાયામાં વિલીન થઈ જાય છે અને ભાષા મૌનના ગર્ભમાં વિલીન થઈ જાય છે. આ જ માહેશ્વરસૂત્રોનું રહસ્ય છે અથવા ‘અ’થી શરૂ કરીને વિસર્ગ સુધીની સૃષ્ટિ શિવશક્તિમય છે. માહેશ્વરસૂત્રોમાં ભલે ‘આ’ની ગણતરી ના હોય પરંતુ અષ્ટાધ્યાયીની શરૂઆત “વૃદ્ધિરાદૈર્ (૧-૧-૧ - અષ્ટાધ્યાયી)”થી થાય છે અને ‘અ અ’ અર્થાત્ શિવ અને શક્તિનાં બે બિંદુ અલગ હોવા છતાં સૃષ્ટિનો વિલય થાય છે એટલા માટે માહેશ્વરસૂત્રોમાં ‘આ’ના સ્વરૂપે મહામાયા અને સંવૃત ‘અ’ના રૂપે ભગવાન શિવ શિવસૂત્રમાં ન હોવા છતાં પણ પરાપર રહત]

[ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક : જાન્યુઆરી-જૂન-૨૦૧૮; જુલાઈ-ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮

૨૯૨મ્ રૂપે વ્યંગ્યાર્થ રૂપમાં ગુપ્ત છે. (સૂત્ર - અ અ ૧ અષ્ટા. ૮-૪-૬૮).

તૈત્તિરીય આરણ્યક ૨-૩-૬- અને ઐતરેય આરણ્યક ૩-૬-૭માં કહેવામાં આવ્યું છે કે - અકારો વૈ સર્વા વાક્ ૧^{૧૦} 'અ'કાર વિશે 'કામધેનુતંત્ર'માં કહેવાયું છે કે -

શ્રુણુ તત્ત્વમકારસ્ય અતિગોપ્યં વરાનને ।
શરચ્ચન્દ્રપ્રતીકાશં પઞ્ચકોશમયં સદા ॥
પઞ્ચદેવમયં વર્ણં શક્તિત્રયસમન્વિતમ્ ।
નિર્ગુણં ત્રિગુણોપેતં સ્વયં કૈવલ્યમૂર્તિમાન્ ॥
બિન્દુતત્ત્વમયં વર્ણં સ્વયં પ્રકૃતિરૂપધૃક્ ॥^{૧૧}

(કામધેનુતંત્રમ્ ૧-૧૨ થી ૧૪)

ઋગ્વેદ (અગ્નિમીઠે...) અને સામવેદ (અને આયાહિ...)નો પ્રથમ મંત્ર 'અ'થી શરૂ થાય છે. ભગવાન કૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં 'અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ' કહ્યું છે. (મ.ગી.૧૦-૩૩). અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા । (બ્રહ્મસૂત્ર-૧-૧-૧). અથ યોગાનુશાસનમ્ (યોગસૂત્ર ૧-૧-૧) વગેરે અનેક ગ્રંથોનો આરંભ 'અ'થી થાય છે. 'અસ્ત્યતુરસ્યાં દિશિ દેવતાત્મા' (કુમારસમ્ભવમ્ ૧-૧) પણ પ્રસિદ્ધ છે.

* માહેશ્વરસૂત્રોના ત્રણ કૂટ :

શારદાતિલકતંત્ર અનુસાર સોળ સ્વરો ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થાય છે. સ્પર્શ-વ્યંજન સૂર્યથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વ્યાપક એટલે કે ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ અને ક્ષ આગ્નેય છે. માહેશ્વરસૂત્રોમાં પ્રથમ ચાર સૂત્રોમાં સૌમ્ય સ્વર છે, જે ચંદ્રથી ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચમા અને છઠ્ઠા સૂત્રમાં તેમજ તેરમાં સૂત્રમાં આગ્નેય વર્ણ છે. અને બાકીનાં સૂત્રોમાં સૌર વર્ણ છે. આ રીતે શ્રીવિદ્યાની જેમ અહીં પણ સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિના ત્રણ કૂટ છે. વ્યંજનોમાં 'મ' પરમાત્મા છે અને ચોવીસ વ્યંજન આત્મસ્વરૂપ છે.^{૧૨}

★ ચક્રજાગૃતિ અને માહેશ્વર સૂત્ર : હવે માહેશ્વરસૂત્ર જોઈએ..

	આજ્ઞા (હ-ક્ષ)	વિશુદ્ધ સ્વરો	અનાહત (ક-ઠ)	મણિપુર ડ-ફ	સ્વાધિષ્ઠાન બ - લ	મૂલાધાર વ - સ
		(અ ઇ ઉ)		ળ ન્		
અ ઇ ઉ ણ્ ઋ લૃ ક્		ઋ લૃ	ક્			
એ ઓ ઙ્		એ ઓ	ઙ્			
એ ઔ ચ્		એ ઔ	ચ્			
હ ય વ ર ટ્	હ		ટ્		ય, વ, ર	
લ ન્				ળ્	લ	
ઞ મ ઙ્ ન ન મ્			ઞ, ઙ્	ળ, ન	મ, મ્	
ઙ્ ભ ઞ્			ઙ્, ઞ્		ભ	
ઘ ઢ ધ ષ્			ઘ	ઢ, ધ		ષ્
જ બ ગ ઢ દ શ્			જ, ગ	ઢ, દ	બ	શ્

ખ ફ છ ઠ થ ઢ ટ ત વ્			ખ છ ચ ટ	ફ, ઠ, થ, ત		વ્
ક પ ય્			ક	પ	ય્	
શ ષ સ ર્					ર્	શ ષ સ્
હ લ્	હ				લ્	
	૨	૧	૧૬	૧૩	૧૧	૬

અહીં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આજ્ઞાયકના વર્ણ 'હ'ની અનુપસ્થિતિ છે. વિશુદ્ધચક્રના સાત સ્વરોની પણ અનુપસ્થિતિ છે. એટલા માટે માહેશ્વરસૂત્રમાં ચૈતન્ય માટે બીજાં મંત્રોની જરૂરિયાત રહેશે. એક વિશેષ વાત એ છે કે આ અધિકાધિક સૂત્રોમાં એકસાથે ઘણાં ચક્રોનું અનુસંધાન હોય છે. એટલા માટે ચક્રજાગૃતિમાં માહેશ્વરસૂત્ર અધિક ઉપાદેય છે એમ આ લખવાવાળા માને છે.

★ ભૂતમાતૃકા અને ભૂતનાથમાતૃકા :

શાક્તતંત્ર પરંપરામાં અને ભૂતભાષામાં ભૂતમાતૃકાનું પ્રચલન છે. ભૂતમાતૃકામાં 42 વર્ણ છે, જે નીચે મુજબ છે :

પઞ્ચ હ્રસ્વાઃ સન્ધિવર્ણા વ્યોમેરાગ્નિજલં ધરા ।

અન્ત્યમાદ્યં દ્વિતીયઞ્ચ ચતુર્થં મધ્યમં ક્રમાત્ ॥

પઞ્ચવર્ગાક્ષરાણિ સ્યુર્વાન્તં શ્વેતેન્દુભિઃ સહ ।

एषा भूतमातृका प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरैः ॥^{૧૩}

★ ભૂતમાતૃકામાં નવ વર્ગ છે જે નીચે મુજબ છે :

૧. અ ઇ ઊ ઋ લૃ । ૨. એ ઓ એ ઐ । ૩. હ ય વ ર લ । ૪. ક ખ ગ ઘ ઙ । ૫. ચ છ જ ઝ ઞ । ૬. ટ ઠ ઢ ઢ ણ । ૭. ત થ દ ધ ન । ૮. પ ફ બ ભ મ । ૯. શ ષ સ = ૪૨

અહીં ભૂતમાતૃકા ૪૨ વર્ણમાં વિસ્તરેલા છે અને નવ વર્ગમાં વિભક્ત છે. ઉપર્યુક્ત નવ વર્ગોમાં ક્રમશઃ અ-કાર, એ-કાર, ક-કાર, ચ-કાર, ટ-કાર, ત-કાર, પ-કાર, સ-કાર, તથા શ-કાર આઘ અક્ષર છે. આ નવ વર્ગ પ્રથમ અક્ષરના ક્રમથી આકાશાદિ પંચમહાભૂત છે. વિસ્તારથી વિવરણ કરીએ તો —

અ, એ, હ, ડ, જ્, ણ, ન, મ, શ — આકાશરૂપ મહાભૂત છે. ઇ, ઐ, ય, ક, ટ, ત, પ, ષ — આ વાયુરૂપ મહાભૂત છે. ઊ, ઓ, ખ, છ, ઠ, થ, ફ, બ, સ — તેજરૂપ મહાભૂત છે. ઋ, ઐ, ઘ, ઙ, ઢ, ઢ, ધ, મ — જલરૂપ મહાભૂત છે. લૃ, લ, ગ, જ, ડ, દ, બ — પૃથ્વી વર્ગ છે.

નવ વર્ગોના દેવતા :

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, અશ્વિનીકુમાર, રુદ્ર, પ્રજાપતિ, ઇન્દ્ર, યમ, વરુણ અને સોમ એ ક્રિયાદિ શક્તિઓની સાથે આ વર્ગોના દેવો છે. ભૂતમાતૃકાના દક્ષિણામૂર્તિ ઋષિ છે, ગાયત્રી છંદ છે અને વર્ણેશ્વરી પરા દેવતા છે.

માહેશ્વરસૂત્ર ભગવાન ભૂતનાથની માતૃકા છે. ભૂતમાતૃકામાં 42 વર્ણ છે અને માહેશ્વરસૂત્રમાં 43 વર્ણ છે. હવે કયા વર્ણની ઉપસ્થિતિ પછી ભૂતમાતૃકા ભૂતનાથની લિપિ બની ગઈ ? એવો પ્રશ્ન થાય છે. જોકે ભૂતનાથનાં પ્રચલન શાક્તતંત્ર અને ભૂતભાષામાં હતું એવું મધુસૂદન ઓઝા માને છે.^{૧૪} ભૂતમાતૃકા આગમ શાસ્ત્રોમાં અને ભૂતભાષામાં હતી, પરંતુ તેની લિપિ કેવી રીતે લખાય છે એની

ખબર નથી.

હવે ભૂતમાતૃકા અને માહેશ્વરસૂત્રમાં એક જ વર્ણનું અંતર છે તે વર્ણ છે... અંતિમ સૂત્ર હલ્નો 'હ', જે વાસ્તવિક રૂપમાં વિસર્ગ છે અર્થાત્ વિસર્ગની ઉપસ્થિતિથી ભૂતમાતૃકા જ ભૂતનાથમાતૃકા એટલે કે માહેશ્વરસૂત્ર બની ગઈ છે. વિસર્ગનો આવો ચમત્કાર કેમ ? ભગવાન શંકરાચાર્યે સૌન્દર્યલહરીના પ્રથમ શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે -

શિવઃ શક્ત્યા યુક્તઃ યદિ ભવતિ શક્તઃ પ્રભવિતું । (સૌન્દર્યલહરી-૧)

જે રીતે હ્રસ્વ 'હ'ને જોડવાથી 'શવ'નું 'શિવ' બની જાય છે, તે રીતે વિસર્ગની ઉપસ્થિતિમાં ભૂતમાતૃકા માહેશ્વરસૂત્ર બની ગઈ - કેમ કે વિસર્ગ સ્વયં શક્તિ છે અને શક્તિના સંચરણથી 'શવ'માં 'શિવત્વ' પ્રકટ થાય છે. કામધેનુતંત્રનું 'શ' વિશે વિવરણ જોઈએ.

અઃકારં પરમેશાનિ વિસર્ગસહિતં સદા ।

અઃકારં પરમેશાનિ રક્તવિદ્યુત્પ્રભામયમ્ ॥

પઞ્ચદેવમયો વર્ણઃ પઞ્ચપ્રાણમયઃ સદા ।

સર્વજ્ઞાનમયો વર્ણ આત્માદિતત્ત્વસંયુતઃ ॥

બિન્દુત્રયમયો વર્ણઃ શક્તિત્રયમયઃ સદા ।

કિશોરવયસઃ સર્વા ગીતવાદ્યાદિતત્પરાઃ ॥

શિવસ્ય યુવતી એતા મૂર્તિમત્ કુણ્ડલી સ્વયમ્ ॥^{૧૫}

આ રીતે શિવયુવતી દ્વારા એટલે કે વિસર્ગ દ્વારા આ ચમત્કાર થયો છે.

વર્ણેશ્વરી ધ્યાન :

અઙ્કોન્મુક્તશશાઙ્કોટિસદૃશીમાપીનતુઙ્ગસ્તનીં

ચન્દ્રાદ્ધાંકિંતમસ્તકાં મધુમદાદાલોલનેત્રત્રયામ્ ।

બિભ્રાણામનિશં વરં જપવટીં વિદ્યાં કપાલં કરૈ

રાદ્યાં યૌવનગર્વિતાં લિપિતનું વાગીશ્વરીમાશ્રયે ॥^{૧૬}

શારદાતિલકતંત્રમાં ન્યાસનું પણ વર્ણન છે. સૃષ્ટિક્રમમાં વિસર્ગ લગાડીને ન્યાસ કરવો જોઈએ. સ્થિતિક્રમમાં બિંદુ અને વિસર્ગ લગાવીને ન્યાસ કરવો જોઈએ અને સંહારક્રમમાં પ્રત્યેક વર્ણના વિપરીત ક્રમથી બિંદુ લગાવીને ન્યાસ કરવો જોઈએ.

આવરણપૂજા :

ભૂતમાતૃકાનાં આઠ આવરણોમાં વર્ણેશ્વરીની પૂજા થાય છે. અષ્ટલ કમલના ભૂપુરનાં ચાર દ્વાર છે. ત્યાં સુધી આઠ આવરણોમાં પૂજા થાય છે. વિસ્તારભયથી શારદાતિલકતંત્રમાં આવરણપૂજા જોવાની વિનંતી છે.

માહેશ્વરસૂત્રોમાં મંત્રચૈતન્ય :

સ્થૂળ રૂપમાં માહેશ્વરસૂત્ર પણ વૈખરી વાણીનું સ્વરૂપ છે, તેથી ચૈતન્યહીન છે. માહેશ્વરસૂત્રોમાં ચૈતન્ય માટે નીચેનાં ઉપાયો પરમેશ્વરીની કૃપાથી અને ગુરુકૃપાથી બતાવ્યા છે.

(૧) વાગીશ્વરી મંત્રથી સંપુટિત કરીને માહેશ્વરસૂત્રોનો જપ કરવો.

(૨) પ્રત્યેક વર્ણની સાથે ઊં અને અનુસ્વાર લગાડીને જપ કરો જેમ કે ઊં અં નમઃ, ઊં હં નમઃ,

માહેશ્વરસૂત્રોનું તત્ત્વજ્ઞાન]

[૨૭૧

ॐ उं नमः, ॐ ऋं नमः વગેરે..

(૩) માહેશ્વરસૂત્રોનો અનુલોમ-વિલોમ પાઠ કરવો.

(૪) અનુસ્વાર અને વિસર્ગ લગાવીને સૂત્રપાઠ કરવો.

(૫) વાગીશ્વરી બીજની સાથે પ્રત્યેક વર્ણના એક લાખ જપ કરવા.

માહેશ્વરસૂત્રોના પાઠ પહેલાં - હં, યં, રં, વં, લં- આ પાંચ અક્ષરોમાં આપણામાં પંચવક્ત્રશિવની ભાવના રાખીને ઊર્ધ્વમુખ, પૂર્વમુખ, દક્ષિણમુખ, ઉદંગમુખ અને પશ્ચિમમુખમાં એકાગ્ર ચિત્તથી ન્યાસ કરવો જોઈએ.

શારદાતિલકતંત્રમાં પાંચેય મહાભૂતોનાં યંત્ર પણ બતાવેલાં છે, પરંતુ વિસ્તારભયથી અહીં તેની ચર્ચા કરી નથી. સર્વ સિદ્ધિઓ માટે હંસવાગીશ્વરી મંત્ર એટલે કે ॐ હ્રીં ऐं क्लीं, ॐ सरस्वत्यै नमः ના સંપુટથી માહેશ્વરસૂત્રોનો જપ કરવાથી સર્વ સિદ્ધિઓ ભગવતી વાગીશ્વરી સ્વયં આપે છે એવું આ લખનારનું માનવું છે.

શ્રીયંત્ર અને માહેશ્વરસૂત્ર :

— શ્રીયંત્રમાં ૪૩ ત્રિકોણ હોય છે, માહેશ્વરસૂત્રમાં ૪૩ વર્ણો છે.

— શ્રીયંત્રમાં ચૌદ ત્રિકોણવાળું ચક્ર સર્વસૌભાગ્યદાયક ચક્ર છે. માહેશ્વરસૂત્રની સંખ્યા પણ ચૌદ છે.

— શ્રીયંત્રમાં પાંચ ઊર્ધ્વમુખ ત્રિકોણ અને ચાર અધોમુખ ત્રિકોણ હોય છે. આ શાક્તપૂજા છે. શૈવપૂજામાં પાંચ ઊર્ધ્વમુખ ત્રિકોણ અને ચાર અધોમુખ ત્રિકોણ હોય છે. શ્રીયંત્રની પૂર્વ-પશ્ચિમ દિશામાં પરિવર્તન કરીને શ્રીયંત્રમાં શિવની પૂજા થાય છે.

માહેશ્વરસૂત્રોમાં અ, ઇ, ઊ, ઋ, લૃ — પાંચ શિવ સ્વર છે. એ ઓ, એ ઔ — ચાર શક્તિ સ્વર છે. અહીં પણ આ, ઈ, ઋ, ઋ, અઃ - આ પાંચ શક્તિ સ્વર છુપાયેલા છે. શિવના ચાર વર્ણ અં, ળ, ક્ષ, જ્ઞ — આ વર્ણ અહીં તિરોહિત છે. આ રીતે માહેશ્વરસૂત્રોમાં શિવની પાછળ શક્તિ છુપાયેલી છે.

— માહેશ્વરસૂત્ર અ થી અઃ (હલ્ પ્રત્યાહારના ‘હ’નો વિસર્ગ) સુધી છે. અહીં શિવથી સૂત્રજાળ ‘અ’થી શરૂ થાય છે, વિસર્ગમાં સમાપ્ત થાય છે. હલ્ (અઃ) બધાં સૂત્રોનો ભાર ગોવર્ધનની જેમ ઉઠાવે છે જેમ કે શાક્તતંત્રમાં શક્તિ ‘પંચકૃત્યપરાયણ’ સૃષ્ટિનો ભાર ઉઠાવે છે.

— શ્રીયંત્રનું પૂજન સંપૂર્ણ માતૃકા તેમજ બીજમંત્રોથી થાય છે, માહેશ્વરસૂત્રમાં સંપૂર્ણ માતૃકા નથી, ૪૩ વર્ણો જ છે. આથી માહેશ્વરસૂત્રોમાં ચૌદ સૂત્રોની ચૌદ કળાઓ છે, ષોડશીની ષોડશ કળાઓ વ્યંજિત છે અથવા તો રહસ્યાર્થ છે. ‘તિરોધાન’ ભગવતીનું કૃત્ય છે. એટલા માટે શિવસૂત્રના નેપથ્યમાં ભગવતીને એમના અનુગ્રહથી જાણી શકાય છે.

— શ્રીવિદ્યાના ત્રણ કૂટ છે એ રીતે માહેશ્વરમાં પણ આગ્નેય, સૌમ્ય અને સૌર વર્ણ છે.

— ચૌદ ખૂણાવાળા સર્વ સૌભાગ્યદાયક ચક્રની યોગિની સંપ્રદાયયોગિની છે અને તે સંપ્રદાયાર્થ સૂચિત કરે છે. માહેશ્વરસૂત્રોને યથાર્થ વ્યાકરણના આચાર્યો દ્વારા સમજી શકાય છે. (જુઓ પ્રતિજ્ઞાનુસિક્ધ્યા: પાણિનીયા: । (અષ્ટાધ્યાયી ૧-૨-૩ ઉપદેશેઽજનુનાસિક્ક ઇત્. પર ભટ્ટોજી દીક્ષિતની વૃત્તિ.)

માહેશ્વરસૂત્રોમાં સંપ્રદાયાર્થ છે એનું પ્રમાણ એ પણ છે કે પ.પૂ. નિશ્ચલાનંદ સરસ્વતીને ‘માહેશ્વરસૂત્ર’ની સહાયતાથી ગણિતના પ્રત્યાહાર બનાવ્યા છે.^{૧૦}

અ	ઇ	ઉ	ઋ	ૃ	ए	ऐ	ओ	औ	म्
१	२	३	४	५	६	७	८	९	०
अण्	इक्	उङ्	ऋच्	ॠट्	एम्	ऐज्	ओश्	औष्	
शस्	अशस्								

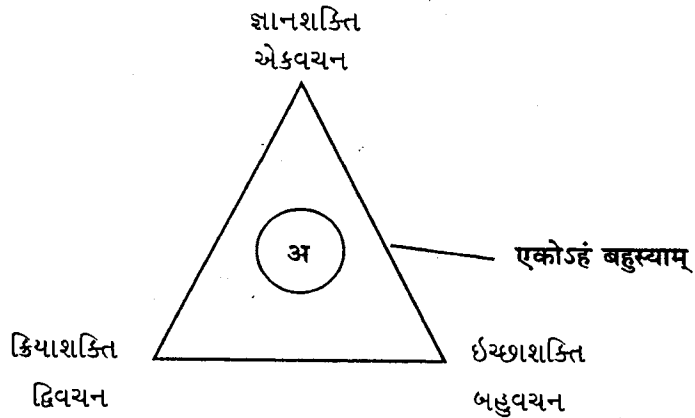
અશસ્ પ્રત્યાહારમાં 'અ' એકનું અને 'શ' શૂન્યનું ઘોતક માનીને એમણે અશ=૧૦, ઇશ=૨૦, ઉશ=૩૦, ઋશ=૪૦, ૃશ = ૫૦, एश=૬૦, ऐश=૭૦, ओश=૮૦, औश=૯૦ અને અશ^૧ = ૧૦, અશ^૨ = ૧૦૦ આ રીતે માહેશ્વરસૂત્રોથી ગણિતસૂત્રોનું નિર્માણ થયું છે.

શ્રીયંત્રમાં મધ્યત્રિકોણના બૈન્દવ ચક્રમાં 'અ' બીજથી પૂજા થાય છે, જે સર્વાનંદમય ચક્ર છે.

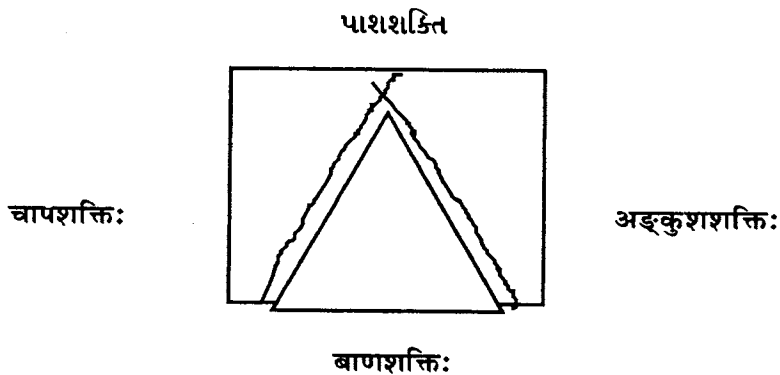
માહેશ્વરસૂત્ર વાણીની ઉપાસના છે. આથી અહીં પણ શ્રીયંત્રના સર્વ સૌભાગ્યદાયક ચક્રની જેમ સર્વ પ્રકારના સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ સંભવ છે. ગુરુમહારાજની પાસે આ ઉપલબ્ધિઓ મેળવવા માટેનો માર્ગ પ્રશસ્ત થાય છે.

યંત્રાત્મક માહેશ્વરસૂત્ર :

(૧) મધ્યત્રિકોણ

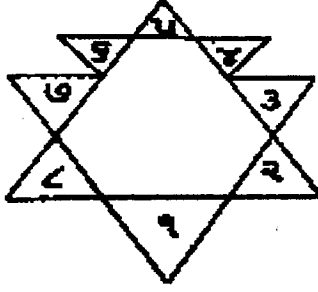

(૨) ચતુષ્કોણ

अहं रुद्राय धनुरातनोमि (ऋ. १०-१२५-६)

(૩) અષ્ટારયક

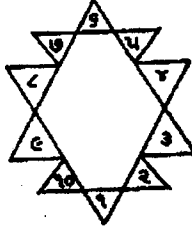

સંબોધન સાથે આઠ વિભાકિતઓ

અથવા

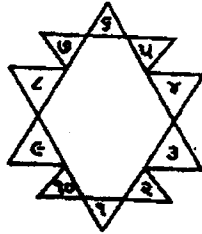
(૧) નામ (૨) સર્વનામ (૩) ક્રિયાપદ (૪) ક્રિયાવિશેષણ (૫) વિશેષણ (૬) અવ્યય (૭) ઉપસર્ગ (૮) પ્રત્યય
(૪) અંતર્દશાર

દશલકાર

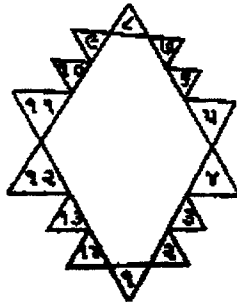

(૬) બહિર્દશાર

દશ-ગણ

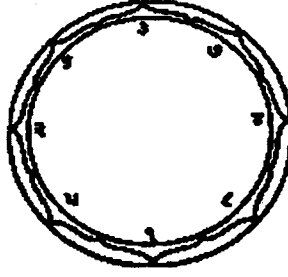
(૭) ચતુર્દશત્રિકોણ

૧૪ માહેશ્વરસૂત્ર

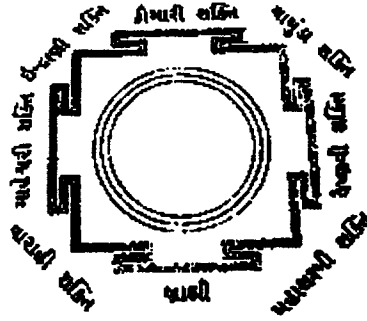
પાણિનિ પ્રયુક્ત ૪૧ પ્રત્યાહાર (૪૧નું ઊલટું ૧૪ થાય છે.)

(૮) અષ્ટદલ કમલ

- શિવની આઠ મૂર્તિઓ
- આઠ વર્ગ માતૃકાઓ
- આઠ અધ્યાયવાળો ગ્રંથ

(૯) ભૂપુર

- દશ દિક્પાલ
- દશ સિદ્ધિઓ

ચતુર્વિધ વાણી અને માહેશ્વરસૂત્ર :

વૈખરીમાં માહેશ્વરસૂત્ર માતૃકાની એક વ્યવસ્થા છે, મધ્યમામાં મહામુનિ પાણિનિ દ્વારા નિર્મિત વ્યાકરણની સૃષ્ટિ છે. પશ્યંતીમાં આ અક્ષરસમામ્નાયના કામધેનુતંત્રમાં વર્ણિત રૂપ છે અને ધ્યાનમાં દશ્યમાન દેવતાઓ છે અને પરાવાણીમાં અક્ષરરાશિ વિલીન થઈને વર્ણોચરીનું દિવ્યસ્વરૂપ છે, બીજમંત્રોનું તેજ છે.

શિવના પંચવક્ત્રથી પ્રકટ વાણીનો નવ વર્ગ જ ચૌદ વખત ડમરુનો નાદ છે.

પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયી અને શિવ :

ભારતીય પરંપરા અનુસાર પાણિનીય વ્યાકરણમાં ૩૯૯૬ સૂત્રો છે.

ત્રીણિ સૂત્રસહસ્રાણિ તથા નવશતાનિ ચ ।

ષણ્ણવતિં ચ સૂત્રાનાં પાણિનિઃ કૃતવાન્ સ્વયમ્ ॥^{૧૮}

૩+૮+૮+૬ = ૨૭ = ૨+૭ = ૯ ફરી નવ યોગાત્મક ચક્રમાં સૂત્રજાળનો સંહાર થાય છે.

અષ્ટાધ્યાયીના આઠ અધ્યાય શિવની આઠ મૂર્તિઓની સાથે સંબંધ છે. સવા સાત અધ્યાયથી ૩૬ બને છે જે શિવમંદિરમાં શિવની ગોમુખી સુધીનો ભાગ સૂચિત કરે છે. વર્તુળના પોણા ભાગ પછી શિવમંદિરની ગોમુખી આવે છે. અષ્ટમ અધ્યાયના ૨-૩-૪ પાદવાળી ત્રિપાદીનો જે ભાગ છે, જ્યાંથી પાછા ફરવાનું હોય છે. ગોમુખનું અતિક્રમણ નથી કરવામાં આવતું. બસ એ જ રીતે અષ્ટમ અધ્યાયના ૨-૩-૪ પાદનાં સૂત્ર પણ સવા સાત અધ્યાયમાં અતિક્રમણ ના કરી શકે. અષ્ટમ અધ્યાયમાં ચતુર્થ પાદમાં પ્રદક્ષિણા પૂરી થાય છે. અષ્ટાધ્યાયીનું રક્ષણ પણ પતંજલિના રૂપમાં સર્પરાજ કરી રહ્યા છે. ચતુર્થ પાદમાં પ્રદક્ષિણા પૂરી થાય છે. શક્તિ આ સૂત્રોની પાછળ ખડી-ઊભી છે, જે સૃષ્ટિ-પ્રપંચની નિર્માત્રી છે. વ્યાકરણ સ્વયં ‘ગણેશવિદ્યા’ છે કેમ કે જ્ઞાનનો પ્રારંભ વ્યાકરણથી થાય છે. અન્ય શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન વ્યાકરણ પછી મળે છે. (પ્રથમે હી વિદ્વાંસો વૈયાકરણાઃ - આચાર્ય મમ્મટ). આથી વ્યાકરણના જ્ઞાતા હોવા છતાં જે લોકો અહંકારી બની જાય છે તેમના માટે ઉપનિષદ્-શ્રુતિ કહે છે - જે કહે છે હું એને જાણું છું, તે કશું જાણતો નથી. સર્વ શાસ્ત્રોમાં છલાંગ લગાવતા ક્રિયાશક્તિના રૂપે હનુમાનની બીજી બાજુ ઊભા છે. (અનંતપારં કિલ શબ્દ-શાસ્ત્રમ્). શિષ્યનું નન્દીકેશ્વરની જેમ નિશ્ચલ હોવું એવું અહીં સૂચિત છે. જ્ઞાનસાગરમાં લઈ જવા માટે ગુરુત્ત્વ કાયબાની પીઠ છે, જે અમૃતમંથન માટે શિષ્યનો આશ્રય છે. જે શિષ્ય ગણેશજીની જેમ દરેક વિઘ્નનો પ્રતીકાર કરી શકે છે, હનુમાનજીની જેમ દૃઢ નિશ્ચયી હોય છે, જે નાગરાજની જેમ વિદ્યાનો સંરક્ષક હોય છે, તે જ સર્વવિદ્યાઓ જાણી શકે છે.

માહેશ્વરસૂત્ર ‘અ’ થી ‘લ’ સુધી છે એટલે કે ‘અલ્’ પ્રત્યાહારમાં સર્વ વર્ણ સમાહિત છે. ‘અલ્’-ની સાથે પરમાત્મબીજ ‘મ’ લગાવવાથી ‘અલમ્’ શબ્દ બને છે. ડૉ. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠીએ ‘અલમ્’-ના ત્રણ અર્થ આપ્યા છે.^{૧૮}

અલમ્ - અલમ્ભાતસ્તુ પૂર્ણતા ।

- (૧) અલમ્ = આભૂષણ. માહેશ્વરસૂત્ર આભૂષણનો ઘોતક છે. માહેશ્વરસૂત્ર વ્યાકરણનું આભૂષણ છે.
- (૨) અલમ્ = વારણ (અટકાવવું-રોકવું)ના અર્થમાં. માહેશ્વરસૂત્ર ‘લાઘવ’થી શાસ્ત્રની રચના માટે છે. તે વિસ્તારનો નિષેધ કરે છે. ‘અલમલમતિવિસ્તરેણ’ કહેવામાં આવે છે. માહેશ્વરસૂત્ર દ્વારા વિસ્તારને વારી શકાય છે.
- (૩) અલમ્ = પર્યાપ્તિના અર્થમાં. માહેશ્વરસૂત્ર સ્વયં પર્યાપ્ત છે. એના દ્વારા ૩૦૫ પ્રત્યાહારોની રચના થઈ શકે છે. (ત્રણ અને પાંચનો સરવાળો પણ આઠ થાય છે આ પણ એક સંકેત છે.) ‘લ’ પૃથ્વી બીજ છે. પૃથ્વીના સંપૂર્ણ વિકાસ પછી પરમાત્માને પણ ‘અલમ્’નો અનુભવ થાય છે. પૂર્ણ વિકાસ પછી ક્ષીણ થવાની અવસ્થાનો પ્રારંભ થાય છે. બ્રહ્માંડ ‘લ’થી ‘અ’ તરફ જાય છે. એ જ શાક્તતંત્રનો સંહારક્રમ છે, પુરાણોનો પ્રલય છે, સંસારજાળનું સમેટાવું. આથી માહેશ્વરસૂત્ર સૃષ્ટિક્રમ છે એને વિલોમ ક્રમથી બીજમંત્રોની સાથે વાંચવાથી મુક્તિ સાથે અનુસંધાન થાય છે.

પાદટીપ

૧. ‘શિવસૂત્ર સિદ્ધાંત અને સાધના’, ડૉ. શ્યામાકાન્ત દ્વિવેદી, આનંદ ચૌખમ્બા, સૂર ભારતી પ્રકાશન, વારાણસી-૨૦૧૫, પૃ. ૨૧, પ્રસ્તાવના
૨. ‘અષ્ટાધ્યાયી’, ભૂમિખંડ, સંપાદક : ડૉ. કિશોરચંદ્ર પાઠક, ગોપાલકૃષ્ણ ટ્રસ્ટ, જૂનાગઢ, ૧૯૯૯, પૃ. ૧૭૨
૩. ‘તંત્રસંગ્રહ’, ચોથો ભાગ, સંપાદક - આચાર્ય રામપ્રસાદ ત્રિપાઠી, સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યાલય, વારાણસી, ૧૯૯૬, પૃ. ૧૭૪ થી ૨૨૧
૪. ‘જ્ઞાનકોશ’, ટ્રાંપિરાજ જાની, રાકેશ જોષી, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, ૨૦૧૫, પૃ. ૪૯
૫. ‘શિવસૂત્ર સિદ્ધાંત અને સાધના’, પૃ. ૨૦

૬. 'મંત્રના રહસ્યો, મંત્રોદ્ધાર અને યંત્રસિદ્ધિઓ', ડૉ. હર્ષદેવ માધવ, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, દ્વિતીય આ.- ૨૦૧૦, પૃ. ૯
૭. 'જ્ઞાનનિધિ', સંપાદક - ઋષિરાજ જાની, ડૉ. વિનોદચંદ્ર બી. પટેલ, ખુશ્બૂ પ્રકાશન, ૨૦૧૫, પૃ. ૧૫
૮. 'અષ્ટાધ્યાયી' ભૂમિકાખંડ, પૃ. ૧૮૧
૯. 'સંસ્કૃતનું ભાષાશાસ્ત્રીય અધ્યયન', ભોલાશંકર વ્યાસ, અનુ. હર્ષદેવ માધવ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૧૯૯૭, પૃ. ૮૫
૧૦. 'ગણિતસૂત્રમ્', પ.પૂ. સ્વામી નિશ્ચલાનન્દ સરસ્વતી, સ્વાતિ પ્રકાશન સંસ્થાન, ગોવર્ધનમઠ, પુરી, ૨૦૧૨, પૃ. ૪૬
૧૧. 'તંત્રસંગ્રહ', બીજો ભાગ, સં. મ. મ. ગોપીનાથ કવિરાજ, સંપૂર્ણાનંદ સંસ્કૃત વિદ્યાલય, વારાણસી, તૃતીય આ. - ૨૦૦૨, તૃતીય પૃ. ૧૧૨
૧૨. 'શારદાતિલકતંત્રમ્', સંપાદક : ડૉ. સુધાકર માલવીય, ચૌખમ્બા સંસ્કૃત પ્રતિષ્ઠાન, દિલ્લી, ૨૦૧૪, પૃ. ૬૮-૭૫ અને 'મંત્રનાં રહસ્યો, મંત્રોદ્ધાર અને યંત્રસિદ્ધિઓ', પૃ. ૯-૧૨
૧૩. 'શારદાતિલકતંત્રમ્', ૭-૨-૩, પૃ. ૪૦૭
૧૪. 'વર્ણસમીક્ષા', પં. મધુસૂદન ઓઝા, રાજસ્થાન સંસ્કૃત અકાદમી, ૧૯૯૫, પૃ. ૧૦
૧૫. 'કામધેનુતંત્રમ્', તૃતીય પટલ - ૯ થી ૧૧ શ્લોકો, પૃ. ૧૧૬-૧૧૭
૧૬. 'શારદાતિલકતંત્રમ્', ૭-૧૫, પૃ. ૪૧૦
૧૭. 'ગણિતસૂત્રમ્', પૃ. ૩૯
૧૮. 'સંજ્ઞાપ્રકરણમ્', ડૉ. વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી, પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૧૯૯૨, પૃ. ૧૭
૧૯. 'અભિનવકાવ્યાલંકારસૂત્રમ્', ડૉ. રાધાવલ્લભ ત્રિપાઠી, સંપાદક-રમાકાંત પાંડેય, જગદીશ સંસ્કૃત પુસ્તકાલય, જયપુર, ૨૦૦૯, પૃ. ૯૯-૧૦૧

‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ના સાંખ્યયોગ (અ-૨)માં વ્યક્ત અને વ્યાપ્ત વ્યક્તિગત મૂલ્ય

ડૉ. એન. બી. વાઘેલા*

ગીતા એ સાચો જીવનગ્રંથ છે. તેમાં જીવનના સાચા સિદ્ધાંતો કહેવાયા છે. ગીતાનાં જીવનનાં મૂલ્યોને ઓળખીને તેને સ્વીકારનારા, પ્રેમ કરનારા લોકોએ તેનું ૭૦ થી વધારે ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું છે, તે તેનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. જગતના ટોચના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ—કાર્લાઈલ, ઇમર્સન, શોપનહોર, સ્કોટ, મહર્ષિ અરવિંદ, વિનોબા ભાવે, જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય—ગીતાના જીવનવિષયક સિદ્ધાંતોથી પ્રભાવિત થયા છે અને ગીતાની પાછળ ગાંડા થયા છે. વોરન હેસ્ટિંગ્સ જેવા રાજનીતિજ્ઞ પણ ગીતાની પાછળ ઘેલા થાય છે. ગીતા જ્ઞાનનો ભંડાર છે. જીવ, જગત અને જગદીશના વિશે એક પણ સવાલ એવો નથી કે જેનો જવાબ ગીતામાં ન હોય. ગીતા એટલે ‘Art of Living’ – ‘જીવન જીવવાની કલા’ શીખવતો ગ્રંથ. કોઈ પણ વિશિષ્ટ ધર્મસંઘ કે સંપ્રદાયના વાદમાં ન પડતાં ગીતાકારે માનવજીવનનાં ચિરંતન મૂલ્યોને ગીતામાં ગૂંથ્યાં છે. ગીતા એ વૈશ્વિક ગ્રંથ છે. ‘Gita is not the Bible of Hinduism but it is the Bible of Humanity.’

આજથી આશરે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં માગશર સુદ એકાદશીના દિવસે કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ પર યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદમાંથી ગીતાનો જ્ઞાનપ્રવાહ વહ્યો. જીવન એક સંગ્રામ છે અને તેથી કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિમાં ગીતાનું જ્ઞાન એક સુયોગ્ય પૃષ્ઠભૂમિનું સર્જન છે. જીવન રડવા માટે નથી, ભાગી જવા માટે નથી; જીવન હસવા માટે છે, રમવા માટે છે, મુસીબતોની સામે હિંમતથી ઝઝૂમવા માટે છે. તેમ જ અતૂટ શ્રદ્ધા અને આશાના બળે વિકાસ કરવા માટે છે. ગીતા માનવમાત્રને જીવનમાં પ્રતિક્ષણે આવતા નાના-મોટા સંગ્રામ સામે હિંમતથી ઊભા રહેવાની શક્તિ બક્ષે છે. રણભૂમિમાં તત્ત્વજ્ઞાન – Philosophy in the battlefield – એ વિસ્મયકારી વાત છે. વિશ્વના ઇતિહાસમાં આવી અદ્ભુત ઘટના બીજે ક્યાંય જોવા મળે તેમ નથી.

ગીતાએ જીવનમૂલ્યોનું સંશોધન કરી, કઈ બાબતો જીવનમાં મહત્ત્વની છે, જેના કારણે જીવન દિવ્ય બને, ભવ્ય બને, ઉન્નત બને તે આપણને સમજાવ્યું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના સાંખ્યયોગ અ-૨માં મૂલ્યમીમાંસા સંદર્ભે અભ્યાસમાં કર્તવ્યપરાયજતા, ફરજપાલન, પરાક્રમ, શુદ્ધતા, પ્રભુપ્રેમ, બ્રહ્મનિષ્ઠા, આધ્યાત્મિક ડહાપણ, આનંદ, આત્મગૌરવ, પૂજ્યભાવ, વ્યક્તિસન્માન, ઇન્દ્રિયો પરનો કાબૂ, સાંસ્કૃતિક વારસાની જાળવણી, આર્જવ જેવાં મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ મૂલ્યોને વ્યક્તિગત મૂલ્ય, સામાજિક મૂલ્ય, સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય, નૈતિક મૂલ્ય અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યમાં વિભાજિત કરી શકાય. પ્રસ્તુત સંશોધનલેખમાં સાંખ્યયોગ અ-૨માં પ્રગટ થતાં વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે –

“કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ ।

અનાર્યબુદ્ધમસ્વાર્ચ્યમકીર્તિ કરમર્જુન ॥”

અર્થાત્ – હે અર્જુન ! તારા જેવા શૂરવીરને કસમયે વિષાદ માટે અયોગ્ય એવી રણભૂમિમાં આવો મોહ ક્યાંથી થયો ? કારણ કે ન તો આ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ આચરેલો છે, ન તો સ્વર્ગ આપનારો છે કે ન તો યશ આપનારો છે.

સારરૂપ તત્ત્વ : રણભૂમિ વિષાદ માટે નહીં પરંતુ યુદ્ધ કરવા માટે છે. મોહ યશની પ્રાપ્તિમાં અડચણરૂપ છે.

* પ્રાધ્યાપક, આર્ટ્સ-કોમર્સ કોલેજ, હિંમતનગર-૩૮૩૦૦૧. મો. ૯૪૨૭૩ ૯૪૨૮૪

મૂલ્ય : આત્મગૌરવ.

ક્લૈવ્યં ભા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વપ્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયોદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરન્તપ ॥^૧

અર્થાત્ - આથી હે પાર્થ ! નપુંસકતાને વશ ન થા, તને એ શોભતી નથી; હે શત્રુઓને તપાવનાર ! હૃદયની આ તુચ્છ દુર્બળતાને ત્યજીને યુદ્ધ માટે ઊભો થઈ જા.

સારરૂપ તત્ત્વ : શત્રુઓને તપાવનાર ક્ષત્રિયોનાં મન કોમળ, દુર્બળ ન હોવાં જોઈએ. આવી કાયરતા તેમને ન શોભે.

મૂલ્ય : જુસ્સો.

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યન્તિ તેઽવ્યયામ્ ।

સમ્ભાવિતસ્ય ચાકીર્તિર્ભરણાદતિરિચ્યતે ॥^૨

અર્થાત્ - એટલું જ નહીં, બધા લોકો ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહેનારી તારી અપકીર્તિ પણ કહેશે અને ગૌરવશાળી પુરુષ માટે અપકીર્તિ મરણથીયે અધિક છે.

સારરૂપ તત્ત્વ : ગૌરવાન્વિત પુરુષ માટે અપયશ એ મૃત્યુ કરતાં પણ વધુ દુઃખદ છે.

મૂલ્ય : આત્મગૌરવ.

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભાલાભૌ જયાજયૌ ।

તતો યુદ્ધાય યુષ્યસ્વ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥^૩

અર્થાત્ - જય-પરાજય, લાભ-હાનિ અને સુખ-દુઃખને સમાન સમજ્યા પછી યુદ્ધ માટે કટીબદ્ધ થઈ જા; આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાથી તું પાપને પામીશ નહીં.

મૂલ્ય : કર્તવ્યપરાયણા.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સઙ્ગં ત્યક્ત્વા ધનઙ્ગય ।

સિદ્ધપસિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥^૪

અર્થાત્ - હે ધનંજય ! તું આસક્તિ ત્યજીને તથા સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમબુદ્ધિ રાખીને યોગમાં સ્થિત થઈ કર્તવ્યકર્મો કર; ‘સમત્વ’ એ જ યોગ કહેવાય છે.

સારરૂપ તત્ત્વ : કર્મના ફળની ઈચ્છિત પ્રાપ્તિ થાય કે ન થાય તોપણ કર્મ પ્રત્યે સમભાવ રાખવો અને કર્મો કરતાં રહેવું.

મૂલ્ય : કર્તવ્યપરાયણતા.

દુઃખેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥^૫

અર્થાત્ - દુઃખોની પ્રાપ્તિ થતાં જેના મનમાં ઉદ્વેગ નથી થતો, સુખો મળતાં જે સંપૂર્ણપણે નિઃસ્પૃહ હોય છે તથા જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ નાશ પામ્યા છે, એવો મુનિ સ્થિરબુદ્ધિ કહેવાય છે.

સારરૂપ તત્ત્વ : સ્થિર બુદ્ધિમુનિ દુઃખમાં પણ અનુદ્વિગ્ન રહે છે તથા સુખપ્રાપ્તિનાં સમયે પણ લાલસા વિનાનો હોય છે.

મૂલ્ય : સ્વશિસ્ત.

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥^१

અર્થાત્ - કાચબો બધી બાજુથી પોતાનાં અંગોને જેમ સંકોરી લે છે, તેમજ જ્યારે આ પુરુષ ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને સર્વ પ્રકારે ખેંચી લે છે, ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર છે.

સારરૂપ તત્ત્વ : જ્ઞાનનિષ્ઠામાં પ્રવૃત્ત થયેલો યોગી બધી ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરી લે છે. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરે છે ત્યારે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.

મૂલ્ય : ઇન્દ્રિયો પરનો કાબૂ.

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥^૨

અર્થાત્ - માટે સાધક માટે જરૂરી છે કે પોતે એ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોને વશમાં કરી સમાહિતચિત્ત થયેલો મારા પરાયણ થઈને ધ્યાનમાં બેસે, કેમ કે જે પુરુષની ઇન્દ્રિયો વશમાં હોય છે, તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.

સારરૂપ તત્ત્વ : જે મુનિની ઇન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો અભ્યાસના બળથી નિયંત્રણમાં આવી જાય છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.

મૂલ્ય : ઇન્દ્રિયો પરનો કાબૂ.

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।

निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥^૩

અર્થાત્ - જે પુરુષ સઘળી કામનાઓ છોડીને મમતા વિનાનો, અહંકાર વિનાનો અને સ્પૃહા વિનાનો થઈને વિચરે છે તે જ શાંતિને પામે છે અર્થાત્ તે શાંતિને પામેલો છે.

સારરૂપ તત્ત્વ : અહંકાર ત્યજવાથી, લાલસાઓ ન રાખવાથી વ્યક્તિ શાંતિ પામે છે.

મૂલ્ય : ઇન્દ્રિયો પરનો કાબૂ.

આજે “કૃણવન્તુ વિશ્વમ્ આર્યમ્”ના ધ્યેયમંત્રને સાકાર કરવા માર્ગદર્શક ગ્રંથોના અભ્યાસની જરૂર છે. સદીઓથી ભારતીય સમાજ માટે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જીવન માટેનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહ્યો છે. જ્ઞાનનું વૈપુલ્ય ધરાવતો આ ગ્રંથ તેની રચનાના હજારો વર્ષ પછી પણ આજે એટલો જ પ્રસ્તુત અને તેની રચના વખતે હતો તેટલો જ નાવીન્યપૂર્ણ છે. શિક્ષણની સાર્થકતા અને મૂલ્યનિષ્ઠ સમાજ માટે આજે સમસ્ત સમાજ અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ નિરાશ થઈને બેઠા છે, ત્યારે ‘શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા’ કે જેની રચના જ નિરાશ થઈને બેઠેલાને કર્તવ્યની હાક મારી ઊભો કરવા થઈ છે તે શિક્ષણને સાચા અર્થમાં સમાજઉત્કર્ષનું સાધન બનાવવા સક્ષમ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પ્રબોધેલ જ્ઞાન અને નિર્દેશિત મૂલ્યોનો શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં, પાઠ્યક્રમમાં વિનિયોગ થાય તો તે સમગ્ર માનવસમાજ માટે કલ્યાણકારી બની રહેશે. જ્ઞાન અને મૂલ્યોથી વિપથગામી બનેલા શિક્ષણક્ષેત્રને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો અભ્યાસ ધ્રુવતારક બની રહેશે.

પાઠટીપ

૧. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા - અ. ૨, ૨ ॥

૬. તત્રૈવ - ૨-૯૬ ॥

૨. તત્રૈવ - ૨-૩ ॥

૭. તત્રૈવ - ૨-૯૮ ॥

૩. તત્રૈવ - ૨-૩૪ ॥

૮. તત્રૈવ - ૨-૬૧ ॥

૪. તત્રૈવ - ૨-૩૮ ॥

૯. તત્રૈવ - ૨-૭૧ ॥

૫. તત્રૈવ - ૨-૪૮ ॥

કાલિદાસની ઉપમાઓમાં પ્રકૃતિ અને મનુષ્યની એકરૂપતા*

ડૉ. રાજેશ સી. વ્યાસ†

ભારતના ઋષિઓએ હજારો વર્ષ પૂર્વે માનવજીવનના કલ્યાણાર્થે પર્યાવરણનું મહત્ત્વ અને તેની રક્ષા સંબંધી વિચારો રજૂ કર્યા છે. પ્રકૃતિથી સાન્નિધ્ય, સંવેદનશીલતા અને તેની સાથે એકરૂપતા કેળવવા માટેના અનેક ઉદાહરણ વેદોપનિષદમાં જોવા મળે છે. ભગવાન મનુએ પણ કહ્યું છે કે બહુ તમસથી વનસ્પતિઓ વ્યાપ્ત હોવા છતાંય તે સુખદુઃખની લાગણીવાળી છે અને તેમાં અંતર ચૈતન્યથી ભરેલું છે.^૧ વનસ્પતિઓમાં ચૈતન્ય છે. મનુષ્યો જેવી જ સંવેદનાઓ તે અનુભવી શકે છે. વનસ્પતિઓ, પક્ષીઓ અને અન્ય પ્રાણીઓ સાથે મનુષ્યોનો નિકટનો સંબંધ છે એ વાતનો સ્વીકાર કરી સંસ્કૃતના લગભગ બધા જ કવિઓ પોતાની કવિતામાં પ્રકૃતિનું ભરપૂર વર્ણન કરે છે.

વળી, ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રકૃતિ અને પુરુષની પરસ્પર અન્યોન્યાશ્રિત પ્રીતિ રહી છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ એકબીજાના પૂરક રહ્યાં છે. માનવ પ્રકૃતિની ગોદમાં જન્મ લે છે. પ્રકૃતિ જ તેને જીવન પ્રદાન કરે છે. આથી જ પ્રકૃતિ તરફ માણસનું સહજ આકર્ષણ રહ્યું છે. બંનેના પારસ્પરિક સહયોગને સંસ્કૃત કવિઓ યોગ્ય રીતે વર્ણવે છે. કાલિદાસ તેમાંના એક છે.

મહાકવિ કાલિદાસને એમની કોઈ ખાસ વિશિષ્ટતાને કારણે યાદ કરવા હોય તો એક છે તેમની ઉપમા (ઉપમા કાલિદાસસ્ય) અને બીજી છે તેમની પ્રકૃતિનિરૂપણની શક્તિ. કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિ એક જીવંત પાત્રની જેમ છે. તેમને પ્રકૃતિથી અત્યંત લગાવ છે. પૃથ્વી ઉપર ભાગ્યે જ કોઈ એવો મનુષ્ય હશે કે જેણે કાલિદાસ જેવું સૂક્ષ્મ અને ચોકસાઈભર્યું પ્રકૃતિનિરીક્ષણ કર્યું હોય.

રઘુવંશના પ્રથમ સર્ગમાં વસિષ્ઠ આશ્રમ તરફ જતાં દિલીપ અને સુદક્ષિણાને માર્ગમાં વૃદ્ધ ગોવાળિયાઓ મળે છે. રાજા તેમને રસ્તા ઉપરના ઝાડોનાં નામ પૂછે છે.^૨

જ્યારે પાંચમા સર્ગમાં રઘુરાજા અતિથિ તરીકે આવેલા કૌત્સને પ્રથમ ઝાડપાનની કુશલતાના નિર્દોષ મૃગો અને તીર્થના જળ વિશેના સમાચાર પૂછે છે.^૩

આમ, તેમની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ અને કલ્પનાસમૃદ્ધિને કારણે પ્રકૃતિની અનેકાનેક ખૂબીઓ એમના કાવ્યમાં નવનવાં રૂપ ધારણ કરીને આવે છે. કાલિદાસ પ્રકૃતિનાં કવિ છે. તેથી વારંવાર એમની કવિદષ્ટિ નિસર્ગનાં રમ્ય તત્ત્વો પર સ્થિર થાય છે. એટલે જ એમની મોટાભાગની ઉપમાઓ પ્રકૃતિમાંથી લેવામાં આવી છે.

રઘુવંશની શરૂઆતમાં સુદક્ષિણા અને દિલીપ વસિષ્ઠના આશ્રમમાં જવા માટે એક રથમાં બેસે છે. એ માટે કવિએ પ્રકૃતિનું સુંદર વર્ણન કરતાં ઉપમાયુક્ત એક શ્લોક આપ્યો છે :

સ્નિગ્ધગમ્भीરનિર્ઘોષમેકં સ્યન્દનમાસ્થિતૌ ।

પ્રાવૃષ્ણયં પયોવાહં વિદ્યુદૈરાવતાવિવ ॥*

* શ્રી સી. એન. પી. એફ. આર્ટ્સ એન્ડ ડી. એન. સાયન્સ કોલેજ, ડભોઈ દ્વારા આયોજિત યુ.જી.સી. સ્પોન્સર્ડ દ્વિ-દિવસીય દરમ્યાન નેશનલ સેમિનાર Environmental Awareness in Works of Kālidāsaમાં ૨૩-૨૪ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૩માં રજૂ કરેલો લેખ.

† એશોસીએટ પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, શેઠ પી. ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, સાયન્સ કોલેજ રોડ, જાફરાબાદ, ગોધરા; (રહેઠાણ : 'પ્રસાદ', ૧, વૃંદાવન નગર-૨, બામરોલી રોડ, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧)

વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં (= પ્રાવૃષેણ્ય) (સ્નિગ્ધ અને ગંભીર અવાજવાળાં) વાદળ પર જેમ વીજળી અને ઐરાવત હાથી બેસે તેમ સ્નિગ્ધ અને ગંભીર અવાજવાળા એક જ રથમાં તે બન્ને (સુદક્ષિણા અને દિલીપ) બેઠા.

અહીં સુદક્ષિણા = તે વીજળી.

દિલીપ = ઐરાવત હાથી.

રથ = સ્નિગ્ધ અને ગંભીર વાદળ.

- અહીં ઉપમેય સુદક્ષિણા અને દિલીપને વીજળી તથા ઐરાવત હાથીની ઉપમા આપી પ્રકૃતિનું સુંદર વર્ણન રજૂ કર્યું છે.
- વિદ્યુદૈરાવતાવિવ — વીજળી અને ઐરાવત હાથી.
- વિદ્યુદૈરાવતે ઈવ - વીજળી અને ઐરાવત - ઇન્દ્રધનુષ.

અહીં કવિ કાલિદાસની ઉપમા અલંકાર પ્રયોજવાની વિશેષતા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જેમ કે કવિ કાલિદાસ ઉપમા પ્રયોજતી વખતે ઉપમાન અને ઉપમેય વચ્ચેના લિંગ અને વચનને એકરૂપ જ રાખતા હોય છે. તે રીતે વિચારીએ તો ઉપમેય સુદક્ષિણા અને દિલીપ છે અને બેયને માટે ઉપમાન તરીકે વીજળી અને ઐરાવત હાથી (સ્ત્રીલિંગ અને પુંલિંગ) એવી શબ્દપસંદગી જ કાલિદાસીય હોઈ શકે. જ્યારે બીજું પાઠાન્તર તાર્કિક (વાદળ ઉપર વીજળી અને ઇન્દ્રધનુષનું હોવું) હોવા છતાંય ઉપમાન વીજળી સ્ત્રીલિંગ હોય અને ઇન્દ્રધનુષ (નપુંસકલિંગ) હોય તો તે ઉપમેય તરીકે રજૂ થયેલા સુદક્ષિણા-દિલીપને માટે અનુરૂપ ગણી શકાય નહીં.

બીજા સર્ગમાં નંદિનીને આગળ કરીને વનમાંથી પાછા ફરતા દિલીપ રાજા અને તેમને આવકારવા આશ્રમદ્વાર પાસે ઊભેલી સુદક્ષિણાને કવિ કાલિદાસ સુંદર ઉપમા દ્વારા પ્રસ્તુત કરે છે. વચમાં નંદિની, પાછળ રાજા દિલીપ અને સામે સુદક્ષિણા. આ નયનરમ્ય દૃશ્યને સુંદર પ્રકૃતિની ઉપમા આપીને કવિ વિશેષ રમણીય બનાવી દે છે. કવિ કહે છે કે માર્ગમાં રાજા વડે આગળ કરાયેલી તથા રાજાની પત્ની વડે આવકારાયેલી તે નંદિની ગાય તે બન્નેની વચ્ચે એવી રીતે શોભી રહી કે જાણે દિવસ અને રાત્રિની વચ્ચે સંધ્યા શોભતી હોય. અહીં કવિ રાજાને દિવસ સાથે તો સુદક્ષિણાને રાત્રિ સાથે તો ગાયને સંધ્યા સાથે સરખાવે છે. જાણે કે દિવસ, રાત્રિ અને સંધ્યા એકસાથે જોવા મળ્યાં હોય એવું લાગે છે.

પુરસ્કૃતા વર્ત્મનિ પાર્થિવેન પત્યુદ્ગતા પાર્થિવધર્મપત્ન્યા ।

તદન્તરે સા વિરરાજ ધનુદિનક્ષપામધ્યગતેવ સંધ્યા ॥^{૧૫}

એમ કહી શકાય કે પ્રકૃતિ એક સ્થૂળ ને જડ પદાર્થ નથી. જીવતીજાગતી વ્યક્તિ.

અન્ય એક શ્લોકમાં ગાયની પાછળ ચાલતી સુદક્ષિણા માટે શ્રુતેરિવાર્થ સ્મૃતિરન્વગચ્છત્ — ગાયની ખરીના પડવાથી પવિત્ર થયેલી ધૂળવાળા માર્ગને શ્રુતિ સાથે તો સુદક્ષિણાને સ્મૃતિ સાથે સરખાવે છે.

ગાય ઉપરનો સિંહનો હુમલો જોતાં જ દિલીપ બાણ લેવા જાય છે. પરંતુ તેનો જમણો હાથ બાણના છેડા પર ચોંટી જાય છે. હાથ અટકી જવાથી દિલીપનો ગુસ્સો વધી જાય છે. સામે જ રહેલા અપરાધી સિંહને કંઈ જ ન કરી શકવાના કારણે રાજા અંદર ને અંદર ગુસ્સાથી બળતા રાજાને મંત્રબળે ઔષધિથી રોકાઈ ગયેલા સર્પની સાથે સરખાવે છે.

રાજા સ્વતેજોજિરદહયતાન્તર્ભોગીવ મન્ત્રૌષધિરુદ્ધવીયઃ ॥^{૧૬}

આમ ટૂંકી પણ સંપૂર્ણ વિગત આપે છે.

‘રધુવંશ’ના ૧૪ મા સર્ગમાં અયોધ્યામાં પરત ફરતાં પ્રકૃતિપ્રિય કવિએ રામના મિલનના આનંદથી માતા કૌશલ્યા અને સુમિત્રાનો પતિમરણજન્ય શોક દૂર થાય છે તે દર્શાવવા સુંદર ઉપમા આપી છે.

ગङ્ગાસરય્યોર્જલમુષ્ણતપ્તં હિમાદ્રિનિષ્વન્દ ઇવાવતીર્ણઃ ॥૧૦

પુત્રમિલનનાં ઠંડાં આંસુઓએ પતિમરણજન્ય શોકથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગરમ આંસુઓને દૂર કર્યાં અર્થાત્ ઠંડાં આનંદજન્ય આંસુથી ગરમ શોકજન્ય આંસુ દૂર થયાં. આ બાબતને કવિ ગ્રીષ્મથી તપ્ત ગંગા અને સરયૂના જળમાં પડતાં હિમાલયનાં ઝરણાં સાથે સરખાવે છે. શીતળ જળ મળવાથી ઉષ્ણ જળ પણ શીતળ બને એ પ્રસિદ્ધ બાબત છે. પુત્રમિલનના આનંદથી પતિમરણજન્ય શોક દૂર થાય છે.

‘વિક્રમોર્વશીયમ્’માં કેશીદાનવના હુમલાથી બેભાન બની ગયેલી ઉર્વશી જ્યારે પુરૂરવાના (અને ચિત્રલેખાના) પ્રયત્નોથી ધીમે ધીમે ભાનમાં આવી આંખો ખોલે છે ત્યારે તેને કવિ સુંદર ઉપમા દ્વારા વર્ણવે છે કે,

આવિર્ભૂતે શશિનિ તમસા મુચ્યમાનેવ રાત્રિ ॥૧૧

ચંદ્રનો ઉદય થતાં અંધકારથી મુક્ત થતી રાત્રિની જેમ જેમાંથી ઘણોખરો ધુમાડો નાશ પામ્યો છે એવી અગ્નિની જવાળાની જેમ કિનારો ધસી પડતાં મિલન થઈ ફરી નિર્મલ થતી ગંગાની જેમ આ સુંદરી આંતરિક મૂચ્છાથી લગભગ મુક્ત થઈ ગઈ હોય એમ લાગે છે.

આ શ્લોકમાં એકસાથે ત્રણ સુંદર ઉપમાઓ આપીને ધીરે ધીરે ભાનમાં આવતી ઉર્વશીને પ્રકૃતિનાં જુદાં જુદાં ત્રણ સ્વરૂપો રાત્રિ, અગ્નિ અને ગંગા નદી સાથે સરખાવીને એક કલાત્મક માલોપમા સર્જ્ય છે.

આ જ નાટકમાં ઉર્વશી પાછળ જતાં મનને તે રાજહંસીથી ખેંચાતા બિસતંતુ સાથે સરખાવે છે. જ્યારે રાજરહસ્ય જાળવવા અશક્ત એવા વિદૂષકની હાંસી ઉડાવતા ઘાસના તણખલા પર રહેલા ઝાકળ-બિંદુની ઉપમા આપે છે અને દીવાઓ ધારણ કરેલી દાસીઓથી વીંટળાયેલા રાજાને પુષ્પિત કર્ણિકાર વૃક્ષોથી વીંટળાયેલા જંગમ પર્વતની ઉપમા આપે છે.

આમ, કાલિદાસ પ્રકૃતિનાં વિવિધ તત્વોમાંથી સુંદર ઉપમાઓ આપી તાદૃશ ચિત્ર રજૂ કરે છે.

કાલિદાસની ઉપમાની / પ્રકૃતિનિરૂપણની એક ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેમણે પોતાની કલ્પનાને કોઈ સીમામાં બાંધી રાખી નથી. ક્યારેક ઊંચા પર્વત તો ક્યારેક દુર્ગમ વનરાજી, ક્યારેક સમુદ્ર તો ક્યારેક વિરાટ આકાશ, ક્યારેક સરોવર તો ક્યારેક માર્ગમાં આવતા પથ્થરોને ચીરીને, પાર કરીને સમુદ્રને મળવા માટે અધીરી બનેલી નદીઓ.

‘કુમારસંભવ’માં પાર્વતીની પરીક્ષા લેવા શિવ બટુક બનીને આવે છે. પાર્વતીને શિવ જેવા અર્કિયન માટે તપ ન કરવાની સલાહ આપે છે અને આમ પાર્વતી અને શિવ વચ્ચે સંવાદ થાય છે. છેલ્લે જ્યારે પાર્વતી શિવની દલીલોથી કંટાળે છે અને ચાલવા માંડે છે તે જ વખતે શિવ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં આવીને પાર્વતીનો હાથ પકડે છે. અચાનક શિવને જોઈને ક્ષોભ અનુભવતી પાર્વતીને કવિ માર્ગમાં આવતા પર્વતના અવરોધને કારણે વ્યાકુળ બનેલી નદીની સાથે સરખાવે છે.

તં વીક્ષ્ય વેપથુમતી સરસાઙ્ગ યષ્ઠિ
નિક્ષેપણાય પદ્મદ્વૃત્તમુદ્વહન્તી
માર્ગાં ચલવ્યતિકરાકુલિતેવ સિન્ધુ
શૈલાધિરાજતનયા ન યયૌ ન તસ્થૌ ॥

આમ કાલિદાસની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિ અને કલ્પનાસમૃદ્ધિને કારણે પ્રકૃતિની અનેક ખૂબીઓ એમના

કાવ્યમાં નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરીને આવે છે.

ઉપસંહાર :

(૧) કાલિદાસના પ્રકૃતિનિરૂપણમાં ભાષા-લાલિત્ય, પ્રેમ, માધુર્ય અને માનવીય સ્પંદનો વગેરેનો સ્વાભાવિક સમાવેશ છે.

(૨) પ્રકૃતિ અને પુરુષ એકબીજાના પૂરક છે તે દર્શાવવામાં મહાકવિ સફળ રહ્યા છે.

(૩) ડૉ. કીથ અને પ્રસિદ્ધ બંગાળી વિવેચક બુદ્ધદેવ બસુને કાલિદાસની ઘણી ઉપમાઓ શુષ્ક લાગી છે તે વિચારણીય છે. તેમની સાથે સહમત થવાતું નથી.

પાદટીપ

૧. અન્તઃસંજ્ઞા ભવન્ત્યેતે સુખદુઃખ .સમન્વિતાઃ । (મનુસ્મૃતિ)
૨. હૈર્યગવીનમાદાય ઘોષવૃદ્ધાનુપસ્થિતાન્ ।
નામધેયાનિ પૃચ્છન્તૌ વન્યાનાં માર્ગશાખિનામ્ । (રઘુવંશ - ૧/૪૫)
૩. આધારબન્ધપ્રમુખૈઃ પ્રયત્નૈઃ સંવર્ધિતાનામ્ સુતર્નિર્વિષેષં ।
કશ્ચિન્નવાયવાદિરુપપ્લવોવઃ શ્રમચ્છિદામાશ્રમપાદપાનાં ॥ (રઘુવંશ, સર્ગ-૫)
૪. રઘુવંશ, સર્ગ - ૧/૩૬
૫. રઘુવંશ, સર્ગ - ૨/૧૩
૬. રઘુવંશ, સર્ગ - ૨/૩૨
૪. રઘુવંશ, સર્ગ - ૧૪
૪. વિક્રમોર્વશીયમ્, અંક - ૧/૭
૪. કુમારસંભવ, સર્ગ - ૫/૮૫

જેમ્સ એસ. મિલ (૧૭૭૩-૧૮૩૬)

બી. એન. ગાંધી*

બેન્યમ, રિકાર્ડો, જોસેફ હ્યુમ અને જયોર્જ ઓટે જેવા બુદ્ધિજીવીઓનો મિત્ર જેમ્સ મિલ પ્રથમ અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર હતો કે જેણે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રવૃત્તિઓની આલોચનાત્મક સમીક્ષા કરી હતી. મિલે ઇતિહાસલેખનનું કાર્ય શરૂ કર્યું ત્યારે હિંદ પરના બ્રિટિશ ઇતિહાસલેખનને લગભગ પચાસ વર્ષ પૂરાં થઈ ચૂક્યાં હતાં. વિલિયમ જોન્સ અને રોબર્ટસન જેવા પોતાના પુરોગામીઓને દૃષ્ટિમાં રાખી મિલે ઇતિહાસનું આલેખન કર્યું હતું, મિલે તેઓએ આપેલ વિગતોની કરેલ ટીકાથી આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. મિલના પુરોગામીઓએ રૂઢિચુસ્ત નીતિઓ માટે સબળ બૌદ્ધિક સમર્થન પૂરું પાડ્યું હતું. આથી સામાજિક પરિવર્તન માટેનો માર્ગ પ્રશસ્ત કરવા એને બદલાવી જરૂર હતી. તત્ત્વચિંતક મિલે સામાજિક પરિવર્તનની હિમાયત માટેના પોતાના હેતુને સિદ્ધ કરવાના આશયથી, ૧૮૦૬માં History of British India લખવાનું શરૂ કર્યું. ૧૮૧૭માં પ્રકાશિત થયેલ એના ત્રણ ભાગોમાં મિલે પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને બ્રિટિશ હિંદના ઇતિહાસનું આલેખન કર્યું છે. ખૂબ જ લોકપ્રિય થયેલ ગ્રંથોની અનેક આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. હિંદના ઇતિહાસને હિંદુ, મુસ્લિમ અને બ્રિટિશ હિંદ એમ ૩ સમયમાં ઔપચારિક વિભાજન જેમ્સ મિલે પ્રથમ વખત કર્યું હતું. જે એસ ગ્રેવાલ યથાર્થ કહે છે કે જેને તે સંપૂર્ણ ઇતિહાસ કહેતો, એમાં તેણે હિંદનો રાજકીય અતીતનું ફક્ત સામાન્ય વર્ણન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો પણ હિંદની સભ્યતાનું વિશ્લેષણ કર્યું હતું.

પ્રાચીન ભારત :

પ્રાચીન ભારતના મૂલ્યાંકનમાં તેણે ખૂબ જ ઉગ્ર હિંદુ વિરોધી વલણ અપનાવ્યું હતું. તે એ સ્વીકારવા તૈયાર ન હતો કે હિંદુઓ ક્યારેક પણ રોમનો અને ગ્રીકોની જેમ એક ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની અવસ્થામાં હતા. તેણે, સંભવતઃ, પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિની માહિતી આપતાં મૌલિક ઐતિહાસિક સાધનોનો અભ્યાસ કર્યો ન હતો. આમ છતાં, તેણે એ સાધનોનો અભ્યાસ કરનાર વિલિયમ જોન્સના મતનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો. હિંદુ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પ્રશંસા કરનાર જોન્સ અને યુરોપીય વિદ્વાનો પર દોષારોપણ કરતાં તેણે કહ્યું હતું કે હિંદુઓને તેમના યુરોપીય સ્વામીઓની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચ સ્થાને મૂકવાના વલણ દ્વારા તેઓએ સરકારની કડકાઈને નરમ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

બ્રાહ્મણો, જેઓને સિદ્ધાંતમાં ધારાકીય સત્તાઓ આપવામાં આવી હતી, તેઓ વાસ્તવિક વ્યવહારમાં રાજા ઉપર નિયંત્રણ રાખવાનું કાર્ય કરી શક્યા ન હતા. મિલની દૃષ્ટિએ પ્રાચીન ભારતમાં સરકાર એ સામાન્ય લોકોનાં હિતોની વિરુદ્ધ રાજા અને બ્રાહ્મણ વર્ગનું દુષ્ટ જોડાણ હતું. ભારતમાં આપખુદ રાજ્યતંત્રના કારણે અહીંયાં આર્થિક સમૃદ્ધિ અને બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિનો અભાવ હતો. હિંદુઓની કર પદ્ધતિ, મુક્ત વેપાર અને મૂડીના મુક્ત વિનિયોગ માટે ખૂબ જ ઓછી પ્રેરક હતી. પ્રાચીન ભારતમાં સરકારે જરૂરિયાત કરતાં વધુ કર-ભારણ પ્રજા પર લાધ્યું હતું તેમજ કર-વસુલાતની પદ્ધતિઓ બિનજરૂરી રીતે ખર્ચાળ અને બિનકાર્યક્ષમ હતી. મિલ કરપ્રણાલીની ઉગ્ર ટીકા કરતાં, પ્રતિપાદિત કરે છે કે સંપૂર્ણ પદ્ધતિ સમાજમાં અનૈતિકતા અને પીડા ઉત્પન્ન કરનાર હતી. ભારતના કૃષિ અર્થતંત્રમાં મોટા ભાગના લોકો ગરીબ હતા. તેઓની અનેક નૈતિક ઊણપો માટે મિલ આ ગરીબીને જવાબદાર ઠરાવે છે.

મિલના તત્ત્વચિંતન મુજબ ધાર્મિક માન્યતાઓ બૌદ્ધિક ભૂલો છે, અને બધા જ સંસ્થાકીય ધર્મો ‘માત્ર માનસિક ભ્રમ’ જ નહિ પણ એક ‘મોટું અનિષ્ટ’ પણ હતા. હિસ્ટ્રી ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડિયાના સૌથી લાંબા

* ૧૫૧, પ્રભાકુંજ સોસાયટી, શ્રીમાળી વાડી પાસે, ગોધરા-૩૮૯૦૦૧. મો. ૯૮૨૫૪ ૨૨૩૦૧

પ્રકરણમાં, મિલે હિંદુત્વની કેવલેશ્વરવાદી દૃષ્ટિની પ્રથમ ચર્ચા કરી છે. તેના કહેવા પ્રમાણે ન્યૂટનના સૃષ્ટિ અંગેના ખ્યાલની દૃષ્ટિએ વિચારતાં હિંદુઓના સૃષ્ટિ અંગેના વિચારો અત્યધિક વાહિયાત, કંગાલ અને હલકા છે. જે. એસ. ગ્રેવાલના મંતવ્ય પ્રમાણે તેણે હિંદુઓની નૈતિક દુષ્ટતા માટે હિંદુત્વને જવાબદાર ગણવામાં સહેજ પણ ખચકાટ અનુભવ્યો ન હતો. ડંકન ફોર્બસના કહેવા મુજબ એમાં ભાગ્યે જ શંકા હોઈ શકે કે મિલની હિંદુ ધર્મની ઉગ્ર ટીકા આંશિક રીતે Christianity પરના પરોક્ષ પ્રહારના પરિણામસ્વરૂપ હતી. ડો. ગ્રેવાલ પણ આ મતનો સ્વીકાર કરે છે. તે લખે છે, “But given Mill's anti-religious philosophy, his depiction of Hinduism could nothing but harsh.” આમ છતાં, ગ્રેવાલ માને છે કે હિંદુ ધર્મનું તેનું કડક આલેખન તેના તત્ત્વચિંતન અને સ્વભાવ (પ્રકૃતિ) ઉપરાંત સુધારાઓ માટેના તેના ઉત્સાહને આભારી છે.

વિલિયમ જોન્સ અને રોબર્ટસને હિંદુઓની કલાની પ્રશંસા કરી હતી, પણ મિલની દૃષ્ટિએ તે પ્રશંસાને પાત્ર ન હતી. તેમાં વિલક્ષણતા અને રસ-રુચિ બંનેનો અભાવ હતો. લલિત કલાઓ કરતાં યાંત્રિક પ્રાવીણ્ય માટે મિલને વધુ પસંદગી હતી. આથી તે ભારતપૂર્વક કહી શક્યો કે હિંદુઓનાં શિલ્પ, ચિત્ર અને સંગીત-કલાઓના પ્રાવીણ્ય કરતાં એક સામાન્ય ટેલિસ્કોપની શોધ માટે વધુ પ્રાવીણ્યની જરૂર હતી. હિંદુઓ યુરોપિયન કાચ પિગળાવા અને લોખંડને ઢાળવા માટેની ભઠ્ઠીઓ ક્યારે પણ નિર્મિત કરી શક્યા ન હતા. આ બાબત તેઓના યાંત્રિક પ્રાવીણ્યની નિર્ધનતાને ઉજાગર કરે છે. હિંદુ મહાકાવ્યો ભારતમાં સુધરેલા સમાજના અસ્તિત્વના પુરાવા ન હતા, પણ તે અવિચારી કલ્પનાઓના પ્રવાહ સમાન હતા. મિલની દૃષ્ટિએ વેદાંત કોઈ દાર્શનિક પદ્ધતિ ન હોઈ, તે ધર્મનિષ્ઠાનો અતિશયોક્તિપૂર્ણ ઊભરો હતો. તેની માન્યતા પ્રમાણે હિંદુઓએ અનેક સદીઓથી કોઈ જ પ્રગતિ કરી ન હતી.

હિંદુઓ પ્રત્યેના તેના પૂર્વગ્રહની ઉગ્રતા તેના આ મંતવ્યમાં સ્પષ્ટ થાય છે : “...everything we know of the ancient state of Hindustan conspires to prove that it was rue.” હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન અવસ્થા વિશે આપણે જે બધું જાણીએ છીએ, તે એ સાબિત કરે છે કે તે અવસ્થા અસંસ્કારી હતી. તે લખે છે કે સામંતશાહી યુગ દરમિયાનના યુરોપીય લોકો હિંદુઓ કરતાં ખૂબ જ ચઢિયાતા હતા. હિંદુઓનું નૈતિક ચારિત્ર્ય (moral character) ખૂબ નીચું હતું.

મિલે હિંદુઓની કરેલ ઉગ્ર ટીકાના સંદર્ભમાં આર. સી. મજુમદાર કહે છે, “... If Mill had little knowledge of the ancient Hindus, he knew much less of the mediæval and practically nothing of the Hindus of his own time.” મિલને જો પ્રાચીન હિંદુઓ વિશે અલ્પ જાણકારી હતી તો મધ્યકાલીન હિંદુઓ વિશે તેણે એનાથી પણ ઓછી અને પોતાના સમકાલીન હિંદુઓ વિશે કશી જ જાણકારી ન હતી. મિલના અસામાન્ય હિંદુ વિરોધી ઉદ્રેક (ઊભરા) પર પોતાના સ્પષ્ટીકરણની કોઈ જ જરૂર ન હોવાનું જણાવી, મજુમદાર મિલના ઈતિહાસના ખંડ-૨ ના અંતે (નવી આવૃત્તિ) એચ. એચ. વિલ્સને મૂકેલ નોંધનો ઉલ્લેખ કરવાનું પર્યાપ્ત માને છે. વિલ્સન નોંધે છે, “The superior intellectual advancement of the Moham-
medan nations, so confidently asserted, as a fact, is not fact at all, nor has any proof of it been adduced. The analogies upon which it is based, have been shown to be inaccurate, and the comparison involves a total disregard of time and circumstance.” મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોની ચઢિયાતી બૌદ્ધિક પ્રગતિની તથ્યના રૂપમાં જે રજૂઆત આટલા વિશ્વાસથી ભારતપૂર્વક કરવામાં આવી છે, તેમાં કોઈ જ તથ્ય નથી, અને તે માટેના કોઈ પુરાવા આપવામાં આવ્યા નથી. જે દૃષ્ટાંતો પર તે આધારિત છે, તેમાં ચોકસાઈનો અભાવ બતાવવામાં આવેલ છે, અને સરખામણીમાં કાલ (સમય) અને પરિસ્થિતિનો અનાદર સમાયેલ છે.

મુસ્લિમ (મધ્યકાલીન) ભારત :

જેમ્સ મિલે ભારતના મુસ્લિમ સમાજની પરિસ્થિતિનો કે ઈન્ડો-મુસ્લિમોનું સ્થાન સંસ્કૃતિના પરિમાણમાં

નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ નથી. તેણે હિંદુઓ અને હિંદના મુસ્લિમ વિજેતાઓની સંસ્કૃતિઓની તુલના કરી છે. આ તેણે નીચે દર્શાવેલ કારણોસર કર્યો હોવાનો દાવો કર્યો છે :

- (૧) ઇસ્લામિક સંસ્કૃતિ વિશ્વ-ઇતિહાસમાં તેના મહત્ત્વના કારણે અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય હતી.
- (૨) હિંદમાં તેનું અસ્તિત્વ એ હિંદના ઇતિહાસનું એક મહત્ત્વનું તથ્ય હતું.
- (૩) હિંદના મુસ્લિમ વિજયના કારણે હિંદુ સંસ્કૃતિની પ્રગતિ થઈ હતી કે નહિ એ નક્કી કરવા માટે.

મિલનો આશય એ પ્રદર્શિત કરવાનો હતો કે ઇસ્લામિક સંસ્કૃતિ હિંદુ સંસ્કૃતિ કરતાં ચઢિયાતી હતી. તે એ તર્ક પ્રતિપાદિત કરવા માંગતો હતો કે ભારતના હિંદુઓની કથિત ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની અવનતિ માટે, તેઓ પર મુસ્લિમોએ મેળવેલ વિજયને જવાબદાર ગણી શકાય નહિ.

મિલની દૃષ્ટિએ સુસંસ્કૃત જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં મુસ્લિમો હિંદુઓ કરતાં ચઢિયાતા હતા. તેઓ હિંદુઓની જેમ જ્ઞાતિનાં બંધનોમાં જકડાયેલા નહોતા. તેઓના સમાજમાં બધાને એકસમાન માનવામાં આવતા હતા. મુગલ યુગ પહેલાં હિંદ પર વિજયો મેળવનાર રાજવંશો પરશિયન સંસ્કૃતિના પ્રભુત્વ હેઠળ પૂર્ણતઃ આવી ચૂક્યા હતા. હિંદમાં પોતાના આગમન પહેલાં મુગલો પણ પરશિયન-ઇસ્લામિક સંસ્કૃતિના પ્રભુત્વ હેઠળ આવી ગયા હતા. તેઓએ પરશિયન (ફારસી) ભાષા, કાયદાઓ અને ધર્મને અપનાવ્યા હતા. તેઓ ફારસી સાહિત્યના ભાવિક હતા. હિંદમાં તેઓ પોતાની સાથે પરશિયન કલા અને જ્ઞાનના લાભો પણ લાવ્યા હતા. ઈન્ડો-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ હિંદુ સંસ્કૃતિ કરતાં ચઢિયાતી હતી એ બતાવવા માટે, મિલે હિંદુ સંસ્કૃતિની તુલના ઇસ્લામિક પરશિયા સાથે કરી હતી.

મિલની દૃષ્ટિએ રાજા અને બ્રાહ્મણ વર્ગનું અપવિત્ર જોડાણ હિંદુ ભારતના વિનાશનું કારણ હતું. પોતાની મુસ્લિમ પ્રજાના વિદ્રોહના ભયના કારણે મુસ્લિમ સુલ્તાનો ખૂબ ઓછા આપખુદ બની શક્યા હતા. મુસ્લિમ પ્રજા હિંદુઓની જેમ જુલમ સહન કરી લેવાનું વલણ ધરાવતી ન હતી. હિંદુઓના દીવાની અને ફોજદારી કાયદાઓ કરતાં મુસ્લિમોના એ કાયદાઓ વધુ સારા હતા. હિંદના મુસ્લિમ શાસકોએ કર પદ્ધતિમાં દાખલ કરેલ કાર્યક્ષમતા અને જોમના પરિણામે આર્થિક સમૃદ્ધિમાં સારા એવા પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી. મિલના મતે હિંદુત્વ પરનું ઇસ્લામનું ચઢિયાતાપણું નિર્વિવાદ હતું કેમ કે કુરાનમાં અવિવેકપૂર્ણ વિચારોનું પ્રમાણ હિંદુ ધર્મગ્રંથો કરતાં ઘણું ઓછું છે. યાત્રિક કલામાં હિંદુઓ મુસ્લિમો કરતાં નિઃશંક ઊતરતા હતા, અને લલિત કલામાં પરશિયનો તેઓના કરતાં નિઃસંદેહ ચઢિયાતા હતા.

હિંદના મુસ્લિમ શાસનના ૮૦૦ વર્ષના સમયને મિલે ચાર ભાગોમાં વિભાજિત કર્યો છે. તેણે પ્રથમ ભાગમાં હિંદના વિદેશી વિજેતાઓ અને ગઝનવી વંશનું આલેખન કર્યું છે. બીજા ભાગમાં ઘોરી વંશ, ૧૩મી સદીના ઉત્તર હિંદના મુસ્લિમ શાસકોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્રીજા ભાગમાં ખિલજી, તુગલક, સૈયદ અને લોદી રાજ્યવંશોનું અને છેલ્લા ભાગમાં મુગલ વંશનું આલેખન કર્યું છે. મિલ સુધ્ધાં અલેક્ઝાંડર ડોવ (DOW)ની જેમ હિંદના પ્રથમ મુગલ શાસક તરીકે તૈમૂરને ગણવા માટે પ્રેરાય છે. (મિલ)ના કહેવા મુજબ નાનાં-મોટાં બધાં જ ઈન્ડો-મુસ્લિમ રાજ્યોમાં અવ્યવસ્થા હતી. અકબર મહાન જેવાના રાજ્ય-અમલ દરમિયાન શાંતિ ન હતી. વસ્તુતઃ વિદ્રોહની ભાવના મુસ્લિમ ભારતની સરકારના સિદ્ધાંતોમાં રહેલી હતી. વારસા અંગેના નિશ્ચિત નિયમના અભાવમાં મુસ્લિમ શાહજાદાઓ (રાજકુમાર)ના મનમાં વારસાવિગ્રહના વિચારો સ્વાભાવિક રીતે વિકસિત થયા હતા. વિગ્રહમાં વિજય જ નવા સુલ્તાનનો નિર્ણાયક બનતો હોવાથી, સિંહાસન મેળવનાર પ્રત્યેક શાસકે વિદ્રોહના ભયના કારણે સતત કડક વલણ જાળવી રાખવું પડતું હતું.

શાહજહાંના રાજ્ય-અમલનાં ૧૫ વર્ષોને (૧૬૪૦-૧૬૫૫) હિંદના મુસ્લિમ શાસનનો ખૂબ જ સમૃદ્ધ સમય ગણવામાં આવે છે. પ્રજાએ એ સમય દરમિયાન શાંતિ અને સુખ ભોગ્યે જ અનુભવ્યાં હતાં. અકબરની મહેસૂલી પદ્ધતિને શાહજહાંના સમયમાં વધુ વ્યવસ્થિત બનાવવામાં આવી હતી, અને કાયદાઓનો જેમ્સ એસ. મિલ (૧૭૭૩-૧૮૩૬)

અમલ ચોકસાઈપૂર્વક થતો હતો. મિલના કહેવા પ્રમાણે શાહજહાંના રાજ્ય-અમલ માટેનો આ ખ્યાલ પરિચિત તવારીખોમાં શાહજહાંની કરવામાં આવેલ પ્રશંસાને પૂર્ણતઃ સાચી માની લેવાના પરિણામે ઉદ્ભવ્યો છે. શાહજહાંના દરબારની મુલાકાત લેનાર બર્નિયરનું વિવરણ શાહજહાંની પ્રશંસાઓનો અસ્વીકાર કરવા મિલ માટે પર્યાપ્ત હતું. શ્રેવાલના મંતવ્ય પ્રમાણે આ જાણકારી—શોધે મિલને હિંદના અન્ય મુસ્લિમ શાસકોની ફારસી તવારીખોની પ્રમાણભૂતતાનો અસ્વીકાર કરવા માટે અનુકૂળતા કરી આપી હતી.

મિલ એ બાબતથી સભાન હતો કે તેણે હિંદની મુલાકાત લીધી ન હતી, અને પોતે હિંદની કોઈ પણ ભાષાનો જાણકાર ન હતો. આમ છતાં, તેની દૃષ્ટિએ આ કોઈ ગેરલાયકાત ન હતી. તેનું વલણ બિન-યુરોપીય સંસ્થાઓ, રિવાજો અને સાહિત્યની ઉગ્ર ટીકા કરવાનું રહ્યું હતું. ડંકન કૉર્બસના મંતવ્ય પ્રમાણે આનું કારણ એ હતું કે તે પૂર્વગ્રહયુક્ત હતો, અને તે આ સંસ્થાઓના ઉદ્ભવ અને વિલક્ષણતાઓથી વાસ્તવમાં અજાણ હતો. મિલના ‘ઇતિહાસ’ના બ્રિટિશ સમયના આલેખનની કદર કરનાર એચ. એચ. વિલ્સનના કહેવા પ્રમાણે એના મુસ્લિમ કે હિંદુ વિભાગોના નિરૂપણમાં કોઈ ખૂબી જણાતી નથી. એક આલોચનાત્મક ઇતિહાસકાર તરીકેની મિલની પ્રતિષ્ઠા લાંબા સમય સુધી ટકી શકી ન હતી. શ્રેવાલ કહે છે તેમ ૧૮૪૧માં એલ્ફિન્સ્ટની પ્રસિદ્ધ થનાર ‘હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા’એ મિલના મુસ્લિમ હિંદના એક વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસકાર તરીકેના દાવા પર નિર્ણાયક ફટકો માર્યો હતો.

બ્રિટિશ ભારત :

મિલે રોબર્ટ ક્લાઈવ, વોરન હેસ્ટિંગ્સ અને વેલેસ્લીની ખૂબ જ ઉગ્ર ટીકા કરી છે. તેની દૃષ્ટિએ નંદકુમાર પ્રત્યેના વ્યવહારે વોરેન હેસ્ટિંગ્સની પ્રતિષ્ઠાને લાંછન લગાડ્યું હતું. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની પ્રવૃત્તિઓની તેણે આલોચનાત્મક સમીક્ષા કરી હતી. તેણે ઉદારમતવાદી વહીવટકર્તાઓની ટીકા કરી છે.

સમાલોચના :

મિલના ‘ઇતિહાસ’ની પ્રશંસા કરતાં મેકોલેએ હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં કહ્યું હતું કે અંગ્રેજીમાં પ્રકાશિત ગિબનના Decline and Fall of the Roman Empire પછીની તે એક મહાનતમ કૃતિ હતી. અલબત્ત, મિલ હિંદના સામાન્ય ઇતિહાસનું આલેખન કરનાર પ્રથમ બ્રિટિશ ઇતિહાસકાર ન હતો, પણ હિંદના ઇતિહાસનું સર્વગ્રાહી આલેખન કરવાની પહેલ તેણે જ કરી હતી.

મિલે પોતાના જાતિ પરત્વેના તેમજ રાજકીય પૂર્વગ્રહોના કારણે સમકાલીન સાધનોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી માહિતીની ઉપેક્ષા કરી અથવા એમની વિકૃત રજૂઆત કરી, પોતાના સમય દરમિયાનની હિંદુઓની પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં તેઓના અતીતનું મૂલ્યાંકન કર્યું હતું. મજુમદાર યથાર્થ કહે છે :

“... he has argued as an advocate and did not form his conclusions like a judge.” તેણે એક વકીલની જેમ તર્ક રજૂ કર્યા પણ પોતાના નિષ્કર્ષો એક ન્યાયાધીશની જેમ આપ્યા ન હતા. આમૂલ સામાજિક પરિવર્તનના ખ્યાલનો વિરોધ કરનાર ઇતિહાસકાર વાન્સ કેનેડીના મતે મિલે ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક પસંદ કરેલ સાધનોના ગેરવાજબી ઉપયોગ દ્વારા પોતાના વિચારોને શક્ય એટલા પ્રમાણમાં વિશ્વાસપૂર્ણ બનાવવાનો અથાગ પરિશ્રમ કર્યો હતો. તેણે હેસ્ટિંગ્સ, મેલકમ અને મુનરોએ આપેલ માહિતીની અવગણના કરી હતી. અધિકૃત દસ્તાવેજોનાં નક્કર તથ્યોની અવહેલના કરી, મિલે મિશનરીઓનાં આવેશપૂર્ણ મંતવ્યો અને યાત્રીઓનાં ઉપરછલ્લાં અવલોકનોનો સ્વીકાર કર્યો હતો. કેમ કે તેના કહેવાતા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોના કેટલાક અસ્પષ્ટ-સંદિગ્ધ અનુમાનો સાથે એનો મેળ બેસી શકતો ન હતો. હિંદુઓ ઇતિહાસવિદ્યાથી અજાણ હતા એવા મિલના ઉતાવળિયા નિષ્કર્ષને હાસ્યાસ્પદ સાબિત કરવા માટે વિલ્સન અને કર્નલ જેમ્સ ટોડનાં સંશોધનો પર્યાપ્ત છે.

મુસ્લિમ હિંદનું આલેખન પણ કાંઈ ઓછું દોષપૂર્ણ નથી. હિંદના ઇતિહાસના મુસ્લિમ સમયના
૨૮૮] [ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક : જાન્યુઆરી-જૂન-૨૦૧૮; જુલાઈ-ડિસેમ્બર, ૨૦૧૮

આલેખનની મિલની નિષ્ફળતા એના સમકાલીનોને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવી હતી. તેઓની દૃષ્ટિએ મિલનો મુસ્લિમ હિંદનો અહેવાલ દોષપૂર્ણ અને અપર્યાપ્ત સાધનોનો શુષ્ક સંક્ષેપ હતો. મિલનો એ દાવો કે તેણે મુસ્લિમ હિંદની જાણવાલાયક બધી જ બાબતોનું આલેખન કર્યું હતું, એ માત્ર એક ‘પોકળ શેખી’ (empty boast) હતી. મિલે મુસ્લિમ શાસકો વચ્ચેની પારસ્પરિક સ્પર્ધાઓ અને તેઓની જાતિ પરત્વેની અથવા પ્રાદેશિક સહાનુભૂતિઓની પૂર્ણતઃ અવગણના કરી હતી, પણ વાસ્તવમાં મુસ્લિમ હિંદના રાજકારણમાં એ બાબતોની ખૂબ જ અગત્ય હતી. મુસ્લિમ હિંદના ઇતિહાસના આલેખન માટે મિલે કોઈ પણ મૂળભૂત સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો. તેણે એલેક્ઝાન્ડર કોવ, જોન્થન સ્કોટ, ફ્રાન્સિસ ગ્લાડવિન, રોબર્ટ ઓરમે વગેરેના ગ્રંથોનો સંક્ષેપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.

મિલ માનતો હતો કે હિંદની વ્યક્તિગત જાણકારીનો અભાવ, તેને નિષ્પક્ષતાપૂર્ણ કૃતિની રચના કરવામાં સહાયક થયો હતો. તેના ગ્રંથો - History of British India ના ત્રણ ભાગોમાં અનેક ક્ષતિઓ હોવા છતાં તે વિલ્સનની દૃષ્ટિએ એક ભારે પરિશ્રમયુક્ત અને અનેક મુદ્દાઓ માટે સારા એવા પ્રમાણમાં નક્કર અને વિસ્તૃત માહિતી આપતી રચના છે. જહોન એસ. મિલના પુત્ર જેમ્સ મિલના આ ગ્રંથો લાંબા સમય સુધી હિંદની યુનિવર્સિટીઓમાં પાઠ્યપુસ્તક (text book) તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. ૧૦ વર્ષ કરતાં ઓછા સમયમાં આ ગ્રંથોની ત્રણ આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. ૧૮૩૬માં એના મૃત્યુ બાદ પણ એની વધુ આવૃત્તિઓ પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. રોમન સામ્રાજ્યના પતન વિશેના ગિબનના ગ્રંથો બાદ અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ મિલની ‘હિસ્ટરી ઓફ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા’ને મહાનતમ/ઉચ્ચતમ ઐતિહાસિક કૃતિ માનવમાં આવતી હતી. આમ છતાં અનેક અંગ્રેજો અને ભારતીઓ એના ટીકાકાર હતા.

રમેશચંદ્ર મજુમદાર મિલના ‘ઇતિહાસ’નું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરતાં લખે છે કે અત્યારના સમયમાં આપણે એ સ્વીકારવું પડશે કે એમાં મોટી ક્ષતિઓ હોવા છતાં એમાં કેટલીક ગુણવત્તા પણ રહેલ છે. જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સમયના ઇતિહાસનો સંબંધ છે ત્યાં મિલને યથાર્થ રીતે ઇતિહાસવિદ્યાના આધુનિક ખ્યાલો ધરાવનાર એક મહાન ઇતિહાસકાર તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ. પ્રા. જી. પી. ગુપ્તા મંતવ્ય પ્રમાણે -

“...the value of the Work lay in its mass of information and its analytical power. It took rank among the classics of its time, and won him a place in the India House.”

સંદર્ભસૂચિ

Grewal, J. S., Muslim Rule in India : The Assessment of British Historians, Oxford University Press, London, 1970

Majumdar, R. C., Historiography in Modern India, Asia Publishing House, Bombay, 1970

Mill, J. S., History of British India (3 Vols.), London, 1817

પાલનપુરની મીઠી વાવ : એક અભ્યાસ

ડૉ. સુરેશભાઈ સી. પટેલ*

પાલણપુર નગર ચંદ્રાવતીના પરમાર પ્રહલાદને પાટણના સોલંકી રાજવી અજયપાળના સમયમાં વિ.સં. ૧૨૨૯ થી ૧૨૩૨ દરમ્યાન લગભગ વસાવ્યું.^૧ બીજા મંતવ્ય પ્રમાણે પાલણપુર ચંદ્રાવતીના પરમાર-વંશી રાજા ધારાવર્ષના નાનાભાઈ પ્રહલાદનદેવે વિ.સં. ૧૨૬૨ (ઈ.સ. ૧૨૦૬ હિ.સ. ૬૦૩)ની આસપાસના વર્ષોમાં વસાવ્યું.^૨ અને પોતાની રાજધાની બનાવી (પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પ્રહલાદનદેવનું નામ પાલજી, પાલદેવ અને પાલુજી નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે). પ્રહલાદનદેવની મૂર્તિ પાલનપુરના પલ્લવિયા પારસનાથજીના મોટા દેરાસરમાં સ્થપાયેલ છે તે વખતે તે પ્રહલાદપટ્ટણ કહેવાતું. ત્યાર બાદ પાલનસી રાજા શાસન પર આવતાં તેના નામ પરથી શહેરનું નામ પાલણપુર પાડવામાં આવ્યું. પાલણપુરનું મૂળ નામ પ્રહલાદનપુર હતું. આબુના પરમાર રાજવંશના પ્રહલાદનદેવે તે શહેર વસાવેલું ને તેને પાટનગર કરેલું. ઇતિહાસમાં તેનો ઉલ્લેખ જોતાં લાગે છે કે એક સમયે તે ભારે જાહોજલાલીવાળું નગર હશે. નવાબી સમયમાં આ નગર બગીચાઓનું નગર ગણાતું. તે ફૂલો અને ખાસ કરીને ગુલાબો માટે જાણીતું નગર હતું. આથી અહીં ઉત્તમ પ્રકારનાં અત્તર બનતાં. આજેય આ નગર ઉદ્યોગ ઉપરાંત સુજનીઓ અને હીરાઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે.^૩

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં માનવજીવનના દરેક પાસાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં માનવજીવનની સગવડો સાથે કલાને પણ વણી લેવામાં આવી છે. પાણી માનવ, પશુ-પક્ષી, વૃક્ષ તેમજ દરેકના માટે જરૂરી હોવાથી પ્રાચીન કાળથી જ માનવ-વસાહતોનો વિકાસ નદીના કિનારે જ થતો રહ્યો છે. તેથી પ્રાચીનકાળમાં જળાશયો માનવીની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં રાખીને બાંધ્યાં છે. ગુજરાતમાં આવાં અસંખ્ય જળાશયો, તળાવ, કુંડ, કૂવા ને વાવો આવેલાં છે.^૪ તેમાં ઉત્તર ગુજરાતના પાલનપુર શહેરમાં મીઠી વાવ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ એક પ્રાચીન વાવ આવેલી છે. પ્રાચીન સ્થાપત્ય તરીકે ઇતિહાસકારોએ તેની નોંધ લીધી છે. આ વાવ અત્યારે બહાદુરગંજ વિસ્તારમાં પાલનપુર શહેરની બહાર પૂર્વ દિશામાં આવેલી છે.^૫ આ વાવના બાંધકામ વિશે જોવામાં આવે તો છેક છેલ્લા ખંડમાં ઉપરની દિશામાં બીજા કંદોરા ઉપર સંસ્કૃતમાં એક પંક્તિ લખેલ છે જેમાં વિ.સં. ૧૭૭૩ લખેલ વંચાય છે તેના પરથી આ વાવ ઈ.સ. ૧૭૧૭માં બંધાઈ હશે તેમ માની શકાય.

આ પ્રાચીન વાવ નંદા પ્રકારની અને રેતીયા પથ્થરની બનેલી છે. વાવમાં ૮૬ પગથિયાં. છ ખંડ અને ચાર મજલાઓ આવેલાં છે. આ વાવની ઊંડાઈ ૮૫ ફૂટ જેટલી છે. પશ્ચિમાભિમુખ તેનું પ્રવેશદ્વાર છે. મજલાઓ તરફ સહેલાઈથી ન જઈ શકાય તેવો સાંકડી પટ્ટીનો માર્ગ છે. વાવના બાંધકામમાં મોટે ભાગે આરસ પથ્થરનો ઉપયોગ થયેલો છે.^૬ આ વાવમાં વીસેક પગથિયાં ઊતરતાં ડાબી બાજુ એક જૈન પ્રતિમા આવેલી છે અને તેના પર સંસ્કૃતમાં આ પ્રમાણે લેખ લખેલો છે. વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦ મહા સુદ પાંચમને ગુરુવારે પ્રાગ્વાટવંશી વણિકે ઋષભદેવનું બિંબ કરાવી તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. જોકે આ લેખ દ્વારા મળતી માહિતી દ્વારા મીઠીવાવનાં મોટા ભાગનાં શિલ્પો અન્ય ખંડિત દેવસ્થાનમાંથી લાવીને સ્થાપિત કર્યા હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે. આ વાવમાં પતિ-પત્નીનાં શિલ્પો જોવા મળે છે. આવા જ પતિ-પત્નીનાં શિલ્પો આબુમાં આવેલ મંદિરમાં તેજપાલે તેનાં અને તેની પત્નીનાં શિલ્પો મૂકેલાં છે. તેથી આ વાવ તેજપાળના સમયની હોવાનો સંભવ છે. પાલનપુરમાં આ સમયે જાહોરથી આવેલ ફીરોજખાન નવાબનું શાસન હતું. આ વાવ સુંદર અને ઉત્તમ સ્થાપત્ય ધરાવતી વાવ છે. વર્તમાન સમયમાં આ વાવમાં પાણી નથી. સુકાઈ ગયેલ છે.

* ઇતિહાસ વિભાગ, શેઠ પી.ટી. આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ, ગોધરા, પંચમહાલ

બી-૧૦૫, શિવમ્ સોસાયટી, કાસુડી રોડ, જાફરા, ગોધરા. જિ. પંચમહાલ-૩૮૮૦૦૧. મો. ૯૪૨૬૨ ૮૨૫૧૮

વાવના છેલ્લા કૂવાનો ઉપયોગ પાલનપુર શહેરની પાણી યોજનાના ભાગ રૂપે થાય છે. જમીનનું લેવલ પાછળથી ઊંચું આવેલ હોવાથી ચોમાસામાં પુરાઈ જતું અટકાવવાના ઉદ્દેશથી પાછળથી ત્રણચાર ફૂટની પાકી ઈંટોની દીવાલ વાવની ફરતે ચણી લેવામાં આવી છે.^૭

આ વાવ ઘણી પ્રાચીન હોવાની માન્યતા પ્રવર્તે છે. આ નગરને લગતાં સંસ્કૃતમાં લખાયેલ કાવ્યમય વર્ણનો મધ્યકાલમાં લખાયેલ જોવા મળે છે. તેમાં કૂવા, સરોવર, વાવો અને ઉદ્યાનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. હીરસૌભાગ્ય અને સોમસૌભાગ્ય પ્રબંધોમાં આ વાવ પણ તેમાંની જ હોવાનો સંભવ છે. આ વાવ કોણે અને ક્યારે બંધાવી તે અત્યાર સુધી અનિર્ધારિત છે. પણ અભ્યાસ દ્વારા તેનો સમય જાણવાના પ્રયત્નો થયા છે.

મહદ્ અંશે આ વાવ આરસથી બંધાયેલ છે. પરંતુ ક્યારેક રેતીના પથ્થરોનો પણ ઉપયોગ થયેલ છે. પ્રાચીન સ્થાપત્યોમાં આવી સંકીર્ણતા જોવા મળતી નથી. વાવમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ સુશોભનો પણ આવી જ સંકીર્ણતા જન્માવે છે. કલાત્મક પથ્થરોની ગોઠવણી આડેધડ જોવા મળે છે. આમાંના કેટલાક કોતરણીયુક્ત પથ્થરો ખંડિત પણ છે. તેમનો ઉપયોગ કોઈક વાર દીવાલ પર થયેલો જોવા મળે છે. તો કોઈક વાર પર્યારમાં ક્યાંક હંસવીથીનો ટુકડો હોય તો ક્યાંક રાજવીથીનો ટુકડો હોય છે. ક્યાંક કોતરણીયુક્ત જાળી હોય છે, તો ક્યાંક ઉર્દૂ લિપિવાળા પથ્થર જોવા મળે છે. વાવના મજલાઓની છતમાં દેવસ્થાનની કોતરણીના અવશેષો પણ ગોઠવાયેલા છે. પ્રાચીન વાવો જેવી કે રાણીની વાવ અને અડાલજની વાવમાં જે રીતે સુશોભનોની ગોઠવણી સુયોજિત ઢબે થયેલી છે તેવું અહીં જોવા મળતું નથી.

આ વાવ ઘણી પ્રાચીન ન હોવા છતાં તેનું મહત્ત્વ ઘટી જતું નથી. વાવમાં જે શિલ્પસમૃદ્ધિ એકઠી કરવામાં આવી છે, તેમાંની કેટલીક તો બારમા-તેરમા સૈકા જેટલી પ્રાચીન છે. આ સુંદર કલાકૃતિઓ ચંદ્રાવતી, કુંભારિયા અને દેલવાડાનાં શિલ્પ સાથે ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. વાવ પ્રાચીન કલાકૃતિઓનું સંગ્રહસ્થાન છે તેથી સંરક્ષણને પાત્ર છે.

અસલમાં આ સુશોભનો વાવના નિર્માણ માટે તૈયાર થયેલાં નથી, કોઈ અજાણ્યા પ્રાચીન દેવસ્થાનોના આ અવશેષો છે અને વાવમાં તેનો ઉપયોગ કરાયો છે. વાવને અલંકૃત કરવાના હેતુસર પ્રતિમાઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તેમની ગોઠવણી આડેધડ જ થયેલ છે. પ્રતિમાઓનું વૈવિધ્ય પણ વિચાર કરતા કરી મૂકે છે. અહીં નીચે પ્રમાણે મૂર્તિઓની ગોઠવણ કરવામાં આવેલ જોવા મળે છે.

❖ હિન્દુ પ્રતિમાઓ

- ઊભા ગણપતિ
- સાવિત્રી સાથે બ્રહ્મા
- દિગ્પાલો
- શિવ-પાર્વતી
- મહિષાસુરમર્દિની

❖ જૈન પ્રતિમાઓ

- ઋષભદેવ
- અન્ય તીર્થંકરો
- પ્રકીર્ણ

❖ પ્રકીર્ણ

- નર્તકી
- નૃત્ય કરતો ગંધર્વ
- ઝરૂખામાં પ્રણયમસ્ત યુગલ
- ભોગાસનોં

વાવમાં ઉપર પ્રમાણેનાં શિલ્પો યોગ્ય જગ્યાએ અને ચોક્કસ અંતરે ગોઠવવામાં આવતાં હોય છે. પરંતુ આ વાવમાં તે અંગે કોઈ ઠેકાણું નથી. શ્રી રત્નમણિરાવ ભી. જોટેએ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ‘બાંધકામો’ નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે : ‘‘પાલણપુરમાં મીઠીવાવ નામે એક જૂની વાવ છે. તે કોણે અને ક્યારે બંધાવી તે નક્કી થતું નથી. બાંધણી પરથી આ વાવ આ સમયની લાગે છે. તેમાં હિંદુ દેવોની સુંદર મૂર્તિઓ દરેક ખંડની બાજુમાં કરેલી છે.’’^૧

આમ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મીઠીવાવ જિલ્લાની બીજી વાવો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. તેનાં શિલ્પો એ કોઈ ખંડિત થયેલ મંદિરમાંથી લાવીને સ્થાપિત કરેલ જોવા મળે છે. શિલ્પોની ગમે તેમ ગોઠવણી કરવાથી વાવનું સુશોભન જળવાતું નથી. વર્તમાન સમયમાં પાલનપુરની મીઠીવાવ ભગ્ન અવસ્થામાં છે અને સ્થાનિક લોકો તેનો કચરાપેટી તરીકે ઉપયોગ કરે છે. સંશોધકો વાવના અભ્યાસ માટે અવારનવાર તેની મુલાકાત લે છે. આ વાવને પુરાતત્વ ખાતાના ૧૯૬૫ના એક્ટ ૨૫ અંતર્ગત રક્ષિત સ્મારક રૂપે જાહેર કરવામાં આવી છે. પણ વાવની સુરક્ષિતતા જોવા મળતી નથી.

પાદનોંધ

૧. રાવલ યશવંત જ., ‘મધ્યકાલીન પાલનપુર’, વિશાલ ઓફસેટ, પાલનપુર, ૧૯૯૯, પૃ. ૪૨
૨. ચાવડા મુરારીભાઈ, ‘પાલણપુરનું ઘટનાચક્ર’, ‘સ્વરાજ્ય’ દીપોત્સવી અંક, વર્ષ ૧૯૯૫, પૃ. ૨૯
૩. વ્યાસ રજની, ‘ગુજરાતની અસ્મિતા’, ગૂર્જર અનંડ પ્રકાશન, અમદાવાદ, વર્ષ ૧૯૮૮, પૃ. ૪૮
૪. લલિતભાઈ પટેલનો લેખ, ‘સોલંકીકાલીન સ્થાપત્ય : રાણીની વાવ’, પાટણ, પૃ. ૧
૫. યશવંત રાવલ, ‘મધ્યકાલીન પાલણપુર’, વર્ષ ૧૯૯૫, પૃ. ૧૧૮
૬. સૈયદ ગુલાબમિયાં, ‘તવારીખે પાલનપુર : પાલનપુરનો ઇતિહાસ’, નવાબ તાલેમહમદખાન, પાલનપુર, ૧૯૧૪, પૃ. ૬૨૬-૬૨૭
૭. રૂબરૂ મુલાકાત. તા. ૧૦-૬-૨૦૧૨
૮. યશવંત રાવલ, ‘સ્વાધ્યાય’, અંક-૪, સંવત ૨૦૩૪, ઉપર્યુક્ત, પૃ. ૪૦૧
૯. રત્નમણિરાવ જોટે, ‘ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’, ઇસ્લામ, ખંડ-૨, પૃ. ૫૮૨

વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શિક્ષકનું મૂલ્યાંકન : એક ગુણાત્મક અભ્યાસ

જલ્પાબેન એમ. ઉપાધ્યાય*

સારાંશ :

શિક્ષકનું અધ્યાપન વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયન પર અસર કરનારું ખૂબ જ અગત્યનું પરિબળ છે તેવું સંશોધનો દ્વારા સાબિત થયું છે. વ્યવસ્થાપનના સંદર્ભમાં જોઈએ તો વિદ્યાર્થી એ શિક્ષણમાં ગ્રાહકની ભૂમિકામાં છે. તેથી તે જ શિક્ષકના અધ્યાપનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે યોગ્ય છે. વળી, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે એક ભાવાવરણ હોય છે તે પણ આ મૂલ્યાંકનમાં મદદ કરે છે. આથી, પ્રસ્તુત સંશોધનલેખ 'વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શિક્ષકોનું મૂલ્યાંકન' એ વિષય પર થયેલાં સંશોધનનાં પરિણામો પર આધારિત છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શિક્ષક ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષક તરીકે કાર્યરત છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓ તેમનું જે મૂલ્યાંકન કરે તેનાં પરિણામો જાણવાનો ઉપક્રમ છે.

આ અભ્યાસમાં ધોરણ-૧૨ના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શિક્ષકનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. આ માટે ૭૫ વિદ્યાર્થીઓને નમૂનામાં પસંદ કરીને એટલે કે સમગ્ર વર્ગ દ્વારા શિક્ષક વિશે વર્ણનાત્મક લેખન કરાવીને મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. આ અભિપ્રાયોના વિષયવસ્તુનું વિશ્લેષણ કરીને પરિણામો તારવવામાં આવ્યાં હતાં. આ પરિણામો શિક્ષકના વ્યક્તિત્વ, વર્ગ-વ્યવહાર, વિષયવસ્તુ પરની તેમની પકડ, વિષયવસ્તુની રજૂઆત અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરક તરીકે ભૂમિકા પૂરી પાડનાર તરીકેનાં હતાં. આ પરિણામો વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શિક્ષકની થયેલી સ્વીકૃતિથી શિક્ષક વધુ અભિપ્રેરિત થાય તેવાં હતાં.

વિષયવસ્તુ પરનું પ્રભુત્વ અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સંવેદનશીલ વ્યવહાર અધ્યાપનને વધારે અસરકારક બનાવે છે.

ભૂમિકા :

શિક્ષણ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. છતાં પણ વિદ્યાઅભ્યાસ દરમિયાન શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી બંને ચક્રો ગતિશીલ બને તે અનિવાર્ય છે.

શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં શિક્ષક એ એવું માધ્યમ છે જે વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયન પર અસર કરે છે. તે માટે શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ, શિક્ષકનો વર્ગખંડ-વ્યવહાર અને વિદ્યાર્થી-શિક્ષક વચ્ચેના સંબંધો તેમજ શિક્ષકમાં રહેલ અન્ય શિક્ષણને સંવર્ધિત કરનારાં પાસાંઓ ઉજાગર થાય તે ખૂબ મહત્વનું છે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકનું પ્રતિબિંબ છે જેના દ્વારા મૂલ્યાંકન થાય તો એક વાસ્તવિક અને સત્ય બાબતોથી શિક્ષક વાકેફ બને જેની અસર ભાવિ પેઢી એટલે કે આવનારા વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ એક નવી દિશા બની રહે.

હેતુઓ :

આ અભ્યાસમાં હેતુઓ નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યા હતા.

૧. શિક્ષકના અધ્યાપન વિશે જાણવું.
૨. શિક્ષકના વર્ગખંડ-વ્યવહાર વિશે જાણવું.
૩. શિક્ષકના વ્યક્તિત્વ વિશે જાણવું.
૪. શિક્ષકના શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધો અને તેના ભાવાવરણ વિશે જાણવું.

* શ્રી સ્વામિનારાયણ વિદ્યાલય, ઉ. મા. શાળા, પડવા

૫. શિક્ષકમાં રહેલ અન્ય શિક્ષણને સંવર્ધિત કરનારાં પાસાંઓ વિશે જાણવું.

શબ્દોની વ્યવહારુ વ્યાખ્યા :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શિક્ષકનું મૂલ્યાંકન એટલે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા લેખિત સ્વરૂપમાં શિક્ષકનાં અધ્યાપન, વર્ગખંડ-વ્યવહાર, અધ્યાપનની રીત અંગેનાં અવલોકનો.

મહત્ત્વ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા શિક્ષકના અધ્યાપન વિશે શિક્ષકના વર્ગખંડ-વ્યવહાર વિશે તેમજ શિક્ષકના વ્યક્તિત્વ ઉપરાંત શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સંબંધો અને ભાવાવરણ વિશે જાણવા મળશે. તદ્દુપરાંત શિક્ષકમાં રહેલ અન્ય શિક્ષકોને સંવર્ધિત કરનારા પાસાંઓ વિશે વાકેફ બની શકાશે.

સંશોધન-યોજના :

વ્યાપવિશ્વ. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ધોરણ-૧૨ના વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

નમૂના-પસંદગી. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં યાદચ્છિક નમૂના-પસંદગી દ્વારા ૩૦ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઉપકરણ. શિક્ષક વિશે વિદ્યાર્થીઓને પાંચ હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને મુક્ત અભિપ્રાયો લખવાનું કહેવામાં આવેલ જેમાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષક વિશેનાં અવલોકનો મુક્ત રીતે લખી શકે તેવી સૂચના આપવામાં આવી હતી.

માહિતી-એકત્રીકરણ :

વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી વર્ગશિક્ષણ દરમિયાન અંદાજિત ૩૦ મિનિટ જેટલો સમય આપીને માહિતી લેખિત સ્વરૂપમાં મેળવવામાં આવી હતી. વિદ્યાર્થીઓ મુક્ત રીતે લખી શકે તેવું ખાસ કહેવામાં આવ્યું હતું.

માહિતી-વિશ્લેષણની રીત :

માહિતીના વિષયવસ્તુનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ માટે સંકેતીકરણનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. માઈલ્સ અને હ્યુબરમેન (૧૯૮૪)ની સૂચનાઓને પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવી હતી. જેનું રૂપાંતરણ જ. વ્યાસ (૨૦૦૯) દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

તારણો :

૧. શિક્ષકના અધ્યાપન વિશે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા મળેલા અભિપ્રાયો શિક્ષક માટે પ્રેરક હતા. વિદ્યાર્થીઓના મતે શિક્ષકનું અધ્યાપન સરસ, સરળ, નાવીન્યપૂર્ણ, વિદ્યાર્થીઓની સામેલગીરી સહિતનું રસપ્રદ અને ભાવાત્મક પાસાંઓથી સભર હતું. શિક્ષક સંકલ્પનાઓની સમજૂતી માટે ઉદાહરણોનો સચોટ ઉપયોગ કરીને ઉત્સાહપૂર્ણ અધ્યાપન કરાવતા હતા. અધ્યાપન દરમિયાન શિક્ષકના યોગ્ય આરોહ-અવરોહ યુક્ત અવાજથી વિદ્યાર્થીઓ ભણવા માટે એકાગ્રતા અનુભવતા હતા.
૨. શિક્ષકનો વર્ગખંડ-વ્યવહાર સાતત્યપૂર્ણ અને સમાનતાનો અનુભવ કરાવતો હતો. દરેક વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક પ્રમાણમાં સમાન મહત્ત્વ આપતા હતા. પ્રશ્નોત્તરી, ચર્ચા, સ્વાધ્યાય અને યોગ્ય સુદૃઢકોના ઉપયોગથી શિક્ષકનો વર્ગખંડ-વ્યવહાર જીવંત રહેતો હતો.
૩. શિક્ષકનું વ્યક્તિત્વ સરળ, શાંત, આનંદી, આકર્ષક અને નિખાલસ જોવા મળ્યું હતું. શિક્ષકના પ્રેમાળ અને ઉમદા સ્વભાવથી વિદ્યાર્થીઓ આકર્ષિત હતા. તેમનો ભાવપૂર્ણ વ્યવહાર અને વિષયને અનુરૂપ

પ્રકીર્ણ જ્ઞાનથી પણ વિદ્યાર્થીઓ પ્રભાવિત થતા હતા.

૪. શિક્ષકને વિદ્યાર્થી પોતાના આદર્શ (રોલ-મોડેલ) અનુભવતા હતા. શિક્ષક વિદ્યાર્થી સાથે અંગત સંબંધ સ્થાપીને કાળજી લઈને શિક્ષણ તરફનો હકારાત્મક અભિગમ કેળવવામાં યોગ્ય પુરવાર થયા હતા.
૫. વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વયંશિસ્ત કેળવાય, દરેક શિક્ષક સાથે વિવેકપૂર્ણ વ્યવહાર થાય, વિનમ્રતાના ગુણો કેળવાય અને નીતિવિષયક બાબતોની યોગ્ય રીત વ્યવહારમાં આવે તે માટે શિક્ષક પ્રતિબદ્ધ હતા તેવું વિદ્યાર્થીઓનું માનવું હતું. વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યો કેળવાય તેની ખેવના શિક્ષક દ્વારા લેવાતી હતી. યોગ્ય ભાવિ નાગરિક-ઘડતર થાય તે રીતે શિક્ષણને સંવર્ધિત કરાતું હતું.

ઉપસંહાર :

વિષયવસ્તુ પરનું પ્રભુત્વ અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેનો સંવેદનશીલ વ્યવહાર અધ્યાપનને વધારે અસરકારક બનાવે છે.

સંદર્ભસૂચિ

- Miles, M. B. & Huberman A.M. (1994) : *Qualitative data analysis*. An expanded Sourcebook, 2nd ed., London
- વ્યાસ, જ. (૨૦૦૯). ગુણાત્મક સંશોધનની પદ્ધતિના અનિવાર્ય ભાગરૂપ માહિતીના પૃથક્કરણનું માર્ગદર્શન શી રીતે આપી શકાય ? વી. પટેલ, ને અન્ય (સં.), શૈક્ષણિક સંશોધનનું માર્ગદર્શન : શૈક્ષણિક સંશોધનની પદ્ધતિઓ (પૃ. ૮૩-૮૦)માં. સુરત : ગુજરાત રાજ્ય, એજ્યુકેશન ફેકલ્ટી, પીએચ.ડી. ગાર્ડ એસોસિએશન.

શિક્ષકો માટે જીવનકૌશલ્યની જરૂરિયાત

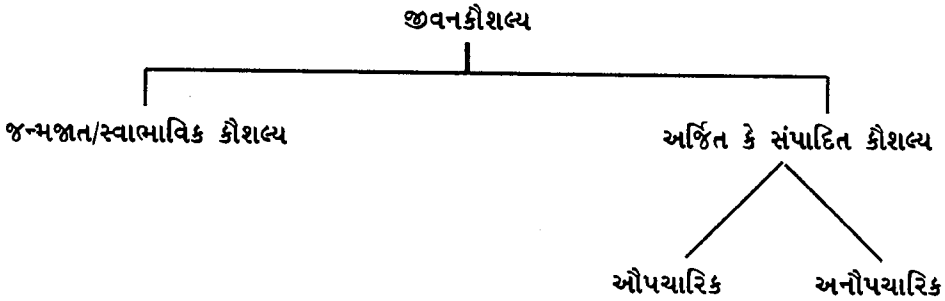
ડૉ. શ્રદ્ધા રાય,
કોમલ એચ. ઓઝા*

જીવનકૌશલ્ય :

જીવનકૌશલ્ય એ મનોસામાજિક અને આંતર વ્યક્તિગત કૌશલ્ય છે જે માનવીને સ્વસ્થ અને ઉપયોગી જીવન જીવવા માટે મદદ કરે છે અને અવાંછનીય વર્તન કરતા રોકે છે.

જીવનકૌશલ્ય શબ્દ ‘જીવન’ અને ‘કૌશલ્ય’ એ બે શબ્દોથી બનેલો છે. ‘જીવન’ એટલે જિંદગી (ગર્ભ થી મરણ સુધી) અને ‘કૌશલ્ય’ એટલે યોગ્યતાઓ જે જીવનને લાભદાયક રીતે જીવવામાં મદદ કરે છે. આપણે આખી જિંદગી પ્રતિદિવસ, અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ અનુભવીએ છીએ. જેમાં બાલ્યાવસ્થાથી શીખેલાં યોગ્ય જીવન કૌશલ્યો જીવન જીવવાની કળા તરીકે ઉપયોગી બને છે, જેથી યોગ્ય, અર્થમય રીતે જીવન જીવી શકીએ.

જીવનકૌશલ્યો આપણામાં બે રીતે આવે છે. (૧) સ્વાભાવિક રીતે અને (૨) અર્જિત-સંપાદિત. સ્વાભાવિક જીવનકૌશલ્યો જન્મજાત હોય છે. જેમકે પૈતૃક ગુણો ગ્રહણ કરવા; આનાથી વિરુદ્ધ સંપાદિત કૌશલ્યો મનુષ્ય અનુભવ, શિક્ષા અને પ્રશિક્ષણથી ગ્રહણ કરે છે. અર્જિત કે સંપાદિત જીવનકૌશલ્યો ઔપચારિક અને અનૌપચારિક રીતે વ્યક્તિ શીખે છે.

WHO પ્રમાણે ‘જીવનકૌશલ્ય એક એવી યોગ્યતા છે જેના માધ્યમથી વર્તનમાં સકારાત્મક/અનુકૂલાત્મક પરિવર્તન સાથે મનુષ્ય પોતાના જીવનની માંગો (આવશ્યકતાઓ) અને પડકારોને પહોંચી વળવા યોગ્ય (સ્વસ્થ) બને છે.’

યુનિસેફે જીવનકૌશલ્યોને વર્તનપરિવર્તન/વર્તનવિકાસક્ષેત્રે વ્યવસ્થાપિત કર્યું છે, જેથી જ્ઞાન અભિવૃત્તિ અને કૌશલ્ય જેવાં ત્રણે ક્ષેત્રોમાં સમતુલન રાખી શકાય. એટલે જીવનકૌશલ્ય આંતર વ્યક્તિગત કૌશલ્યોનો એવો સમૂહ છે જે વ્યક્તિને નિર્ણય લેવામાં, વિચારોને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરવામાં, વિપરીત પરિસ્થિતિમાં સંયમ રાખવામાં અને સાથે સાથે આત્મપ્રબંધન કરવામાં મદદ કરે છે. જેથી વ્યક્તિ સ્વસ્થ અને લાભપ્રદ જીવન જીવવા માટે સમર્થ બને છે.

વિશ્વ સ્વાસ્થ્ય સંગઠને ૧૦ મુખ્ય કૌશલ્યો દર્શાવ્યાં છે, જેની જરૂર દરેક વ્યક્તિને પોતાના જીવન-નિર્વાહ માટે ઉપયોગી બને છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

* લેક્ચરર ઇન સ્પેશીયલ એજ્યુકેશન, જી.કે.ટી. ટ્રેનીંગ કોલેજ ફોર ધી એમ.આર. ચાઈલ્ડ (મેન્ટલી રીટાર્ડેડ ચાઈલ્ડ)

મુખ્ય જીવનકૌશલ્યો

તાર્કિક ચિંતનકૌશલ્ય (નિર્ણયકૌશલ્ય)	આંતર વ્યક્તિગત / સંપ્રેષણ કૌશલ્ય	લડવા અને સ્વ-પ્રલંબન સંબંધી કૌશલ્ય
(૧) નિર્ણય — ઠોસ અને સાચા નિર્ણય લેવાની યોગ્યતા.	(૪) પ્રભાવશાળી સંપ્રેષણ — સાંભળવું અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવામાં તફાવત કરવો; ભાવનાઓની અભિવ્યક્તિ-માં યોગ્યતા અને આપવી.	(૮) તાણ-આયોજન — તાણના સ્રોતોને ઓળખવા અને જાણવા.
(૨) તાર્કિક ચિંતન — વિશ્લેષણયોગ્યતા	(૫) યોગ્ય વાતચીત — વિપરીત પરિસ્થિતિમાં સમાયોજિત બનવું.	(૯) ભાવનાઓથી લડવું — સંવેદનાઓ પર નિયંત્રણ
(૩) સમસ્યાનિવારણ — સમસ્યા સમાધાન માટે શ્રેષ્ઠ વિકલ્પની પસંદગી.	(૬) પરાનુભૂતિ — બીજાની પરિસ્થિતિમાં પોતાને રાખી વિચારવું.	(૧૦) આત્મમૂલ્યાંકન — પોતાના ગુણ અને દોષની યોગ્ય ઓળખ.
	(૭) આંતરવ્યક્તિગત કૌશલ્યો— બધા સાથે સામંજસ્ય સ્થાપિત કરવું.	

જીવનકૌશલ્યશિક્ષણની જરૂરિયાત :

આપણે જીવનકૌશલ્યનો ઉપયોગ પ્રતિદિન કરીએ છીએ, જેમ કે કોઈ એક વસ્તુની પસંદગી વખતે તેની કિંમત, તેની જરૂરિયાત, વસ્તુ કેવી છે ટકાઉની દૃષ્ટિએ, વગેરે અનેક રીતે વિચારીએ, ધ્યાન આપીએ છીએ. આ બધાંમાં આપણું નિર્ણયકૌશલ્ય, તર્કકૌશલ્ય, સમસ્યાનિવારણ વગેરે કૌશલ્યો સાથેનો સંબંધ મહત્વનો બની રહે છે. આ નિર્ણય વખતે ઘણી વાર આપણે કૌશલ્યોથી અજાણ હોઈએ છીએ. અથવા જાણતા હોવા છતાં ભૂલભર્યા નિર્ણયો લઈ લઈએ છીએ અને પશ્ચાત્તાપ કરીએ છીએ. પોતાની સમસ્યાના સમાધાનમાં પોતાની જોતને અક્ષમ સમજીએ છીએ. આપણામાં જાગૃતતા અને સ્વમૂલ્યાંકનનો અભાવ હોય છે. ત્યારે આપણને વિશેષ પ્રશિક્ષણ, શિક્ષા અને માર્ગદર્શનની જરૂરિયાત અનુભવાય છે. જીવનકૌશલ્યનો પ્રભાવ આપણા વ્યક્તિત્વ પર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને રીતે થાય છે. એટલું જ નહિ, આની અસર આપણી સાથે જોડાયેલી વ્યક્તિઓ ઉપર પણ પડે છે.

શિક્ષણ એ એવું માધ્યમ છે, જેના દ્વારા આપણે જીવનકૌશલ્યો શીખી, વ્યક્તિત્વમાં નિખાર અને કુશળતા લાવી, સ્વસ્થ વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરી શકીએ છીએ. જ્ઞાત તથ્યો પ્રમાણે જીવનકૌશલ્ય શિક્ષણની શરૂઆત સર્વપ્રથમ ૧૯૭૯માં બોસ્ટનમાં થઈ.

શિક્ષણપદ્ધતિમાં મુખ્ય ઘટકોમાં શિક્ષક, વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસક્રમનો સમાવેશ થાય છે. આમાં સૌથી અગત્યની, કઠિન અને નિર્ણાયક ભૂમિકા શિક્ષકની છે. કોઈ પણ શૈક્ષણિક કાર્યક્રમની સફળતામાં શિક્ષકનો

અનુભવ, જ્ઞાન અગત્યની બાબત છે. બાળપણથી બાળકની યોગ્ય દેખરેખ તેમજ સંભાળ રાખવી, તેમની જરૂરિયાતને સમજવા, તેમની સમસ્યાને સમજવા તેમને સમાજ માટે ઉપયોગી નાગરિક બનાવવામાં અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપે વિદ્યાર્થીમાં જ્ઞાન, અભિવૃત્તિ, તેમની આંતરિક શક્તિઓ ખીલવવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા સૌથી અગત્યની છે. તેથી શિક્ષક વિદ્યાર્થીનાં જીવનકૌશલ્યોને વિકસિત કરી સમાજ માટે યોગ્ય નાગરિક બનાવવામાં મદદ કરે છે. પરંતુ આ ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે શિક્ષક પોતે જીવનકૌશલ્યોનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય, પોતાને આ જીવનકૌશલ્યની ઉપયોગિતા અને તેના જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ વાકેફ હોય, જેથી વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વ-નિષ્ઠા માટે જીવનકૌશલ્યનો ઉપયોગ કરે અને વિદ્યાર્થી પોતે આ કૌશલ્યોને સમજવામાં સમર્થ બને અને એના સહારે યોગ્ય જીવન જીવી શકે.

જીવનકૌશલ્યના શિક્ષણની જરૂરિયાત પ્રશિક્ષણાર્થી શિક્ષક માટે વિશેષ મદદ બની છે. કારણ કે પ્રશિક્ષણાર્થી શિક્ષક અધ્યાપનક્રિયાની પ્રારંભિક અવસ્થામાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. આ અવસ્થામાં તે પોતે શીખી રહ્યો છે માટે તે વિદ્યાર્થી પણ છે. તેની પાસે પર્યાપ્ત અનુભવ નથી, પોતે વિદ્યાર્થીની સમસ્યાના સમાધાનમાં યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકતો નથી, એટલું જ નહીં પણ ઘણી વાર તે પોતે વિદ્યાર્થીની સમસ્યાનું કારણ બને છે. નિર્ણય લેવામાં શિક્ષક પોતે સંઘર્ષ અનુભવે છે. આ બાબતે એરિક્સનનો મત છે કે લગભગ મોટા ભાગના પ્રશિક્ષકો યુવાવસ્થાના હોય છે અને પોતાની ઓળખ બનાવવા માટે પ્રયાસ કરે છે. આ સમયે તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન અને પ્રશિક્ષણ ન આપવામાં આવે, તો તે શક્ય છે તાણનો અનુભવ કરે. જીવનકૌશલ્યશિક્ષણ આ ત્રણને પહોંચી વળવામાં મદદ કરે છે અને યોગ્ય નિર્ણયશક્તિની શક્તિ પૂરી પાડે છે.

નીચેની કેટલીક બાબતો જીવનકૌશલ્યની જરૂરિયાતના મહત્ત્વને સમજાવે છે :

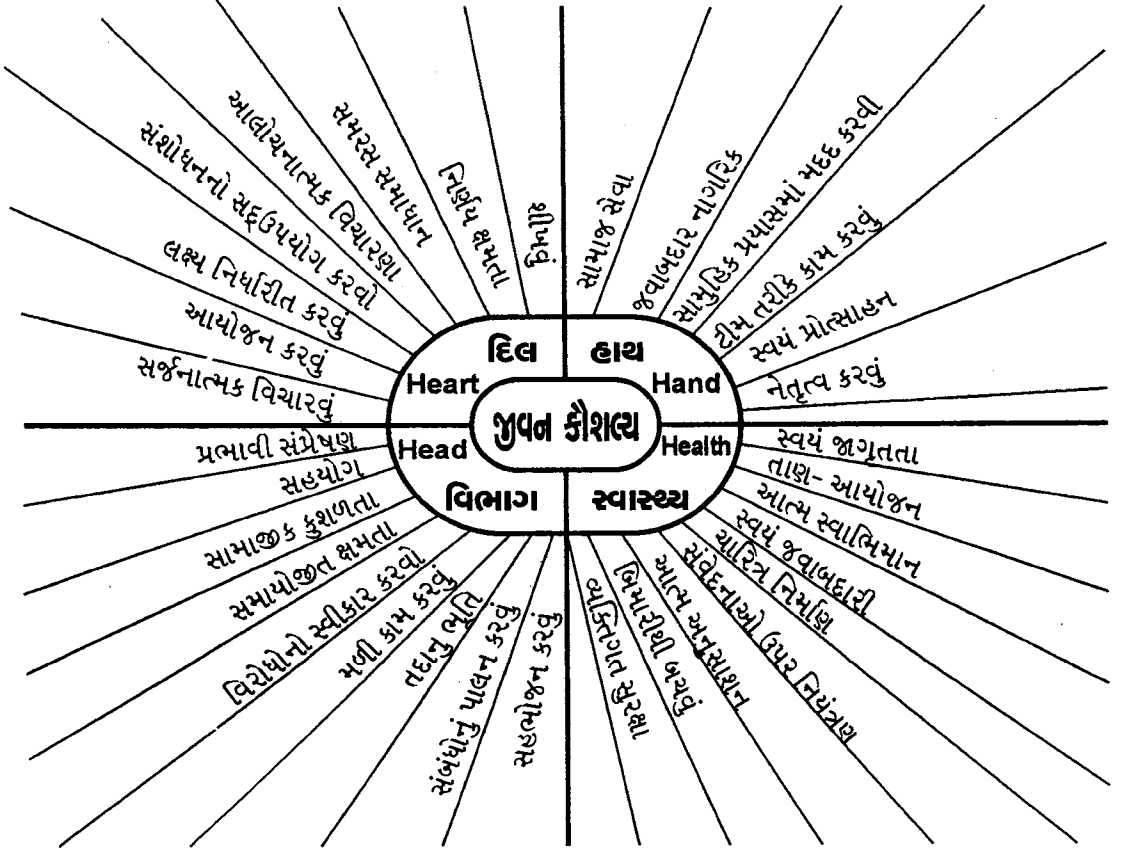
૧. જીવનકૌશલ્યશિક્ષણ, પ્રશિક્ષણાર્થીઓને ઉચિત અને સાચા નિર્ણય લેવા યોગ્ય બનાવે છે.
૨. અનેક વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પની પસંદગી કરી સમસ્યાનું સમાધાન લાવવાની યોગ્યતા વિકસિત કરવી.
૩. વસ્તુપરક રીતે સૂચનાને સ્વીકારવી અને અનુભવોથી યોગ્ય શીખવાની ક્ષમતાના વિકાસ માટે તાર્કિક ચિંતન અને સ્વ-મૂલ્યાંકનની ક્ષમતાનો યોગ્ય વિકાસ કરે છે.
૪. એક સફળ શિક્ષક તરીકે વિભિન્ન સમસ્યાઓ જેમ કે ઘર, સમુદાય, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે જગ્યાએ યોગ્ય ભૂમિકા અદા કરવામાં મદદ કરે છે.
૫. સ્વસ્થ આંતર ક્રિયા અને વિધાયક વિચારણામાં મદદ કરે છે.
૬. સ્વસ્થ જીવનશૈલી તેમજ સ્વસ્થ વર્તનના વિકાસ માટે મનોસામાજિક ક્ષમતા અને યોગ્યતાઓના વિકાસમાં મદદ કરે છે.
૭. પ્રભાવશાળી સંપ્રેષણ કૌશલ્યવિકાસમાં મદદરૂપ બને છે.
૮. વિપરીત પરિસ્થિતિમાં યોગ્ય નિર્ણય અને સ્વસ્થતા જાળવવામાં મદદરૂપ થાય છે.
૯. પરાનુભૂતિ એટલે પોતાને બીજાની પરિસ્થિતિ એક સ્થાન પર રાખી વિશ્લેષણ કરવાની યોગ્યતાનો વિકાસ કરે છે.
૧૦. આંતરવ્યક્તિગત કૌશલ્ય એટલે એક બીજા સાથે મળી, સહયોગની કામ કરવાની ભાવનાનો વિકાસ કરે છે, એટલે કે ભાઈચારાનો યોગ્ય વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
૧૧. માનસિક તાણ વખતે સંવેદનાઓ ઉપર નિયંત્રણ રાખવામાં સહાયક બને છે.
૧૨. એક અનુભવી માર્ગદર્શક, પરિપક્વ અધ્યાપક બનાવે છે.

૧૩. સ્વજાગૃતતા અને સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણનો વિકાસ કરે છે.

૧૪. જીવનકૌશલ્યશિક્ષણ પ્રશિક્ષણાર્થી શિક્ષકની અંદર નેતૃત્વ, જવાબદારી, વ્યક્તિગત વિકાસ, નૈતિકતા, નિદર્શન વગેરે ગુણોનો વિકાસ કરે છે.

૧૫. ભવિષ્યમાં આવનારા પડકારોને પહોંચી વળવા તૈયાર કરે છે.

૧૬. 4 H એટલે હેડ, હાર્ટ, હેન્ડ અને હેલ્થના વિકાસમાં મદદરૂપ બને છે.

જીવનકૌશલ્યશિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટેની અસરકારક શિક્ષણપદ્ધતિ :

જીવનકૌશલ્ય અસરકારક અને પ્રભાવશાળી બને એ માટે ઉચિત વાતાવરણમાં શિક્ષણ આપવું અગત્યનું છે. કોહલબર્ગ ૧૯૭૬, એબર્ટ બન્ડૂરા ૧૯૭૭ પ્રમાણે યોગ્ય શિક્ષણ માટે સતત અભ્યાસ, મહેનતની જરૂર પડે છે. જીવનકૌશલ્ય એટલે વિકાસનું મહત્વપૂર્ણ પાસું — વર્તનનો અભ્યાસ કરવો. આ અભ્યાસ માટે શિક્ષક-પ્રશિક્ષક યોગ્ય વાતાવરણનો વિકાસ કરી, અનેક શિક્ષણપદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

(૧) ભૂમિકા ભજવવી : ભૂમિકા ભજવવી એવો કાર્યકલાપ છે જે રમતના માધ્યમથી વાસ્તવિક જીવનની સ્થિતિઓનું વર્ણન કરે છે. પ્રશિક્ષાર્થીઓનાં જીવનકૌશલ્યને વ્યાવહારિક રૂપે સમસ્યાઓનો અવસર પ્રદાન કરે છે. ભૂમિકાનિર્વાહના માધ્યમથી આંતરવ્યક્તિગત કૌશલ્યો, સાંભળવાની શક્તિ, સંપ્રેક્ષણ-કૌશલ્ય એટલે યોગ્ય વાતચીત (કોમ્યુનિકેશન) શિખવાડે છે.

- (૨) સમૂહ-ચર્ચા : સમૂહચર્ચાથી યોગ્ય નિર્ણયશક્તિ અને સમસ્યા-સમાધાનની શક્તિ ખીલે છે. આ માધ્યમથી ગંભીર ચિંતન, સંદેશાવ્યવહારની શક્તિ, તાર્કિક મૂલ્યાંકન, અને પરાનુભૂતિ જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે.
- (૩) વાદ-વિવાદ : વાદ-વિવાદ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માટે એક આતરક્રિયાત્મક માધ્યમ છે. જેમાં પ્રશિક્ષણાર્થીને સમસ્યા સમજવામાં, વિચારવાનો મોકો મળે છે. અને સાથે સાથે સંદેશાવ્યવહારની શક્તિ, સ્વયં મૂલ્યાંકન, આત્મબોધ, તાર્કિક ચિંતન અને વિશ્લેષણ-યોગ્યતાનો વિકાસ થાય છે.
- (૪) કેસ અભ્યાસ : કેસ અભ્યાસ વિશિષ્ટ વિષય પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની પ્રભાવશાળી પદ્ધતિ છે જેના દ્વારા પ્રશિક્ષણાર્થીને સમસ્યા સમજવાનો અવસર મળે છે. બીજાની સમસ્યાને સમજવાથી સંવેદનશીલતા વધે છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા આંતરવ્યક્તિગત કૌશલ્યો, તદાનુભૂતિ, આત્મબોધ અને તાર્કિક ચિંતન-કૌશલ્યો વિકસિત થાય છે.
- (૫) પ્રશ્ન-તપાસ : પ્રશ્ન-તપાસ પદ્ધતિ દ્વારા પ્રશિક્ષણાર્થી પ્રશ્નની વિવિધ સમસ્યાઓ વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બને છે. પ્રશિક્ષણાર્થીને પ્રેરણાત્મક વાતાવરણ મળે છે. અને તે પોતાની યોગ્યતા-અનુરૂપ શીખી શકે છે. ચિંતન અને સંપ્રેષણ(સંદેશાવ્યવહાર)ની કળાનો વિકાસ થાય છે.
- (૬) સમસ્યા-ઉકેલ વિધિ : જુદા-જુદા પ્રકારની સમસ્યાઓ પ્રશિક્ષણાર્થી સામે મૂકી, તેને સમસ્યા-સમાધાન માટે પ્રેરિત કરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા પ્રશિક્ષણાર્થીમાં વિશ્લેષણક્ષમતા તર્કશક્તિ, નિર્ણય-શક્તિ, આવેગો પર નિયંત્રણ, પરાનુભૂતિ અને સંદેશાવ્યવહાર જેવાં કૌશલ્યો શીખી શકે છે.
- (૭) બ્રેન સ્ટ્રોમિંગ : (દિમાગમાં વિચારોનું તોફાન) : બ્રેન સ્ટ્રોમિંગના માધ્યમથી પ્રશિક્ષણાર્થી ઓછા સમયમાં કોઈ પણ વિષય ઉપર પોતાના વિચારો અર્થાત્ પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરે છે. વિષયને લઈને પ્રશિક્ષણાર્થીના મનમાં વિચારોની ઊથલ-પાથલ ચાલે છે. અને તેઓનાં નિર્ણયકૌશલ્ય, સંપ્રેષણકૌશલ્ય, તાર્કિક વિચારણા, તદાનુભૂતિ-સમસ્યાનિવારણ-કૌશલ્યોનો વિકાસ થાય છે.

જીવનકૌશલ્યશિક્ષણનાં મહત્વને જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આ શિક્ષા બધા માટે મહત્વપૂર્ણ અને આવશ્યક છે. પરંતુ શિક્ષક માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓના વિકાસમાં એમનો ફાળો સૌથી મહત્વનો છે. વિદ્યાર્થીઓનું ભવિષ્ય શિક્ષક ઉપર આધારિત છે. જીવનકૌશલ્યશિક્ષણ તેમને પરિપક્વ શિક્ષક તો બનાવે છે પણ સાથે સાથે સાચા અર્થમાં માર્ગદર્શક, સલાહકાર બનાવવામાં મદદ કરે છે. જીવનકૌશલ્યના માધ્યમથી આદર્શ અને વિધાયક જીવન જીવતાં શીખે છે, અને શિખવાડે છે. આ કૌશલ્યોને જીવનભર સતત વાગોળવાં જોઈએ, નિરંતર તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને સંભવ હોય ત્યાં જરૂરી પરિવર્તન લાવી, જીવનનો અભિન્ન અંગ બનાવી, સ્વસ્થ જીવન જીવવું જોઈએ.

સંદર્ભ

1. Hand Book for Teachers YUMA, Delhi State AIDS Control Society
2. Introduction to life Skills <http://worldnet.scout.org/scoutplan/en/alal>
3. Life skill Development. Co-curricular Activities : A module, NCERT, New Delhi
4. NACO 2005 Life Skill modules adolescent Edu. Programme
5. WHO, Life Skills education : Planning and Research, Geneva, WHO 1996. 7LP
6. <http://www.Unicef.org/lifeskills/>
7. <http://www.Unicef.org/teachers/teachers/index.cfml>
8. www.21stcentury skills.org/index.php

Acharya Shankar – Jagatguru Shankracharya

Dr. Kirti Shelat

Acharya Shankar was known for his extreme faith in Vedant literature and he was a respected teacher for the sanyasi cadre. He was an excellent personality and his devotion towards religion was exceptional. Sloks and stotras defined by him are full of devotion. He made lot of corrections in hindu ideology and made Hindu religion on the correct path. In four directions of our country North-South East-West he established a pithika for the welfare of hindu religion and for the progress and publicity of Vedic literature Vedant and its branches. He travelled on foot from south to north and from west to east in the surrounding countries to establish the sovereignty of vedant and its preachings During his time Buddh religion had established its grip over people. Islam was parcolating the country at that time he established the ideology of Vedant and hindu philosophy in the minds and hearts of people. He was born in Nampudvi of Kerala province in a brahmin family. His birthplace was rich with trees a river flowing by. His father was Shivguru and his mother was vishistadevi.

Shivguru was the only son of his father Vidyadhar. Shivguru had to join grahasth-ashram because of much, pressure from his father. Although he started life with Vishistadevi. He had no children though he was leaning towards old age. They both started worshiping chandramaulishwar Shiv and prayed to god to bestow them with a child. Once the Lord Shiv came to Shivguru in his dream and told him that he is pleased by the worship of the couple and asked him to tell what he wants Shivguru told lord Shiv to give them a son who is सर्वज्ञ and has a longlife To this the lord said if you ask for an omniscient son he would have a short life and if you want a son with long life he shall have no sarvgna knowledge. To this Shivguru prayed for a son who is full of knowledge and is sarvagna in all matters. To this lord told to Shivguru to go home and promised him that he himself will take birth at his place. and in course of time in 686 Bc. in vaisakha वैशाख month and 3rd tithi of shuklapaksha on 12th date of the month a son was born to the devoted couple and they gave him the name of Shakher.

From childhood Shanker was bright in study. At the age of 3yrs Shankar studied various books in Malayalam language and used to remember shloks and stanzas etc. on hearing once he used to remember everything on

the tip of his tongue. Shivguru had an idea to do thread ceremony of the child by 5 yrs but before that he passed away and his wife Vishistadevi went with the child to her maternal place but remembered the idea of thread ceremony came back and bestowed the thread ceremony and sent her son to a guru in an ashram. In a short span of 2yrs shanker became conversant with upanishad Puran, History Religion Dharmshashtra etc. and became a scholar in these branches and returns to his home. Vishistadevi wanted to get him engaged to a noble lady but shanker did not agree.

Shankar's tremendous knowledge regarding shastras spread in all directions and king of Kerala. Rajshekhar sends his messenger with an elephant to bring him to his palace but shanker did not budge by this adoration and told the king that a saint-like he does not need such luxuries and he did not go to the king. After this the king himself went to shankar's place to see him. Shankar welcomes the King and gives respect to him. King was pleased and rewards Shankar with lot of wealth but shanker does not accept it. Then the King tells that you yourself distribute this wealth to brahmins and others who need it and Shanker then orders his devotees to distribute this to needed people. The news of this incident spreads all around and king started visiting Shankar's Ashram regularly.

Some Brahmins came as guests at Shanker's place and studied the horoscope of Shanker and told Vishistadevi that 8th 16th and 32nd year could bring fatality to the child. Vishistadevi becomes unhappy on learning this but Shankar decides to take sanyas and then and then he would be able to learn about one's own soul and its intricacies with god. Shankar asks his mother to give him permission to take sanyas but she started crying and told him that she will never allow him to take sanyas.

Vishistadevi used to go to nearby river everyday to bath and to wash clothes. One day she had gone to the river. She did not come home as usual hence Shankar went there to enquire about her. He also took bath in the holy river but while he was bathing a crocodile caught his arm and tried to fetch him in deep river. Onlookers tried to pull Shankar out but with no success. At that time Shankar told Vishistadevi that my end is near At this moment if you permit me to become sanyasi I would pray to my gods that I have become now a sanyasi and I shall do all best for self enunciation as my end is near. Looking to the critical situation mother gave permission to accept sanyas to Shankar. Shankar and others were fighting with wild creature In the meantime some fisherman came to their rescue and they garroted the crocodile with their nets and the crocodile let go of Shankar's hand. People gathered there A vadiya also came there and gave treatment to Shanker to stop bleeding from the wound. ultimately Shankar and Vishistadevi return home. Shankar was adamant to take sanyas he tells his mother that he would be back whenever you call me in times of needs and makes arrangement for her livelihood by calling nearest relatives and leaves towards the north to become a sanyasi.

Shankar was going on people were following him and so was her mother ultimately he reaches Keshavdev mandir. he sits in front of the idol. Priests there told about the distorted structure of the temple and asked him to help rejuvenate the idol and the temple. Shankar embraces the Keshavgrah and plants it at a place where a temple can be nearly constructed while he was going north people told him that Lord Patanjali is doing penance at the bank of Narmada river in the form of mahayogi govindpad in a cave. Shankar made up his mind to establish govindpad as his guru in his desire to become a sanyasi he continued his journey in search of his guru govindpad. He halted under trees or in devalayas during night time. After a journey of about 2 month shankar reached omkarnath where people talked to him about a sanyasi who is penancing in a cave since long, shankar reached the cave to see the yogi who is seated in padmasan. He prays to the yogi to become his guru and give him brahmgyan. Govindpad's body quickered as shankar started yelling stavans and shlokas in the cave. He opens his eyes. All devotees were enlightened by this event. Yogiraj Govindpad was pleased by the prayer that Shankar made to him to accept him as a sanyasi and give him brahmgyan. Govindpad started preaching shankar At end of one year he secured mastery about Hathyog At the end of 2 yrs Rajyog with this achievements shankar became conversant with various qualities like Durdarshan-Durdarshanvani, flying across the sky with tiny soul also he secured the ability to enter others body. In the third year Govindpad gave him the knowledge of gyanyog.

An incident occurred during monsoon season govindpad was seated in samadhi the Narmada was flooded water was about to reach the cave where Govindpad was in samadhi the people were panicky may the flood waters overtake the cave. Shankar gave consolation to all put a pot near the entrance of the cave and told people that flood waters will be dissipated in the pot and will not enter the cave and there is no necessity to wake up Govindpad from samadhi and it so happened water did not enter the cave and was absorbed in the pot onlookers and devotees were overwhelmed by shankar's talents. When Govindpad woke up from samadhi he learnt about the incident from devotees and was convinced that this small child is really an element or Ansh of Lord shankar and blessed shankar that you will spread knowledge regarding vedant and brahmsutra among the people. Govindpad then blessed all the devotees and enters into samadhi and ends his life, before this he had advised Shankar to go to kashi and spread knowledge of vedant and brahmsutra.

Shankar with some devotees proceeds towards varanasi crossing Vindharyanya and prayagtirth. In Varanasi he started preaching vedant and brahmgyan to devotees and he enters into discussion with pandits and scholars regarding vedant philosophy brahmgyan etc and frees the audience from the influence of jain and buddha religion. In those days Kashi was flooded with various religious sects like Shaiva, Pashupati sankhya, patanjali, Saur or Shakt ganapatya,

jain boodh etc.

One brahmin named sanandan was in search of a guru to learn about the philosophy of life. He comes to shankar and prays to him to become his guru. Shankar accepts to become his guru and makes him sanyasi. He was the first sanyasi of shankaracharya shankar preaches sanandan that Brahm satya and jaget mithya. He preaches that braham exists in sagun and nirgun bhav, and worship in sagun will take you to nirgun.

One in the early morning shankar moves with devotees to the manikarnika ghat, on his way he meets a lady having a dead body of her husband obstructing his path shankar tells her to take the dead body to the side so that they can go further in spite of this the lady does not obey repeated requests by the devotees and tells shankar why you cant tell the dead body to move away. To this shankar tells how a dead body can move without shakti the spirit within. To this the lady replied that you yourself preached about shanktinerpeksh Brahm is the sole jagat ka karta hai then why without shakti why the deadbody cannot move. After this episode the lady and the dead body disappears. Shankar realised that it was devi bhavani who met him on his way to manikarnika ghat and started praying ma Bhavani.

Once again while going to bath at manikarnika lake shankar experiences another incident. while he was going he meets a chandal with four dogs. He was looking ferocious dogs were wild. Shankar tells him to give way and move to the side. Repeated telling did not acquire any result and chandal told him to whom you are telling to move aside either body or soul ? soul is eternal and body is inert how can it move. How your body and my body is different, you are keeping false ego of yourself. There is no difference between chandal and brahm Is this your brahmgyan? suddenly the chandal and four dogs disappeared and he saw mahadev and in its place Mahadev (Lord Shiv) exumes himself with four vedas in his arms. Shankar was stunned by this and he started praying Lord Shiv.

Ten year old shankar while planning to go to Badrikadar was going on feet from one place to other and prayed at various temples which came on his way. He reaches Haridwar and from there he plans to go to Rushikesh. After reaching Rushikesh Shankar reaches the temple of Bhagwan Vishnu, but he finds that there was eternal silence. The symbol of Vishnuvighra was not there and on enquiry he came to know that because of the fear of antisocial elements from chinese territory vishnuvighra was hidden at some place but it could not be traced. Shankar tells devotees that if we find vishnuvighra and establish his pratishtha would you do his puja archna regularly to this all agreed. Shankar takes them to the banks of ganga river and tells that vishnuvighra is here. He brings him and implants it in the temple. at its proper place. Shankar then proceeds to go to Badrinath. On his way comes Laxmanjula and vyasashram and shrinagar. Here there are temples of shiv and vishnu furthermore shree yantrashila, Rajrajeshwari, kausmardini chamunda or mahishsurmardini are various shaktipiths presents here where tantriks used to pay

homage to devi by giving narbali, shankar enters into shastriya discourse, with this tantriks and convince them to give up such unhuman practises ultimately shankar reaches jyotirdham. Many sadhaks, devotees and brahmins on hearing shankars arrival gather to listen to his holy vani and to discuss with him Brahmsutra and vedantvani, from jyotidham shankar by passes vishnuprayag, dhauliganga, Brahmkunda, Vishnukund, shivkund and ganesh tirth and reaches pandukeshwar. King Pandu has panaced here and pleased Mahadev. Shankar reaches Badrikshetra Alaknanda is flowing through this heritage place. He reaches Badrivishal temple but the idol of Narayan was missing and people were worshipping a shaligram. On enquiry people told him that for fear of unsocial elements the idol of Narayan is missing here. Devotees were willing to worship the original Narayanvighra if found and reposted here shankar takes them near a kund and dips himself in the kund. devotees become panicky and tells shankar not to dip in the kund as Alaknanda joins the kund and it is risky. Shankar comes out with a Narayan murti but it was with broken fingers. He deeps the shilp in the river dips again three times every time he comes out with a broken Narayan shilp. Then he takes the broken Narayan on his head and replaces it in the place of the Shaligram stone. He then proceeds to Vyas Ashram. Here away from hue and cry of general population in a cave Bhagwan Badarayan had written Shatshloki mahabharat. It is said it was Vedvyas who dictated the mahabharat to Lord ganesh. who prepared the script. That is why near this cave on the left side there is a temple of Saraswati and on the right side is the temple of Ganesh. After coming to Vyastirth Shanker prepared bhasya on Brahmsutra. Sananandan was one of the deciple of Shankar at this place. Sananandan was on the opposite bank of the river and Shankar shouts for his help. Sananandan jumps in the river Akaknanda and reaches Shankar risking his life. Since then Shankar calls him Padmpad. By this incident Shankar proved before other devotees that Padmapad is superior to other devotees During this time Shankar completes the bashya rachna on Brahmsutra, Dwadas upnishad, Bhagwat gita Vishnusahastranam and Sanatsujatiya. and other sixteen granths. From Badrikshetra Shankar proceeds towards Jyotirdham. King of Jyotirdham becomes a deciple of Shankar and makes all arrangement for Shankars stay. From Jyotirdham Shankar proceeds towards Kedarkshetra and reaches Tungnath. Standing here you can rejoice the beauty and grace of Himalayas. Crossing Various temples and giving tributs to various gods Shankar reaches Gaurikund and Kedarnath. He used to visit Kedarnath temple everyday and remain samadhist in the temple for some hours. From Kedarnath Shankar reaches Gaumukhi the starting place of Bhagirath, After that Shankar returns to Gangotri Shankar thought of building a temple in Gangotri and his wish was fulfilled by the king of Jyotirdham and Shankar placed the idol of Shivaling and Gangadevi in the temple. After staying for few days in gangotri Shankar starts his journey to uttarkashi. He was now sixteen years old, Padmpad and other devotees were worried as Shankar remained samathistha for long periods. One day in the morning when Shankar was busy teaching Shaririksutra bhasya to devotees a

brahman came to him and started questioning him on brahmsutra bhasya. Shankar replied to his questions satisfactorily again and again. but the questioning continued. In the end brahman left but came again on the next day morning and continued questioning. This episode continued for seven days, Padmpad and other devotees asked Shankar that this brahmin has knowledge of Vedas, upanishadas, and brahmasutras etc. Is it possible that Ved vyas himself in disguise as a brahmin is coming and enters into questioning you. To this Shankarcharya said when he comes tomorrow we shall try to establish his Identity. When the brahmin came next day Shankaracharya asks him mahatma we think you are Ved vyas yourself and taking the form of a brahmin you are coming here and enters into discussions with me. To this the brahmin casts his form and present, himself as none but Vyas muni. Shankaracharya bow down before him and prays to him by singing a stavan. To this Ved vyasji tells Shankar that you are like my son Shukdev you have replied to my questions satisfactorily and I know only Bhagwan Shankar in your form can form bhasys from my sutras. Shankar presents his Bhasya-Granth to Ved Vyasji who goes through the volume praising Shankar Shankar tells him that his task of coming to this world is over and if you permit me I may become Samadhistha and leave this body through yog. To this Vyasmuni told Shankar that No you have many other things to do you have to bring other pandits into discourse and defeat them in shastradh and for that very reason. I have come to bestow upon you my blessings to raise your life span for sixteen more years so that you can propagate hidden facts of upanishad, puranas and various bhasyas to the public. you have to defeat great karmkandi kumaril bhatt and you shall enter into shastrarth with various brahmins to establish the sovereignty of Vedas and Brahmsutra. Shankar touches the feet of Vedvyasji who disappears leaving the audience aghast. The devotees were happy that Shankars life span has increased by sixteen years by vyasji's blessings. shankar now started searching about karmkandi kumaril bhatt where he is staying and how to enter into discourse with him. He comes to know through some sources that he is in Prayag.

Well known Buddha scholar Dharmkirti defeats kumaril Bhatta in sastrath and hence kumaril Bhatta accepts Buddha dharma and becomes his disciple. Once dharmpal during his preachings abuses Vedas and Vedic philosophy and tears flowed from the eyes of Kumaril Bhatta When asked about why you are crying by Dharmpal kumaril tells that tathagat Lord Buddha after learning Vedic philosophy and studying it tathagat now disowns the same philosophy. This is pitiable for Buddha To this Dharmpal gets annoyed and tells that you are blaming Thatagat and you should be punished for this act. He tells his audience to throw Kumaril from the roof top which is proper punishment for insult of Buddha and Bhikshuks picks up Kumaril and throws him from roof top to ground. Kumaril pleaded before them that if Vedic philosophy is right I will survive this catastrophe. To everybody's surprise kumaril was unburt and they took him in procession and pleaded the

victory of Hindu dharma over Buddha dharma. Kumaril in further discourse and shashtarth defeats dharmpal. Defeated Dharmpal still believed in the sovereignty of Buddha dharma and ends his life in Trushanal. King Aditysen of Magadh puts Kumaril as his purohit and plans ashwamegh yagna Gaud king Shashank taking this opportunity cuts down the Bodhi tree as he was anti buddhisam. He further takes the Buddhdev's murti from the shrine and closes the gatas of the mandir.

Shankar visits various religious places along the bank of Yamuna reaches Kurukshetra and Vrundavan and mathura. At that time in mathura buddh dharm and Jain dharma were in spate. Shankar reaches prayaga with a view to enter into shastrath with kumaril Bhatta. When he reaches Kumaril Bhatta the kumaril was preparing for his self demolition by tushanal. On seeing shankar He tells him I am pleased to see you before my end. I am entering Tushanal for 2 reasons. I defeated a buddha guru in shastrarth and was the reason for his end and secondly I pleaded God is not there. For both this reasons I am giving up my life and I shall not be able to enter into any shastrath with you but I suggest you that you go and enter into religious shastrath with Mandanmishra he is my deciple and if you defeat him it would amount to my defeat. You appoint his wife ubhaybharti as a judge during this discourse. During this time flames started engulfing kumaril and ultimately he reaches virgati.

Shankar proceeds to see Mandanmishra in mahismati negari and reaches his residence, The door was closed. On enquiry the attendant replied that Mandanmishra is busy in doing atmtarpan and you cant see him now. Repeated request failed ultimately Shankar by yogic strenth reaches mandanmishra through the sky Mandanmishra was surprised to see a yogi coming through spiritual ability. Mandanmishra enters into arguments Why he came how he came etc and shankar replied him with a cool mind and told him that he has come to him for Shastrarth with him and anyone who is defeated in this discourse will become others deciple and explained how kumaril entered into fire and suggested to see you for Shastartha. On hearing the death of Kumaril his guru mandanmishra became dejected although he agreed for discussions next day morning. and both agreed to keep ubhaybharti as a Judge to decide who is defeated in the discourse. Discussions continued till afternoon and then there was pause to restart on the next day Thus discussions continued for seventeen days. On the eighteenth day Ubhaybharti declared her husband defeated but told that unless Shankar defeats her in shastrartha her husbands defeat is not complete and she started asking shankar questions pertaining to Kamshastra. To this shankar showed his ignorance and asks her to give him one months time for further discussions in this matter. Shankar then leaves and enters a dead King's body and makes him alive and through his body experiences, the objects etc of Kamsutra and learns about that science. After one month he leaves the kings body and enters his own body which was protected by his deciples and then reaches ubhaybharti for further discussion of Kamsutra, He puts before her a

book in which there were all answers of the questions of Ubhaybharti. She goes through and accepts her defeat. Shankar requests her to look after his shrungari math. To this she said you establish a shree yantra there I shall enter it and fulfill the task given to me.

After defeating Mandanmishra and his wife Saraswatidevi few people dared to enter into discussion with Shankar-Shankaracharya. Various events took place after this in Shankar's life. One was an attempt to eliminate him. After leaving mahismati-nagari Shankar passes through Nasik and Panchwati. where he prays in temples of shree Ram and rejuvenates these temples. He then goes to Pandharpur. King of Kapaliks kakrach was jealous of the achievements of Shankaracharya and he appoints ugrabhairav to eliminat Shankracharya. Ugrabhairav accepts the task and mixes with various deciple of Shankaracharya and he also becomes favourit of Shankaracharya by his sincerity as a deciple. Once he cries before shankracharya and pleads to him that if he fulfills his desire he would be most happy. He pleads that he worshiped mahadev and Mahadev has told him that if you can do a rudra haven by bringing a kings head or a Mahatmas head for havan he would be given place by his side in heaven. So far I could not procure any Narbali for this purpose You are a great saint and if you help me to sacrifice yourself in Rudrahavan I shall be permanantly remain indebted to you Shankar agrees to present himself as a sacrifice and ugrabhairav tells him to come in the jungle where at night time where the human sacrifice can be given. As per plan Shankar leaves for the Jungle where the Kapalik temple was situated. there ugrabhairav was ready with a sword to decapitate Shankars head and give sacrifice to the Bhairav. Shankar tells him to wait till he becomes samathist. When this was going on Padmpad gets a dream that his guru is in the jungle and Kapalik was ready to decapitate him with sword Padmpa wakes up rushes to the jungle with devotees and on reaching the site he and other devôtees attack ugrabhairav to save Shankar and he prays his god Nrusinhdev to save his gurus life and Nrusinhdev enters the body of Padmpad roars at Ugrabhairav and cuts his head. Shankar awakens from samedhi because of the noises and prays to God Nrusinhdev the next moment Nrusinhdev leaves the body of Padmpad and Padmpad becomes unconscious at the spot. He later recuperats. Sureshwaracharya was also present there and he pleads to Padmpad that because of him they could save the life of Shankaracharya. After this incident Shankaracharya proceeds to go to Gokarna and prays to Gokarneshwar mahadev and he defeats Nilkanth Acharya in Shashtartha. While he was going to pray at Ambikadevis temple. While on his way he sees a couple sitting with their dead child and they pray to Shankaracharya to revive the child. Acharya Shanker prays to devi Bhagawati and to the surprise of onlookers the child started moving his limbs and became conscious. The couple was obliged and bent at Shankars feet for the miracle event.

At Shrungeri about 2000 brahmin families were staying. A brahmin approches Shankar with their child who does not speak and prays to Shankaracharya to make child speak. Shankar asks him from where he has come who he is etc to this the

child reciprocates in sanskrit stotra. Shankar tells the parents that the child harbours a brahmgyani soul and he does not speak because he is not interested in worldly lures and hence he doesnot speak. If you leave the child with me it would serve a good purpose. To this the parents disclosed their inability to part with the child and go away. Later on they came back and leaves the child with Shankaracharya. Shankar then leaves for Shrungeri.

At Shrungeri Shankaracharya establishes a Shrungeri math and writes various books on Vivekchudamani, Aprakshanubhuti, Durdrashyavivek, Agyanbodhini, Bodhsar, Atmabodh, Vedantkesari, Lalit trishati Bhasya, Prapanchasar, Atmanatmavivek, Monmudav Sarvadarshan siddhant etc.

Acharya Shankar tells padmpad his deciple to write on his Bhasyas and on Vedia rituals. Padmpad writes about it and acharya appreciates his work. Padmpad enters into discourse with his uncle Matul who was a Karmakandi. Matul couldnot defeat padmpad who became Jealous of Padmpad and thought of destroying the book that padmpact had writeen Vijaydindikam. He pleads before padmpad that he wants to read the volume lisurly and padmpad may leave the book with him. Padmpad thought Matul was sincere in this request and leaves the book with Matul and tells him that he will collect it later on while returning. Matul plays a trick sets fire in his own house and the book gets destroyed in the episode. When Padmpad returns he becomes aware of all these things. Matul does not stop here but he poisons padmapad and padmpad loses his mental balance. He recovers from this episode but does not regain his origional health.

Shankar was on a tour to the south and padmpad felt to meet him in Kerala. One day Shankar feels the taste of his mother's milk in his mouth and feels that his mother is remembering him. He reaches his mother who is on death bed. He fulfills the wish of his mother who wanted to see Mahadev. but on seeing mahadev and his associates she becomes panicky and refuses to go with them to heaven. Shankar pleads apologetically to Mahadev and prays to Vishnu to give final darshan to his mother. After grand darshan of Vishnu Bhagwan her mother dies. Shankar wanted to do final rituals of his mother but his relatives opposed it. and Shankar then completes the final rituals of his mother near his street. King Rajashankar comes to know about this and he sees Shankar and wanted to punish his relatives for the way in which they behaved. But the relatives beg pardon of the King. King tells them to beg pardon of the Acharya and the relatives regreted their behaviour and Shankar pardons them. King pleads before Shankar to spread religious knowledge among his population and Shankar writes a book for lay public and it is approved by the King Sudhanva of Karnatak ujayni was afraid of Kapalik Kakrach who had established many centres all over india. When Shankaracharya reached king sudhanva's place. Kakreh came with his army to halt the progress of Shankaracharya's preaching, King Sudhanva also opposed this move by sending his army to fight Kakrach. Kakrach was defeated and his army was dispersad seeing

this Kakrach attacks shankar Shankar prays to pranmesh and Shankar bhairav assuming violent form decapitates Kakrach's head, Following this incidence many Kapaliks came to Shankar to pardon them and Shankar then accepts them as his disciples Shankar during his Journey defeated and convinced the opponent that sanatan vedic dharm is the ideal religion and they all became Shankars deciples.

Shankar reaches puri and he finds in the shreemandir no trace of Jagannathdev and people whorshiped Shaligramshila, on enquiry he comes to know that the original Jagannathdev was kept in a Ratnapeti. and was buried underground near seashore. During samathi Shankar finds out the location of the Ratnapeti and they start diging there and finds the Ratnapeti with the Jagannathdev and so is reinstalled in the mandir and devotees started paying their tribute to the god and praised Shankar for the uplift of the temple.

Shankar reaches prayag where there were Indroupaskss Kuberupasakas and yamopaskes all with their own ideology. He enters into dialgue with the various sects and also with those with jain and buddha philosophy believer and convinees them of the superiority of Vedic religion yamopasaks were pleased with the preachings of Shankar and started beliving in panchdevas and worshipping them.

Shankar then leaves for Varanasi and from there he reaches Kashi where people with different ideology worshiped different Gods. Shankar enters into discussions with various people of alternet sect and convinces them about the superiority of Advaityvad. People worshipping Saraswati and Mahalaxmi also met Shankaracharya pleading their superiority. shankar argues with them and convinces them of Vedic superiority to other ideology Shankar defeats chavarks, smyavadi buddhas and dehatmvadi buddhas and pleads before them the superiority of advaitvad Shankar then leaves for Saurastra. He reaches Avanti and attends the Mahakal mandir well known Pandit Bhaskar was staying in this city. Shankaracharya enters into Shastrarth with Bhaskar and defeats him.

Shankaracharya next travels to Peshawar, Afghanistan North east frontier province and reaches Shardapith. At Shardapith local pandits never allow any outsider to enter the four gates of Shardapith. Someone who defeats the local various groups of pandits can only enter the four gates and sit on the Sarvgnapith of the Shardapith. Shankaracharya defeats them and becomes to be allowed in the shardapith and sit on the Sarvagnapith.

After leaving Shardapith Shankaracharya leaves for Kashmir and reaches Shrinagar. He visits a Shiv mandir which is on the hills. there is a devimandir lower down Shankaracharya worshiped the devi and produced a stotra which is known as Saundaryalaheri or Anandlaheri. There are 104/100 shlokas in the Saundarya lahari and in every shlok Shankaracharya expresses his devotion to brahmshakti. In the 1st sloka he states that when shiv is with shakti then and then creation steadiness and destruction can happen Brahma Vishnu and Mahesh could procure this things. Shankaracharya expresses his extreme devotion to devi Shakti in Saundaryalaheri

citizens of this place kept the name of this hill as shankaracharya shail. Then he leaves for taxshila Hardwar etc. He never told Jain and buddh asectics to give their religion but he created in them a respect of Advaitvad and Vedic rituals and in Panchdevpuja. He believed in *brahm satya and Jagat mithya* but he believed that by worshipping various gods and goddesses our mind becomes ensured in brahma. Brahma Visnu Mahesh Shakti and various devidevtas are part of Brahma.

Vedic Sanskriti had its pangs in Naimakaranya and Shankaracharya reaches the place and becomes sad on seeing people who neglected vedic rituals and their faith in Vedant and its philosophy was losing ground. He comes to Ayodhya the place of Ram and Dashrath Here there was much spread of Buddha and Jain religion but he convinced people that what buddha has preached has its origin in Advaitdvad. He pleaded that Buddha was the ninth avtar of Vishnu and people believed in this hypothesis and started worshipping Vishnu although not leaving Buddha and they started calling them Hindu After leaving gayadham Shankar went with his pandits to Bangdes. His preaching created faith among people in worshipping Panchdevtas. Then he proceeds to Kamrup and Asam here there was prevalence of tantriks.

Abhinavgupta - tantrik enters in Shastrarth with Shankaracharya but he is defeated. He realised that they will not be able to defeat Shankaracharya and he thought of taking revenge with shankaracharya by use of tantrik vidya. Although he posed himself as a deciple of Shankar by his tantrik power shankaracharya became a victim of fistula in Ano. "Shankaracharyas body started becoming weak. but he continued his preachings regarding Advaitvad. Padmpad comes and advises Shankaracharya to be treated by a Rajvaiddya. Rajvaiddya comes and treats shankaracharya but ultimately he does not succeed in curing shankaracharya. He explains that his efforts to cure shankaracharya has failed and hence he pleads that he is leaving as his expert treatment has not helped Shankaracharya. A curious coincidence happens and Ashwinikumar comes in the form two small boys and tells shankaracharya that you are ill because of tantrik shakti has attacked you. and there is no cure for such cases Padmpad is worried and prays to Nrusinhdev to come and help in curing Shankaracharya. Nrushihdev comes in dream to Padmpad and tells him that ॐकार का जप ही कर सकता है । Padmpad resorts to omkarmantra and seeing this. Abhinavgupta gets frightened and runs away to his home. As Shankaracharya started recovering Abhinavgupta started deteriorating and ultimately dies. After recovering shankaracharya goes to north bengal and the king of that region supports him in spreading Vedant philosophy. Acharya Gaundpad comes to see Shankaracharya being influenced by his practise of Vedant and Advaitvad. He blesses them and goes away. At that time there were messages that in Nepal Pashupatinath Mandir its dignity and vallore is falling because of buddhist prachar and progress. Pandits advise Shankaracharya to go to Pashupatinath to uphold the glory of Pashupatinath temple so he proceeds to Nepal reaches pashupatinath and

starts their puja archana etc and restores the glory of the temple. After this he returns to the base and advises to start four mathas in four directions for the welfare of Advaitvad. In south shrungeri math Surveshwar will be the main acharya. In west Dwarka math the acharya will be Pruthvidhar. In east Puri math established and padmpad became acharya there and in north Jyotirdham math whose acharya will be Totak. Dwarkadham, Puridham, Jyotirdham and Rameshwardham they will be known as Sharda math, Govardhanmath, Jyotirmath and Shrungeri math. In Shardamath Samved,. In Govardhanmath Rughved. In Jyotirmath Atharvaved and in Shrungerimath Yajurved will be the principal preachings. Shankaracharya proceeds to Badrikedar. He is pleased with the natural panoroma of the place and he produces a stotra known as harimide in the form of prayer to Narayan bhagwan. From there he goes to Kedardham. He used to remain in stance far the major part of the day and one day through this stance Shankaracharya merges into the Paramtatva.

Shankaracharya after studying upnishad, Bhagwat gita and brahmsutra like literature created bhasyas and brought out the essence of Advait Vedant. Only there is one truth paramtatva brahm (soul) is same (advait) There is no difference between man and man only one paramatma is beating in each man. She played a great role in bringing out the dictum chidanandrup Shivoaham, Shivoaham 'चिदानन्दरूप शिवोऽहम् शिवोऽहम्' among lay public He preached the sanatan dharma through the medium of Advait Vedant and various stotras, World recognised him as जगद्गुरु. What position pope enjoys in christianity, what position Delailama assumes in Buddha dharma such dignified position Shankaracharya enjoys in hindu religion. Before about 1500 years ago in south Indias Kerala on the banks of Purna river in the village Kalti he was born in the house of Shivguru and Aryamba. While in search of a guru he approaches gaudpads devotee govindacharya on the banks of Narmada river who asks him as to who you are ? To this Shankaracharya replied in ten stotarsa regarding paramtatva residing in him and that paramtatva Paramshiv is he himself that is what he clarified to Govindacharya. He explained that he is not earth, water, wind akash and light but he himself is shiv. On hearing this answer govindacharya accepted him as his disciple. and gave him knowledge of Advait Vedant. Then he told him to go to Kashi and creat bhasyas on Brahmsutra, Upanishad ane Gita. He completed his guru's desire. Although he was shivmargi He preached about gyan in upanishad and created a path of worship of God. Five Gods Panchayatandevo, Shiv, Shakti, Visnu, Sun and Ganapati are all one form of Nirgun Brahm. He created vividh stotras pertaining to various gods and goddesses and thus combined Bhakti and gyan. His creation of Narmadashtak on the banks of river narmada - viz. 'Namami Devi Narmade'' is quite wellknown. His Bhavanyashtak, Daivyaparadhkshymapan Shivshtak, Vedsarshivstav Shivanand Leheri Mohmadgar etc. have established its value in public. Karmmargi Kumaril Bhatts desciple Mandanmishra believed Karma as the tool to achieve dharma and

moksha while gyanmargi Shankaracharya thought gyan as the only way to reach Moksha and Brahma. To brake the illusion of Karmmarg and to establish the superiority of gyanmarg Acharya Shankar reaches Mehismati nagari and searched for mandanmishras house. Enquiring about thus he asks women carrying water on their heads as to where is the house of Mandanmishra and they replied to him that in that house where mena and popat in their cage are discussing about gyan marg confirm that house as that of Mandanmishra. Shankaracharya reaches mandanmishra and enters into shashtratha with mandanmishra and his wife was to judge the discussion. As we have seen previously and madanmishra gets defcated in this dual and becomes a disciple of Shankaracharya. This discussion took place in Dwarka nagari and Shankaracharya gave mandanmishra the name of Sureswaracharya and considered his wife Bharti as an avtar of Saraswati. To expand the knowledge of Vedantgyan Shankaracharya established his first pith in Dwarka and posted Surechwaracharya as the chief and from the name of his wife Bharti (Sharda) called the pith as Shardapith. While Bharti after the Shastrarth was over started flying to reach Brahmlok but Shankaracharya by the power of his chintamani mantra halted her and posted her on the fourth floor of Dwarka mandir's 'shree chakra Today also on the fourth floor of Dwarkadish mandir depicts Bharti as Shree Chakra Yantra.

સમીક્ષા :

અકૃતક આધુનિક : ધનશ્યામ દેસાઈ

ડૉ. અમૃત ઉપાધ્યાય*

‘આનંદની ધૂણી ધખાવી બેઠેલો સાધુ’ — ધનશ્યામ દેસાઈ સ્મૃતિગ્રંથ, સંપા. : ઊર્મિ ધનશ્યામ દેસાઈ, દીપક દોશી, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૨૦૧૮, મૂલ્ય : ૩૫૦-૦૦, ભારતીય વિદ્યાભવન, કુલપતિ મુનશી માર્ગ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૭

૫૮ વર્ષની અધ્યાપન-સંશોધનની મારી કારકિર્દી દરમિયાન અનેક સ્મૃતિગ્રંથો જોવા-વાંચવાની તક મને મળતી રહે છે. એમાંથી કેટલાક તો વિશ્વકક્ષાએ વિદ્વાનોનો સમાદર પામેલા અધ્યયનગ્રંથો છે. સર આસુતોષ મુખર્જી સ્મારક ગ્રંથ, મ.મ. ડૉ. પી.જી. કાણે સ્મારકગ્રંથ, શ્રી ચારુદેવ શાસ્ત્રી સ્મારક ગ્રંથ, ડૉ. વિ. રાઘવન સ્મૃતિગ્રંથ, પ્રો. ર.છો. પરીખ સ્મૃતિગ્રંથ, પ્રાચ્યવિદ્યાની નૂતન ક્ષિતિજોને વરેલો શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી સ્મૃતિગ્રંથ વગેરે લેખસંગ્રહો તો ચિરસ્થાયી ગ્રંથાલયીન મૂલ્ય ધરાવતા અજોડ ગ્રંથો છે જેનો આજે પણ સંશોધક વિદ્વાનો હોંશભેર લાભ લે છે. આ સર્વ ગ્રંથોમાં, પ્રાયઃ, સ્મૃતિગ્રંથના વિષયભૂત વિદ્વાનના જીવન-કવનનો ખ્યાલ આપીને તેમની વિદ્યાનિષ્ઠા કે સાહિત્યસેવાને બિરદાવવાનો હેતુ હોય છે. આવા ગ્રંથો અંગ્રેજીમાં તથા હિન્દી, ગુજરાતી જેવી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં પણ છે.

આવો જ એક હૃદયંગમ ગ્રંથ તાજેતરમાં મુંબઈની વિશ્વપ્રસિદ્ધ સંસ્થા ભારતીય વિદ્યા ભવન તરફથી બહાર પડ્યો છે જેને ‘ધનશ્યામ દેસાઈ સ્મૃતિગ્રંથ’ જેવું ઉપશીર્ષક અપાયું છે; કેમકે, ગ્રંથને સ્મૃતિગ્રંથની ચીલાચાલુ પરિસીમામાં બંધાઈ જતો અટકાવવા માટે તેમજ એ ગ્રંથમાં કેન્દ્રમાં રહેલા સાધુચરિત ધનશ્યામ દેસાઈની અનોખી, સાહિત્યસર્જન-વિવેચન તથા મુખ્યત્વે સંપાદનની યાદગાર આનંદયાત્રાનો, આપણને, આસ્વાદ્ય પરિચય કરાવવાનો સંપાદકોનો તથા પ્રકાશનસંસ્થા ભારતીય વિદ્યાભવનના માનનીય સંચાલક-સચિવશ્રી હોમી દસ્તુરનો મુખ્ય આશય હોવથી, ગ્રંથને મથાળે, મુખ્યશીર્ષકરૂપે ‘આનંદની ધૂણી ધખાવી બેઠેલો સાધુ’ એવા વિશેષણસૂચક શબ્દો મુકવામાં આવ્યા છે. આમા આ સ્મૃતિગ્રંથ ધનશ્યામ દેસાઈની સાધુતુલ્ય આનંદસમાધિનો; લેખક-સંપાદક-વિચારક તરીકેની તેમની અનેરી સાધના તથા અપૂર્વ સિદ્ધિનો; તેમના નિર્વ્યાજ, નિર્મળ, સમુદાય તથા પ્રેરક વ્યક્તિત્વનો; અને તેમના અનુકરણીય માનવીય ગુણોનો શબ્દબદ્ધ ચિતાર પ્રસ્તુત કરે છે. સાથે સાથે, આ સ્મૃતિગ્રંથ, જેના મુખપૃષ્ઠ પર તથા અંદરના પાને પાને, પ્રત્યેક લેખના મથાળે ધનશ્યામભાઈના સૌમ્ય, શાંત, સ્નેહાળ ચહેરાની તસવીરો મૂકેલી છે અને જે સુંદર કલાત્મક લે-આઉટ તથા સુંદર, સુઘળ મુદ્રણથી અંકિત છે, તે, ધનશ્યામ દેસાઈની વ્યાપકસહાનુભૂતિનો તથા અખંડ સાહિત્યપ્રીતિનો સચોટ, હૃદય તથા તટસ્થ પરિચય પ્રસ્તુત કરે છે.

‘સદ્ભાગ્ય કે શબ્દો મળ્યા...’ આ ઉદ્ગાર સાથે, ‘નવનીતસમર્પણ’ના સંપાદકશ્રી ધનશ્યામ દેસાઈના સાથી સંપાદક અને અત્યારે મુખ્ય સંપાદક ભાઈ દીપક દોશીનો પ્રથમ લેખ, ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ આપણું

* બી-૧૦૧-૧૦૨, સારાંશ ગ્રીન્સ, નવા વાસણા, અમદાવાદ-૭

ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં, ધનશ્યામ દેસાઈનાં અર્ધાંગના અને વિદૂષી ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. ઊર્મિબેન દેસાઈનો, આ ગ્રંથના સંપાદન-પ્રકાશનમાં જે અમૂલ્ય સહયોગ મળ્યો છે તેની નોંધ લઈને, ગ્રંથની લેખસામગ્રીની સર્વગ્રાહી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે; અને સ્પષ્ટપણે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે કે આ ગ્રંથમાં ધનશ્યામ દેસાઈ ઉત્તમ વાર્તાકાર તરીકે, ઉત્તમ સંપાદક તરીકે તથા એક ઉમદા વ્યક્તિ તરીકે સંપૂર્ણપણે પ્રગટ થયા છે. આ કામનો યશ, ઊર્મિબહેન દેસાઈ, ભારતીય વિદ્યા ભવનના વર્તમાન ઉત્સાહી એકઝીક્યુટીવ સેક્રેટરી શ્રી હોમી દસ્તુર, કુશળ પત્રકાર રમેશ ઓઝા અને જાણીતા કવિ અનિલ જોશીને ફાળે જાય છે. આ બધાના પ્રયત્નોથી તૈયાર થયેલો “આ સ્મૃતિગ્રંથ” એક ઉમદા વ્યક્તિના શબ્દશિલ્પની ગરજ સારશે, જેમાં ધનશ્યામ દેસાઈની અનેક અણપ્રીછી ગુણસમૃદ્ધિનાં દર્શન થઈ શકશે,” એવો વિશ્વાસ પણ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

ધનશ્યામભાઈ સાથે જેમનો સાડાચાર દાયકાનો અંતરંગ સંબંધ હતો તેવા શ્રી હોમી દસ્તુસ્તજી, જે હાલ ભારતીય વિદ્યાભવનના સંચાલક-સચિવના સર્વોચ્ચ હોદ્દા પર બિરાજમાન છે. તેઓ કહે છે તેમ, “આ માણસ પૃથ્વી ઉપર આપવા માટે અવતરેલો.” વળી, મારા પરના તા. ૭-૮-૨૦૧૮ના એક પત્રમાં દસ્તુરજી નિખાલસપણે કબૂલે છે કે “ધનશ્યામની વિદાયનું દર્દ હજી મને છોડતું નથી. મારો ધનશ્યામ તે ધનશ્યામ હતો. One and Only. અદ્ભુત અપ્રતિમ બેમિસાલ.

ભારતીય વિદ્યાભવનના રજિસ્ટ્રાર શ્રી પટેલ, ધનશ્યામભાઈ તથા શ્રી હોમી દસ્તુર એ ત્રણની તત્કાલીન મિત્ર-ત્રિપુટીમાંથી ધનશ્યામ અલોપ થઈ ગયા છે; ત્રિપુટી ખંડિત થઈ છે; ‘ત્રણ ભાઈની ટોળી’ ધનશ્યામ વિહોણી થઈ છે. આ છે શ્રી હોમી દસ્તુરજીના દર્દનું કારણ અને મારા જેવા બીજા અનેક ધનશ્યામ પ્રેમીઓના દર્દનું પણ એ જ કારણ છે. કેમકે, ધનશ્યામ દેસાઈ જ્યારે મુંબઈની સુપ્રસિદ્ધ ન્યૂ ઈરા સ્કૂલમાં ગુજરાતી ભણાવતા હતા ત્યારે તેમની સાથે આ લખનાર (અમૃત ઉપાધ્યાય), ભાઈ દિનેશ બુચ તથા ચિત્રકાર શ્રી દિનેશ શાહ પણ એ શાળામાં સહશિક્ષકો હતા. અને મને, શ્રી બુચને તથા ધનશ્યામભાઈને ‘થી મસ્કેટિયર્સ’ના હુલામણા નામથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. One for all; all for One. આ ‘સ્મૃતિગ્રંથ’ની અંદર મારાં ધનશ્યામભાઈ સાથેનાં સ્મરણો ‘શ્રી મસ્કેટીયર્સ’ શીર્ષકથી સ્થાન પામ્યાં છે તે મારે માટે ગૌરવની વાત છે.

ગ્રંથના આરંભે મૂકેલી શ્રી હોમી દસ્તુર સાથેની ધનશ્યામભાઈની તસવીર એ બન્ને જણની પરસ્પરની પ્રીતિ તથા મૈત્રીની શાખ પુરે છે. બીજી તસવીરમાં ધનશ્યામ દેસાઈની સાથે તેમનાં પત્ની તથા જાણીતાં ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. ઊર્મિ દેસાઈ તેમના એકના એક પુત્ર નિરામય સાથે દષ્ટિગોચર થાય છે. આ છે સાધુચરિત ધનશ્યામ દેસાઈનો નાનકડો પરિવાર. પણ એ તસવીર સાથે સંલગ્ન ‘મારા સહજવનનાં સંભારણાં’ નામક લેખમાં ડૉ. ઊર્મિબેન દેસાઈએ તેમના પ્રેમશૌર્યથી અંકિત દામ્પત્યની વાત દિલ ખોલીને કરી છે જે દંપતીના અનોખા સાહચર્યની પ્રતીતિ કરાવે છે; એટલું જ નહિ, પણ પોતાના સાહિત્યનેજ પ્રેમાળ પતિની વિરહવેદનાથી સંતપ્ત સન્નારીનો પ્રણયચિત્કાર તારસ્વરે શબ્દબદ્ધ કરે છે : કવિશ્રી સુરેશ દલાલની કાવ્યપંક્તિનો સહારે —

“પળપળની આ વાટ વિકટ, નિકટ નહીં ધનશ્યામ.”

આવી જ વિરહવેદના કે અસહાયતા દર્શાવતી લાગણીઓ ધનશ્યામભાઈના સ્વજનો-ઉદય નીલરત્ન દેસાઈ, ડૉ. વિભાકર બક્ષી, જવાહર પરીખ, શિરીષ મહેતા, ડૉ. જયકુમાર શુક્લ પોતપોતાનાં સ્નેહભીનાં સંસ્મરણોમાં વ્યક્ત કરે છે. જેના માધ્યમથી આપણને ધનશ્યામભાઈ આરંભિક નિજ જીવનની આછીપાતળી જાણકારી મળે છે. આ સંદર્ભમાં જ, ‘સોનગઢનાં સંભારણાં’ — ધનશ્યામની જુબાનીએ નામક એક, બે-ત્રણ પાનાંનો લેખ શ્રીમતી ઊર્મિબહેને પ્રસ્તુત કર્યો છે તે જેટલો આત્મકથાત્મક છે તેથી વધુ ધનશ્યામભાઈની યુવાનીની અંતરંગ છબી દર્શાવનાર છે એમ અવશ્ય કહી શકાય. આ સંભારણામાં ઉમેરો કરે છે, ૧૯૫૬થી ૧૯૬૦ દરમિયાન સોનગઢમાં ધનશ્યામભાઈ પાસે ભણેલા તેમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના સ્નેહભીના હૃદયસ્પર્શી લેખો જેમાં ‘ધનશ્યામ ગુરુજી’ને આદરાંજલિ આપવામાં આવી છે; અને જે ધનશ્યામના પ્રેમાળ, રમૂજ

માનવીય પાસાને ઊજાગર કરે છે. સાથે શ્રી ગંભીરસિંહ ગોહિલ તથા શ્રી નગીનદાસાંભાઈ સંઘવીના લેખો પણ, એ જ સ્થળ-સમયના સંદર્ભો સાથે, આજ પર્યંત ધનશ્યામભાઈ સાથે તેમનો બન્નેનો નાતો જળવાઈ રહ્યો છે તેનું સૂચન કરે છે. પોતાના લેખમાં સંઘવી સાહેબ તો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે, “ધનશ્યામભાઈનાં સંભારણાં તેમનાં ઓજસ્વી પત્ની ઊર્મિબહેનના ઉલ્લેખ વગર અધૂરાં રહી જાય. મારી... લાંબી જિંદગીમાં મેં બે સતી સ્ત્રીઓનાં દર્શન કર્યાં છે. જોગાનુજોગ આ બન્ને તંત્રી પત્નીઓ છે અને બન્નેએ પોતપોતાના પતિની જે ભાવથી અખંડ સેવા કરી છે તેની સાક્ષી પૂરવાનો મને નિરવધિ આનંદ છે. તેમનાં દર્શન મારા માટે મોંઘી મૂલની મૂડી છે.

ગુજરાતીના વિષય સાથે એમ.એ. પાસ કર્યા પછી, ૧૯૬૦માં પાઞ્ચ ધનશ્યામભાઈ ત્રણેક વર્ષ માટે મુંબઈની ન્યૂ ઈરા સ્કૂલમાં શિક્ષકની નોકરી કરે છે તેની વાત પણ આ સ્મૃતિગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. આ વર્ષો દરમિયાન પણ ધનશ્યામ ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારો-વિશેષતઃ ટૂંકી વાર્તાના પ્રકલ્પો પાર પાડવામાં તથા વિદ્યાર્થીઓને અવનવી વાર્તાઓ શીખવવામાં પસાર કરે છે. સાથે સાથે, ન્યૂ ઈરા સ્કૂલની નજીકમાં લેબરનમ રોડ પર આવેલા મણિભવનમાં દર શનિવારે મંડળની યોજાતી ‘વાર્તાવર્તુળ’ નામક સાહિત્યિક મંડળની સભાઓમાં પણ ધનશ્યામદેસાઈ નિયમિત જતા અને એ પ્રસંગે જુદા જુદા જાણીતા વાર્તાકારો-સાહિત્યકારો સાથે ટૂંકી વાર્તાના સ્વરૂપ તથા વિવેચન વિશેની ચર્ચાઓમાં ઊલટભેર ભાગ પણ લેતા. આ રીતે ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાના વિષયમાં ઊંડે ઊતરતા જતા હતા; અને મને યાદ છે ત્યાં સુધી પોતે ટૂંકી વાર્તાના સર્જન તરફ પણ વળ્યા હતા; કેમકે ગોકળજીનો વેલો વિશે એમણે સ્વમુખે મને એ દિવસોમાં વાત કરી હતી; જે વાર્તા પાછળથી એમના ‘ટોળું’ નામક પ્રથમ સંગ્રહની યાદગાર વાર્તા બની હતી.

આમ શિક્ષક તરીકેની પાંચ-છ વર્ષની કામગીરી બાદ ધનશ્યામ દેસાઈ ૧૯૬૩માં ભારતીય વિદ્યાભવન ખાતે ‘સમર્પણ’ પાશ્વિકમાં પ્રથમ અંશકાલીન સહાયક તરીકે મને પછી પૂર્ણકાલીન સહાયક સંપાદક તરીકે કામગીરી આરંભે છે; અને વખત જતાં ‘સમર્પણ’ અને પછી ‘નવનીત સમર્પણ’ના મુખ્યસંપાદક બને છે. આમ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં ગયા પછીનાં એમનાં ૪૦-૪૫ વર્ષ તો દરેક રીતે સ્મરણીય તથા સ્પૃહણીય બન્યાં હતાં. છેલ્લે કેટલાંક વર્ષ એમની તબિયત અસ્વસ્થ હોવા છતાં, ‘નવનીતસમર્પણ’ના પરામર્શદાતા તરીકે તેમણે હોંશભેર સેવા આપી હતી અને સૌનો વિશ્વાસ તથા પ્રેમ સંપાદિત કર્યો હતો. ટૂંકમાં ધનશ્યામ ‘સમર્પણ’ ને સમર્પિત થઈ ગયા હતા; અને એ સામયિક સાથે એમનો ‘સપ્તપદી’ જેવો રાંબંધ થઈ ગયો હતો.

‘સમર્પણ’ના અને ‘નવનીતસમર્પણ’ના ઉત્તમ સંપાદક તરીકે નામના મેળવનાર ધનશ્યામ દેસાઈએ પોતાના સહાયકો, સાથીદારો કે સહસંપાદકોને પણ ઉત્તમ તાલીમ આપીને, તેમનું પ્રેમપૂર્વક ઘડતર કર્યું હતું. એમાંથી બે વડીલ સહાયકો-મોકેસર ભૂપેન્દ્રભાઈ ઉપાધ્યાય તથા શ્રી નટવરલાલ શેલત, જે આજે હયાત નથી તેમના સિવાયના ભાઈ શાંતિલાલ મેરાઈ, મહેશ શાહ, જયેન્દ્ર સચદે, દીપક દોશી, બહેન અનસૂયા સિંધાત્રા જેવા સહાયકો જે તે વખતે લબરમૂછિયા યુવાનો હતા તેમણે સૌએ આ સ્મૃતિગ્રંથમાં લેખ લખીને ધનશ્યામભાઈને પ્રેમપૂર્વક યાદ કર્યા છે. આના મૂળમાં ધનશ્યામભાઈનો મૈત્રીપૂર્ણ માનવીય અભિગમ હતા એ સ્પષ્ટ છે. અને ઉપરોક્ત બે સદ્ગત વડીલો પાસેથી પણ ધનશ્યામે સંપૂર્ણ અદબપૂર્વક ઉત્તમ સહયોગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો.

ભાઈશ્રી ધનશ્યામ દેસાઈ મૂળે સાહિત્યના જીવ એટલ શિક્ષકની નોકરી દરમિયાન પણ સાહિત્યિક પ્રવાહોથી પૂરેપૂરા પરિચિત રહેતા હતા; બલકે, ન્યૂ ઈરા સ્કૂલના તેમના એક સાથી શિક્ષક તરીકે મેં અન્યત્ર નોંધ્યું છે તેમ, ધનશ્યામ ટૂંકી વાર્તા વિશેના આધુનિક, બલકે અદ્યતન વિચારોના રંગે રંગાઈ રહ્યા હતા. અને એક ‘અકૃતક આધુનિક’ વાર્તાકાર થવા જઈ રહેલા ધનશ્યામભાઈ, શ્રી સુરેશ જોશીના સાહિત્યમંડળના સર્જકો વિવેચકોના ગાઢ સંપર્કમાં આવી ચૂક્યા હતા. જેને પરિણામે તેઓ ટૂંકીવાર્તાના નૂતન પ્રવાહના ઉત્તમ સર્જક બન્યા હતા.

ધનશ્યામ દેસાઈની વાર્તાકલા વિશે આ ગ્રંથમાં પ્રગટ થયેલા ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રગણ્ય અદ્યતન લેખકો, કવિઓ તથા વિવેચકોના અનેક લેખો તથા છૂટક મંતવ્યો આ ગ્રંથનો મોટો ભાગ રોકે છે; અને એ રીતે આ સ્મૃતિ-ગ્રંથને અમૂલ્ય સાહિત્યિક ઈયત્તા અર્પે છે. આવા પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોમાં શ્રી સિતાંશુ યશસ્વન્દ્ર મહેતા, શ્રી અનિલ જોશી, શ્રી કિરીટ દુધાત, ડૉ. ચિનુ મોદી, ભાઈ ઉદયન ઠક્કર, ડૉ. રમણ સોની, લલિત લાડ, મધુ રાય, શિરીષ પંચાલ, શરીફા વીજળીવાળા, હિમાંશી શેલત, લાભશંકર ઠાકર, ઉત્પલ ભાયાણી, વર્ષા અડલજી, કલ્પના દેસાઈ, કાન્તિ પટેલ, ધીરુબેન પટેલ, સુરેશ દલાલ, ભરત નાયક, દીપક દોશી, ગુલાબદાસ બ્રોકર તથા શ્રી સુમન શાહનો સમાવેશ થાય છે. વળી, જેમનાં સંક્ષિપ્ત મંતવ્યો ગ્રંથમાં અત્રત્ર પ્રગટ થયાં છે તેવા નવયુગીન સાહિત્ય વિવેચકોમાં પ્રમોદકુમાર પટેલ, જશવંત શેખડીવાલા, અનિલ જોશી, ડૉ. મફત ઓઝા, ગીતા નાયક, ચંપૂ વ્યાસ, દીપક મહેતા, ઈલા નાયક, પન્ના અધ્વર્યુ, સૌરભ શાહ, દીપક દોશી વગેરે. ઉલ્લેખનીય છે.

આ સર્વ સાહિત્યકારોના લેખો ઓછીવધતી લંબાઈના મુખ્યત્વે વિવરણાત્મક, વિશ્લેષણાત્મક અને ક્યારેક વિવેચનાત્મક (લેખો) છે; અને તેમનો આશય એક વાર્તાકાર-સાહિત્યકાર તરીકે ભાઈ ધનશ્યામ દેસાઈના અર્પણ અથવા યોગદાનને સહૃદયતાપૂર્વક પીછાણવાનો કે મૂલવવાનો છે એ સ્પષ્ટ છે. એ સર્વ લેખો વાચનક્ષમ તથા મનનીય છે એટલું નોંધવું જોઈએ.

ધનશ્યામ દેસાઈના આનંદલોકમાં જેવું સ્થાન સાહિત્યસર્જનનું હતું તેવું જ સ્થાન ઉત્તમ સંપાદન કાર્યનું હતું. આ સ્મૃતિગ્રંથમાં ધનશ્યામ દેસાઈની સંપાદક તરીકેની વિશેષતાના અનેક ઉલ્લેખો વાંચવા મળે છે; આમ છતાં આ સંદર્ભમાં ઉલ્લેખપાત્ર છે : લાભશંકર ઠાકરનો ‘સામયિકને શરૂ થયામ કરવાની સચ્ચાઈભરી નિસબત’ એ લેખ; ‘સ્ટેથોસ્કોપથી કલમ સુધી’ એ ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈનો લેખ; ‘સંપાદક જી.ડી.’ એ શ્રી જયેન્દ્ર રુચદેનો’ લેખ, ‘આનંદની ધૂણી ધખાવીને બેઠેલો સાધુ’ એ હોમી દસ્તુરજીનો લેખ, ‘સાહેબને સલામ’ એ ભાઈ દીપક દોશીનો લેખ, ‘સ્મરણમંજૂષા’એ શ્રી વીરચંદ ધરમલીનો લેખ, ‘ધનશ્યામ ગગન’ એ શ્રી સુરેશ દલાલનો લેખ. ભાઈ પ્રબોધ પરીખ, મધુ રાય, પ્રફુલ્લ પંડ્યા, નગીનદાસ સંઘવી, ધીરુબેન પટેલ જેવા સાહિત્યકારોએ ધનશ્યામભાઈને ‘સ્વજન’- ભાવે યાદ કરી, તેમનાં સ્મરણો વાગોળ્યાં છે. આ બધા જ લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સાહિત્યકારો છે અને ધારે તો ધનશ્યામભાઈના સાહિત્યને મૂલવી શકે તેમ છે; પરંતુ અહીં તો તેમણે ધનશ્યામભાઈને હૃદયના પ્રેમપૂર્વક યાદ કર્યા અને તેમની મિત્ર તરીકેની છબી ઉપસાવી છે.

આ સ્મૃતિગ્રંથમાં, ધનશ્યામ દેસાઈનું એક ઉત્તમ માનવી તરીકેનું ચિત્ર પણ આપણને સાંપડે છે. આ પ્રકારનું ચિત્ર સૌ પ્રથમ આપણને શ્રી હોમી દસ્તુરના તથા શ્રીમતી ઊર્મિબેન દેસાઈના વિસ્તૃત લેખોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ બન્ને સ્નેહીઓના લેખોમાંથી, વ્યાપક સહાનુભૂતિવાળા એક માયાળુ, નિખાલસ, સહૃદય, પરગજુ, સંવેદનશીલ, ઉદારદિલ ધનશ્યામભાઈની છબી ઉપસી આવે છે. ‘ધનશ્યામ, એક અનોખી વ્યક્તિ’, ‘ઝીણી આંખોમાં સ્વપ્નો જોતો’ એક હસતો મૂઠું ચહેરો તે ધનશ્યામ’, ‘એક હતો માણસ’, ‘ઝરમર હેત’, ‘મિત્રતાનું માનસર અને પ્રેરણાનું તીર્થ સ્થાન: પ્રિય ધનશ્યામભાઈ’ વગેરે લેખોમાં ભાઈ દિનેશ બુચ, કલાકાર દિનેશ શાહ, લેખક દિનકર જોશી, પ્રાધ્યાપક ભરત નાયક, ભાઈ પ્રફુલ્લ પંડ્યા એ સૌ ધનશ્યામ દેસાઈના માનવીય પાસાનો મહિમા વર્ણવે છે.

આવા ઉત્તમ સર્જક, સંપાદક અને સૌના માયાળુ મિત્ર ધનશ્યામ દેસાઈ, ઈ.સ. ૧૯૯૪માં અચાનક પેરેલિસિસના હુમલાનો ભોગ બન્યા અને એમનાં મજબૂત મનોબળ ધરાવતાં, સ્વયં સાહિત્યકાર અને પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી જીવનસંગેની ડૉ. ઊર્મિબેન દેસાઈ, ભવનના મિત્રો તથા બીજા અનેક નિષ્ણાતોની અઠંગ સેવા-સુશ્રૂષાના બળે, અનેક ઉતાર-ચઢાવ છતાં, ઈ.સ. ૨૦૧૦ સુધી ધનશ્યામ લાંબી માદગી સામે ઝઝૂમ્યા, જાણે કે જિંદગીને ખુલ્લો પડકાર ફેંકતાં કહેતા ન હોય —

“જિંદગી તારાથી હું થાક્યો નથી;
મારાથી તું થાકી હોય તો કહેજે.”

આવા કપરા કાળમાં પણ ઘનશ્યામભાઈએ ધૈર્ય ને ગુમાવ્યું; ઊલટાનું સ્નેહસૌહાર્દપૂર્વક સૌની સાથે સુમેળ રાખી, સૌનો ઉત્સાહ વધારતા જઈને જીવન જીવવાનું પસંદ કર્યું. તેમની આ લાંબી માંદગીનો ચિતાર ડૉ. ઊર્મિબેન દેસાઈનાં સહજીવનનાં સંભારણાંમાંથી તો મળે જ; પણ, આ સમગ્ર સમય દરમિયાન તેમની ખડેપગે સેવા કરનાર ડૉ. ડૉ. લોપા મહેતા, ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ તથા તેમના હોંશિલા, નિષ્ણાત ફિઝિયોથેરાપિસ્ટ શ્રી ધ્રુવ મહેતાનાં લખાણો માંથી પણ ઘનશ્યામભાઈની અનોખી તિતિક્ષા, અદ્ભુત સમતા અને અનુકરણીય સહજ રમૂજવૃત્તિનો આપણને ખ્યાલ મળે છે. શ્રી ધ્રુવ મહેતા કહે છે : “આ ગૃહસ્થ સાધુનાં સાંનિધ્યમાં ૧૬ વર્ષ મેં ગાળ્યાં એની ધન્યતા અનુભવું છું.”

ડૉ. મનુ ડોઠારી, ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ, ડૉ. લોપા મહેતા, જેવા નિષ્ણાત ડોક્ટરો પાસે ઘનશ્યામભાઈએ, ‘સમર્પણ’ માટે અનેક લેખો લખાવ્યા જે પાછળથી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયા તેની વાત પણ ડૉ. પ્રજ્ઞા પૈ તથા ડૉ. લોપા મહેતાએ અહીં કરી છે. “સ્ટેથોસ્કોપથી કલમ સુધી”, “સૌજન્યમૂર્તિ ઘનશ્યામભાઈ” જેવા અનેક લેખો દ્વારા જાણીતા કવિ તથા વૈદરાજ લાભશંકર ઠાકરે એક સ્વતંત્ર લેખ લખીને ભાઈ ઘનશ્યામ દેસાઈની સંપાદકીય કુનેહને બિરદાવી છે અને ‘બાપા વિશે’ નામક લેખમાળા પોતાની પાસે લખાવીને પ્રગટ કરવાનો યશ તેમને આપ્યો છે. પરિણામે એ લેખમાળાનું જે પુસ્તક બન્યું તે લાભશંકર ઠાકરે ઘનશ્યામ દેસાઈને અર્પણ કર્યું છે. વળી, જરાક બિનઅંગત રીતે વાત કરતાં લાભશંકરભાઈ ઘનશ્યામ દેસાઈને પ્રથમ પંક્તિના ટૂંકી વાર્તાના સર્જક ગણાવીને તેમની સર્જકતાને સલામ કરે છે. આગળ જતાં લાભશંકરભાઈ, ઘનશ્યામના નામનો ‘એડિટર એવોર્ડ’ શરૂ કરીને, એક ઉત્તમ તંત્રી તરીકે, સંપાદકરૂપે એમનો ચિરસ્થાયી સત્કાર કરવાનું પણ સૂચવે છે.

ઘનશ્યામ દેસાઈ જીવનમાં તથા સાહિત્યમાં અને સંપાદનમાં સુદ્ધાં, સર્વ રીતે, અકૃતક આધુનિક રહ્યા છે. એમના વિચારો તથા વ્યવહારમાં કશું જ અમૌલિક નહીં, પારકું નહીં. સર્જનમાં તો નિર્ભેળ મૌલિકતાને વરેલા. ગુજરાતી વાર્તા પછી તે બાળવાર્તા હોય કે સાહિત્યિક ટૂંકી વાર્તા હોય, તેને અવનવો વળાંક આપનાર, તદ્દન નવો અને અણખેડ્યો ઝોક આપનાર ઘનશ્યામ દેસાઈ, પોતાની રચનાઓમાં ક્યાંય કોઈની અસર તળે આવ્યા નથી; એટલું જ નહીં પણ સદાસર્વદા, સર્વત્ર સાંપ્રત, આધુનિક, સુસંગત રહ્યા છે. એટલે એમને ‘અકૃતક આધુનિક’ કહેવામાં કશું જ ખોટું નથી.

આ સ્મૃતિગ્રંથની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે ગ્રંથને છેડે, સંપાદકોએ, ખાસ તો ડૉ. ઊર્મિબેન દેસાઈએ ખાસ જહેમત લઈને, એક વિશિષ્ટ પરિશિષ્ટ જોડ્યું છે જેમાં છ ખંડ કે વિભાગોમાં, ઘનશ્યામ દેસાઈના સાહિત્યનાં વિવેચનો, અનુવાદો તથા મુલાકાતોની સંદર્ભસૂચિ પ્રગટ કરવામાં આવી છે જે ઠીક ઠીક વિસ્તૃત તથા સર્વગ્રાહી છે. આ સૂચિ પર નજર કરતાં જણાય છે કે એમના બન્ને વાર્તાસંગ્રહોની વિભિન્ન કૃતિઓ વિશે તથા તેમની બાળવાર્તાઓ વિશે શરૂઆતથી આજસુધી ઠીકઠીક ઉત્સાહપૂર્વક વિવેચકો લખવા પ્રેરાયા છે; અને એમની મુલાકાતો લઈને પણ સાહિત્યકારમિત્રોએ ઘનશ્યામભાઈના સર્જનને સમજવાનો પ્રવાસ કર્યો છે. ઘનશ્યામભાઈ જ્યારે આપણી વચ્ચે નથી ત્યારે આ બધું જ આજે અત્યંત મૂલ્યવાન બની રહે છે એમાં શંકા નથી.

ઘનશ્યામ દેસાઈ જેવા સમર્થ સંપાદક અને વાર્તાસર્જક વિશે તથા એક સાચા સજ્જન વિશે આવો નયનરમ્ય, માતબર સ્મૃતિગ્રંથ પ્રસ્તુત કરવા માટે ગ્રંથના સંપાદકો તથા પ્રકાશકસંસ્થા ભારતીય વિદ્યાભવને ધન્યવાદ ઘટે છે.

डॉ. ए. एल. श्रीवास्तव

नवम्बर १९९८ में कतिपय मांगलिक प्रतीकों पर व्याख्यान देने के लिए मेरा अहमदाबाद जाना मेरे लिए जीवन में बड़ा लाभकारी सिद्ध हुआ। भोलाभाई जेसिंगभाई इन्स्टिट्यूट ऑव लर्निंग एण्ड रिसर्च में मेरे तीन व्याख्यान हुये। इस आयोजन में इन्स्टिट्यूट की नियामक प्रो. भारतीबेन शेलत और उनके शोध सहयोगी डा. आर. टी. सावलिया दोनों ने मेरे रहने, खाने-पीने का और अहमदाबाद तथा बड़ोदरा घुमाने में कोई कोर कसर नहीं रक्खी। डा. सावलिया न होते तो गांधीनगर का अक्षरधाम और विश्व-प्रसिद्ध पाटन की राणीवाव न देख पाने का प्रायश्चित्त मुझे जीवनभर दुखी बनाये रखता।

मेरे अहमदाबाद में व्याख्यानों के बाद जीवन में सदैव मेरी मदद करनेवाले एवं याद रहने वाले सुधीजनों में डा. आर. टी. सावलिया थे जिनकी मदद न मिली होती तो मैं सूर्याणी पर महत्त्वपूर्ण प्रकाश न डाल पाता। डा. सावलियाने, जो भी मैंने चाहा - पुस्तक हो, चित्र हो, अभिलेख हो अथवा जर्नल हो, सभी सुलभ क्राये। सूर्य-पत्नी को अन्य देवियों के समान लाने में मुझे जो सफलता मिली उसका श्रेय डा. आर. टी. सावलिया को है। विद्याभवन की नियामक प्रो. भारतीबेन शेलत और उनके जीवन साथी डा. कीर्तिकुमार शेलत की सहायता और सम्मान न मिला होता तो अहमदाबाद को मैं जाने कब भूल गया होता। शेलत परिवार ऐसा लगता है जैसे कि मेरा अपना परिवार हो। विद्याभवन से मुक्त होने पर विदूषी भारतीशेलतने मेरे लिए गुजरात रिसर्च सोसायटी के जर्नल के द्वार खोल दिये और तबसे जीवन पर्यन्त मेरे लेख उसमें प्रकाशित करती रहीं।

इन्हीं विद्वज्जनों की कोटि में मेरी सर्वाधिक सहायता करनेवाले थे डा. प्रो. रमेश जमीनदार, मेरे बड़े भाई सरीखे। हिन्दी या अंग्रेजी में मेरी जो भी पुस्तकें प्रकाशित हुई, प्रो. जमीनदारने सबकी सुन्दर समीक्षा की और उसे प्रो. भारतीबेन शेलतने गुजरात रिसर्च सोसायटी के जर्नल में प्रकाशित किया। प्रो. जमीनदार हिन्दी और अंग्रेजी दोनों भाषाओं में पटु थे। प्रो. जमीनदार मेरे अहमदाबाद आने से पहले से ही परिचित थे। पंचाल शोध संस्थान, कानपुर का जर्नल पंचाल का सम्पादन मैं करता था जिसमें प्रो. रमेश जमीनदार के लेख भी छपते थे। पंचाल का प्रत्येक अंक मैं जमीनदार साहब के पास भेजा करता था।

जब मैं व्याख्यान के निमित्त अहमदाबाद आया और मेरा पहला व्याख्यान हो गया। तब दूसरे दिन प्रो. जमीनदार ने मुझसे कहा - “आज व्याख्यान के बाद आप मेरे साथ मेरे घर चलेंगे। वहाँ ५-१० मिनट बैठकर मैं आपको वापस पहुँचा दूँगा। मेरी अस्वस्थ पत्नी यहाँ आ नहीं सकती हैं, पर वे आपसे मिलना चाहती हैं। मैंने भारतीजी से अनुमति ले ली है। दूसरे दिन जित आटो से मुझे मेरे आवास से लाया - पहुँचाया जाना सुनिश्चित था, उसी पर मेरे साथ प्रो. जमीनदारभी बैठे और अपने घर ले गये। जाते ही पत्नी को आवाज़ दी - मीनाजी ! देखिए डा. ए. एल. श्रीवास्तव आपसे मिलने आये हैं। उनकी पत्नी से ५-१० मिनट बात हुई।

मेरे अभिनन्दन ग्रंथ की जब बात आयी तब प्रो. जमीनदार और उनकी पत्नी दोनों अस्वस्थ थे।

प्रो. भारती शेलतने मुझे बताया था और मैंने प्रो. जमीनदार को मेरे विषय में कुछ भी लिखने से मना भी किया था, परन्तु फिरभी उन्होंने लिखा ही । मुझे प्रो. जमीनदार का जो अंतिम पत्र मिला, उसमें लिखा था — “मैंने न जाने कितने परिवार देखे - जाने, किन्तु उसमें सभी जनों के नाम एक ही आधार से हों, वह परिवार केवल आपका ऐसा देखा जिसमें बड़े-छोटे सभी का नाम A से शुरू होता है । परिवारजनों के नाम तो घर के बड़े एक व्यक्ति ने रखे हों, परन्तु आश्चर्य तब होता है जब बेटियों के दामाद जो दूसरे परिवार से आये, उनके नाम भी A से ही हैं — Alok, Atul, etc.

सच कहूँ तो प्रो. भारती शेलत और प्रो. रसेष जमीनदार मेरे अपने थे, मेरे सगे थे ।

ए. एल. श्रीवास्तव

२-१०-२०१८

भारतीय मूर्तिकला की एक अनूठी पुस्तक : प्रतिमा-श्री

प्रो. एल. एस. निगम*

पुस्तक	- प्रतिमा-श्री (भारतीय मूर्तिकला और संस्कृति के कतिपय रोचक प्रसंग)
लेखक	- डॉ. ए. एल. श्रीवास्तव
प्रकाशक	- बी. आर. पब्लिशिंग कोर्पोरेशन, दिल्ली- ११००५२
मूल्य	- २५०० रु.

भारतवर्ष में कला-रूप, धार्मिक-दार्शनिक विचारों से अनुप्राणित रहा है। वैदिक साहित्य में मुख्यतः विचारों का प्रतिपादन किया गया है परन्तु वैचारिक विवरणों की विवेचना के क्रम में विभिन्न कला-रूपों का मात्र उल्लेख मिलता है। यही विचार, कला-रूपों में परिवर्तित एवं परिष्कृत होने लगते हैं। वैदिक साहित्य में देवताओं की प्रतिमाओं का भी उल्लेख मिलता है किन्तु प्रतिमा-वैज्ञानिक लक्षणों की अल्पता भी दिखायी पड़ती है। कालांतर में प्रतिमा-लक्षणों से युक्त शिल्प और शास्त्र दोनों का प्रादुर्भाव हुआ। यही भारतीय कला की उत्पत्ति का कारक है और सिद्धान्त भी। इसलिए हम देखते हैं कि शिल्पशास्त्र के रचयिता और शिल्प का मूर्तन करने वाले शिल्पी यद्यपि स्वतंत्र रूप से कार्य करते रहे हैं किन्तु दोनों के मध्य अद्भुत समन्वय और एकात्मकता परिलक्षित होती है। इसका प्रमुख कारण यह प्रतीत होता है कि दोनों का मूल आधार हमारी धार्मिक परम्पराएं हैं। भारतीय कला, शिल्प और शास्त्र का समेकित स्वरूप है। यहां स्पष्ट करना उचित प्रतीत होता है कि शास्त्र के अंतर्गत सम्पूर्ण भारतीय वाङ्मय समाहित है, जिसमें धर्म-दर्शन के साथ संस्कृति का भी समावेश है। भारतवर्ष में पूज्य प्रतिमाओं के लिए अर्चा, विग्रह आदि शब्दों का प्रयोग किया जाता रहा है। प्रत्येक प्रतिमा अपने विशिष्ट लक्षणों यथा-आसन, मुद्रा, वाहन एवं आयुध के कारण पहचानी जाती है। यही भारतीय प्रतिमा विज्ञान का स्वरूप है।

भारतीय मूर्तिकला और प्रतिमा विज्ञान के विद्वान् अध्येता डॉ. ए. एल. श्रीवास्तव की पुस्तक “प्रतिमा-श्री”, प्रतिमा विज्ञान की एक महत्वपूर्ण कृति कही जा सकती है। इस ग्रंथ में डॉ. श्रीवास्तव ने भारतीय मूर्तिकला एवं संस्कृति के विभिन्न प्रसंगों की विवेचना की है। यह पुस्तक पांच खण्डों में विभक्त है।

प्रथम खण्ड का नाम **स्वस्ति खण्ड** है। इस खण्ड में कुल चार शोध-पत्र सम्मिलित किए गए हैं। भारतीय धार्मिक परम्परा में स्वस्तिक को एक महत्वपूर्ण मांगलिक चिह्न माना गया है इसके उद्भव और विकास पर डॉ. श्रीवास्तव ने विस्तृत रूप से प्रकाश डाला है। इस विषय पर दो लेख सम्मिलित किए गए हैं। पहले लेख का शीर्षक “स्वस्ति और स्वस्तिक” है। स्वस्तिक चिह्न की जानकारी हमें ऋग्वेदिक काल से मिलने लगती है तदनुसार इसे सुख, सौभाग्य, कल्याण और सम्पन्नता के लिए प्रार्थना के रूप में वर्णित किया गया है। इसका दूसरा रूप एक देवी के रूप में भी मिलता है, जो कल्याण सुख और सुरक्षा प्रदान करने वाला है। स्वस्तिक का संबंध चार दिशाओं से भी माना जाता है जो प्रकारांतर में सूर्य का भी प्रतीक कहा जा सकता है।

* प्रभारी कुलपति, आई. सी. एफ. ए. आई. विश्वविद्यालय, रायपुर, पूर्व प्रोफेसर एवं अध्यक्ष, प्राचीन भारतीय इतिहास, पं. रविशंकर शुक्ल विश्वविद्यालय, रायपुर (छ.ग.)

दूसरे लेख में स्वस्तिक को वसुधैव कुटुम्बकम् का मांगलिक चिह्न के रूप में व्याख्या की गयी है। इस लेख में यह स्पष्ट किया गया है कि स्वस्तिक, देश, धर्म, सम्प्रदाय, जाति आदि की सीमा से परे एक सार्वजनिक मंगल-चिह्न रहा है। इसलिए भारतवर्ष में हिन्दू, जैन, बौद्ध और भारतीय मुस्लिमों ने भी स्वस्तिक प्रतीक को स्वीकार किया है। अनेक इस्लामिक भवनों में स्वस्तिक चिह्न के अलंकरण से इस तथ्य पुष्टि होती है। ईसाई धर्मावलम्बियों के गिरजाघरों में अंकित क्रॉस चिह्न की तुलना भी स्वस्तिक से कि जा सकती है। वस्तुतः क्रॉस और स्वस्तिक दोनों ही चिह्न यूरोप में ईसाई धर्म के उद्भव से पहले ही प्रचलित थे और पवित्र माने जाते थे। डॉ. श्रीवास्तव ने स्वस्तिक चिह्न के विषय में भारतीय और पाश्चात्य परम्पराओं का विस्तार से उल्लेख किया है।

इस खण्ड का तीसरा लेख “गाय के महत्व” पर है। प्रारम्भिक कृषक समाज में मनुष्य का जीवन पशुपालन पर निर्भर था। इन पशुओं में सर्वाधिक महत्वपूर्ण गाय को माना जाता था इसलिए भारतीय समाज में गाय को माता का दर्जा दिया गया है। गाय को सभी देवताओं की माता के रूप में तथा तीर्थों के तीर्थ के रूप में मान्यता दी गयी है। भारतीय वाङ्मय एवं मूर्तिकला में गाय से सम्बन्धित अनेक चित्रण मिलते हैं, जिसमें सवत्सागौ के चित्रण को महत्वपूर्ण कहा जा सकता है, इसमें गाय अपने बछड़े को दूध पिलाते हुए प्रदर्शित कि गयी है। यह प्रेम की चरम परिणति, मातृत्व का प्रतीक कहा जा सकता है। पृथ्वी को गौ के रूप में भी अंकित करने के उदाहरण मिलते हैं।

चतुर्थ आलेख में दिशायें, दिक्पाल, दिक्पुरियों एवं दिग्गज के उद्भव एवं पारस्परिक संबंधों पर प्रकाश डाला गया है। दिशाओं के सृजनकर्ता आदित्य अथवा सूर्य हैं। सूर्योपनिषद् में आदित्य से वायु, भूमि, जल, ज्योति, आकाश, दिशाएं, देवगण और वैदिक संहिताओं की उत्पत्ति बताई गयी है। इस प्रकार आदित्य ही इस विष्वमण्डल को ताप देता है।

द्वितीय खण्ड का नाम देव खण्ड है, इस खण्ड में ६ आलेख सम्मिलित हैं। इस खण्ड में नेपाल की एक मनोज्ञ विष्वरूप-विष्णु प्रतिमा, राम की पूजनीय प्राचीन प्रतिमाएं, गोवर्द्धनधारी कृष्ण की विलक्षण मृण्मूर्ति, गंगाधर शिव : एक अमूल्य मृण्मूर्ति, मयूरारूढ शङ्खानन कार्तिकेय : सुब्रह्मण्य, ब्रह्मा विष्वरूप से सम्बन्धित कतिपय अज्ञात-अल्पज्ञात स्वरूप पर लेख हैं। विष्णु की विष्वरूप प्रतिमा एक विशिष्ट प्रतिमा और बैकुण्ठ प्रतिमाओं में कई बार भ्रम होता है। बैकुण्ठ मूर्ति में विष्णु के चार मुख होते हैं जिसमें से सामने के तीन मुख दृष्टव्य होते हैं। बैकुण्ठ प्रतिमा में किसी अन्य देव की मूर्ति नहीं होती जबकि विष्वरूप प्रतिमा में विष्णु के चार मुखों के अतिरिक्त अन्य मुख भी होते हैं और अनेकानेक अवतारों और देवताओं की आकृतियां अंकित की जाती हैं। प्रो. श्रीवास्तव ने नेपाल के चांगूनारायण की प्रतिमा के द्वादश मुखों की विवेचना शास्त्रीय आधार पर की है। इसी खण्ड में वर्णित गोवर्द्धनधारी कृष्ण की प्रतिमा राजस्थान के रंगमहल से प्राप्त है और वर्तमान में बीकानेर के गंगा गोल्डन जुबली संग्रहालय में संरक्षित है। इस प्रतिमा की विशेषता यह है कि यहां कृष्ण के वक्ष पर श्री वत्स के स्थान पर स्वस्तिक चिह्न बना है। स्वस्तिक का वक्ष में अंकन, भारतीय मूर्ति कला में अद्वितीय और विलक्षण है। डॉ. श्रीवास्तव ने रामेश्वर के रामतीर्थ मंदिर में सर्पफण के भीतर मयूरारूढ विलक्षण प्रतिमा का विवेचन करते हुए इसे नाग-सुब्रह्मण्यम के रूप में अभिज्ञानित किया है। देव खण्ड में ही डॉ. श्रीवास्तव द्वारा विभिन्न देवों के संबंध में नयी जानकारी प्रस्तुत की गयी है। जो उल्लेखनीय है कि ब्रह्मा के पहले पांच मुख थे, वे किस प्रकार से चतुरानन हुये, इसे भी स्पष्ट किया गया है। साथी ही उनके नर्तक और वादक होने की भी जानकारी दी गयी है।

तृतीय खण्ड देवी खण्ड है। इसमें पांच शोध-निबंधों का संकलन किया गया है। इसके अंतर्गत गजवाहना लक्ष्मी की दो अद्वितीय एवं दुर्लभ मूर्तियां, अलक्ष्मी : पूजा-परम्परा एवं मूर्तांकन, महिशासुरमर्दिनी के कतिपय विशिष्ट रूपांकन, सूर्याणी मूर्तांकन एवं पूजा-परम्परा, निर्वर्ति दिशा की एक दुर्लभ अनूठी प्रतिमा, पर लेख दिये गये हैं। इस संदर्भ में यह उल्लेख करना उचित होगा कि इस खण्ड में अल्पज्ञात देवियों या उनके रूपों की चर्चा है। लक्ष्मी का वाहन गज होता है, इसकी जानकारी भी प्रायः सुलभ नहीं है। अलक्ष्मी की पूजा सामान्यतः नहीं की जाती और तो और इसकी चर्चा भी प्रायः नहीं की जाती। इसी प्रकार सूर्य की पत्नि सूर्याणी के विषय में जानकारी अल्प है। निर्वर्ति एक दिशा की मूर्ति है। इसका विवरण पहली बार दिया जा रहा है।

चतुर्थ खण्ड इतिहास खण्ड है। इसमें सात शोध-लेखों, यथा प्राचीन भारत का एक निराला और अद्वितीय स्तंभ-शीर्ष, रामगुप्त की ऐतिहासिकता, जब सांची-स्तूप के तोरण इंग्लैण्ड जाते-जाते बचे, लुम्बिनी: एक प्रसिद्ध प्राचीन बौद्ध तीर्थ, साहित्य, पुरातत्व और कला के झरोखे से जेतवन, धर्म और कला का संगम: सांची, धर्म की त्रिवेणी: मथुरा, का समावेश किया गया है। इसमें सांची के स्तम्भ और स्तूप के तोरणों के इंग्लैण्ड जाने से बचने की चर्चा की गयी है। साथ ही लुम्बिनी, जेतवन, सांची और मथुरा के विवरण भी रोचक और ज्ञानवर्द्धक जानकारी दी गयी है।

पांचवां और अंतिम खण्ड का नाम विविध खण्ड रखा गया है। इसमें नौ आलेख सम्मिलित हैं। इसमें विष्णु एवं बुद्ध के वक्ष पर श्रीवत्स का अंकन, अशोक वाटिका में सीता-हनुमान के संवाद का अंकन, सूर्योदय का दृष्यांकन, हंसरथारूढ़ सूर्य एवं नवग्रह मंडल शिल्प का विलक्षण मूर्ति। भरहुत स्तूप का एक फलक पर पंचाङ्गुल, प्राचीन भारतीय मूर्तिकला में माता और शिशु का चित्रण और अद्वितीय मुखलिंग पर प्रकाश डाला गया है। इस खण्ड में प्राचीन भारत के एक विस्मृत आभूषण, वैकक्ष्यक का भी उल्लेख है।

इस प्रकार यह पुस्तक भारतीय मूर्तिकला एवं प्रतिमा विज्ञान के विविध पक्षों पर शास्त्रीय और प्रामाणिक जानकारी प्रस्तुत करती है। यह ग्रंथ भारतीय कला-इतिहास के अध्येताओं के लिए महत्वपूर्ण कृति कही जा सकती है। पुस्तक में सुंदर चित्र और रेखाचित्र भी सम्मिलित किए गए हैं। पुस्तक का मुद्रण उच्चकोटि का है, जिसके लिए पुस्तक के लेखक और प्रकाशक बधाई के पात्र हैं। पुस्तक का मूल्य सामान्य पाठकों के लिए अधिक प्रतीत होता है। किन्तु ऐसी पुस्तकों का मूल्य इसी प्रकार का होता है। अतः कला-इतिहास एवं संस्कृति के अध्येताओं के लिए यह महत्वपूर्ण संदर्भ ग्रंथ के रूप में स्वीकार किया जा सकता है तथा ग्रंथालयों के लिए भी सर्वथा उपयोगी है।

Synthesis of Persian Elements in the Jain Illustrated Manuscripts of Gujarat

◆
Dr. Nirmala Sharma

History of Jain paintings was unknown for a long time, but with the opening of Jain Bhaṇḍārās for the scholars, A storehouse of Treasure of western Indian painting opened up. Today a large number of Jain Gnan Bhaṇḍārās are spread in Western India and Rajasthan and also Bombay. These Bhaṇḍārās have made the illustrated and unillustrated manuscripts easily accessible to the scholars. Renowned scholars have worked on the western Indian miniature paintings in the Jain manuscripts, but there are still plenty of illustrated manuscripts, that need to be studied and that need to see the light of the day. The Jain patrons helped in reproduction of these texts by copying and recopying them to make its availability in each Bhaṇḍārā for the benefit of the scholar and posterity. The richness of the manuscript depended on the prosperity of the patron. Siddharāja Jayasimha and Kumarpāla, the two celebrated Solanki rulers of Gujarat had workshops in their empire employing hundreds of scribes and painters. They were inspired by famous Jain monk, Hemachandracharya who composed the first prakrit grammar: Siddhahaimaśabdanusasana. They are also known for establishing Jain Gnan Bhandaras. Influenced by these Solanki rulers, Jain ministers Vastupāla and Tejapala followed the footsteps of the Solanki rulers and established three large libraries and the trend followed, of making Jain Bhaṇḍārās or establishing libraries. In the library were not only preserved Jain books, but also books belonging to other religions and sciences for reference. They understood the importance of library and also of preserving the literature of all faiths.

On the basis of the material studied uptill today, it is very clear that Western Indian painting took shape in the beginning of the 15th century and that, it had already begun in the last quarter of the 14th century. It is interesting to note that within the available, minimum space the artists depicted his spontaniety, creativity, compositions, design patterns, costumes (Style of costume and textile designs on it) and background. In Gujarat Centres of painting were Idar, Wadhwan, Ahmedabad, Surat, Vadnagar, Anjar, Champaner, Patan, Khambhat Vyāghrasenāpura, Gāndhāra, sūja Mātar, etc.

The western Indian style, its typical characteristics of the fatter eye, double chin, waist, etc. fascinated and inspired painters far and wide. They copied this figure types e.g. in various regions of Rajasthan, Nepal, Uttar Pradesh and down South at Tirumalai also.

While the painters put in efforts and hardwork in refining their figure types, the patrons effort was towards producing copies luxuriously decorated with form,

colours and glitter. In the second half of the 15th century Gold, Mica, Lapiz and Vivid crimson were beginning to enrich these illustrations abundantly. They were used earlier too but sparingly.

This lavishness of decoration was not confined to this, but the border decoration were also effected to a large extent. Decorative patterns picked from architecture, textiles, carpets, figures of monks, saints, dancers, musicians, soldiers, animals, birds etc began to decorate the borders of the Jain religious texts, e.g. the illustrated manuscripts of Kalpasūtra and the kālākācārya-kathā in the collection of Devsanopādo which was probably painted in C.1475 A.D. at Gāndhāra port (Near Bharuch) in this illustrations, decorative patterns taken from monuments, textiles, carpets, fill the borders. Dancers and Musicians, Devotees and Monks fill the border decorations of every folio. The incorporation of elements not related to the subject for decoration tempted the painters to add subject matter that was secular and contemporary. Persian images which were now a part of the surrounding, began to make their appearance in these manuscript illustrations.

It has been observed that under the impetus of a new movement the painters were incorporating Persian elements and also made a synthesis between the Indian and Persian elements. This Indo-Islamic characteristics are observed for the first time in the Kālākācārya-Kathā of C.1346 A.D. and is a strong evidence for the synthesis of Indian and Persian elements by the middle of the 14th century. It may also be added here that by the end of the 15th century illustrating of Persian classics had also been undertaken and most probably by the Gujarati painters, hence, for the Indian painter the influence of these new and interesting Persian elements tempted him to incorporate them in the texts as subject matter and also as border decorations.

A few folios of different manuscripts have been discussed here. One of the folio belongs to the dated manuscript of Kālākācārya kathā dated 1446 A.D. in the collection of Muni Sri Punyavijayji Maharaj, size 7.5X10 cms. (Fig. 1) The folio depicts the Śāhi king and kālākācārya having a discussion. The Śāhi king is depicted larger in size while Kālākācārya is smaller and the soldier below is still smaller. The Śāhi king is dressed in an Iranian costume of the 14th century. It is a long over coat kind of a garment highly embroidered with large floral motifs and intricate design on the neckline and sleeves. An inner garment which is full sleeved, transparent with self stripes covers the arms. He wears a crown with 3 points and long braids of hair fall on his shoulders. His face is broad and square and is enhanced by neat trimmed beard tapering outside at the edges. The mustaches are thin horizontal and bend slightly upwards at the edges. They are different in various manuscripts depicting the same scene. The eyes are petal shaped with the pupils totally pushed to the end of one side giving a weird look to the face.² The similar face type is observed in the Śāhi soldier below. The throne on which he sits is also decorated with large floral motifs and is flanked by two multiheaded lions. The costume of Kālākācārya is of a monk yet it is white with self dots designed on it.

There are three umbrellas on the throne with hanging jingling bells. The Śāhi king holds a manuscript in one hand and a flower in the other while he talks to Kālakācārya. Similiar fashion of beard types were added to Jain figures in the same manuscripts as for example the folio that depicts Brahmin Ṛṣabhadatta and Devaṇandā seated together. Ṛṣabhadatta's face is though thin and long, he wears the trimmed and bent outward beard like the Śāhi king.

The Same set. depicts a scene of Shakas attack on Gardabhilla size 6.9 X 8.9 cms. (Fig. 2) King Gardabhilla is seated near a ritual fire performing the ass-magic and he is attacked by the Śāhi rulers and his soldiers who are on horses. They wear the kulah cap and have fine thin horizontal moustaches and pupils of eyes stuck to one end . The scene is composed in a semi-circle surrounded outside the curve by the Śāhi king and his soldiers, all spread across the curve while Gardabhilla is seated inside performing the rights. The ass seems to be braying and is placed on the curve breaking the monotony and assembling the 2 divisions of the composition. Another folio discussed here belongs to a set of Kālakācārya-Kathā of C-1440 A.D. from Muni Shri Punyavijayji collection size 29X10 cms. There are 26 folios in this set and it does not contain any colophon or date. This set is comparable with the 1439 A.D. Kalpasūtra pf Māndu. The folio discussed here depicts the defeat of Gardabhilla and bring him captive before kālākācārya size 7.5X10 cms. (Fig.3) "The illustration is divided into 2 sections, the top section depicts Gardabhilla standing on the city fortification with his ass braying while on the opposite right side 2 Śāhi soldiers aim arrows at him. The lower section depicts Gardabhilla brought captive by the Śāhi king to Kālakācārya. The Śāhi King seems calm here. He does not have the beard but has drooping moustache and long embroidered full sleeve, full length coat. He holds a bow and arrow in his hands. The soldiers in the above section wears a slightly short coat and long boots.

The folio described here is from a Kālakācārya kathā dated V.S. 1558-1501-02 A.D painted at Patan and in the Āñcalagaccha Jamnagar. Size 27X11 cms. The set contains 151 folios of Kalpasūtra and 13 of Kālakācārya kathā. This is one of the lavishly decorated sets. It is on dark blue background with inscriptions in gold. It has border decoration on all four sides of the folios. These borders illustrate Persian figures in various interesting deeds. The soldiers represent possibly, the soldiers in the atelier of the Sultans. They wear large turbans with a vertical strip in the exact centre. The turbans are exaggeratedly large and fluffy. They wear long Jāmas, full length and full sleeved. They carry swords and daggers and are also depicted with guns. They are depicted in different postures and in different acts like talking, relaxing, riding horses, blowing a pipe etc.

In the same set, another interesting folio depicts the game of Geṇḍi-dandā in the border decorations. (Rg. 4) The soldiers play the stick and the ball game commonly known as geṇḍi-danda and referred in the text. The Śāhi boys wear full length pants and full length shirts completely embroidered or printed and large

fluffy turbans with vertical strip in the centre. The story mentioned is that the Śāhi boys are playing the game of geṇḍi-dandā and the ball bounces and falls in a well. The Śāhi soldiers skilled in archery could not bring the ball on the surface of the water, Kālakācārya turns up and shoots arrows and succeeds in bringing the ball on the surface of the water. The folio contains less inccriptions but is well illustrated and decorated. Small sections have been made to describe the story elaborately. The top left horizontal section depicts the boys at the game, the right of the same depicts the ball in the well and the Śāhi boy shooting an arrow at it. The top section on the right depicts, kālākācārya shooting an arrow. The composition had space for decorative trees and a beautiful well with a Persian wheel. The Persian wheel is a rare depiction here.

Interesting Persian figure types have been observed in a number of manuscripts spread in varied collections . It seems Persian influence in the illustrations of Gujarat was not direct but reflected through the contemporary life of the sultans of Gujarat. The miniatures depicted above clearly suggest a synthesis of Persian and Indian elements by the painters of Gujarat.

Bibliography

1. Brown Norman, "Stylistic Varieties of Early Western Indian Miniature Painting about 1400 A.D. - JISOA 1937
2. Brown W. Norman, "A descriptive and illustrated catalogue of Miniature Paintings of Jain Kalpasutra" - Washington 1934.
3. Chandra Moti, "Jain Miniature Paintings from western India" - Ahmedabad 1949.
4. Chandra Pramod, "Notes on Mandu Kalpasutra of A.D. 1439"-Marg Vol XII No.3, PP.51-54.
5. Coomarswamy Ananda, "The catalogue of Indian collection in the Museum of Fine Arts, Boston Part IV."
6. Kramrish Stella, "A Jain manuscripts from Gujarat illustrated in Early western Indian and Persian styles." - Ars Islamica Vol 4, 1937, 154-173.
7. Mahopadhyaya Vinay Sagar, "Kalpasutra" - Prakrit Bharati, Jaipur 1977.
8. Majmudar M. R., "The Gujarati School of painting and some newly discovered Vaishnava Miniatures." - JISOA Vol X (1942) PP-1 -31.
9. Motichandra and U.P. Shah, "New Documents of Jaina Paintings", -Shri Mahavir Jain Vidyalyaya - Bombay 1975.
10. Nawab Manilal Sarabhai, "Jain Paintings Vol I", Sarabhai Nawab , Ahmedabad - 1980.
11. Nawab Manilal Sarabhai, "Jain Paintings Vol II" - Sarabhai Nawab , Ahmedabad.
12. Nawab Manilal Sarabhai, "Jain Chitrakalpadruma", Gujarati. - Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad 1935.
13. Nawab Manilal Sarabhai, "Masterpieces of Kalpasutra Paintings" - Sarabhai Manilal Nawab, Ahmedabad 1956.
14. Punavijayji Muni, "Pavitra Kalpasutra", Gujarati. - Sarabhai Nawab, Ahmedabad - 1952.
15. Shah Umakant & Ganguli Kalyan K., "Western Indian Art JISOA" - 1966.
16. Umakant Shah, "Solama Saikani Gujarati Citra Saili" - Gujarati.
17. Upadhyaya S. C., "A note on the recently acquired illustrated manuscript of kalpasūtra." - Journal of Bombay history society Vol V. Sep 1939 No. 2.

Fig 1. Sahi king and Kalakacharya Katha, Gujarat, 1430-40 A.D, Collection Muni Punyavijayji Collection, L.D. Museum, Ahmedabad

Fig.-2 Gardabhilla performing She-Ass Magic and Gardabhilla attacked by Sahi soldiers, Period Late 15th Century, Collection N.C. Mehta Collection, Ahmedabad.tif11

ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી સુવર્ણચંદ્રક અર્પણ સમારોહ : તા. ૧૩ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૬

અભિલેખા વિદ્યા, સિક્કાશાસ્ત્ર, લિપિશાસ્ત્ર અને હસ્તપ્રતવિદ્યાના નિષ્ણાત
ભારતીયહેન શેલત

ભારતીય સંસ્કૃતિ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, અભિલેખો, સિક્કાઓ, હસ્તપ્રતો અને લિપિશાસ્ત્ર જેવા વૈવિધ્યસભર વિષયોમાં ઊંડું સંશોધન કરનાર ૮૦ વર્ષના ભારતીયહેન શેલત ગુજરાતના ગણ્યાંગાઠયાં નિષ્ણાતોમાંના એક છે. તેમનું સાદગીભર્યું જીવન અને પોતાના કામ પ્રત્યેનો સમર્પણ ભાવ અનેક લોકોને પ્રેરણા આપે તેવો છે. ભારતીયહેન ૨૦૦થી વધુ સંશોધનાત્મક લેખો લખ્યો છે અને ૩૦થી વધુ સંશોધનાત્મક ગ્રંથોનું લેખન-સંપાદન કર્યું છે. ભો.જે. વિદ્યાભવનના પૂર્વ નિયામક અને અનેક સંસ્થાઓમાં પ્રાધ્યાપક અને પીએચ.ડી. ગાઈડ તરીકે કામગીરી કરી ચૂકેલા ભારતીયહેન શિક્ષણક્ષેત્રે પણ મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે. એમણે ગુજરાતના પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અવધીનકાળના લગભગ ૮૦ જેટલા શિલાલેખો, તામ્રપત્રલેખો, અનેક પાણિયા પરનાં લખાણો, ૫૦૦ કરતા વધુ જૈન પ્રતિમાલેખો વાંચી તેનું સંપાદન, વિવેચન તેમજ પ્રકાશન કર્યું છે અને ૭૦૦ કરતાં વધુ પ્રાચીન હસ્તપ્રતોની અને ૨૦૦૦થી વધુ સિક્કાની સૂચિ તૈયાર કરી છે. તેમના આ અનુપમ સંશોધન કાર્યને કારણે ગુજરાતના ઇતિહાસ અંગે ઘણી રસપ્રદ અને મહત્વની માહિતી પ્રાપ્ત થઈ શકી છે. અત્યારે આધુનિક ગણાતા સમયમાં પણ જ્યારે મહિલાઓએ ભણવા માટે અને સફળ કારકિર્દી બનાવવા માટે સંઘર્ષ કરવો પડે છે ત્યારે ૫૦ વર્ષ પહેલાંના સમયમાં ભારતીયહેન ડબલ એમ.એ અને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી મેળવી છે અને સંશોધનના ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય પ્રદાન પૂરું પાડ્યું છે. આનો શ્રેય આપતાં તેઓ કહે છે કે, પરિવારના સહયોગ વગર કશું જ નથી થતું. મને મારા કામમાં મારા પરિવારજનોનો સતત સહયોગ મળે છે. આજે ૮૦ વર્ષેય તેમનું સંશોધનનું કાર્ય સતત ચાલુ જ છે. સાથે સાથે પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપવાનું તેમજ તેમની પરીક્ષા લેવાનું કામ કરતાં રહે છે. સંશોધનના ક્ષેત્રમાં તેમણે કરેલી સુંદર કામગીરી બદલ તેમને ગુજરાત વિદ્યાસભાનો ડૉ. મુગટલાલ બાવીસી

સુવર્ણચંદ્રક અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ તકફથી અપાતો આગમ પ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી ચંદ્રક સહિતના અનેક એવોર્ડ મળી ચૂક્યા છે. રોજ ભાગવતપુરાણનો પાઠ કરતા પોતાના દાદા, પોતાના ગુરુઓ ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી, કે.કા. શાસ્ત્રી અને વસંતભાઈ પંડ્યાને તેઓ પોતાના પ્રેરણાસ્ત્રોત માને છે. સંશોધન દરમિયાન મહામૂદ બેગડા ઉપર લખાયેલા ‘રાજવિનોદમહાકાવ્ય’નો અભ્યાસ કરતાં તેના જીવન અંગે કેટલીક સારી બાબતો જાણવા મળી હતી. જેમકે તે ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતનો શોખીન હતો અને તેણે તેની પ્રજા માટે કેટલાય ઉદ્યાનો, કૂવાઓનું નિર્માણ કરાવ્યું હતું. તો વળી અન્ય એક કિસ્સામાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી ૩૦૦ કિમી દૂર આવેલા સોકોત્રા ટાપુ પરથી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા શિલાલેખો મળી આવ્યા હતા. જે ૧૯૪૭, ધોધા તેમજ ગુજરાતના બંદરોએથી વેપાર કરવા ગયેલા ગુજરાતી વેપારીઓએ કોતરાવ્યા હતા.

ડૉ. ભારતીબહેન શેલતને ‘મુનિ પુણ્યવિજયજી સુવર્ણચંદ્રક’ અર્પણ

આગમ સાહિત્યક્ષેત્રે ઓદ્ધિતીય સંશોધનકાર્ય કરનાર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજીની સ્મૃતિમાં અપાતો સુવર્ણચંદ્રક અભિલેખવિદ્યાનાં જાણકાર — સંશોધક શ્રી ભારતીબહેન શેલતને પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયશીલયન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની નિશ્રામાં સમારંભના અધ્યક્ષ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ અર્પણ કર્યો. આ અન્વયે તેમને રૂ. ૫૧,૦૦૦/- હજારનો ચેક, સરસ્વતીની મૂર્તિ, સન્માનપત્ર અને સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કરવામાં આવ્યાં. આ પ્રસંગે ભારતીબહેન શેલતની વિદ્યાકીય તેમજ સંશોધનની કારકિર્દી વિશે ડૉ. થોમસ પરમારે પરિચય આપ્યો. શ્રી પંકજભાઈ શેઠ, શ્રી કવનભાઈ શેઠ અને શ્રી ગૌરવભાઈ શેઠ વગેરેએ પણ પ્રસંગોચિત વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. ડૉ. ભારતીબહેનને સંશોધનયાત્રાનો આલેખ આપતાં જણાવ્યું કે અમદાવાદનાં દેરાસરોનો અને તેના અભિલેખોના અભ્યાસને પ્રરિણામે ઘણી ઐતિહાસિક વિગતો પ્રાપ્ત થઈ છે. જૈન દેરાસરોના ૮૦૦ પ્રતિમાલેખોમાંથી તેમણે તેનો ઐતિહાસિક ખ્યાલ આપ્યો હતો. દહેગામ, મોદજ અને ધોળકા પાસેના ગાંગડ પાસે આવેલી વાવના અપ્રગટ શિલાલેખોની વિગતો, પાળિયાઓ ઉપર લખવામાં આવતા લેખોને ઉકેલવા અને હસ્તપ્રતના એમના સંપાદનોની વાત કરી હતી. અધ્યક્ષીય ઉદ્બોધનમાં ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ પ્રાચીન લિપિઓ અને અન્ય ઐતિહાસિક સંદર્ભોની વિગતે ચર્ચા કર્યા બાદ ભારતીબહેનના પ્રદાનને રેખાંકિત કરતાં જણાવું હતું એ ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીથી ઈ.સ.ની પાંચમી સદીના આઠસો વર્ષની બ્રાહ્મીલિપિ ભારતીબહેન ઉકેલી શકે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતની ચિકિત્સક આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં તેમનું મહત્ત્વનું યોગદાન છે. પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજયશીલયન્દ્રસૂરીજી મ.સા. એ આશીર્વાચન આપતાં કહ્યું કે માણસોએ હંમેશાં સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવો જોઈએ. સત્પુરુષોની સોબતમાં રહેવાનો એક મોટો લાભ એ કે સત્પુરુષો સાથે સ્વૈર વાર્તાલાપ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ અને અભ્યાસીઓ માટે આપોઆપ ઉપદેશ બની જાય છે.

સોકોત્રા જૈવ વૈવિધ્યતાની દૃષ્ટિએ અરબી સમુદ્રનું મોતી ગણાય છે

ભરૂચ અને ખંભાત ઉપરાંત સુરત અને ઘોઘા બંદરના પણ સોકોત્રા સાથેનાં વ્યાપારી સંબંધો હતા. યુનાનાં પોચા ખડકો ઉપર કોતરાયેલા શીલાલેખો ખ્યાતનામ ઇતિહાસકાર અને અભિલેખવિદ્ સદ્ગત ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે ઉકેલ્યા છે. ઇન્ગો સ્ટ્રેચ નામનાં બેલ્જિયન વિદ્વાને ૨૦૧૨માં પ્રસિદ્ધ કરેલા અમૂલ્ય ગ્રંથ “ફોરેન સેઇલર્સ ઓન સોકોત્રા : ધી ઇન્સ્ક્રીપ્શન ઓન્ડ ડ્રોઇંગ્સ ફ્રોમ ધ કેવ હોક”માં લખ્યું છે : “આ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો ભારતી શેલતનો લેખ ખૂબ ઉંચી કક્ષાનો છે. તે બતાવે છે કે ૧૭મા સૈકામાં ગુજરાતનાં વેપારીઓ અને ખલાસીઓ હિંદી મહાસાગર ઓળંગીને સોકોત્રા જતા હતા.” ડૉ. ભારતીબહેન શેલત અમદાવાદની ભોળાભાઈ જેસિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનનાં ડાયરેક્ટર હતા. ગુજરાતનાં મોટા ઇતિહાસકાર હતા. તેમણે ઉપરોક્ત ગ્રંથમાં લખાયેલા લેખ “ધી ગુજરાતી સ્ટોન ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ ફ્રોમ રાસ હોલેફ (સોકોત્રા)” જોવા જેવો છે. શીલાલેખોમાં વિક્રમ સંવત દર્શાવવામાં આવી છે, તેમાંથી ડૉ. શેલતે ખૂબ કાળજીપૂર્વક તારીખવાર ઇસવીસનમાં તારીખ દર્શાવી છે. જેમ કે વિક્રમ સંવત ૧૭૨૮ જયેષ્ઠ સુદી ૩ – શનિવાર, મે ૨૮, ૧૬૭૨. તેવી જ રીતે વિક્રમ સંવત ૧૭૭૫ જેઠી વદ ૧, ૨ થી – શનિવાર મે ૧૫ ૧૭૧૮.

આજે સોકોત્રામાં બાયોડાયવર્સિટીની દૃષ્ટિએ અરબી સમુદ્રનું કિંમતી મોતી ગણાય છે. તેની વસ્તી માત્ર ૬૦,૦૦૦ છે. લોકોનો મુખ્ય ધંધો માછીમારનો અને ઢોર ચારવાનો છે. વૃક્ષો એક એકથી સુંદર છે. ટુરીસ્ટો માટેનું આ એક નવું નજરાણું છે.

Nobel Prize Winner Sir C. V. Raman

Born 7 November 1888
Thiruvanaikoil, Tiruchirappalli,
Madras Presidency, British India
Died 21 November 1970 (aged 82)
Bangalore, Karnataka, India
Nationality Indian
Known for Raman effect
Notable awards Knight Bachelor (1929)
Hughes Medal (1930)
Nobel Prize in Physics (1930)
BharatRatna(1954)
Lenin Peace Prize (1957)
Fellow of the Royal Society[2]

Sir Chandrasekhara Venkata Raman, FRS (7 November 1888 - 21 November 1970) was an Indian physicist, born in the former Madras Province, whose ground breaking work in the field of light scattering earned him the 1930 Nobel Prize for Physics. He discovered that, when light traverses a transparent material, some of the deflected light changes in wavelength. This phenomenon is now called Raman scattering and is the result of the Raman effect. In 1954, he was honoured with the highest civilian award in India, the Bharat Ratna.

Raman was born to a Tamil Brahmin Iyer family in Thiruvanaikaval, Trichinopoly, Madras Presidency Tamil Nadu, in British India to Parvati Amma. Raman's father initially taught in a school in Thiruvanaikaval, became a lecturer of mathematics and physics in Mrs. A.V. Narasimha Rao College, Vishakapatnam in the Indian state of Andhra Pradesh, and later joined Presidency College in Madras.

At an early age, Raman moved to the city of Visakhapatnam and studied at St. Aloysius Anglo-Indian High School. Raman passed his matriculation examination at the age of 11 and he passed his F. A. examination with a scholarship at the age of 13.

In 1902, Raman joined Presidency College in Madras where his father was a lecturer in mathematics and physics. In 1904 he passed his Bachelor of Arts (B. A.) examination: He stood first and won the gold medal in physics. In 1907 he gained his Master of Arts (M.A.) degree with the highest distinctions.

In 1917, Raman resigned from his government service after he was appointed the first Palit Professor of Physics at the University of Calcutta. At the same time, he continued doing research at the Indian Association for the Cultivation of Science (IACS), Calcutta, where he became the Honorary Secretary. Raman used to

refer to this period as the golden era of his career. Many students gathered around him at the IACS and the University of Calcutta. During a voyage to Europe in 1921, Raman noticed the blue color of glaciers and the Mediterranean sea. He was motivated to discover the reason for the blue color. Raman carried out experiments regarding the scattering of light by water and transparent blocks of ice which explained the phenomenon.

There is an event that served as the inspiration of the Raman effect. On a December evening in 1927, Raman's student K. S. Krishnan gave him the news that Professor Compton had won the Nobel Prize for his studies of the scattering of X-rays. This led Raman to theorize that if the Compton effect is applicable for X-rays, then it may be for light also, and to devise some experiments.

Raman employed monochromatic light from a mercury arc lamp which penetrated transparent material and was allowed to fall on a spectrograph to record its spectrum. He detected lines in the spectrum which he later called Raman lines. He presented his theory at a meeting of scientists in Bangalore on 16 March 1928.

Raman spectroscopy came to be based on this phenomenon, and Ernest Rutherford referred to it in his presidential address to the Royal Society in 1929. Raman was president of the 16th session of the Indian Science Congress in 1929. He was conferred a knighthood, and medals and honorary doctorates by various universities. Raman was confident of winning the Nobel Prize in Physics as well, but was disappointed when the Nobel Prize went to Owen Richardson in 1928 and to Louis de Broglie in 1929. He was so confident of winning the prize in 1930 that he booked tickets in July, even though the awards were to be announced in November, and would scan each day's newspaper for announcement of the prize, tossing it away if it did not carry the news. He did eventually win the 1930 Nobel Prize in Physics "for his work on the scattering of light and for the discovery of the Raman effect". He was the first Asian and first non-white to receive any Nobel Prize in the sciences. Raman and Suri Bhagavantam discovered the quantum photon spin in 1932, which further confirmed the quantum nature of light.

Raman had association with the Banaras Hindu University in Varanasi; he attended the foundation ceremony of BHU and delivered lectures on "Mathematics" and "Some new paths in physics" during the lecture series organised at BHU from February 5 to 8, 1916. He also held the position of permanent visiting professor at BHU.

Raman retired from the Indian Institute of Science in 1948 and established the Raman Research Institute in Bangalore, Karnataka, a year later. He served as its director and remained active there until his death in 1970, in Bangalore, at the age of 82.

Greatest discovery of Penicillin

Alexander Fleming is credited with the discovery of penicillin; perhaps the greatest achievement in medicine in the 20th Century. Having grown up in Scotland, Fleming moved to London where he attended medical school. After serving his country as a medic in World War I, he returned to London where he began his career as a bacteriologist. There he began his search for more effective antimicrobial agents. Having witnessed the death of many wounded soldiers in the war, he noticed that in many cases the use of harsh antiseptics did more harm than good. By 1928, Fleming was investigating the properties of staphylococci. His famous discovery happened on the day that Fleming returned to his laboratory having spent August on holiday with his family. Before leaving, he had stacked all his cultures of staphylococci on a bench in a corner of his laboratory. On returning, Fleming noticed that one culture was contaminated with a fungus, and that the colonies of staphylococci that had immediately surrounded it had been destroyed, whereas other colonies farther away were normal. Fleming grew the mold in a pure culture and found that it produced a substance that killed a number of pathogenic bacteria. He identified the mold as being from *Penicillium notanum*, and after some months of calling it "mold juice" named the substance it released penicillin in March of 1929. He investigated its positive antibacterial effect on many organisms, and noticed

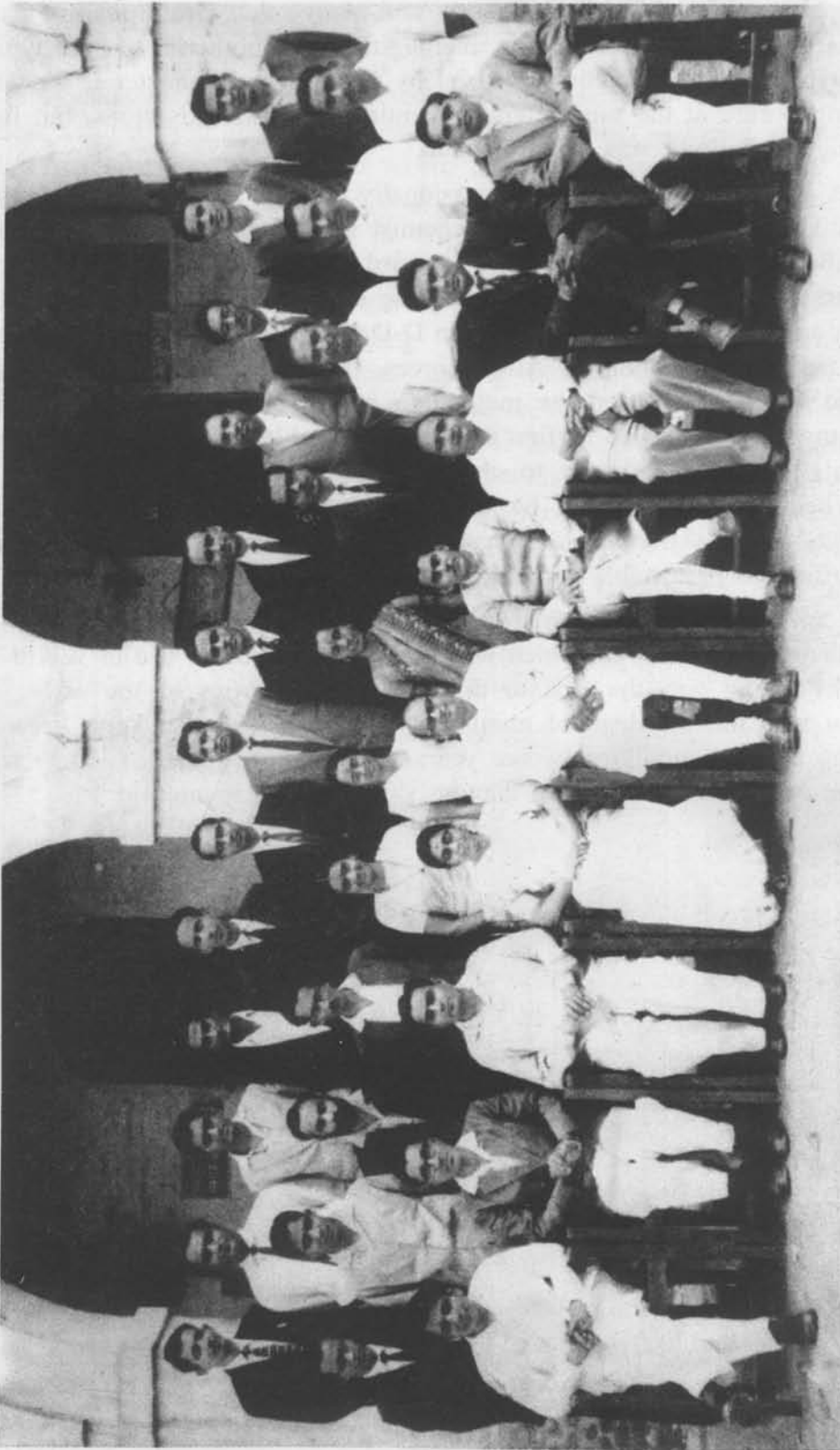
THE ERA OF ANTIBIOTICS

Dr. Alexander Fleming, British bacteriologist, first observed penicillin in 1928. When, in 1940, he heard that Drs. H. W. Florey, E. B. Chain, and their "team" had isolated the antibiotic at the Sir William Dunn School of Pathology, Oxford, he visited them. Their work on antibiotics brought about a revolution in the practice of medicine.

that it affected bacteria such as staphylococci and many other Gram positive pathogens that cause scarlet fever, pneumonia, meningitis and diphtheria, but not typhoid fever or paratyphoid fever, which are caused by Gram-negative bacteria, for which he was seeking a cure at the time. Fleming continued his investigations, but found that cultivating penicillium was quite difficult.

In the 1930s, Fleming's trials occasionally showed more promise, and he continued until 1940 to try to interest a chemist skilled enough to further refine usable penicillin. Not long after he did, Howard Florey and Ernst Chain at the Radcliffe Infirmary in Oxford took up researching and mass-producing it with funds from the U.S. and British governments. When D-Day arrived, they had made enough penicillin to treat all the wounded Allied forces. It was Ernst Chain and Edward Abraham who finally developed the method to isolate and concentrate penicillin. Shortly after the team published its first results in 1940, Fleming telephoned Howard Florey, Chain's head of department, to say that he would be visiting within the next few days. When Chain heard that he was coming, he remarked, "Good God! I thought he was dead." After the team had developed a method of purifying penicillin to an effective first stable form in 1940, several clinical trials ensued.

Their amazing success inspired the team to develop methods for mass production and distribution in 1945, which was just in time to be of use in World War II. However, Fleming was the first to discover the properties of the active substance, giving him the privilege of naming it penicillin. He also kept, grew and distributed the original mold for twelve years, and continued until 1940 to try to get help from any chemist who had enough skill to make penicillin.

સરદાર પરિવારની કોલેજની સુવર્ણ જયંતિ નિમિત્તેનો ફોટોગ્રાફ (૧૯૬૩-૬૪)

ગુજરાતનાં ભીતચિત્રો
(જુઓ પ્રદીપ ઝવેરીનો લેખ)

(જુઓ પ્રો. રતન પારીમોનો લેખ)